

**А. МУХТОРОВ, Х. КАМОЛ,
А. САИДОВ**

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 8 – уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

**Вазорати маориф ва илми
Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсия кардааст**

**ДУШАНБЕ
МАОРИФ
2016**

ББК 74.26 Я72
А-88

А-88. А.Мухторов, Ҳ.Камол, А.Саидов. **Таърихи халки тоҷик** (китоби дарсӣ барои синфи 8). Душанбе, Маориф, 2016. 304 сах.

Китоб воқеаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиву фарҳангии нимаи дуюми асри XIV ва нимаи аввали асри XIX-ро дар Мовароуннахру Хуросон дар бар мегирад.

Истифодаи китоб

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли таҳсил	Охири соли таҳсил
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					

ISBN 978-99947-1-341-7

© Маориф, 2016
Моликияти давлат

ПЕШГУФТОР

Таърих илмест, ки аз давраҳои мухталиф оид ба ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва тамаддуну фарҳанги миллатҳо бо роҳу услубҳои гуногун маълумот гирд меоварад. Таърихшиногон ахбори гузаштаро аз сарчашмаҳои бозғимоди таърихӣ гирифта, онро бо ҳама ғановаташ баррасӣ менамоянд ва тасвири гуёи зиндагии ҷомеаҳо ва инсонҳоро дар гузаштаҳои дур воқеъбинона аз нав эҳё мегардонанд.

Омӯзиши илми таърих барои ҳар шахс муҳим аст, зеро аз таърих инсон сабақ омӯхта, он чиро ки боиси рушду тараққист, ба он рӯ меоварад ва он чиро ки боиси ақибмондагӣ хоҳад шуд, аз он даст мекашад.

Илми таърих барои пешрафти ҷаҳонбинии хонандагон мусоидат намуда, онҳоро аз гузаштаи пурифтихори аҷлоди худ, ки дар фарозу нишеби рӯзгон бо комёбиву нокомиҳо рӯбарӯ шудаанд, ба марзҳои таърихии сарзамини аҷлодии худ, сарнавишти шахсиятҳои маъруфе, ки дар раванди пешрафти ҷомеаҳо дар гузашта саҳм гузоштаанд, огоҳ месозад.

Акнун шумо аз таърихи халқи тоҷик аз ибтидои асри IX аз замони ба сари ҳокимият омадани сулолаи Тоҳириён дар Нишопур (821-873) то миёнаи асри XIV, яъне то ба сари ҳокимият омадани сулолаи Темуриҳо шиносӣ пайдо намудед.

Дар ин китоби синфи 8 шумо аз таърихи халқи тоҷик дар асрҳои XIV– нимаи аввали асри XIX маълумот пайдо мекунед. Ибтидои асри XIV мутобиқ ба замони пош хӯрдани ҳукумати марказии Ҷағатоӣён дар Мовароуннаҳр мебошад. Дар нимаи дууми асри XIV муборизаи байни амирон ва хонҳои муғулӣ дар Мовароуннаҳру Хуросону Эрон шиддат ёфта, боиси комилан заиф гардидани ҳокимияти хонии муғулҳо дар ин сарзаминҳо мегардад. Ин омилҳо сабаб мешаванд, ки қудрати идораи ҳокимиятро дар ин сарзаминҳо хонадони нав, ки асосгузори он Темуриён буд, ба даст гирад.

Бо таърих ба сарчашмаҳои таърихӣ ва илмӣ дар ин ҷо дар бораи ҷӣ гуна ҳокимиятро ба даст овардани Темурланг дар маркази Мовароуннаҳр – Самарқанд, хоинона ба қатл расидани роҳбарони наҳзати мардумии Сарбадорон дар Самарқанд, ҳуҷумҳои Темурланг ба мамлакатҳои гуногун, қатлу ғорати мардум ва харобии мамлакатҳо аз дасти Темурланг маълумот дода шудааст.

Империяе, ки Темурланг дар натиҷаи кишваркушоӣҳоаш ба вучуд оварда буд, баъд аз сари ӯ бар ҷой намонд. Худи

Темурланг низ пош хӯрдани империяашро пешбинӣ карда буд, ки ҳангоми зинда буданаш ин сарзаминро миёни писарон ва наберагонаш тақсим кард. Баъд аз Темурланг Шохрух, ки ҳокимиятро ба даст гирифт, бо мушкилиҳои зиёде рӯ ба рӯ гашта, бо вучуди ин беш аз 40 сол ин сарзаминро идора кард. Аммо пас аз марги ӯ заволи босуръати давлати Темуриён, ки аз як марказ (дар замони Темурланг аз Самарқанд ва дар замони Шохрух аз Ҳирот) идора мешуд, оғоз гардид. Бо вучуди ин ки дар зохир дарборҳои Самарқанд, Ҳирот, Бухоро ва дигар шаҳрҳо дар гузашта ҳамчун марказҳои тамаддуну ва фарҳанг буданд ва адибон, фозилон, донишмандону хунармандон ҳамаи ин марказҳоро пур мекарданд, ҳомиёни ин табақаҳо андак-андак қудрати худро аз даст дода, барои дубора неруманд шудан ба бародаркушӣ пардохтанд. Қудратталабиҳои пай дар пай ва бешумори Темуриён боиси иваз шудани султонҳо мегашт. Ҳеч намоёндае аз ин хонадон набуд, ки дар фикри ба даст овардани ҳукумат набошад ва бештари онҳо ба муддати на чандон зиёде дар ин ва ё он вилояти хурд ба қудрат мерасиданд ва раванди таҷзияи давлатро суръат мебахшиданд. Дар империяи як замон неруманди Темурланг дар нимаи дуоми асри XV бенизомӣ ва фасод авҷ гирифт. Парокандагии сиёсӣ иқтисодӣ, ҷудоихоҳии ҳокимони вилоятҳои мухталиф ва шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ давлати Темуриёнро заиф намуд ва барои мутеъ сохтани Мовароуннаҳр ба бодиянишинони Дашти Қипчоқ шароит фароҳам овард.

Бо истифода аз ин бӯҳрони шадиди сиёсӣ қабилаҳои Дашти Қипчоқ, ки бо номи ўзбек ёд мешуданд, бо сарвариҳои Муҳаммади Шайбонӣ ба таври дастҷамъӣ ба сарзаминҳои Мовароуннаҳру Хуросон сарозер шуданд ва ба ғочии дигари бузурге барои сарнавишти мардуми муқимӣ-тоҷикон оғоз бахшиданд. Хонадони Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр ва қисман дар Хуросон то охири асри XVI ҳукмронӣ карданд.

Баъд аз Шайбонӣ сулолаи дигаре бо номи Аштархонӣ, ки дар таърих бо номи Ҷонӣ низ зикр шудаанд ва бо Шайбонӣ муносиботи хешутаборӣ доштанд, ба сари қудрат омада, то нимаи дуоми асри XVIII давлатдорӣ менамоёнд.

Аз нимаи дуоми асри XVIII ҳокимият ба дасти хонадони Мангитӣ гузашта, баъд аз истилои Осӣ Миёна аз тарафи Русия подшоҳӣ таърихи халқи тоҷик дар ду маҷро ҷараён мегирад. Ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони кунунӣ (Хучанд, Истаравшан, Конибодом, Исфара, Ашт, Панҷакент ва болооби Зарафшон) дар ҳайати генерал-губернатории Туркистон чун

мустамлика дохил шудаанд. Ноҳияҳои марказӣ, ҷанубӣ ва кӯҳистонии Тоҷикистон (водиҳои Ҳисор, Рашт, вилоятҳои Кӯлобу Бадахшон ва водии Вахш) дар ҳаёти аморати Бухоро қарор гирифтанд.

Дар ин китоб ҳамчунин дар бораи вазъи иқтисодӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии асри XIV то нимаи аввали асри XIX маълумот ба даст хоҳед овард.

Мувофиқи дастуруламал дар охири бобҳо иқтибосҳое, ки ба матни боб вобастагӣ доранд, аз сарчашмаҳои таърихӣ оварда шуданд. Ин иқтибосҳо илова бар он, ки шуморо ба услуби баёни асарҳои таърихӣ ошно месозанд, дар бештар донишмандони воқеаҳои таърихӣ он замон ба шумо ёрмандӣ мекунанд.

Таърихи асри XIV то нимаи аввали асри XIX халқи тоҷик барои хонандагони синфи 8 бори нахуст бо чунин густурдагии баёни воқеаҳо пешниҳод мешавад. Муаллифон умедворанд, ки омӯзгорони соҳибтаҷрибаи таърих баъди ошноӣ бо матолиби ин китоб пешниҳод ва нуқтаи назари худро ибраз медоранд, то дар нашрҳои оянда ба инобат гирифта шаванд.

МАВЗЎИ I ВАЗЪИ СИЁСИИ МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIV

§ 1. ШИДДАТЁБИИ МУБОРИЗАИ БАЙНИ ХОНҲОИ МУҒУЛ ДАР МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР СОЛҲОИ 60-УМИ АСРИ XIV

Баъди Мовароуннахро забт кардани муғулон хонҳои онҳо, ки сарвариин ин сарзаминро ба даст гирифта буданд, ибтидо оини бутпарастии худро риоя менамуданд. Дар байни хонҳои муғул Кебекхон, ки солҳои 1318 – 1326 ҳукумат кардааст, барои пазириши дини ислом миёни хонҳои муғул хидмат намудааст. Аммо то дами маргаш Кебекхон ба оини буддой содиқ монд. Баъд аз Кебекхон бародаронаш Илчигидой (1326–1328), Дурратемур (1328 – 1330) ва Тармаширин (1330 – 1334) паси ҳамдигар хонҳои Мовароуннаҳр интиҳоб гардиданд. Дар замони хон Тармаширин ислом куллан ба дини хонҳои муғули Мовароуннаҳр табдил гашт. Хонҳои муғул барои пойдории ҳукумати худ дар Мовароуннаҳр аз бутпарастӣ даст кашиданд, зеро дигар намехостанд мардум ба хотири оини бутпарастияшон ба онҳо нафрат дошта бошанд. Бинобар ин, Тармаширин дини исломро қабул карда, ба худ номи султон Алоуддинро гирифт. Хонҳои муғул дар атрофи худ намояндагони рӯҳониён ва тоҷирони маҳаллиро ҳамчун намуда, сиёсати марказият додани ҳокимиятро пеш гирифтанд. Аммо ин рафтори онҳо боиси норозигии пешвоёни қабилаҳои муғул ва турк гардида, дар улуси Чағатой, яъне Мовароуннаҳр, муборизаи байни онҳо шиддат гирифт. Дар натиҷаи ин муборизаҳо пешвоёни қабилаҳои муғул нуфуз пайдо намуда, ҳокимияти хониро заиф гардониданд.

Дар нимаи дуюми асри XIV вазъияти сиёсӣ иҷтимоӣ дар сар то сари Мовароуннаҳр, Хуросону Эрон дар ҳолати парешонию нооромӣ қарор дошт. Дар ҳар вилояту кишваре аз ин сарзаминҳо давлату ҳокимиятҳои зиёди мустақилу нимаустақиле, мисли Ҷалоириён дар Бағдоду Ироқи Араб (1340 – 1410), Оли Инҷӯ дар Форс (1342 – 1358), Чупониён дар Озарбойҷон (1344 – 1356 – 59), Музаффариён дар Язду Кирмон ва Форсу Исфаҳон (1313 – 1395), Сарбадорон дар Хуросони Марказию Ғарбӣ (1337 – 1388), Куртҳои Ҳирот дар Хуросони Шарқиву Ҷанубӣ (1245 – 1383) ва ғайра ба вучуд омаданд. Ин давлатҳо на танҳо байни якдигар ҳамеша дар ҳолати ҷангу ҷидол қарор доштанд, балки аз дохил низ миёни мансабдорони онҳо барои ба даст овардани ҳукумат муборизаҳо мерафт.

Дар Мовароуннаҳр баъд аз солҳои 50-уми асри XIV сарзамини зери ҳокимияти Чағатоӣён пора-пора гардида, ба бештар аз 30 мулки ҷудогона тақсим шуд. Ҳеҷ кадоме аз ин мулкҳо дар алоҳидагӣ қудрати бо душмани хориҷӣ муқовамат карданро надошт. Он замон дар Мовароуннаҳр Қазонхон (1333 – 1346) писари Бесвар аз улуси Чағатоӣ, ки бераҳмтарин ва золимтарин шахс буд, ҳокимият мекард. Соли 1345 шахсе бо номи Қазған – аз амирони Мовароуннаҳр ва аз саркардагони ҳамон улус бар зидди ӯ бархост. Ӯ Қазонхонро мағлуб карда, ба қатл расонид ва Донишмандӣ ном шахсро, ки насабашро ба писари дуюми Чингиз – Чағатоӣ мерасонд, ба хонӣ таъйин намуд.

Бояд гуфт, ки баъд аз ба қатл расидани Қазонхон дар Мовароуннаҳр идораи ҳукумат аз насли Чингиз ба ашрофи кӯчии турк – амирҳо ва бекҳо гузашт. Бо дарназардошти ин ки мафҳуми ҳуқуқи меросии намояндагони хонадони Чингиз барои ҳокимият ҳанӯз ҳифз шуда буд, бинобар ин, дар Мовароуннаҳр қонуни нави ба мақоми хонӣ таъйин намудани намояндагони хонадони Чингиз ба вуҷуд омад. Амир Қазған аз нахустин амироне буд, ки бо қонуни нави қабулгардида аз номи хони таъйиншуда ҳукумат кард.

Ду сол баъд амир Қазған Донишмандчиро бо гуноҳи он ки ӯ аз насли Чағатоӣ нест, ба қатл расонда, шахсро бо номи Баёнқулихон, ки насаби ӯ низ ба Чағатоӣ мерасид, хони Мовароуннаҳр таъйин кард. Аз соли 1347 амир Қазған аз номи ин хон ҳокимияти Мовароуннаҳро ба даст гирифта, онро идора мекард.

Амир Қазған мисли дигар амирони мугулӣ ба лашкаркашию горати дигар сарзаминҳо, инчунин ба шикору зиёфат оростанҳо ҳамеша шуғл меварзид. Яке аз лашкаркашиҳои ба тарафи Ҳирот дар соли 1351 буд, ки ин шаҳро муддати 40 рӯз дар муҳосира нигоҳ дошт. Писари амир Қазған – Абдуллоҳ бошад, ба тарафи Хоразм лашкар кашида, он вилоятро забт кард.

Соли 1358 амир Қазған ба дасти шавҳари хоҳараш бо номи Қутлугтемур ба қатл расид ва писари амир Қазған – Абдуллоҳ дар Самарқанд ба тахт нишаст. Абдуллоҳ монанди падар Баёнқулихонро ҳамчун хон пазируфт. Чун Абдуллоҳ бо яке аз занҳои Баёнқулихон робита барпо кард, дере нагузашта Баёнқулихонро ба қатл расонид ва як тан аз хешовандони Чингизро бо номи Шохтемур ё Темурхон уғлун (1358 – 1360) хони Самарқанд интихоб кард ва аз номи ӯ ҳукумати ин ҷойро ба даст гирифт. Аммо яке аз амирони Абдуллоҳ бо номи Баён Сулдуз бар зидди ӯ бархост ва лашкаре ҷамъ оварда, ба тарафи

Кеш омад. Дар ин чо ба Баён Сулдуз шахсе бо номи Ҳочӣ Барлос ибни Бурулқӣ, ки пешвои қабилаи барлос буд, ҳамроҳ шуда, Абдуллохро ба қатл расонид. Нооромии бузурге дар минтақа ба вучуд омада, ҳокимият дар дасти амирони маҳаллӣ қарор гирифт. Хони нав – амир Баён Сулдуз, ки Ҳочӣ Барлос тобеъ ва муттаҳиди ӯ буд, дар Самарқанд истиқомат мекард ва ба кори мулк чандон эътиное надошт. Ҳамин тариқ, Ҳочӣ Барлос дар вилояти Кеш, амир Боязиди Ҷалоир дар Хучанд, Улҷоҳук ибни Буко Сулдуз дар Балх, Қайхусраву Улҷойту дар Хатлон ва Муҳаммадхоҷаи Апардӣ дар Шибиргон ҳокимиятҳои маҳаллиро ба даст гирифтанд. Амир Хусайн – набераи Қазаған низ даъвои ҳукумат дар Кобулро мекард ва барои ба ин ҳадаф расидан фурсат меҷуст.

Аз тарафи хони Муғулистон Туғлуқтемур ишғол гардидани Самарқанду Кеш. Бо истифода аз ин вазъияти пешомада дар Мовароуннаҳр хони Муғулистон кӯшиш мекард то ин сарзаминро ба даст биёварад. Ин буд, ки хони он замони Муғулистон – Туғлуқтемур (1347–1363) дар моҳҳои феврал-марти соли 1360 бо лашкари зиёде барои забти Мовароуннаҳр воридаи он гардид. Дар миёни ҳокимони ин сарзамин як нафар ҳам пайдо нагашт, ки бо ӯ мубориза кунад. Туғлуқтемур бо осонӣ Самарқандро гирифт ва ба тарафи Кеш ҳучум кард. Ҳокими Кеш Ҳочӣ Барлос ин шахрро гузошта, ба сӯи Хуросон фирор намуд. Ҳамроҳи Ҳочӣ Барлос – Темур – писари Тарағай низ буд. Темур ба Хуросон нарафта, аз соҳили рӯди Ому ба тарафи Кеш баргашт ва бо Туғлуқтемур пайваст. Амирони Туғлуқтемур ба Темури 25-сола эътимод карда, шаҳри Кешро ба ихтиёри ӯ гузоштанд. Туғлуқтемур ба Темур рутбаи «туманбошӣ» (афсаре, ки ба даҳ ҳазор сарбоз фармондеҳ аст)-ро дод. Ба ин восита соли 1360 Темур – писари Тарағай дар як муҳити ҷанг ва нооромӣ дар Мовароуннаҳр қадам ба сахнаи ҳодисаҳои замон зад.

Тасвири нимтайкараи Темурланг, ки онро инсоншинос М. М. Герасимов дар асоси бақоёи ҷасади ӯ офаридааст.

Ба сахнаи муборизаҳо ворид гаштани Темур. Темур соли 1336 дар деҳаи Ҳоҷа Илғори шаҳри Кеш, дар хонаводаи Тарағай, ки аз қабилаи барлоси муғул буд ва дар асрҳои миёна сокини Мовароуннаҳр гардидааст, таваллуд шудааст. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо Темур насабаширо ба Қарачори Нӯён, ки аз хешовандони Чингиз буд, мерасонад. Падари Темур, ки сарвате надошт,

зиндагиरो дар деҳа авлотар аз шахр медонист.

Дар бораи шахсияти Тарағай сарчашмаҳои таърихӣ зикр кардаанд, ки ӯ бо шайхону дарвешон, бахусус бо Шайх Шамсиддини Кулол, ки орифи замони хеш буд, робитаи дӯстона дошт. То ханӯз маълумоти дақиқ дастрас нагардидааст, ки оё бобои Темур мусулмон буд ё не. Дар ҳар сурат аз ҷониби хонадони темурӣ пазириши ислом на дертар аз замони таваллуди Темур, яъне то соли 1336 ба вуқӯъ омадааст.

Тарағай соли 1360 вафот мекунад ва дар оромгоҳи хонаводагӣ дар шахри Кеш (Шахрисабз) дафн мегардад. Темур солҳои 1373–74 дар Кеш дар наздикии масҷиди ҷомеъ, ки марқади Шайх Шамсиддини Кулол он ҷо буд, оромгоҳи боҳашмате сохта, боқимондаҳои ҷасади падари хешро ба ин оромгоҳ интиқол медиҳад, то ояндагон ба шарофати мазори Шайх Шамсиддини Кулол оромгоҳи падари ӯро низ муқаддас доништа, зиёрат кунанд.

Темур дар ҷавонӣ ҷаҳор ва ё панҷ нафари савораро дар атрофи худ муттаҳид карда, ба дуздии гӯсфанду гов аз галаҳои ҳамсоягон машғул мешавад. Ин молҳои дуздиро ба хона оварда, аз як қисми онҳо зиёфатҳо меорост ва бақияи онро байни ҳам тақсим мекарданд. Ҳамин тариқ, шумораи тарафдорони ӯ торафт зиёд шуда, то ба 300 тан расид. Темур бо ин гурӯҳ тамоми роҳҳои аз ин минтақа мегузаштаре зери назорат гирифта, аз ҷама бозаргононе, ки аз он ҷо мегузаштанд, хирочу боч мегирифт. Хабарҳои ин ҳодиса ба зудӣ ба гӯшӣ султони Самарқанд расид. Вай фармон дод, ки Темур ва ҳамроҳонашро ҳар кучо, ки бошанд, бигиранд ва бикӯшанд. Аз қабилаи Темур дар дарбори Самарқанд нафароне кор мекарданд ва онҳо аз ҳокими Самарқанд узрҳои карданд, то султон ӯро бибарзад.

Сарчашма:

Хондамир дар бораи бераҳмиҳои Қазонхон менависад: «Қазон султон валади Бесвар...дар санаи 733 х.к. бар тахти салтанат суъуд намуд (нишаст) ва ливои зулму бедод афрохта, бунёди ҳаёти бисёре аз умаро ва нуйинонро барандохт... сиёсаташ ба мартабае буд, ки ақобиру аён ҳар сабоҳ, ки мутаваҷҷеҳи мулозиматаш буданд, аз ғояти ваҳм қафан дар зери ҷома пӯшида, аҳлу аёлро видоъ менамуданд...ва ҳар шом, ки аз қайди хидматаш наҷот ёфта, ба сихат назди фарзандон мерасиданд... шукри илоҳӣ ба ҷой меоварданд ва назру садақот ба мустаҳаққон (муҳтоҷон) мерасониданд...».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр, ҷ. 3, Техрон, 1380 х.ш, сах. 91.

Дар бораи ба тахти Самарқанд нишастани Абдуллоҳ баъд аз марги падараш Қазоған Мирхонд чунин менависад: «Баъд аз ҳодисаи амир Қазоған валади ӯ амирзода Абдуллоҳ аз Самарқанд омада, ба ҷойи падар биншаст ва умаро сар дар мутобаат (тобешавӣ) ва мутоваати (итоат) ӯ оварда, бар маснади ҳукумат мутамаккин (ҷойгир)

гашт. Ва чун амирзода Абдуллоҳ ба Самарқанди фирдавсмонанд хӯ карда буд, хост, ки ба он тараф равад ва Баёнқулиро ба дастури маъхӯд (муқаррарӣ), ки ўро хон ангошта буд, бо худ ҳамроҳ барад. Умаро аз роҳи давлатхоҳӣ маъруз гардониданд (арз намуданд), ки мақоми асли гузоштан аз хазму таякқуз (хушёрӣю эҳтиёткорӣ) дур менамояд. Амирзода сухани носеҳон гӯш накарда, ба Самарқанд рафт. Ва дар он ҷо ҳам дар он сол бинобар тамае (умеде), ки ба ҳарामी Баёнқулихон дошт, бар қатли он бечора иқдом намуд ва Темурхон углон писари Яйсун Темурхонро ба хонӣ баргирифт. Ва наъши (ҷасади) Баёнқулиро ба Бухоро бурда, дар қавори мазори ғойизуланвори шайх Сайфиддини Бохарзӣ... дафн фармуданд. Ва умаро аз ин қазия мутаваҳҳим (тарсон) шуда, оғози муҳолифат бо амирзода Абдуллоҳ карданд».

Мирхонд. Таърихи равзат-ус-сафо, ҷ. 6, Техрон, 1380 х.к , сах. 4535.

Хондамир дар бораи ишғоли Самарқанд ва Шаҳрисабз аз ҷониби Туғлуқтемур чунин маълумот медиҳад: «Туғлуқтемур... инони азимат ба тарафи Самарқанд маътуф гардонид (рӯй овард). Баъд аз вусули Ҷоноқийлоқ, ки наздики оби Хучанд аст, Улугтемур ва Ҳоҷибеки Арканутӣ ва Бекчекро бо ғавҷе аз сипоҳи манғалой (пештоз) сохт. Чун ин тоифа аз оби Хучанд бигузаштанд, амир Боязиди Ҷалоир теги хилоф дар ғилоф карда, ба эшон мулҳақ гаштанд (пайваст шуданд) ва рӯй ба Шаҳрисабз ниҳоданд. Амир Ҳоҷӣ Барлос ҳароси бекиёс ба худ роҳ дода, ба савби Хуросон тавачҷух намуд ва амир Темури Курагон то канори оби Ому бо амир Ҳоҷӣ ҳаминон буда, ҷихати маслиҳати интизоми муҳоми элу улус аз он ҷо иҷозати муроҷиат талабид ва руҳсат ёфта, ба урдуи умарои манғалой шитофт. Ва он ҷамоатро, ки хотир бар горау тороҷи хиттаи (вилоятӣ) Кеш қарор дода буд, ба тақдирӣ дилпазир аз мақоми хашму кин бигузарианд ва умаро... он ҳазратро маҳсуби хеш назди Туғлуқтемурхон бурданд ва он чи аз камоли киёсат (зиракӣ) ва фаросаташ маълум доштанд, арз карданд. Туғлуқтемурхон мансаби ҳукумати тумоноти Шаҳрисабзро, ки абаҷад (аз падару бобо монда) ба умарои барлос мутааллиқ буд, ба амир Темури Курагон тафвиз фармуд (супорид)».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр, Техрон, 1380 х. ш, сах. 398 – 399.

Ахбори Ибни Арабшоҳ дар бораи роҳзанӣ ва ғоратгарихои Темур: «Аз он замон, ки (Темур) аз итоати султон сар боз зад, бо ёрони хеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард... Ва ҷамъе аз аҳли фасод бад-эшон пайвастанд ва шумораи ҳамроҳони ў ба 300 тан расид».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. Техрон, 1381, сах.10 –12.

Санаҳои муҳим:

1336 – таваллуди Темур

1333 – 1346 – ҳукмронии Қазонхон дар Мовароуннаҳр

1347 – хони Мовароуннаҳр таъйин гардидани Баёнқулихон

1351 – лашкарқашии амир Қазаған ба тарафи Ҳирот

1358 – қушта шудани амир Қазаған

1360 (феврал-март) – ба Мовароуннаҳр ворид гаштани Туғлуқтемур

Савол ва супориш:

1) Сабаби аз бутпарастӣ даст кашидани хонҳои муғулро шарҳ диҳед. 2) Чаро амир Қазаған бар ҳокимияти Чағатойён ғолиб омад? 3) Дар бораи ба тахт нишастани Абдуллоҳ ва Баён Сулдуз маълумот диҳед. 4) Чаро Туғлуқтемури ба Темур эътимод намуда, ба ӯ рутбаи «туманбошӣ»-ро дод? 5) Темур дар айёми ҷавонӣ ба чӣ корҳо машғул буд?

§ 2. МУБОРИЗА БАРОИ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ҲОКИМИЯТ ДАР САМАРҚАНД

Ҳучуми дубораи Туғлуқтемури ба Мовароуннаҳр ва ба ғарафи истилогарони муғул гузаштани Темур. Ҳангоме ки Туғлуқтемури дар Мовароуннаҳр буд, дар сарзаминҳои Туркистону Муғулистон, ки ӯ дар он ҷо ҳокимият мекард, байни амирони муғул ҷангу низоъҳо ба вучуд меояд. Туғлуқтемури барои ором кардани вазъияти кишвараш ба зудӣ Мовароуннаҳрро тарк мекунад.

Дар Мовароуннаҳр боз байни ҳокимони маҳаллӣ ва сарони қабилаҳои муғулу турк муборизаҳо шиддат гирифт. Туғлуқтемури дубора соли 1361 ба Мовароуннаҳр ҳучум кард. Чун ба наздики Ҳучанд расид, ҳокими ин шаҳр амир Боязиди Ҷалоир ба истиқболи ӯ баромад. Инчунин, амир Баён Сулдуз – ҳокими Самарқанд низ изҳори итоат аз Туғлуқтемури кард. Туғлуқтемури то ба вилояти Кеш пеш омад. Баъди баргаштани Ҳочӣ Барлос аз Хуросон ба Кеш муносибаташ бо Темур хеле бад гардид. Бо шунидани хабари ҳучуми Туғлуқтемури Ҳочӣ Барлос бори дигар ба сӯи Хуросон фирор карда, баъдан дар вилояти Сабзавор ба қатл расид.

Аз ҳокимони маҳаллӣ танҳо амир Ҳусайн–набараи Қазаған бар зидди Туғлуқтемури мубориза кард. Ӯ аз Кобулу Балх, ки доираи қаламрави ӯ буд, лашкари зиёде гирд оварда, то рӯди Вахш пеш омад. Мирхонд менависад: «Чун ҳар ду лашкар дар қанори оби Вахш ба якдигар расиданд ва сафҳо биёростанд, Қайхусрави Хатлонӣ (ҳокими Хатлон) аз амир Ҳусайн ҷудо шуда,... ба муҳолифон пайваст. Ва амир Ҳусайн... роҳи гурезро пеш гирифт».

Ҳамин тариқ, дар ҷангҳои, ки байни Туғлуқтемури ва амир Ҳусайн дар Мовароуннаҳр рух дод, амир Ҳусайн шикаст хӯрд ва ба ҷониби Хуросон паноҳ бурд.

Туғлуқтемури баъд аз шикасти амир Ҳусайн ва аз байн бурдани дигар муҳолифони худ ва ғорати Бағлону Қундуз дубора хоҳиши ба Туркистону Муғулистон баргаштан кард ва писари худ Илёсхочаро ҳокими Мовароуннаҳр таъин намуд.

Темур, ки шахси фурсатчӯе буд, бо изхори итоат аз Туғлуқтемур ба тарафи истилогарон гузашта, шаҳри Кешро дар ихтиёри худ ниғаҳ дошт.

Созиши Темур бо ҳокими Балх амир Ҳусайн ва хиёнати ӯ бар зидди Туғлуқтемур. Хидмати Темур ба хони Муғулистон бисёр давом наёфт, зеро ӯ бо Илёсхоҷа созиш карда натавонист ва аз ин муносибати Темур Туғлуқтемур ба хашм омада буд. Темур аз қудрати Туғлуқтемур ба харос омада, маҷбур шуд бо амир Ҳусайн муттаҳид шавад. Ин иттиҳод боис шуд то Темур бо хоҳари амир Ҳусайн – Улҷойтурқон низ издивоҷ кунад. Темур баъд аз шиддат ёфтани муҳолифаташ бо Илёсхоҷа маҷбур шуд шаҳри Кешро тарк намуда, ба ҷустуҷӯи амир Ҳусайн барояд. Темур баъд аз ҷустуҷӯи зиёде амир Ҳусайнро дар биёбонҳои Хоразм пайдо кард. Ҳар ду ба умеди ёри гирифтани ба назди ҳокими Хоразм омаданд. Ҳокими Хоразм чун тарафдори хонҳои моғули Мовароуннаҳр буд, онҳоро бо ҷанг пешвоз гирифт. Бо вучуди ин ки дар ин ҷанг ҳокими Хоразм кушта шуд, Темур ва Ҳусайн низ талафоти зиёде дода, маҷбур шуданд фирор намуда, ба Марв биёянд. Аммо дар Марв онҳоро ҳокими он Алибек Ҷониқурбонӣ асир гирифта, ба зиндон андохт. Муддати ду моҳ Темур ва Ҳусайн дар зиндон буданд. Бародари Алибек, Муҳаммадбеки Ҷонӣ онҳоро харида, аз банд раҳо кард. Амир Ҳусайн ба сӯи Ҳилманди Хуросон рафт ва Темур чанде дар Кеш дар назди хешовандони худ пинҳонӣ зиндагӣ кард. Баъд аз муддате ӯ бо гурӯҳе аз тарафдорони худ ба Ҳирот омад ва ба ҳокими он ҷо Малик Муиззиддин Оли Курт мулоқот карда, чанд вақти дигар дар паноҳи ӯ зиндагӣ кард. Аз ин воқеа амир Ҳусайн бохабар гашт ва ӯ низ ба назди Малик Муиззиддин омад. Аз омадани амир Ҳусайн ба Ҳирот Туғлуқтемур огоҳ шуд ва намояндаи худро ба назди Малик Муиззиддин фиристода, талаб кард, ки амир Ҳусайнро асир карда, ба назди ӯ фириштад. Малик Муиззиддин амир Ҳусайнро дар яке аз қалъаҳои худ ҳабс кард ва намояндаи худро ба назди Туғлуқтемур фиристода, хабари дурӯғин фиристод, ки амир Ҳусайн дар ҳабс вафот кардааст, то ин ки Туғлуқтемур ором шуда, ба ин ҷониб лашкар нақашад. Амир Ҳусайн аз ҳабс фирор карда, ба ҷониби Қандаҳор рафт.

Ба Систон фирор намудани Темур ва амир Ҳусайн. Заҳми гардидани Темур ва Темурланг ном гирифтани ӯ. Дар ин муддат Темур дар Ҳирот буд ва бо иҷозати Малик Муиззиддин ба тарафи Систон омад. Темур бо худ ин замон 500 савора дошт. Ӯ дар Систон ба гораг кардани галаҳои гӯсфанду аспӣ мардум машғул шуд. Дар яке аз шабҳое, ки Темур ба гораги галаҳо

меомад, мардumi Систон ба ӯ ва ҳамроҳонаш ҳамла карданд, ки дар натиҷа тарафдорони Темур зиёд кушта шуданд. Дар ин ҷанг Темур аз пойи рост захм бардошт ва аз ду ангушти дасти росташ маҳрум шуд. Темур худро ба яке аз хаймаҳои сахронишинон расонид ва муддате пинҳонӣ худро табобат кард. Дар он ҷанг пойи росташ чунон зарба дид, ки то поёни умр мелангид ва ба ин ҷихат ӯро Темурланг номиданд.

Амир Ҳусайн ва Темурланг дар Хуросон лашкари қудратманде гирди ҳам оварданд. Барои онҳо имкон фароҳам омад, ки дубора ворида Мовароуннаҳр шаванд. Дар зимистони солҳои 1363–64 вазъияти Мовароуннаҳр дигар шуда, ҳукумати минтақа аз вучуди ҳукмронии муғул ҳоли гашт.

Аз тасарруфи хони Муғулистон озод кардани Мовароуннаҳр. Соли 1363 Туғлуқтемур дар Кошғар вафот мекунад. Писари ӯ Илёсхоча барои ба даст овардани тоҷу тахти Муғулистон аз Мовароуннаҳр равонаи Кошғар мегардад. Аз ин фурсат истифода бурда, баҳори соли 1364 амир Ҳусайн ва Темурланг бо машварати ҳамдигар Илёсхочаро дар роҳ таъқиб намуда, ба ӯ зарбаи сахт мезананд. Дар натиҷа Илёсхоча шикаст хӯрда, муғулон аз Мовароуннаҳр ронда мешаванд. Баъд аз ин амир Ҳусайн ва Темурланг муваққатан ҳукмронии Мовароуннаҳрро ба даст гирифтанд. Мардumi Мовароуннаҳр амир Ҳусайн ва Темурлангро бад меидид. Бадбинии халқ хусусан нисбат ба амир Ҳусайн бештар буд, зеро ӯ ба мардум зулми беандоза мекард. Ҳангоми шунидани арзу хоҳиши мардumi Самарқанд ӯ дар даст ҳамеша силоҳи шашпори оҳангро дошта меистод. Аксар вақт амир Ҳусайн ба ҷойи ба арзу шикоят ҷавоб додан, ба шахси мурочиаткунанда дарафтода, ӯро бо шашпар бераҳмона мезад ва ба ҷазои сахт гирифта мекард.

Забти дубораи Мовароуннаҳр аз тарафи писари Туғлуқтемур – Илёсхоча. Шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг дар муҳорибаи «Ҷанги гили» ва ба Балх фирор кардани онҳо. Хони Муғулистон намехост, ки барои ҳамешагӣ Мовароуннаҳрро аз даст бидиҳад, аз ин рӯ, ба хоҳири дубора соҳиб шудан ба сарзамини аздастрафтааш, ба ин самт хост лашкар кашад. Баъд аз вафоти Туғлуқтемур (соли 1363), писар ва вориси ӯ Илёсхоча бо мақсади дубора забт намудани Мовароуннаҳр баҳори соли 1365 бар зидди амир Ҳусайн ва Темурланг лашкар кашид. Амир Ҳусайн ва Темурланг қаблан аз лашкар кашидани Илёсхоча ба Мовароуннаҳр хабар ёфта, ба ҷанг тайёрӣ дида, лашкари бисёр ҷамъ карданд. Ду лашкар дар соҳили дарёи Чирчиқ бо ҳам рӯбарӯ шуданд. Ҷанг дар байни Чиноз ва Тошқанд ба вуқӯъ пайваст. Ин ҷанг дар таърих бо номи «Ҷанги гили» ё «Ҷанги лой» машҳур аст, зеро ҳангоми

чанг борони сел борида, хама чойро лой карда буд. Дар натиҷа аспҳо дар гилу лой лағжида меафтоданд ва талаф мешуданд. Лашкари Темурланг дар ин чанг тарафи рости лашкари Илӛсхочаро ба ақибнишинӣ маҷбур кард, вале лашкари амир Ӣусайн дар тарафи чап аз лашкари Илӛсхоча шикаст хӯрда, рӯ ба гурез овард. Дар натиҷа Темурланг ҳам маҷбур шуд, ки майдони чангро тарк кунад. Ӣамин тавр, Темурланг ва Ӣусайн дар ин муҳориба тамоман торумор гардида, нахуст ба Самарқанд, аз он ҷо ба Кеш ва аз Кеш ба Балх фирор карданд. Самарқанд он замон девори муҳофизатӣ ва қалъа надошт, ки дар ҳолати муҳосираи шаҳр аҳоли пинҳон шавад. Илова бар он, тамоми лашкар ва фармондеҳони Темурланг ва Ӣусайн низ ҳамроҳи онҳо фирор карда буданд. Дар ин чанг лашкари муғул беш аз 10 ҳазор нафарро аз даст дод.

Сарчашма:

Низомиддини Шомӣ дар бораи «Чанги гилӣ» чунин менависад: «Ногоҳ ҳаво мутағаййир шуд ва абру борон падид омад ва камонҳову тирҳо ба мартабае расид, ки як тир чунончи ба ҳасм (душман) тавон андохт, намонд ва ҷомахову мӯзаҳо дар об гарқ шуд ва дасторҳо бар сарҳо гарону сақил (вазнин) гашт ва гилу ваҳал (лой) дар мартабае буд, ки аспнро маҷоли ҳаракат намонд. Ва лашкари душман ҷомаҳои намад пушида ва осуда ба ҷойи худ ҳаракат накарданд».

Низомиддини Шомӣ. Зафарнома, ҷ. 1, сах. 28.

Хондамир дар бораи «Чанги гилӣ» ва шикасти амир Ӣусайн ва Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Билохира, амир Шамсиддин бо тоифае аз мардуми ҷалодатойин (боғайрат) ба маърака расид ва... ба ҳайати иҷтимоӣ бар лашкари Мовароуннаҳр ҳамла карда, ғолиб омаданд. Амир Ӣусайн ва амир Темур бо хайлу ҳашм (аскарони савора ва навқарон) пушт бар маърака гардонид (яъне фирор карда), аспони эшон бар болои лою гил афтод ва даҳ ҳазор нафар аз лашкари Чағатой арсаи (дар майдон) талаф гаштанд. Ва умаро ба ҳаволии (гирду атрофи) Самарқанд ва Шаҳрисабз шитофтанд. Амир Ӣусайн бе таваққуф ба Солисарой рафт ва элу улуси (қавм ва қабилаи) худро аз Ӣайхун гузаронид ва дар Шерғу манзил гузид. Аммо амири Соҳибқирон (Темур) ба умеди он ки шояд муҳиме аз пеш тавонад бурд, рӯзе чанд аз об убур накард (нагузашт) ва дувоздаҳ қушун мураттаб сохта, Темурхоча уғлон ва Ӣоварҷӣ ва Аббосро бо ҳафт қушун манғалой (пештоз) гардонид ва фармуд, ки ба тарафи Самарқанд раванд. Он тоифа аз он ҳазрат ҷудо гашта, аксар бо аъдо (душман) пайвастанд. Лочарам (ноҷор)... соҳибқирон... аз об гузашта, дар худуди Балх ливои (байрақи) иқомат барафрошт (баланд кард)».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Бо муқаддимаи Ӣалолиддин Ӣумой. Техрон, 1380 х.ш , сах. 405 – 406.

Санаҳои муҳим:

- 1361 – дубора ба Мовароуннаҳр ҳучум кардани Туглуқтемур
1363 – вафот кардани Туглуқтемур дар Кошғар
1364 – ба муқобили Илёсхоча бархостани амир Ҳусайн ва Темурланг
1364 – аз Мовароуннаҳр ронда шудани мугулҳо
1365 – лашкаркашии Илёсхоча ба Мовароуннаҳр

Савол ва супоришҳо:

1) Дар бораи дубора ба Мовароуннаҳр ҳучум овардани Туглуқтемур нақл кунед. 2) Аз чӣ сабаб Темурланг бо амир Ҳусайн муттаҳид гардид? 3) Нақл кунед, ки ҳокими Хоразм Темурланг ва амир Ҳусайнро чӣ тавр пешвоз гирифт ва онҳоро дар Марв кӣ аз ҳабс озод намуд? 4) Чаро ба Темур лақаби Темурлангро доданд? 5) Мақсади ба Мовароуннаҳр лашкар кашидани Илёсхоча дар соли 1365 аз чӣ иборат буд? 6) Чаро ҷанги байни Илёсхоча ва Ҳусайну Темурланг бо номи «Ҷанги гилӣ» машҳур гаштааст? 7) Натиҷаи ҷанг бо чӣ анҷом ёфт? 8) § 1-ро тақрор намоед.

МАВЗЎИ II ЧУНБИШИ САРБАДОРОН ВА МУБОРИЗАИ ОНҲО БАР ЗИДДИ МУҒУЛҲО

§ 3. ОМИЛҲОИ БА ВУҶУД ОМАДАНИ ЧУНБИШИ САРБАДОРОН

Чунбиши Сарбадорон бо сарварии Мавлонозода дар Самарқанд. Баъди шикасти амир Ҳусайн ва Темурланг ва фирори онҳо ба Балх муғулҳои истилогар гумон доштанд, ки бе ягон душворӣ ба Самарқанд ворид шуда, онро талаву тороч мекунанд. Ҳукуматдорони боқимонда ва ашхоси дигари мансабдори Самарқанд мехостанд, ки шаҳро бо муқобилият ба муғулон таслим карда, ба ин восита қони худро аз марг наҷот диҳанд, вале қор ранги дигар гирифт. Дар чунин лаҳзаи мушқил мардуми бономус ва муборизи Самарқанд барои мудофияи шаҳр ташаббусро ба дасти худ гирифта, рӯзи чумба барои маслиҳат дар масҷиди ҷомеи шаҳр ҷамъ омаданд. Онҳо ҳифзи ватани худро аз ғимояи қон муҳимтар дониста, роҳи мубориза ва муқовимат бо душманро интихоб намуданд. Шаҳсе бо номи Мавлонозода, ки яке аз шогирдони мадрасаи Самарқанд буд, ба минбар баромада, суҳанронӣ кард. Ӯ ба мардум мурочиат карда, аз ҷумла гуфт, ки лашкари бешумори ғоратгарони муғул барои тороч намудани молу ашъи мардум ба шаҳр наздик шудаанд. Ҳукуматдорони шаҳр бошанд, бо шунидани ин хабар барои халосии қони худ шаҳро тарк карда, гурехтанд. Ба ҷуз аз мубориза мардуми Самарқанд аз душман роҳи халосӣ надорад. Бинобар ин, мо бояд худамон шаҳрамонро аз душман мудофия намоем. Агар касе масъулияти мудофияи шаҳро ба уҳда гирифтани бошад, мо дар назди ӯ сари таъзим фуруд оварда, тайёрем, ки фармонҳои ӯро иҷро кунем.

Аён ва ашрофи Самарқанд дар ҷавоби даъвати Мавлонозода хомӯш монданд ва касе ҷавоби мусбат надод. Он гоҳ ӯ гуфт, ки маълум мешавад касе ин масъулиятро ба зимма гирифтани нест, бинобар ин, агар шумо маро дастгирӣ намоед, мудофияи шаҳро ба уҳдаи худ мегирам. Ҳамин тариқ, бо ризоияти ҳамаи ширкаткунандагони он ҷамъомад вазифаи сардори мудофияи шаҳр ба уҳдаи Мавлонозода гузошта шуд. Ҷамъомадагон қасам ёд карданд, ки дар роҳи мубориза барои дифои шаҳр қурбон мешаванд, аммо ғоратгарони муғулро ба Самарқанд роҳ намедиханд. Дар ҳамин чо 10 ҳазор ҷавон барои ҳифзи ватан дар пеши Мавлонозода савганди садоқат ёд карданд. Дар ташкили қорҳои мудофиявӣ барои Самарқанд ба

чуз аз Мавлонозода боз Абӯбакри Калавӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухорой низ саҳми бузург гузоштанд.

Ин муборизаи мардumi Самарқанд бар зидди мугулон дар таърих бо номи «Чунбиши Сарбадорон» маъруф гаштааст. Пайдоиши истилоҳи «сарбадор» ба шӯрише, ки соли 1337 дар Сабзавори Хуросон бар зидди хонҳои мугул ва заминдорони маҳаллӣ сар зада буд, алоқаманд аст. Шӯришгарон савганд хӯрданд, ки ё бедодгарихоро дар Хуросон барҳам медиҳанд ва ё сари худро ба дор месупоранд. Бинобар ин, аз он замон номи Сарбадорон ба вучуд омадааст.

Барномаи амалиёти чунбиши Сарбадорон ба муқобили мугулҳо. Пешвоёни он мубориза барои мудофияи Самарқанд тадбирҳои бисёр муҳим андешиданд. Мавлонозода рӯйхати мардumi ба хизмати ҳарбӣ мувофиқро тартиб дода, неруи мардumi шаҳрро барои омодагӣ ба мудофия аз душман моҳирона истифода намуд. Аҳолии шаҳр дар муддати се шабонарӯз барои мудофияи шаҳр тайёрӣ дид. Гирду атрофи шаҳрро бо сангарҳо ихота карда, дар паси он сангарҳо тирандозони мохирро пинҳон намуданд. Тамоми силоҳҳои дар шаҳр мавҷудбударо чамъоварӣ намуда, ба муборизон тақсим карданд. Шаҳрро ба китъаҳо чудо намуда, дар наздикии дарвозаҳои шаҳр дидбонгоҳҳо гузоштанд. Даромадгоҳи асосии шаҳрро кушода дошта, дигар хамаи дарвозаҳоро бастанд. Дар ду тарафи хиёбони асосӣ сангарҳои мустаҳкам сохта, дар он ҷо одамони мусаллаҳро ҷойгир карданд. Дар охири хиёбон Мавлонозода бо шумораи зиёди тирандозони мохир камин гирифта, барои ба душман зарба задан омода шуд. Нақшаи мудофиякунандагони шаҳр чунин буд: ҳангоми ба хиёбон дохил шудани саворагони мугул бояд онҳо ногаҳон аз ҷониби кӯчаҳои танги бо сангарҳо мустаҳкамшуда ба истилогарон зарбаҳои саҳт мерасониданд. Барои риоя кардани интизом ва ба фармони Мавлонозода итоат намудан муҳофизони шаҳр ба Қуръон қасам ёд карданд. Мардumi шаҳр шабонарӯз меҳнат карда, дар муддати се рӯз шаҳрро барои мудофия пурра омода сохтанд.

Сарчашма:

Абдурраззоки Самарқандӣ доир ба мурочиати Мавлонозода ба аҳолии Самарқанд ва омодагии Сарбадорон барои мудофияи шаҳр чунин менависад: «Чун амир Хусайн ва амири соҳибқирон (Темурланг) аз «Чанги лой» ба ҳазимат шуда (шикаст хӯрда), аз Ҷайхун гузаштанд ва лашкари мугул ба ҳаволии Самарқанд расид, аҳолии он ҷо дар ин қазия (ҳодиса) ҳайрон буданд. Рӯзи чумба хавоссу авом (одамони баландмартаба ва одӣ) дар масҷиди ҷомеъ чамъ омада, хотир бар амре қарор намегирифт. Дар ин ҳол марде донишманд аз бузургзодагони Бухоро, машҳур ба Мавлонозода тирандозе далер, шамшер ҳамоил карда (ба китф овехта), бар пой хост ва охиста-охиста рафта, ба болои

минбар баромад ва салом карда, овоз баровард, ки: – Ё маъбарулмуслимин (эй мусулмонон)! Имрӯз ғалабаи куффор (кофирон) ба касди хонумони мусалмонон омадаанд. Ва ҳокиме, ки қизияи мусулмониро «бочу хироч» ном карда, меситонад ва ба хотири худ мегирад, чун душман пайдо шуд, мусулмонро ба тарҳ рехт (партофт) ва аз пеши куффор гурехт! Ва ҳарчанд аҳолии ин шаҳр амониро суде диҳанд, халос нахоҳанд ёфт.

Ва рӯзи қиёмат суол аз шумо, бузургон хоҳад буд: Кист, ки мутасадди (баухдагирандаи) ин амри ислом ва мутааҳҳиди (аҳдкунандаи) хавоссу авом шавад, то мо низ сар дар қадами ӯ ниҳода, ба хидматгорӣ қиём намоём?

Мачмӯи ақобири (мансабдорони) Самарқанд хомӯш шуда, касе ҷавоб надод. Мавлонозода гуфт: – Чун касе ба уҳда намегирад, агар ман мутааҳҳид шавам, мададу ҳамроҳӣ мекунад? Халоиқ мувофиқ шуда, ӯро ба сардорӣ қабул карданд. Мавлонозода хутбаи балиғ (мукамал) адо карда, ба ҷанги куффор тариқ намуд (чора дид). Ва мардуми бисёр пеши ӯ ҳозир шуда, дафтари қадҳудоён ва мучаррадону гурабо ба даст овард (яъне рӯйхати сардорони оила ва мардҳои мучарраду муҳочирро тартиб дод) ва дар дарвозаҳо мустаҳфизон боздошт (муҳофизон таъйин намуд) ва сарҳои кӯчабоғхоро ҷунон банд кард, ки савор дарнатавонад ва сарҳои бандро ба толорҳо маҳкам карда, тиркашҳои муруттаб сар то сари кӯчаҳо фуру бурид. Ва қавл кард, ки ҳеч офарида шабҳо ба хона наравад ва агар ҷое ҷанги саҳт воқеъ шавад, мақоми худ нигоҳ дошта, ба мадад наравад ва аз сари девор бо муғулон қалоча накунад. Ва дар ҷаҳор ҳадди шаҳр камондорони ҷалд (ҷусту чолок) таъйин кард ҷиҳати кумак ва як роҳ ҳоли гузошта, ҷамъе дар камин нишонд ва худ бо понсад пиёдаи тирандоз дар поёни кӯчабоғ истод.

Ва қаровулони муғул фириғу гофил (бепарво) ба он кӯча даромаданд ва аз камингоҳҳо гузашта, ба Мавлонозода расиданд. Ишорат кард, то дохил фуру кофта, санги дасту қалмосанг ва тиру ҷӯбдасте дар қор омаданд, то муғулон сари асп гардонида, ҳазор кас маҷрӯҳ ва сад кас гирифтор шуданд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн, дастхати №347 аз Ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 195 – 196.

Санаи муҳим:

1337 – сар задани шӯриши Сарбадорон дар Сабзавори Хуросон

Савол ва сунорш:

1) Ба ҷунбиши мардуми Самарқанд кӣ роҳбарӣ мекард? 2) Ҷаро ин ҷунбиш номи «Сарбадорон»-ро гирифт? 3) Мазмуни мурочиати Мавлонозодаро ба аҳолии Самарқанд нақл кунед. 4) Шӯришгарон бар зидди истилогарони муғул ҷӣ гуна тадбирҳо андешиданд? 5) § 2-ро такрор намоед.

§ 4. МУБОРИЗАИ АҲОЛИИ САМАРҚАНД БАР ЗИДДИ МУҒУЛОНИ ИСТИЛОГАР

Ба Самарқанд ворид гаштани лашкари муғул ва муқобилати аҳолии шаҳр бар зидди онҳо. Хони муғул Илёсхоҷа, ки аз фирори Хусайн ва Темурланг ба Балх воқиф буд, умед дошт, ки Самарқанд бе мудоғиҷа мондааст ва тасаввур кард, ки шаҳрро бе муқовимат бо осонӣ соҳиб мешавад. Баҳори соли 1365 дастаҳои пешчангии лашкари муғул бе ҳеҷ гуна эҳтиёткорӣ ба воситаи хиёбони асосӣ ба маркази шаҳр дохил шуданд. Ҳангоми ба ҷойи камингирифтаи дастаи Мавлонозода расидани муғулҳо, ба мудоғиҷакунандагони шаҳр ишора шуд, ки ба ҳучум гузаранд. Онҳо аз се ҷониб бар зидди душман ҳамла карда, аз паси сангарҳо муғулҳоро ҳам бо даст ва ҳам бо фалахмон сангборон намуданд. Муғулҳо, ки инро интизор набуданд, ба воҳима афтада, ба ҳар тараф гурехтанд, вале дар ҳама ҷой онҳоро тир ё санг дунболагир буд. Дар ин набард аз тарафи муғулҳо зиёда аз ду ҳазор нафар кушта шуд. Муғулҳо маҷбур шуданд ақибнишинӣ кунанд.

Ғалабаи Сарбадорон дар Самарқанд. Рӯзи дигар муғулҳо дубора ба Самарқанд ҳучум карданд, вале ба ғалаба муваффақ нашуданд. Ба тамоми кӯшиши онҳо барои ишғоли шаҳр зарбаи сахт зада мешуд. Пас муғулҳо ба назди мудоғиҷакунандагони шаҳр қосид фиристода, иброз намуданд, ки агар ба онҳо тухфаҳои зиёд фиристонанд, онҳо шаҳрро тарк мекунанд. Ба ин пешниҳоди муғулҳо ҷавоби рад дода шуд. Он гоҳ онҳо шаҳрро ба муҳосира гирифта, ба ғорати аҳолии гирду атрофи он шурӯъ намуданд. Муҳосираи давомдор низ ба муғулон натиҷаи мусбат надод. Дар ин муддат ҳодисае рӯй дод, ки вазъияти мавҷударо дигаргун сохт. Дар урдугоҳи муғулҳои бодиянишин марази тоуни асп (бемории вабо) пайдо шуд ва шумораи зиёди аспони онҳо ба ҳалокат расиданд. Муҳосираи минбаъдаи шаҳр ба муғулҳо ғайриимкон гашт ва онҳо маҷбур шуданд, ки аз муҳосираи он даст кашида, ақибнишинӣ кунанд.

Ҳамин тавр, аҳолии Самарқанд, бо неруи худ ва бе иштироки намояндагони ҳукумат, тавонистанд шаҳри худро аз ҳучуми душманони аҷнабӣ сарбаландона дифоъ намоянд. Сарбадорон манфиатҳои табақаҳои заҳматкаши аҳолии шаҳрро ҳимоя мекарданд ва тамоми иқдоми онҳо бар зидди манфиатҳои аъён ва ашрофи Самарқанд ва сулолаи муғулҳои ғоратгар равона гардида буданд. Дар ин мубориза бибизоатон дар Самарқанд бар зидди тавонгарон баромаданд ва табақаи заҳматкаши аҳоли аз золимон ва судхӯрони манфур ниқор гирифтанд.

Барқарор шудани робита байни Мавлонозода бо амир Ҳусайн ва Темурланг. Аҳдшиканона ба қатл расонидани пешвоёни чунбиши Сарбадорон. Ҳангоме ки Темурланг хабари аз муҳосираи Самарқанд даст кашада, ақибнишини қардани муғулхоро шунд, дарҳол амир Ҳусайнро аз ин хабар огоҳ намуд. Онҳо бо ҳам вохӯрда, ба чунин ҳулоса омаданд, ки ҳоло барои ишғоли Самарқанд шитоб накунад, зеро аз муқовимати мудофиакунандагони шаҳр метарсиданд. Онҳо қарор доданд, ки аз макру ҳила истифода баранд. Бо ин мақсад амир Ҳусайн ва Темурланг баҳори соли 1366 бо лашкари худ ба наздикии Самарқанд омада, дар маҳалли Кони Гил қарор гирифтанд. Онҳо ба унвони роҳбарони Сарбадорон нома навишта, савганд хӯрда, изҳор намуданд, ки амали муборизонро дастгирӣ мекунанд. Дар ин нома зикр карданд, ки онҳо хоҳиши вохӯрдан бо роҳбарони Сарбадоронро доранд. Ҳамчунин, дар ин нома навиштаанд, ки ҳокимияти шаҳри Самарқанд ба роҳбарони Сарбадорон дода мешавад ва ваъда доданд, ки касеро ҷазо намедиханд. Номаи онҳоро сафирони хушзабон бо тухфаҳои гаронбаҳо ба Самарқанд оварданд. Ҳамроҳи ин фиристодагон намояндагони маҳсули амир Ҳусайн ва Темурланг низ буданд. Вазифаи онҳо иборат аз он буд, ки ба шаҳр ворид шуда, барои забт қардани он замина тайёр намоянд. Роҳбарони Сарбадорон ба суҳанони маккоронаи ин фиристодагон бовар карда, ба лашкарҳои амир Ҳусайн ва Темурланг омаданд. Рӯзи аввал амир Ҳусайн ва Темурланг намояндагони Сарбадоронро гарму самимӣ қабул карданд. Вале рӯзи дигар, ҳангоми ба қароргоҳи онҳо расидан, ҳамаи намояндагони Сарбадорон дастгир гардида, ба қатл расонида шуданд. Аз байни онҳо фақат Мавлонозода аз марг наҷот ёфт. Ҳамин тавр, чунбиши мардумии Сарбадорон аз ҷониби амир Ҳусайн ва Темурланг аҳдшиканона паҳш гардид. Амир Ҳусайн ва Темурланг дар охири баҳори соли 1366 аз нав ба Самарқанд соҳиб гардиданд.

Чунбиши Сарбадорони Самарқанд баъд аз чунбиши Сарбадорони Хуросон, ки дар нимаи аввали асри XIV ба муқобили сиёсати хонҳои муғул равона гардида буд, аз дуомин ҳаракати бузурги мардумӣ бар зидди давлати муғулони Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Чунбиши Сарбадорони Самарқанд аз аҳамияти бузурги таърихӣ бархурдор аст. Танҳо мардум, ки ба муҳофизати ватани худ бархоста буданд, тавонистанд то ба охир бо душмани аҷнабӣ мубориза баранд ва муғулонро аз Мовароуннаҳр берун ронанд. Ба амирон ва феодалони ҷағатоии Мовароуннаҳр, ки пароканда буданд ва доимо бо ҳамдигар дар ҷангу ҷидол қарор доштанд, муяссар нагардид, то бо муғулони истилогар мубориза кунанд. Сарбадорон Самарқандро аз

муғулон озод карда, дар он ҳудуди як сол (1365 – 1366) ҳукмронӣ намуданд. Ҳадафи асосии Сарбадорон озод кардани ватан аз муғулон буд ва ба ин мақсад бо сарбаландӣ расиданд. Ин муборизаи онҳоро метавон муборизаи миллий-озодихоҳӣ номид. Аммо ин галабаи онҳо аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо мақру фиреб аз дасташон гирифта мешавад.

Ба вучуд омадани ихтилоф байни амир Ҳусайн ва Темурланг. Кушта шудани амир Ҳусайн аз тарафи Темурланг. Темурланг дар гирифтани ҳокимияти Самарқанд ва бо мақру фиреб куштани роҳбарони Сарбадорон ба амир Ҳусайн ёрмандӣ кард. Аммо амир Ҳусайн ба ин нигоҳ накарда, баъзе аз тарафдорони Темурлангро, ки дар Самарқанд ва атрофи он ба ғорат ва бедодгарӣ машғул буданд, ҷарима баст. Аз ин рафтори амир Ҳусайн Темурланг ранчида, ҷаримаи тарафдоронашро аз амволи бо ғорат бадастовардаи хеш пардохт ва бо ин робитаи худро бо амир Ҳусайн қатъ кард. Темурланг аз Самарқанд ба шаҳри Кеш баргашт. Чун ихтилофи ӯ ва амир Ҳусайн шиддат ёфт ва иловатан дар ин муддат ҳамсари Темурланг – Улҷойгуркон низ вафот карда буд, бинобар ин, барои Темурланг зарурати идома додани дӯстӣ бо амир Ҳусайн дигар боқӣ намонд. Ин ихтилоф сабаб шуд, то байни Темурланг ва амир Ҳусайн чандин чанг сурат гирад. Охири чанги онҳо дар моҳи март соли 1370 дар қалъаи Ҳиндувон, ки дар наздики Балх қарор дошт, ба вукӯъ пайваст. Темурланг сипоҳи амир Ҳусайнро ба муҳосира гирифт, ки дар натиҷа лашқари амир Ҳусайн дар ин набард мағлуб ва ҳудаш кушта гардид.

Сарчашма:

Ахбори Хондамир дар бораи тайёрии аҳолии Самарқанд ба муқобили ҳучуми муғулони истилогар чунин аст: «Чун амир Ҳусайн ва амир Темур шикаст ёфта, аз Чайхун убур намуданд ва муғулони беимон ба азми наҳбу (ғорату) тороч ба савби (тарафи) Самарқанд тавачҷуҳ фармуданд, селоби изтирори (парешонии) бинои субот ва қарори мутаваттинони (соқинони) он диёрро мунҳадим (вайрон) гардонид, Мавлонозодаи Самарқандӣ, ки ба сифати ҷилодат ва мардонагӣ иттисоф дошт (машҳур буд), мардумро ба дафъи муғулон таҳриз намуда (барангехта), дар бораи вучуби сиёнаи нафс (зарурияти муҳофизати худ) ва мол ва аҳлу аёл суханон бар забон гузаронид. Самарқандиён он калимотро ба самъи ризо ҷой дода, зимоми ихтиёри худро дар қабзаи (дасти) иқтидори Мавлонозодаи Самарқандӣ ва Мавлоно Хурдаки Бухорӣ, ки тирандозии ҷалд (чусту ҷолок) буд ва Абубақри Қалавӣ, ки авсофи сарбадорӣ бар вай содиқ меомад, ниҳоданд ва эшон шаҳрро кӯчабанд карда, бар ҷодаи мамониати сипоҳи ҷита (муғулон) субот қадам варзиданд».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Бо муқаддимаи Чалолӣдини Ҳумой. Техрон, 1380 х.ш, сах. 406.

Мирхонд дар бораи муборизаи аҳолии Самарқанд бар зидди истилогарони муғул чунин маълумот медиҳад: «Арбоби Самарқанд мутобаати (итоати) эшонро намуда, дар мақоми мамониат омаданд ва тариқи омадушуд масдуд гардониданд (банд карданд) ва асбоби муқобала ва муқотала соз доданд. Ва сипоҳи ҷита (муғулон) муддатҳо бар гирди Самарқанд хаймаи иқомат мутаннаб гардонид, дар тасхири (забти) он маросими эҳтимом ба ҷой оварданд. Ва чун айёми муҳосира имтидод (кашол) ёфт ва наздик ба он шуд, ки шаҳр мусаххар (мағлуб) гардад ва амволу димоъи мусулмонон дар маърази талаф ояд, насими азали... вазида, вабо дар миёни аспони ҷита афтода, аз ҳар ҷаҳор асп яке (беш) зинда намонд ва аз ин ҷиҳат хавфу рӯби (тарси) тамом бар замоири (қалбҳои) муҳолифон истило ёфта, очиз ва саросема ғаштанд. Ва баъд аз тақдими машварат маслиҳат чунон диданд, ки рӯчӯ намоянд (баргарданд) ва ба имзои ин азимат аксари он ҷамоат тиркашҳо бар пушт баста, пиёда ва мубтазал (хору залил) рӯй ба диёри худ ниҳоданд».

Мирхонд. Таърихи равзат-ус-сафо, ҷ.6, Техрон, 1380 х.ш, сах. 4569 – 4570.

Ибни Арабшоҳ дар бораи ҷи гуна ба қатл расидани пешвоёни Сарбадорон менависад: Темурланг «ҷамъе аз ёрони хешро дар камин бигмошт ва муқаррар дошт, ки ҳар касро, ки ба сӯйи онон фириштад, нобуд кунанд. Пас сарони ақвомро аз ҳар пеша ва мақом бихонд ва ба дасти худ ҷоми саҳбо нӯшонд ва хильати зебо пӯшонд ва чун навбат ба он тоифаи ошӯбгар (яъне Сарбадорон) расид, ҳамчунон яқоякро бинавохт ва ба шарбати май ва хильати фоҳир сарафроз дошт ва бо ишора ба сӯйи камингоҳ равона сохт, то хильаташ бозгиранд ва ҷомаи зиндагониааш бидаранд ва чунон қарданд, то як тан аз онон бар ҷой намонд. Ҳамаро ба диёри нестӣ ронданд... Темурро бад-ин тадбир асоси давлат устувор ва роҳи фармонравой ҳамвор шуд».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур). Тарҷума ба форсӣ Муҳаммад Али Начотӣ, Техрон, 1383 х.ш., сах. 18.

Маълумоти Абдурразоки Самарқандӣ дар бораи хоинона ба қатл расидани роҳбарони Сарбадорон: «Амир Ҳусайн аввали баҳор бо лашкари Балху Бадахшон ва Қундузу Бағлон ва Андхӯю Шибурғон озими Самарқанд шуд. Ва ба қаррот (ба тақрор) аҳком ба сардорони Сарбадорони Самарқанд фиришод. Мазмун он, ки моро бар шумо эътимоди куллист ва аз ҷамеи умаро беҳтар донистаем, то урду дар саҳрои Кони Гил наёрем, аслан истиқбол менамояд. Он мискини тамаллуқи (хушомадгӯйи) он тарози муғул бовар қарданд. Чун амир Ҳусайн ба Кони Гил омад, Сарбадорон анвои тақаллуф (муурооти барзиёд ва сохта) тартиб дода, ба хидмат расиданд ва пешкашҳо ба арз расониданд. Ва амир Ҳусайн эшонро ба иноят (меҳрубонӣ) баргардонид. Рӯзи дигар тансуқоти (тухфаҳои) зиёда оварда, чун ба Карёс расиданд, ба мучиби фармуда ҳамаро гирифта, сиёсат (яъне қатл) намуд.

Амири соҳибкирон Мавлонозодаро дархост карда, аз пойи дор бозовард ва дигарон ба роҳи адам рафтанд. Ва амир Ҳусайнро

мамлакат софӣ шуда, мутамаккин гашт ва ҳирси чамъи мол бар ӯ голиб шуда, қоидаи зулму бедод бунёд ниҳод».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн, дастхати №347 аз Ганҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, саҳ. 197.

Санаҳои муҳим:

1365 – муқовимати аҳолии Самарқанд бо сардории Мавлонозода бар зидди истилогарони муғул

1366 – ба қатл расонидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон ва ҳокимияти Самарқандро соҳиб шудани амир Ҳусайн ва Темурланг

1370 (март) – охири чанги Темурланг бо амир Ҳусайн

Савол ва супориш:

1) Нақл кунед, ки сокинони Самарқанд ба муқобили истилогарон чӣ гуна муқовимат карданд. 2) Чаро истилогарони муғул дар ин муҳориба ба шикаст дучор омаданд? 3) Дар бораи аз тарафи амир Ҳусайн ва Темурланг бо макру фиреб ба қатл расидани роҳбарони шӯриши Сарбадорон маълумот диҳед. 4) Аҳамияти таърихии чунбиши Сарбадорон аз чӣ иборат буд? 5) Сабаби ихтилофи байни Темурланг ва амир Ҳусайнро шарҳ диҳед. 6) §§ 2 ва 3-ро такрор намоед.

МАВЗЎИ Ш БА САРИ ҚУДРАТ ОМАДАНИ ТЕМУРЛАНГ ДАР САМАРҚАНД ВА ЗАБТКОРИҲОИ Ӯ

§ 5. ХОКИМИЯТИ МОВАРОУННАҲРРО ГИРИФТАНИ ТЕМУРЛАНГ

Амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон. Омадани Темурланг ба Самарқанд. Бо галаба дар Балх Темурланг ба фармонравоии мустақил расид ва худро дар Балх амири кабир эълон кард.

Темурланг пас аз куштани амир Хусайн зани ӯ Сароймулкхонумро, ки духтари Қазанхони Чингизӣ буд, ба никоҳи худ даровард. Сароймулкхонум бо номи Бибиҳонум низ маъруф буд. Чун ӯ духтари хони муғул буд ва зани калонии Темурланг ба ҳисоб мерафт, ба ин сабаб ба Темурланг лақаби Курагон, ки муғулон домодро меғуфтанд, дода шуд. Ба Темурланг фарзандонаш Мироншоҳ, Шохруҳ ва наберааш Улугбек ва дигарон тақлид карда, бо хонадони чингизӣ пайванди хешу таборӣ барқарор карданд. Дар ин робита бояд гуфт, ки таърихшиноси асри XVII Маҳмуд ибни Валӣ хонадони Теуриёнро Гуркониён низ номидааст.

Насаби Темурланг бевосита ба хонадони Чингиз намерасид, бинобар ин, пас аз гирифтани ҳукумати Мовароуннаҳр унвони хониро ба номаш илова накарданд. Аммо Темурланг аз намояндагони қабилаҳои муғулие буд, ки бочурият аз анъанаҳои муғули дар Мовароуннаҳр тарафдорӣ мекард. Барои ваколатҳои зиёд доштан дар қорҳои идораи давлат тарафдорӣ аз анъанаҳои муғули ва робитаи хешутаборӣ бо хонадони хонӣ кифоят намекард. Аз ин рӯ, барои дар Мовароуннаҳр ҳаққи ҳукумати Темурлангро собит намудан, қиссаҳои ҳаёлиро бофта бароварданд. Мақсади ин қиссаҳо қонунӣ гардонидани ҳукумате буд, ки Темурланг бо макру фиреб ба даст овард. Мувофиқи ин қиссаҳои ҳаёли гӯё бобокалони Чингиз – Кобулшоҳ бо бародараш–Қачулӣ, ки аҷлоди афсонавии Темурланг ба шумор меравад, қарордоде ба имзо расонида буданд. Тибқи он қарордод авлоди Чингиз бояд ҳамеша шоҳ ва авлоди Қачулӣ ҳокими мутлақи сарзаминҳои ишғолгардида бошанд. Бинобар ин, Темурланг худро соҳиби тахт ҳисоб мекард.

Мувофиқи анъанаи мавҷудбудаи он замон, ки бояд амири Мовароуннаҳр аз номи хони хонадони чингизӣ ҳукумат кунад, Темурланг низ ин анъанаро вайрон накарда, як тан аз хонҳои маъруфнабудаи чингизиро бо номи Сиюргитмиш (1370–1388) хони Мовароуннаҳр эълон кард ва аз номи ӯ ҳукумат мекард.

Ибни Арабшоҳ менависад, ки Темурланг Сиюргитмишро барои он хон интиҳоб кард, ки ғорату куштори худро бо номи ӯ анҷом диҳад, то мардум ӯро маломат нақунанд. «Дар ҳоле ки, – менависад Ибни Арабшоҳ, – ҳар амире ба дасти Темурланг асир ва ҳар хон дар баробари вай нотавон буд».

Сиюргитмиш дар лашкаркашиҳои Темурланг иштирок намуда, соли 1388 вафот кард.

Баъди амир эълон шудани Темурланг дар Хуросон, ибтидо қарор буд, ки Темурланг шаҳри Кеш – зодгоҳашро пойтахти давлати худ созад, вале ба далели маъруф будани Самарқанд ин шаҳрро пойтахт интиҳоб карда, 10 апрели соли 1370 худро соҳиби тахт эълон намуд.

Темурланг аз Балх ба шаҳри Самарқанд омада, ба ғочаҳои худ оғоз бахшид. Аз ғочаи Чингиз то ғочаи Темурланг якуним аср гузашта буд. Ғочаи Чингиз аз қониби Муғулистон ба Мовароуннаҳр омада буд, аммо ғочаи Темурланг аз Мовароуннаҳр оғоз гашта, аз миёни вайронаҳои давлати Чингиз шакл гирифта, дар муддати фармонравии Темурланг ва хонадони ӯ саросари Хуросону Эрон ва Осиёи Хурдро арсаи тохтутози туркон сохт.

Оғози забткорихи Темурланг. Муборизаи мардуми Хоразм бар зидди лашкаркашиҳои Темурланг. Темурланг эҳсос мекард, ки бе шикасти хонҳои Муғулистон ва ба худ тобеъ намудани Хоразм наметавонад ба осонӣ дар Самарқанд ҳукумат кунад. Темурланг пеш аз ҳама, ба мақсади таъмин кардани амнияти пойтахти давлати худ, нақшаи тобеъ намудани Хоразм ва хонҳои Муғулистонро кашид. Ӯ тайи солҳои 1370 – 1376 се бор ба Хоразм ва панҷ бор ба қаламрави хонҳои Муғулистон дар он сӯи Сайхун ҳучум кард. Ҳокими Хоразм Ҳусайн Сӯфиро тайи ин се ҳучум Темурланг асир гирифта натавонист ва танҳо вилояти Хоразмро ғорат ва вайрон карда, ба Самарқанд баргашт. Ба ӯ муяссар шуд, ки баъд аз даҳ соли ба қудрат расиданаш дар Самарқанд, яъне соли 1380 Хоразмро тобеи худ гардонад. Баъд аз фатҳ ва ғорати он вилоят донишмандон, косибон ва ҳунармандони Хоразмро ба шаҳрҳои Самарқанду Кеш кӯчонид ва ин шаҳри қадимро вайрон ва парешон сохт.

Муносибати Темурланг бо се қудрати сиёсии Хуросон: Оли Курт дар Хирот, Қониқурбонӣ дар Тӯс ва Сарбадорон дар Сабзавор. Темурланг некиҳои ҳокими Хиротро, ки ба ҳангоми паноҳ чустанаш ба он шаҳр карда буд, фаромӯш намуда, номае ба султони Хирот – Малик Ғиёсиддини Курт фиристода, аз ӯ хост, ки ин султон тобеи ӯ шавад ва ҳадяю тухфаҳои шоистае

барояш фиришад. Султони Ҳирот бо номаи тахкиромез ба Темурланг ҷавоб гардонд. Темурланг бо гирифтани ин паём дар газаб шуд ва дар моҳи марти соли 1381 ба ҷониби Ҳирот ҳамлавар гардид. Тамоми он вилоятро забт карда, Малик Ғиёсиддини Оли Куртро тобеи худ сохт.

Темурланг бо фатҳи Ҳирот дарвозаҳои Хуросонро ба рӯи худ боз кард. Барои забти комили ин сарзамин дигар монеае намонда буд. Темурланг тамоми ҳукмронони Оли Куртро ҳамроҳи худ ба Самарқанд овард ва баъдан ба қатл расонид. Дар тӯли солҳои 1381–1383 Темурланг чаҳор маротиба аз Самарқанд ба Хуросон лашкар кашид.

Дар ҳамон сола, ки Темурланг ба Ҳирот мехост лашкар кашад, аз Алибеки Ҷониқурбонӣ – ҳокими Калот ва Тӯс хоҳиш кард, ки дар гирифтани Ҳирот ба ӯ ёрӣ диҳад. Аммо Алибеки Ҷониқурбонӣ ин хоҳиши Темурлангро рад кард. Баъд аз гирифтани Ҳирот Темурланг ба тарафи сарзамини Ҷониқурбонӣ лашкар кашид. Пас аз муҳосираи тӯлонӣ Алибеки Ҷониқурбонӣ ба Темурланг таслим шуд. Темурланг ӯро ба Мовароуннаҳр фиришод ва каме баъд аз он дастур дод, то Алибеки Ҷониқурбониро ба қатл расонанд.

Ҳангоме ки Темурланг ворида Нишопур шуд, Ҳоҷа Алии Муайид-саркардаи Сарбадорони Сабзавор ба пешвози ӯ баромад ва ба вай пайваст. Темурланг ӯро дар мақоми ҳокими Сабзавор дубора тасдиқ кард. Ҳоҷа Алӣ то поёни умри худ ба Темурланг вафодор буд. Ӯ дар лашкаркашии Темурланг ба Луристон дар соли 1386 иштирок намуда, бар асари захме, ки дар он ҷанг гирифт, вафот кард.

Тасарруфи Хуросон аз ҷониби Темурланг. Темурланг тайи лашкаркашиҳои минбаъдааш ба Хуросон Қандаҳору Балхро гирифт ва пас аз он Пушанг ба дасти ӯ афтод, Исфароин ба ҳок яқсон шуд ва Систон мавриди ғорати лашкари Темурланг қарор гирифт. Дар чараёни ин лашкаркашиҳо ба сарқубии Амир Валӣ фармонравои туркманони Ҷузҷон шинофт ва ӯро ба итоати худ даровард. Соли 1383 вақте боз ба Ҳирот лашкар кашид, мардуми он ба дифоъ бархостанд ва дар он ҷо аввалин калламанораҳоро аз сари шӯришиёни кушташуда баланд кард. Дар тамоми ин муддат ҳар шахреро, ки аз Хуросон ишғол мекард, ба дунболлаш ҷӯи хуни сокинони он диёр равона мегашт. Темурланг бо ин аъмоли худ фочиаи хучуми Чингизро такрор кард. Ин бор вайронгар ва хунхори Хуросон дигар бутпараст набуда, балки фармонравои мусулмон буд.

Дар фосилаи ин хучумҳо, ки Темурланг байни Хуросон ва Мовароуннаҳр дар ҳаракат буд, ба ноҳияҳои Кошғар ва Дашти Қипчоқ низ тохтутоз кардааст. Ҳокими Кошғар амир Қамариддини Дулотро ба Дашти Қипчоқ [сахроҳои байни Уралу Сибир, сарзаминҳои байни баҳри Хоразму (Арал) баҳри Хазар (Каспий) ва поёноби Сирдарё] ронда, баъди ғалаба бар хонҳои Дашти Қипчоқ яке аз хонзодаҳои мугулии он ҷойро бо номи Тухтамиш, ки худро аз хонадони Ботухон медонист, ба сари ҳокимият овард.

Сарчашма:

Мирхонд дар бораи муҳосираи қалъаи Ҳиндувон ва мағлубияти амир Ҳусайн чунин маълумот медиҳад: «Ва рӯзи дигар... ҷавонони ҷонибайн рӯй ба майдон ниҳода, даст ба тире тег кушоданд ва баъд аз ситезу овези (чангу ҷидоли) баҳодурони амир Ҳусайн аз ғояти бухлу имсоқ (бахилӣ ва ҳасисӣ), ки бар табиати ӯ ғолиб буд ва қуввати он надошт, ки зару сим виқояи (химояи) ҷони ширин созад... Амир Ҳусайн аз камолӣ хавфу харос дари дарвоза бибаст ва ҳазрати соҳибқирони зафарқарин (Темурланг) кас пеши ӯ фиристод, ки агар ҷон мехоҳӣ, давон аз қалъа берун ой. Ва ба қадам атрофу ҷавониб баста дид ва аз пасу пеш селоби балои ано (машаққат) ба ҳам пайваста, даст дар домани тазарруъ ва истимон (зориву талаби амон) зада, писари бузурги худро бо ҷавоне, ки ихтиёр карда буд, пешу ҳазрати соҳибқирон (Темурланг) равон сохта, гуфт: «дар мақоми инқиёду изёнам (итоату мутеиятам) ва ҷуз мутобаату мутоваат (тобеияту фармонбардорӣ) ҷорасе намедонам».

Ва мутаоқиби дигареро фиристода, пайғом дод, ки «офтоби давлати ман ба ҳадди уфул (фуру рафтани) расида ва кавкаби иқболи ман аз хонаи иззу (иззату) бурчи шараф ба дараҷаи хубут (фурудой) ва манзили бол интиқол карда, дархост аз ту, ки саодат ва фирӯзии ҳаминон дорӣ. Ҳамин аст, ки бар ҷони ман бибахшӣ ва роҳ бар ман бикушоӣ, то аз ин тангнои (сахтию фишори) меҳнат ва машаққат берун омада, рӯй ба Қабъаи муаззама ниҳам ва зиёрати Байтуллоҳ ба ҷой оварда, аз ҷароиму осомӣ (хатоҳои) забон ба эътизору истиғфор (узрхоҳиву бахшиши гуноҳҳо) кушоям... Ва ҳазрати соҳибқирон... қарор бар он ёфт, ки рӯзи дигар ба саломат берун омада, ба ҳар ҷо ки хоҳад, биравад».

Мирхонд. Таърихи равзат-ус-сафо, ҷ.6, Техрон, 1380 х.ш, сах. 4618-4619.

Хондамир дар бораи Алибеки Ҷониқурбониро бахшидани Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Шайх Алӣ Баҳодур дар он айём, ки дар қалъаи Қаҳқаҳа нишаста буд, шабе ҳаёл намуд, ки ба қадами эҳтиёл (макру хила) худро дар қалъаи Қалот андозад. Бо тоифае аз навқарони хосса пиёда ба кӯҳи баланд баромад ва... сабоҳ (вақти субҳ) далерони Ҷониқурбонӣ хабар ёфта, бар сари Шайх Баҳодур тохтанд ва ўро гирифта, назди Алибек бурданд. Ва амир Алибек шайх Алӣ

Баҳодурро таъзим ва эҳтироми тамом намуд ва хиргохе (хаймае) ба такаллуфи наздик ба високи (манзили) хеш барои ӯ насб (чойгир) кард... Забони тазарруъ (илтиҷо) бикшод, ки хуни маро аз соҳибқирон... дармебояд хост. Амир Шайх Али ин маъниро қабул намуд ва... нузули амир Темури Курагон гашт. Амир Шайх Али ба мулозамат (хизматгузорӣ) шитофта, кайфияти изтирори (парешонии) Алибек ва иттибоъ (пайравӣ кардан) ба арз расонид ва гуноҳони эшонро авф талабид. соҳибқирон... чаримаи Ҷониқурбониёнро бахшид ва амир Алибек ба хидмат шитофт ва бештар аз пештар тарбият ва эъзозу (иззату) ҳурмат ёфт... ӯро бо тамоми элу улуси Ҷониқурбонӣ ба Самарқанд кӯчонанд. Ва ба нафсу нафис мутаваҷҷеҳи Мовароуннаҳр гашта, малик Ғиёсиддин Пиралиро бо авлод ҳамроҳ барад».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр, Техрон, 1380 х.ш , сах., 433.

Санаҳои муҳим:

- 1370 (10 апрел) – соҳиби тахт эълон шудани Темурланг
- 1370 – хони Мовароуннаҳр таъйин гардидани Сиюргитмиш
- 1380 – Хоразмро тобеъ гардондани Темурланг
- 1381(март) – ҳамлаи Темурланг ба Ҷирот
- 1383 – ҳамлаи дубораи Темурланг ба Ҷирот
- 1383 – сохтани аввалин калламанораҳо дар Ҷирот

Савол ва супоришҳо:

- 1) Чаро унвони хонӣ ба номи Темурланг илова нагардид? 2) Барои чӣ ба Темурланг лақаби Курагон доданд? 3) Чаро Темурланг яке аз хонҳои маъруфнабудаи чингизиро хони Мовароуннаҳр эълон кард? 4) Дар бораи лашкаркашии Темурланг ба Хоразм нақл кунед. 5) Сабаби ба Ҷирот лашкар кашидани Темурланг аз чӣ иборат буд? 6) Лашкаркашиҳои Темурланг ба Хуросон ва хунхорӣ ӯро нақл кунед. 7) §§ 3 ва 4-ро такрор намоед.

§ 7. ОҒОЗИ ЛАШКАРКАШИҶОИ ТЕМУРЛАНГ

Ҳучуми сесолаи Темурланг. Соли 1386 Темурланг ҳучуми худро, ки дар таърих бо номи ҳучуми сесола маъруф аст, оғоз кард. Ӯ аз тариқи Хуросон ба ҷониби Рай ва Мозандарон лашкар кашид. Ҳадафи ӯ аз ин лашкаркашӣ гирифтани Бағдод аз дасти султон Аҳмади Ҷалоир буд. Темурланг сабӣ кард нахуст Луристон ва Озарбойҷонро ишғол кунад ва дар ин мубориза Малик Иззиддини Лур – ҳокими Луристонро дар Хуррамобод мағлуб карда, асири худ сохт. Хуррамобод ва Буруҷардро вайрон карда, ба тарафи Озарбойҷон ҳаракат кард. Дар роҳи Озарбойҷон шаҳрҳои Султония ва Табрэро аз дасти султон Аҳмади Ҷалоир гирифт ва Гурҷистону Арманистонро тақрибан бе ҳеҷ мубориза ба даст овард. Бо Қароюсуфи Туркман, ки ҷонибдори султон Аҳмади Ҷалоир буд, Темурланг дар Диёрбақр

чангид ва Қароюсуф дар муқобили сипохи Темурланг тоб наоварда, фирор кард. Диёрбакр арсаи ғорат ва вайронии сарбозони Темурланг гардид. Баъд аз ин Темурланг барои танбеҳи Зайнулобидини Оли Музаффар – ҳокими Форс, ки аз кабули фармонравой ба ӯ сарпечӣ карда буд, ба тарафи Шероз лашкар кашид. Бояд гуфт, ки Шоҳ Шучоъ Оли Музаффар – ҳокими пешгараи Форс дар поёни умри худ бо номае ба Темурланг мурочиат карда, изҳор дошта буд, ки писараш – Зайнулобидин, ки ба чойи ӯ ба тахт менишинад, аз ӯ итоат хоҳад кард. Аммо Зайнулобидин ба ин номаи падар эътиное накарда, фиристодаи Темурлангро, ки ба Шероз омада буд, иҷозати бозгашт надод. Дар роҳи Форс, ки аз тариқи Ҳамадон ва Исфаҳон мегузашт, Темурланг ин шаҳрхоро ишғол кард ва андози вазнине барои сипоҳиёнаш аз мардуми ин шаҳрхоро ситонид. Мардуми Исфаҳон аз ин ҷабри Темурланг ба шӯр омада, дар моҳи декабри соли 1387 сар ба қиём бардошта, теъдоде аз сарбозони Темурлангро ба ҳалокат расониданд. Ин шӯриши хурд, ки ба қиёми мардумӣ табдил ёфта буд, дарвоқеъ Темурлангро саҳт тарсонд. Вуқӯи ҳамчунин ҳодисаро Темурланг интизор надошт ва чун аз пойгоҳи худ – Самарқанд дур шуда буд, ин муқовимати мардум ҳастии онҳоро таҳдид ба ҳалокат мекард. Бинобар ин, Темурланг дар фуруи нишонидани ин шӯриш аз ҳеҷ гуна аъмоли ғайрибашарӣ даст накашид. Интиқоми Темурланг аз сокинони Исфаҳон на танҳо ваҳшатнок, балки ваҳшиёна буд. Темурланг ҳукми қатли оми мардуми Исфаҳонро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расид. Ба дастури Темурланг аз сарони ин кушташудагон калламанораҳо сохтанд. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ менависад, ки бузургони шаҳри Исфаҳон ба хотири дар дили Темурланг раҳм андохтан то ки қатли мардумро бас кунад, иддае аз кӯдаконро, ки ятим монда буданд, дар яке гузарҳои шаҳр, ки бояд Темурланг аз он ҷо мегузашт, гузоштанд. Темурланг хангоме ки бо гурӯҳи кӯдакон рӯ ба рӯ шуд, ба онҳо тавачҷуҳ накарда, ҳамроҳи сарбозонаш роҳашро идома дод. Ин кӯдакон дар зерӣ пойи аспон монда, ҳалок гардиданд.

Бо ин қатли ом Темурланг дар дили мардуми Шероз тарс афканда буд. Ҳокими Форс Зайнулобидин ба ҷониби Бағдод фирор кард, то дар даргоҳи султон Аҳмади Ҷалоир пинҳон шавад. Аммо дар байни роҳ дар наздикии Шуштар Зайнулобидин ба дасти писари амакаш Шоҳ Мансур асир афтод ва дар қалъаи Салосил ба ҳабс гирифта шуд. Соли 1387 Шероз таслими Темурланг шуд. Ҳарчанд ин шаҳр аз вайронкорӣ ва кушторҳои Темурланг эмин монда бошад ҳам, аммо мардуми Шероз ба Темурланг хирочи зиёде дода, хонахароб шуданд.

Тасвири калламанора. Амали расом В.В. Верешагин

Темурланг вилояти Форсро байни султон Аҳмад – бародари Зайнулобидин, ки ҳокими Кирмон буд ва Шох Яҳё – писари амакаш, ки ҳокими Язд буд ва ба Темурланг итоат мекарданд, тақсим кард. Бо шунидани хабари шӯришхое, ки дар Хоразм ва Дашти Қипчоқ рӯй доданд, Темурланг саросема вилояти Форсро тарк гуфта, ба Мовароуннаҳр баргашт.

Ба ҳар ҳол лашкаркашии сесолаи Темурланг нотамои монд, зеро ҳокими Форс – Зайнулобидин ба асорати Темурланг наафтод ва муҳимтар аз хама Бағдодро ба даст наовард.

Ҳучуми панҷсолаи Темурланг. Тобистони соли 1392 Темурланг сеюмин ҳучуми худро, ки дар саҳифаҳои таърихи ин давр аз ҷониби таърихшиносон бо номи ҳучуми панҷсола зикр шудааст, оғоз кард. Дар ин лашкаркашӣ ўро писаронаш – Умаршайх ва Мироншоҳ, наберааш – Пирмуҳаммад (писари Ҷаҳонгир) ҳамроҳӣ мекарданд. Баҳонаи ин лашкаркашӣ сарқуб кардани шӯришҳо дар Мозандарон, танбех намудани Оли Музаффари Форс ва ҳадафи асосӣ ба даст овардани Бағдод буд. Дар Мозандарон Сайид Камолиддини Маръаширо, ки ба истиқлол расида буд, Темурланг сарқуб кард ва ўро ба асорат гирифта, аз тариқи киштӣ ба Хоразми вайрона фиристонд. Чанде дар Мозандарон монд ва дар моҳи декабри соли 1392 барои танбех додани Оли Музаффар аз тариқи Рай ба Буруҷард ва аз он ҷо ба Дизфулу Шуштар омад. Темурланг ба таъқиби шох Мансури Оли Музаффар, ки тамоми Музаффариёнро бар зидди ў ба муҳолифат бархезонида буд, оғоз кард. Шох Мансур бо андак сипоҳи вафодори худ дар Рай бо Темурланг ба ҷанг бархост ва ҷасорату шахомати ғавқулодаи ў боис шуд, ки дар ин

чо ба Темурланг зарба занад, аммо худи ӯ захмӣ гардида, ба дасти сипохиёни Темурланг асир афтод ва кушта шуд. Дар моҳи майи соли 1393 Темурланг дигар шоҳзодагони Оли Музаффарро, ки ба мухолифати ӯ бархоста буданд, аз миён бардошт. Ҳокимияти вилояти Форсро ба писари худ Умаршайх вогузор карда, ба ҷониби Бағдод бар зидди султон Аҳмади Чалоир лашкар кашид. Дар моҳи августи соли 1393 Темурланг тахтгоҳи деринаи Аббосиён – Бағдодро тақрибан бидуни ҷанг фатҳ кард. Султон Аҳмади Чалоир Бағдодро раҳо карда, ба ҷониби Шому Миср фирор намуд.

Темурланг чанд муддат дар Бағдод монда, ба лашкаркашӣ ба тарафи Шому Миср тайёрӣ медид. Дар ин муддат, яъне дар моҳи январӣ соли 1394, писари Темурланг – Умаршайх, ки аз Форс ба дидорбинии падар меомад, дар наздикии Бағдод аз ҷониби мардуми маҳаллӣ кушта мешавад ва Темурлангро ба шиддат мотамзада мекунад.

Ҳукумати Форсро Темурланг ба наберааш – Пирмуҳаммади Ҷаҳонгир вогузошта, барои тасхири ноҳияҳои шимолӣ Байнаннаҳрайн ба он ҷониб ҳаракат кард ва дар Тикрит, ки паноҳгоҳи роҳзанони курду араб буд, калламанораҳо барпо сохт. Чун аз лашкаркашии Тухтамишхон ба ноҳияҳои Арон ва Дарбанди Қафқоз огаҳӣ ёфт, рӯ ба тарафи Қафқоз кард. Арманистону Гурҷистонро дубора фатҳ намуд ва дар Қафқоз Тухтамишхонро шикасти сахт дод. Ба таъкиби Тухтамишхон аз вилоятҳои Черкес убура карда, дар соҳили дарёи Волга бори дигар ба Тухтамишхон зарба зад ва лашкари ӯро пароканда сохт. Аз ин чо ба дохили хоки Русия ба тохтгоҳ пардохта, шаҳри Маскавро гирифта, дар ин чо горату куштор намуд. Шаҳрҳои Сарой ва Аштархон (Астрахан) низ мавриди горат ва харобкорихои Темурланг қарор гирифтанд. Темурланг дар бозгашт ба Озарбойҷон чанде вақти худро барои хомӯш кардани ошӯбҳо сарф карда, ҳукумати Озарбойҷон ва вилоятҳои ғарбии Эронро ба писараш–Мироншоҳ ва Хуросону ноҳияҳои шарқиро ба писари дигараш – Шохруҳ вогузошта, билохира, баъд аз панҷ соли ҷангҳои хунин ба Мовароуннаҳр боз гашт.

Ҳосили сеюмин ҳучуми Темурланг низ мисли лашкаркашиҳои пештарааш ба ҷуз аз ба даст овардани ғаниматҳо, куштори инсонҳои бегуноҳ ва харобии кишварҳо аз ҷири дигаре иборат набуд ва ин ҳамаро ӯ навъе аз рисолат ва маъмурияти илоҳии худ медонист.

Забти Ҳиндустон ва қатли сад ҳазор асир. Темурланг дар тӯли се ҳучуми худ сарзаминҳои мусулмоннишинро хароб карда, қатлу куштор менамуд. Ин бор ҳучуми худро ба Ҳиндустон, ки дар моҳи мартӣ соли 1398 оғоз карда буд, «ғазавот зидди куффор номид», дар ҳоле ки подшоҳи он замони Ҳиндустон султон Маҳмуди Туғлуқӣ низ мусулмон буд ва дар Дехлӣ фармонравой

мекард. Темурланг Панчоб ва Мултонро ишгол карда, дар моҳи декабри соли 1398 дар наздикии Дехлӣ сипоҳи султон Маҳмуди Туғлуқиро мағлуб намуд. Тибқи хабари муаллифи «Таърихи равзат-ус-сафо» Мирхонд қабл аз вуруд ба Дехлӣ Темурланг аз тарси шӯриши эҳтимолии 100 ҳазор хиндуи дар роҳ асир афтода, фармон медиҳад, ки онҳоро ба қатл расонанд. Ин ҳодиса 17 декабри соли 1398 дар соҳили дарёи Чамаи наздики Панипат ба вукӯъ пайваст.

Ба ҳангоми воридшавӣ ба Дехлӣ сипоҳиёни Темурланг фармон гирифтанд, то мардуми Дехлиро қатли ом намояд, ки дар натиҷа 80 ҳазор нафар аз сокинони шаҳр кушта шуданд. Дар ин куштор на танҳо хиндуҳо, балки мусулмонони шаҳр ҳам ба ҳалокат расиданд. Бисёре аз хиндуҳо барои он ки худ ва аъзои хонаводааш ба дасти туркон наафтанд, худро бо аъзои хонавода ва тамоми молу амволи хеш оташ заданд. Султон Маҳмуди Туғлуқӣ ба ноҳияҳои шарқии Ҳиндустон фирор кард ва Темурланг ўро дунболагирӣ карда, ноҳияҳои атрофи дарёи Гангро ғорату вайрон намуд. Ў қаламрави шоҳони Туғлуқиро байни сардорони лашкари худ, ки омодаи ҳифз ва идораи он набуданд, тақсим карда, бо ғаниматҳои бисёре Ҳиндустонро тарк кард. Дар муддати панҷ моҳи хаблаҳ рӯзе, ки Темурланг дар Ҳиндустон буд, ба ҷуз аз ғорату куштори мардуми бегуноҳ ва вайронии ин сарзамини афсонавӣ чизе аз худ ба ҷой намонд. Ин лашкаркашӣ, ки чаҳордаҳ моҳ тӯл кашид, Ҳиндустонро ба қаламрави фармонравои Темурланг низ дохил накард.

Ҳуҷуми ҳафтсолаи Темурланг. Ҳангоме ки дар Ҳиндустон Темурланг ба ғорату куштор машғул буд, ба ў аз нооромӣ ва ошӯфтагии аъзои Эрон, бахусус Озарбойҷон, ки писараш Мироншоҳ дар он ҷо ҳукумат мекард, хабар расониданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ Мироншоҳ бар зидди Темурланг изҳори муҳолифат мекунад. Изҳори муҳолифат кардани Мироншоҳ дар номае, ки навишта ба Ҳиндустон ба падараш мефиристад, баён шудааст. Мироншоҳ дар ин нома адабро нигоҳ надошта, Темурлангро мазаммату таҳқир менамояд. Ин сабаб шуд, ки Темурланг Ҳиндустонро ба зудӣ тарк намуда, ба Самарқанд биёяд. Ҳамчуноне ки сарчашмаҳои таърихӣ хабар медиҳанд, бар асари афтодан аз болои асп мағзи сари Мироншоҳ осеб мебинад ва ўро дучори парешонии ҳавос мекунад. Дар натиҷаи ин беморӣ Мироншоҳ ба корҳои ношоистае даст зада, иддае аз шахсиятҳои маъруфро ба қатл расонида, ҳазинаро бо айшу нӯш холӣ мекунад. Девонагии Мироншоҳ то ба ҷое расида буд, ки фармон медиҳад қабри Ҳоча Рашидуддини Фазлуллохро, ки пешвои тариқати ҳуруфия буд, кушоянд ва боқимондаи ҷасади ўро дар қабристони яҳудон дафн намоянд.

Бо шунидани хабари лашкаркашии Темурланг ба Озарбойҷон, Мироншоҳ ба урдуи ӯ меояд. Темурланг хайатеро пешакӣ ба Табрэз–маркази идории Мироншоҳ фиристод, то корҳои ӯро тафтиш кунанд. Дар натиҷаи тафтиш зердастони Мироншоҳ, ки бе фармони ӯ ҳеҷ қореро анҷом наметоданд, гунаҳгори асосӣ доништа шуданд. Мувофиқи хабари Мирхонд бо фармони Темурланг ширкаткунандагони маҷлисҳои Мироншоҳ: олими маъруф Мавлоно Муҳаммади Кӯхистонӣ, мусиқидонони бузург Устод Қутбуддини Нойӣ, Хабиби Удӣ ва Абдулмуъмини Гӯянда ба қатл расонда шуданд. Шоири маъруфи тоҷик Камоли Хучандӣ низ мавриди газаби Темурланг қарор гирифт ва дастур дод шоирро ба мавзеи Валиёнқӯҳи Табрэз таъйид намоянд.

Темурланг бо қатли олимону ҳунармандон, ки гуноҳе надоштанд, мардумро бовар мекунонид, ки воқеан ҳам барои ҷазо додани Мироншоҳ омадааст. Ӯ Мироншоҳро аз ҳукумати Озарбойҷон барканор карда, ба ҷойи ӯ писари Мироншоҳ–мирзо Абӯбакрро таъйин мекунад. Бо вучуди ин ки Мироншоҳро аз вазифа барканор намуд, ба гуфтаи Мирхонд, баъд аз ин низ Мироншоҳ «дар мақоми салтанат бар маҷмӯи шохзодагон муқаддам менишаст».

Шохрух писари дигари Темурланг, ки аз ҷониби падар ҳокими Хуросон таъйин шуда буд, дар ин ҳучум ба сипоҳи Темурланг пайваст. Ин лашкаркашии Темурланг ҳарчанд панҷ сол тӯл кашида бошад ҳам, аммо он бо номи «хучуми ҳафтсола» маъруф аст. Дар моҳи сентябри соли 1399 Темурланг нахустин зарбаро ба Гурҷистон, ки мардумаш даст ба ошӯб зада буданд, ворид кард. Темурланг ба зимистони сарду пурбарф, ки дар асари он лашқараш талафоти зиёд дида буд, нигоҳ накарда, аз роҳи Қарабоғ ба ҷониби Гурҷистон ҳаракат кард. Дар тайи роҳ Темурланг ҳар қучоқ, ки қалисо медид, вайрон намуда, шӯришиёни гурҷиро, ки аз бими ӯ дар кӯҳҳо паноҳ бурда буданд, таъқиб карда, қалъаҳо ва сангарҳои онҳоро дарҳам мешикаст. Пешрафт дар Гурҷистон ӯро ба сарҳади давлати Усмонии Туркия расонида буд. Ин замон султони Туркия Илдириш Боязид буд, ки бо лашкаркашии ва ғалабаҳои худ Аврупо ба ларза оварда, бар Осӣи Хурд фармонравой мекард. Ду рақиб, ки ҳар ду мағрур, бераҳм ва ғоратгар буданд, дар муқобили ҳамдигар қарор гирифтанд. Темурланг Арзрум ва Арзинҷонро, ки дар қаламрави Боязид буданд, ғорат карда, ба ҷониби Севос ҳаракат намуд. Мардуми Севос ба муқовимат бархостанд, аммо дар моҳи августи соли 1400 Севос аз ҷониби Темурланг фатҳ шуд. Бар хилофи одате, ки дар ҷангҳои дигараш дошт, Темурланг асирони мусулмонро, ки аз сипоҳи Боязид гирифта буд, афв намуд. Ин ба он сабаб буд, ки ӯ намехост дар ақибгоҳи худ аз ҷониби мусулмонони ин ҷо таҳдид шавад, аммо ҷаҳор

ҳазор арманиро, ки ҳамроҳи мусулмонон ба дифоъи Севос бархоста буданд, зинда ба гӯр кард.

Темурланг барои ҷанг бо султон Боязид баҳона мечуст. Бинобар ин, аз ӯ дархост кард, то султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро, ки назди Боязид паноҳ ҷуста буданд, ба ӯ таслим кунад. Аммо Боязид ин дархости Темурлангро қабул накард. Ҷазои ҷанг бо султони Усмонӣ барои Темурланг фароҳам омад.

Темурланг нахуст яке аз шарикон ва ҳампаймонҳои Боязид – султони Миср Малик Носирро хост аз байн бибарад ва ба ин мақсад ба ҷониби Шом – ба қаламрави султони Миср ворид гашта, дар моҳи октябри соли 1400 Ҳалабро гирифт. Муддати се рӯз Ҳалаб арсаи ғорати лашкари Темурланг гашт ва ғаниматҳос, ки аз ин ҷанг ба даст овард, бо қорвоне ба Самарқанд фиристод. Дар наздикии Димишқ як тан аз фидоӣни исмоилия бо мусоидати султони Миср суиқасде ба Темурланг кард, аммо ин суиқасд бемуваффақият анҷомида, он шахс дастгир ва ба қатл расид.

Султони Миср натавонист, ки ба лашкари Темурланг муқовимат намояд ва аз Шом ба Миср фирор кард. Темурланг Димишқро забт кард. Даре нагузашта мардуми ин шаҳр бар зидди ӯ шӯриш бардоштанд. Темурланг ин шӯришро бераҳмона паҳш карда, дубора Димишқро фатҳ намуд ва дар масҷиди ҷомеи он ба номи худ хутба хонд.

Темурланг аз Шом бори дигар ба ҷониби Бағдод лашкар кашид. Мардуми Бағдод бар зидди лашкари Темурланг мубориза бурданд, ки дар асари ин мубориза теъдоди зиёде аз тарафдорони ӯ кушта шуданд. Аммо ба ин нигоҳ накарда, Темурланг ҷангро идома дода, дар моҳи июни соли 1401 Бағдодро муҳосира кард. Муҳофизони Бағдод худуди як моҳ муқовимат карданд. Ниҳоят, 9 июли соли 1401 Темурланг Бағдодро фатҳ намуда, ҳукми қатли ом дод. Дар натиҷа беш аз чил ҳазор аз соқинони Бағдод кушта шуданд. Ҳокимияти шаҳри Бағдодро ба наберааш Абӯбакр – писари Мироншоҳ супорида, Темурланг ба ҷониби Гурҷистон ҳаракат кард ва зимистони он солро дар Қарабоғ сипарӣ намуд.

Дар муддате, ки Темурланг дар Гурҷистону Қарабоғ буд, Қароюсуфи Туркман ба ҷониби Бағдод лашкар кашид ва хост ин шаҳрро аз дасти набераи Темурланг – Абӯбакр бигирад. Аммо Абӯбакр дар ҷанги назди Бағдод Қароюсуфро шикаст дод ва ӯ ба назди Боязид гурехт. Султон Аҳмади Ҷалоир бошад, дар назди султони Миср Малик Носир қарор дошт.

Темурланг ба султони Усмонӣ – Боязид номаи таҳдидомез навишта, боз султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро талаб кард. Султон Боязид, ки баъд аз ғалабаҳо дар Аврупо ва Осиёи Хурд хеле мағрур шуда буд, Темурлангро дар номаи

чавобӣ дашном дода, талаби ўро рад кард, ки дар натиҷа ҷанг байни онҳо ногузир шуд. Дар моҳи июли соли 1402 дар шимолу шарқии Анқара байни лашкари султон Боязид ва Темурланг ҷанг оғоз шуд. Лашкари Боязид бо вучуди гармои саҳт ва беобӣ диловарона бо душман ҷангид, аммо дар ин мубориза султон Боязид шикаст хӯрда, асир афтод. Таърихнигори ҳамзамони Темурланг Ибни Арабшоҳ дар китоби худ «Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур» менависад, ки Темурланг Илдириим Боязидро дар қафаси оханине маҳбус карда буд ва ҳар кучое, ки мерафт, ҳамроҳи худ мебурд. Ба ин таҳқири Темурланг Боязид тоқат накарда, дар моҳи феврале соли 1403 дар наздикии Окшаҳр вафот кард. Сабабҳои шикасти султони Усмонӣ – Боязид он буд, ки дар муддати ҳуҷуми Темурланг ба Гурҷистон ва Бағдод ӯ лашкари худро бо ҷанги Темурланг омода накарда, бештари вақти худро ба шикору истироҳат мегузаронид. Илова бар ин, Боязид баъзе амирони худро, ки аз ночорӣ дар наздикии Анатолия ба Темурланг таслим шуда буданд, бо игвои Қароюсуфи Туркман танбеҳ дод. Ба ин сабаб қисме аз лашкари Боязид аз ӯ ранҷиданд ва дар ҷанги Темурланг мубориза накарданд.

Султони Миср – Малик Носир аз шикасти Боязид ба ҳарос афтод. Барои он ки ба боварии Темурланг дарояд, ӯ султон Аҳмади Ҷалоир ва Қароюсуфи Туркманро, ки дар сарзаминаш паноҳ бурда буданд, ба ҳабс гирифт. Ин султон барои пешгири кардани лашкаркашии Темурланг ба Миср, назди ӯ сафири махсуси худро фиристод ва ба воситаи сафир хабари тобеш будани худро ба Темурланг расонид. Бо ин амал султони Миср сарзамини худро аз вайронӣ ва харобкориҳои Темурланг наҷот дод.

Темурланг ханӯз аз Осиёи Хурд берун нарафта буд, ки хабари марги наберааш Муҳаммад султон (писари Ҷаҳонгир), ки ўро Темурланг валиаҳди худ мехонд, ба ӯ мерасад. Муҳаммад султон 13 марти соли 1403 дар синни 19-солагӣ вафот мекунад. Дар ҳамин айём хони мугул – султон Маҳмудхон, ки Темурланг ба риоя ва пайравӣ аз расми замони худ баъди марги падараш – Сиюргитмиш ўро дар соли 1388 хони Мовароуннаҳр интиҳоб карда буд, вафот мекунад. Темурланг дар замони зинда будани султон Маҳмудхон расман ягона амири бузурги Мовароуннаҳр ба ҳисоб мерафт ва аз номи ин хон ҷангҳои бераҳмона мебурд. Султон Маҳмудхон дар лашкаркашиҳои Темурланг иштирок карда, ҳатто соли 1402 дар набарди назди Анқара султон Боязиди Усмониро ба асорат гирифт. Баъд аз вафоти султон Маҳмудхон дигар аз байни хонҳои мугул касеро фармонраво интиҳоб накарда, Темурланг худ ҳокими мутлақи сарзаминҳои забткардааш гардида, амр дод, то дар масҷидҳо хутбаро ба номи ӯ хонанд ва сиккаҳо ба номаш бароранд.

Темурланг дар моҳи апрели соли 1404 ворида Султония шуда, аз тариқи Хуросон Ҷайхунро убури карда, ба Самарқанд боз гафт.

Сарчашма:

Маълумоти Мирхонд дар бораи ҳуҷуми Темурланг ба Озарбойҷон чунин аст: «Билҷумла... ин аҳвол ба самъи ҳазрати соҳибқирон (Темурланг)... расид, ки султон Аҳмади Ҷалоир лашкарҳо чамъ оварда, аз Бағдод ба Табриз омадааст. Ва он ҳазрат амирзода Мироншоҳро бо тоифае аз умарои номдорони даргоҳ ба расми манкалоӣ фиристод ва шайх Алӣ Баҳодурро дар Оғруқ гузошта, худ низ равон шуд. Султон Аҳмад хабари таваҷҷуҳи лашкари фирӯзасар шунида ва калимаи ал-фирору фи вақтиҳи зафарун (фирор дар вақташ зафар аст) бар забон ронда, ба ҷониби Бағдод шитофт. Ва ҳазрати соҳибқирон (Темурланг)... амир Ҳоҷӣ Сайфиддинро бори дигар бо умаро ва баҳодурон ба тақомииш (дунболагирӣ) равон фармуд.

Ва чун эшон ба султон Аҳмад расиданд, хидматашро эҳмол ва асқол (бепарвоӣ ва вазнинӣ) гузошта, ҷон аз он варта берун бурд. Ва Илҷсҳоҷа писари амир шайх Алӣ Баҳодур бо маълуде ҷанд (якҷанд нафар) аз ақиб рафта, дар мавзеи Намакзор султон Аҳмадро дарёфт ва бо ӯ гурӯҳи анбӯҳ буд. Ҳарбе саъб (шадид) рӯй намуд ва Илҷсҳоҷаро захми гарон расида, султон Аҳмад аз он маҳлақа (хатар) халос ёфта, дар рафтор бо бодӣ сабо ҳаминонӣ намуда ва ҷароҳати Илҷсҳоҷа ба суулмизоҷ мунҷар шуда (анҷом ёфта), захмати фаровон кашид.... ва дар пояш андак нуқсон боқӣ монд.

Ва дар он юриш дар Наҳҷувон хунрезииш азим воқеъ шуд ва мардуми бисёр арзаӣ талаф гаштанд, аз он ҷумла, Қиморӣ иннок миқдори 500 кас ба қоҳдуд ҳалок сохт ва тару хушки он вилоят ба оташи интиқом бисӯхт. Ва мамолиқи Озарбойҷон дар тахти тасарруфи бандағони соҳибқирон (Темурланг)... омада, он ҳазрат ба ҳаволии (гирду атрофи) Ҷозон нузул фармуда, ақобиру ашроф ва содоту уламои Табриз мубодарат (кӯшиш) ба хидмат намуда, саодати дастбӯсӣ дарёфтанд ва ба мучиби (мувофиқи) фармон моли амонӣ бар арбоби он вилоят ҳавола рафта, дар андак замоне ба вусул пайваст (яъне ба мақсад расид)».

Мирхонд. Таърихи равзат-ус-сафо, ҷ.6, Техрон, 1380 х.ш., сах. 4706-4707.

Мувофиқи маълумоти Ибни Арабшоҳ, хангоми дар Ҳиндустон будани Темурланг Мироншоҳ ба ӯ мактуб навишта, муҳолифати худро ба Темурланг изҳор менамояд ва мазмуни он мактуб чунин аст: «Ҳамона дарозии даврони зиндагӣ ва шикастагӣ ва нотавонӣ ҷисми турост ва ночиз намуда ва аз анҷоми маросими раёсат ва иҷрои умури сиёсат бидоштааст. Пас шоистатар он ки роҳи ибодат ва бандагӣ гузинӣ (интиҳоб намой) ва дар гӯшаи узлати парҳезгорӣ нишинӣ, то замонат сар ояд (яъне ба охир расад). Фарзандон ва наводағони ту тавонанд, ки амри раиятро риоят ва қори лашкару кишварро қифоят (бас) кунанд.

Туро, ки нишони марг дар чеҳра падид аст, ба кори салтанат чӣ кор аст? Агарат чапми биност, ки тавонад нек аз бад хар чиз шинохт, яке бояд аз кори ин ҷаҳон бо мар саройи дигар пардохт...

Магар надонӣ, ки даври зиндагиरो поён аст ва гӯр охирин манзили ҳар корвон?

...Ту бар ҳама ҷаҳониён чира (ғолиб) шудӣ ва азл (дур) кардӣ, аммо аз дини Худо густурдаӣ, аммо бисоти ғорату яғмо барангехтай, аммо оташи ҷавру фасод ва фурӯрехтӣ асоси кинаву бедод.

Ту агар бар осмонҳо бар шавӣ (боло рави) хештан ба пойгоҳи Фиръавн нарасонӣ ва агар пояи коҳҳо ба зирва (қулла)-и кӯҳҳо гузорӣ, яке чун бихишти Шаддод сохтан натавонӣ.

Пас боре бад-ин мардумон бингар, ки бар ҷаҳон дасти тасаллут (ҳокимият) кушуданд ва наҳйҳо (манъ) карданд ва амрҳо фармуданд ва саранҷом даргузаштанду бирафтанд ва роҳи саркашону гунаҳкорон дар пеш гирифтанд.

Пас бехтар он ки корҳо ба кордон супорӣ ва хона ба хонаи Худо во гузорӣ ва фармони Худо ва расул ва онон, ки ба дини вай даромадаанд, пазири (қабул кунӣ), вагарна ту низ дар шумори он қасон дароӣ, ки рӯи замин ба ғалабаву қаҳр гирифтанд ва бедод барошуфтанд...»

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур (Аҷойиб-ул-мақдур фӣ ахбори Темур). Тарҷума ба форсӣ Муҳаммад Али Насотӣ, Техрон, 2536 шоҳаншоҳӣ, сах. 105 – 109.

Санаҳои муҳим:

- 1386 – оғози ҳуҷуми сесолаи Темурланг
- 1387 – фатҳи Шероз аз тарафи Темурланг
- 1387 (декабр) – шӯриши мардуми Исфаҳон
- 1392 – оғози ҳуҷуми панҷсолаи Темурланг
- 1393 (май) – аз миён бардоштани шоҳзодагони Оли Музаффар
- 1393 (август) – фатҳи Бағдод аз тарафи Темурланг
- 1394 (январ) – фавти писари Темурланг – Умаршайх
- 1398 (март) – оғози ҳуҷуми Темурланг ба Ҳиндустон
- 1398 (декабр) – мағлубияти султон Маҳмуди Туғлуқ дар наздикии Дехлӣ
- 1398 (17 декабр) – қатли 100 ҳазор нафар асири ҳинду дар соҳили дарёи Чамаи наздики Панипат.
- 1399 (сентябр) – нахустин зарбаи Темурланг ба Гурҷистон
- 1400 (август) – фатҳи Севос
- 1400 (октябр) – фатҳи Ҳалаб
- 1401 (9 июл) – фатҳи Бағдод
- 1402 (июл) – оғози ҷанги байни лашқари султон Боязид ва Темурланг дар Анқара
- 1403 (феврал) – вафоти Боязид
- 1404 (апрел) – ба Самарқанд бозгаштани Темурланг

Савол ва супориш:

1) Ҳуҷуми сесолаи Темурлангро шарҳ диҳед. 2) Дар бораи қиёми мардуми Исфаҳон бар зидди Темурланг ва аз ҷониби Темурланг ба ҷазои саҳт гирифтадор шудани аҳолии Исфаҳон

маълумот дихед. 3) Хучуми панҷсолаи Темурланг ва ҳадафҳои онро шарҳу эзоҳ дихед. 4) Темурланг дар Ҳиндустон ба чӣ гуна бедодгарӣ ва куштор даст зад? 5) Дар бораи лашкаркашӣ ва бераҳмиҳои Темурланг бар зидди Гурҷистон, Туркияи Усмонӣ, Димишқ ва Бағдод нақл кунед. 6) Сабабҳои шикасти султони Усмонӣ – Боязид аз чӣ иборат буд? 7) Султони Миср Малик Носир бо кадом роҳ сарзамини худро аз хучуми Темурланг наҷот дод? 8) § 5-ро такрор намоед.

§ 8. МУНОСИБАТИ ТЕМУРЛАНГ БО ТУХТАМИШХОН. УСУЛҲОИ МУБОРИЗАИ ТЕМУРЛАНГ БА ҲАНГОМИ ЗАБТКОРИҲОЯШ

Муборизаи Темурланг бо Урдаи Сафед ва Урдаи Тиллоӣ. Шикасти Тухтамишхон. Ғиёсиддин Тухтамишхон ёздаҳумин аз хонони Урдаи Сафед дар Дашти Қипчоқ ва аз хонадони Урдо ва Боту буд, ки солҳои 1376 – 1395 дар ин ҷо ҳукумат мекард. Дар он ҳангом миёни ҳукмронони Дашти Қипчоқ зиддият авҷ гирифт. Ин сарзамин бо номи «улуси Чўҷӣ» зикр мешуд ва дар он ду хонигарӣ – Урдаи Тиллоӣ ва Урдаи Сафед мавҷуд буданд. Темурланг Тухтамишро дар муборизаҳои зидди хони Урдуи Сафед – Урусхон (1361–1377) истифода мебард. Ба кумаки Темурланг Тухтамиш вилояти Сайрон ва Сиғноқро ба даст овард. Аммо ӯ дар асари ҷанге, ки бо Қутлук-бўғо, писари Урусхон дошт, шикаст хӯрд ва ба даргоҳи Темурланг паноҳ бурд. Темурланг Тухтамишро дубора ба он минтақа барои гирифтани сарзаминҳои аздастрафтааш фиристод. Дар ин ҷанг низ Тухтамиш шикаст хӯрд. Ӯро ба Бухоро ба назди Темурланг оварданд. Урусхон аз Темурланг талаб кард, ки Тухтамишро ба ӯ таслим кунад. Аммо Темурланг дар соли 1376 ба сарзаминҳои Урусхон лашкар кашида, Тухтамишро ҳукмрони Урдаи Сафед таъйин кард. Дар соли дигар Тухтамиш музаффариятҳои дигаре ба даст оварда, ҳар ду урдаи Дашти Қипчоқро зерӣ итлоати худ даровард. Дар ибтидо Тухтамиш бо Темурланг муносибати дўстона дошт, аммо бо ба даст овардани ду урда Тухтамиш неруманд шуд ва барои Темурланг ба душмани хатарнок мубаддал гашт.

Дар баҳори соли 1378 хони Дашти Қипчоқ – Тухтамиш аз роҳи Дарбанд ба тарафи Озарбойҷон, ба сарзаминҳое, ки Темурланг забт карда буд, лашкар кашид. Темурланг дар ҷанги Тухтамиш писараш Мироншоҳро бо лашкари зиёд фиристод, ки дар натиҷа Тухтамиш шикаст хӯрда, фирор намуд.

Соли 1385 Тухтамишхон бори дигар аз Дарбанд ба Табреш хучум намуда, ин шаҳрро ғорат кард. Тухтамишхон дар қатори дигар ғаниматҳои худ яке аз шоирони маъруфи форс-тоҷик

Камоли Хучандиро, ки дар Табрэз зиндагӣ мекард, чун асир ба маркази Урдаи Сафед – шаҳри Сарой (дар наздикии Астрахани хозира) бурд, ки муддати зиёде дар он ҷо монд.

Ба ҳангоми лашкаркашиҳои ба Исфаҳону Шероз соли 1387 ба Темурланг хабар расид, ки Тухтамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр лашкар кашидааст. Ин дафъа Темурланг писари дигараш Умаршайхро ба ҷанги ӯ ба Утрор фиристод. Тухтамиш дар ин ҷанг ғалаба ба даст овард ва Умаршайх бо сипоҳи боқимондаи худ ба Андигон ақибнишинӣ намуд. Баъд аз ин ғалаба гурӯҳе аз лашкари Тухтамиш аз роҳи Хоразм ба қасди гирифтани Бухоро омад, вале ба онҳо муяссар нашуд, ки ин шаҳро забт намоянд. Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр» менависад, ки чун ӯзбекон (яъне лашкари Тухтамиш) донистанд, ки забти шаҳр ба осонӣ муяссар намешавад, ба харобии вилоятҳои Мовароуннаҳр пардохта, шаҳри Саройро оташ зада, то Кӯйтан ғорату тороч намуданд.

Ҳабари нобасомониҳои Мовароуннаҳр ба Темурланг, ки ба гирифтани шаҳрҳои Эрон машғул буд, расид. Ӯ феврал сӣ ҳазор лашкари савораро зери сарвари амир Усмони Аббос ба таъҷил аз роҳи Язд равонаи Самарқанд кард ва ҳудуд низ баъди тақсими ҳукуматҳои Шероз, Исфаҳон, Кирмон, Сирҷон ба хешовандон ва тарафдоронаш дар моҳи феврالی соли 1388 ба тарафи Самарқанд раҳсипор шуд.

Дар охири соли 1388 Тухтамиш дарёи Сайхун (Сирдарё)-ро уBUR намуда, ба ҷониби Темурланг лашкар кашид, аммо дар ин ҷанг Темурланг ғалаба кард. Барои он ки Тухтамиш дигар ба сарзаминҳои забткардаи Темурланг ҳучум накунад, ӯ ба Дашти Қипчоқ ҳамлавар гардид. 19 июни соли 1391 Темурланг ба бузургтарин ҷанг бар зидди Тухтамиш менамозад. Баъди шикасти лашкари Тухтамиш ва фирори ӯ мисли ҳамешагӣ Темурланг ба ғорату куштор машғул шуд. Дар моҳи октябри соли 1391 Темурланг бо лашкараш аз Сайроб гузашта, ба Утрор расид. Муддати ин ҳучум ба Дашти Қипчоқ ёздаҳ моҳ буд.

Соли 1394 ҳангоме ки Темурланг Гурҷистон ва пойтахти он Тифлисро забт мекард, ба ӯ хабар доданд, ки лашкари Тухтамиш аз Дарбанд гузашта, баъзе вилояти Шервонро ғорат кардааст. 28 феврالی соли 1395 Темурланг ба тарафи Тухтамиш бори охирин лашкар кашид ва ба гуфтаи Шарафиддин Алии Яздӣ дар «Зафарнома», то «ӯро аз нав гӯшмоле диҳад, ки дигарбора пойи гурур аз ҳадди кудрати худ фаротар наниҳад». Темурланг баъди шикасти Тухтамиш Темуркутлуғ-уғлонро дар Дашти Қипчоқ хон таъйин намуд.

Аз хонҳои Дашти Қипчоқ Тухтамиш ягона касе буд, ки аз Темурланг намеҳаросид ва доим бо ӯ дар ҷанг буд. Аз ахбори сарчашмаҳо маълум мешавад, ки хони Урдаи Сафед ва Урдаи

Тиллоӣ – Тухтамиш ҳамеша ба Темурланг бо назари таҳқир менигарист ва ўро сазовори ҳукумат намедонист.

Ваҳшонияти Темурланг хангоми забткориҳош. Баъд аз Чингиз дуюмин чехраи бераҳму хунрези таърих Темурланг аст ва аз забткорони олам дигар касеро наметавон бо вай қиёс кард. Дар бисёр маврид Темурланг аз Чингиз бераҳмтар будааст. Ба ҳар ҷое, ки лашкари ӯ мерасид, марғу вайронӣ ба ҳамроҳ мебуд. Вақте ки Темурланг фармони қатли ом ва горатро дар як шаҳр меод, сарлашкарони ӯ парчами сиёхро боло мекарданд. Шаҳре, ки дар он парчами сиёҳи Темурланг афрошта мешуд, комилан хароб ва ба вайрона мубаддал мегашт.

Дар бораи ҳучуми дуюми Темурланг ба Хуросон ва фатҳи Сабзавор ва ба қалъаи Бадрободи он паноҳ бурдани мардумро Мирхонд тасвир карда, менависад, ки баъди шикасти мардуми Сабзавор, Темурланг ду ҳазор касро аз қалъаи Бадробод берун оварда, зинда болои якдигар ниҳода, аз болои онҳо гил рехт ва хишт чида, девори баланд сохт. Чанд рӯз ин девор мечунбид, то мардум комилан ҷон доданд.

Темурланг хангоми лашкаркашиаш тамоми иморатҳою иншооти обёрии Систонро вайрону валангор кард, ки баъд аз он Систон дигар обод нагашт, ҳатто осори он харобкорӣ то имрӯз дар он сарзамин ба назар мерасад. Ба гуфтаи Ибни Арабшоҳ Темурланг барои он ки ўро дар Систон ланг карда буданд, ин вилоятро ба ин ҳоли табоҳ овард. Ба ибораи Мирхонд теуриён Систонро «маъвои зоғу заған гардониданд».

Дар соли 1387 Темурланг аз Ҳамадон гузашта, ба Исфаҳон наздик шуд, чун бузургони шаҳр изҳори итоат карданд, Темурланг бар исфаҳонӣ моли амонӣ, яъне барои зинда монданашон андози вазнин бор кард, ки мардум аз уҳдаи адои он набаромада, ба шӯр омаданд ва хирочғундоронро бо сипоҳиёнашон ба қатл расониданд. Темурланг ба ғазаб омада, бо лашкари худ ба шаҳр ҳучум овард ва ҳукми қатли оми мардуми ин шаҳрро дод, ки 70 ҳазор тан дар он воқеа ба қатл расиданд. Дастаҳои лашкари Темурланг, ки ба «дахҳазора», «ҳазора» ва «сада» чудо мешуданд, дастур гирифтанд, то ба теъдоди сарбозони худ сарҳои буридаи мардумро оварда, ба маъмурони Темурланг биспоранд. Мувофиқи ахбори Мирхонд дар «Равзат-ус-сафо», баъзе сипоҳиёни Темурланг, ки аз куштани мардум хаста шуда буданд, сарҳои буридаро аз «ёсоқӣ», яъне сарбозони муғулии Темурланг мехариданд, то аз номи худ ба маъмурон биспоранд. Ӯ менависад, ки дар аввали рӯз нархи сарҳои бурида 20 динор хариду фурӯхт мешуд ва чун куштор хеле зиёд шуд, дар охири рӯз баҳои як сари бурида ба ним динор расида буд. Ба фармони Темурланг аз ин сарони буридаи мардуми Исфаҳон дар атрофи қалъаи шаҳр 50 калламанора сохтанд.

Темуранг соли 1388 ба Хоразм лашкар кашида, дар асари он хучум шаҳри Хоразмро ба хок яксон намуда, дар ҷойи он ҷав кошт ва кулли аҳолии шаҳрро ба Самарқанд кўчонид. Баъд аз ин кўчонидани маҷбурии мардум дар он сарзамин теъдоди тоҷикон хеле кам шуд.

Темуранг аз Қарабоғ бо лашкари худ ба Туркия хучум намуда, шаҳри Сабастия (Сиваси имрӯза дар Туркия)-ро муҳосира кард. Шаҳриён аз оқибати кори Темуранг андеша карда, бо ӯ дар гуфтугӯ шуданд, ки аз шаҳр мебароянд ва барои Темуранг тухфаҳои қимат дода, ҷони худро меҳаранд. Темуранг розӣ шуд ва қасам ёд кард, ки хуни касеро намерезад. Мардуми шаҳр баромада, тухфаҳои худро супурданд. Аммо Темуранг ба ваъдаи худ вафо накарда, фармон дод, ки ҷоҳҳо кананд ва 5000 одами аз шаҳр ба пешвози ӯ баромадаро зинда дар он ҷоҳҳо гўрониданд. Қисми зиёди аҳолии Сабастияро ба асирий бурданд, ки аз ҷумлаи он асирон 9000 духтари қадрас буд.

Ғорати мамлакатҳои истилошуда аз тарафи Темуранг. Тамоми лашкаркашиҳои Темуранг ошкоро ғоратгарона буданд. Масалан, ҳангоми ҷангҳои бо Тухтамиш ободихои соҳили дарёи Волгаро ҷунон тороч ва хароб намуд, ки дар он ҷо қаҳтӣ ва гуруснагӣ рӯй дод. Лашкари торочгари Темуранг ноҳияҳои ободи шимоли Ҳиндустонро ваҳшиёна ба харобазор табдил дода, аз Ҳиндустон сарвати беандоза ба даст оварда, пас аз рафтани Темуранг дар Ҳиндустон фақат шаҳру деҳаҳои хароб ва вабою гуруснагӣ боқӣ монд. Темуранг Арманистонро, ҳамчуноне ки шохидон менависанд, бо дами тег, бо асорат, бо қаҳиғу азоби мардум ба биёбон мубаддал сохт. Пас аз гирифтани шаҳри Ҳирот дар соли 1381 ҳатто дарвозаҳои қадимаи ин шаҳрро, ки ба қавли таърихнигори он вилоят Мирхонд «муғаррақ (ғарқ) ба оҳану музайян (зинатдодашуда) ба нақшу китоба буд», ба шаҳри Кеш фиристод.

Темуранг ба ҳангоми лашкаркашиҳо ва ҳукумати 35-солааш шаҳрҳои Балх, Гурганҷ, Ҳирот, Исфариён, Сабзавор, Заранг (Систон), Қандаҳор, Астаробод, Буруҷард, Тўс, Исфохон, Шероз, Табрез, Султония, Омул, Наҳҷувон, Сўник (Қарабоғи Кўҳӣ), Ани (маркази тичоратии Арманистон, ки аҳолиаш иборат аз тоҷику арманиҳо буд), Сурмалу (ҳоло Игдир дар Туркия), Диёрбақр (Амиди имрӯза дар Туркия), Сабастия, Деҳлӣ, Фатҳобод, Панипат, Туғлуқпур, Диболбур, Ҷамма, Бағдод, Ҳалаб, Димишқ, Сарой, Астрахан (Ҳочитархон), Маскав, Азов ва дигар шаҳрҳоро қалъаҳоро водихои мамлакатҳои гуногунро ғорат ва вайрону валангор кардааст. Ғаниматҳои, ки аз ин шаҳрҳо ба даст меовард, барои хурсанд нигоҳ доштани сарлашқарон ва аскаронаш ба онҳо тақсим карда, боқимондаи онро бо қорвонҳо ба Самарқанд мефиристод.

Маҷбури ба Самарқанд овардани мутахассисони беҳтарин аз мамлакатҳои истилошуда. Ба ҳангоми ҳучумҳои ба кишварҳои гуногун Темурлангро иморатҳои шохнишин, қорвонсаройҳо ва масҷидҳои онҳо ба ҳайрат оварда буд. Бинобар ин, меҳост дар Самарқанд ва зодгоҳаш Шаҳрисабз чунин биноҳо созад.

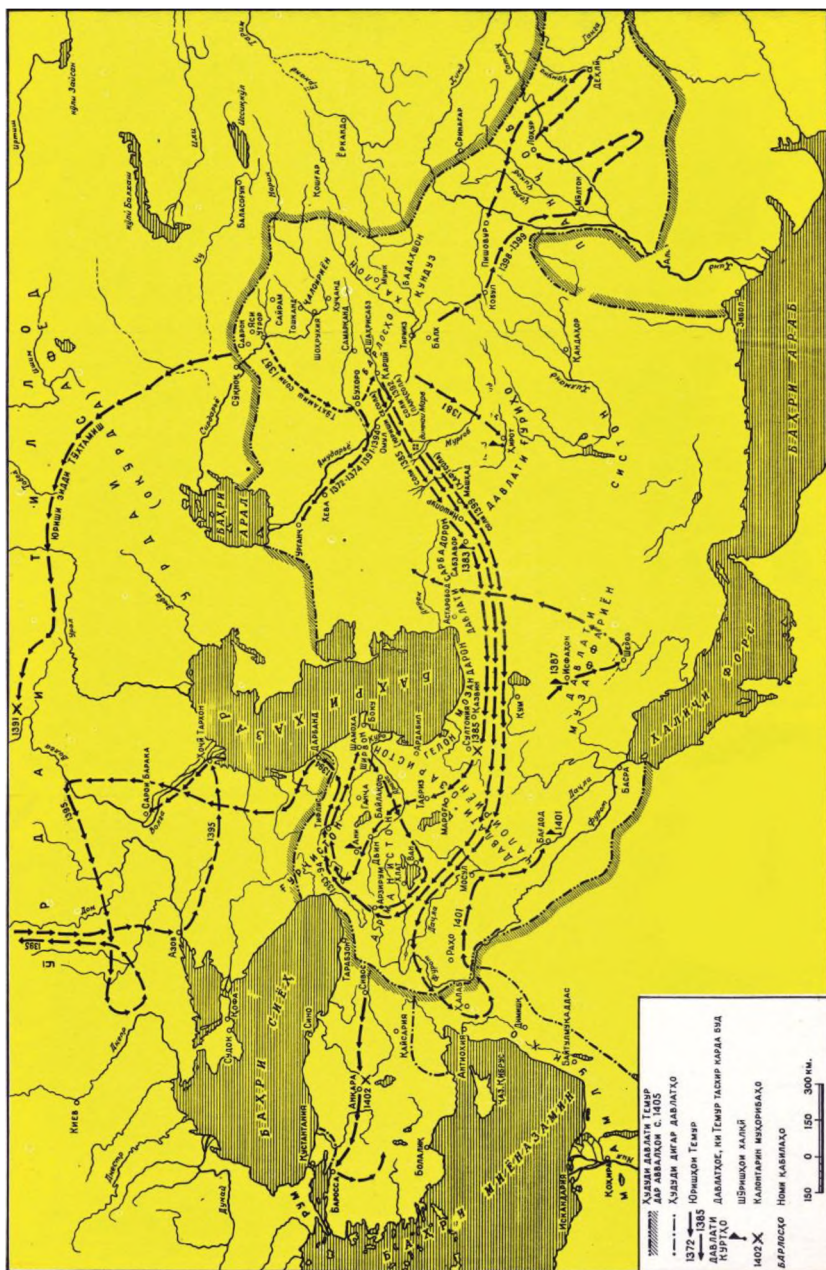
Темурланг соли 1381 вилояти Ҳиротро забт карда, баъд аз вайрон кардани қалъаи Ҳирот чанде аз ҳунармандони онро маҷбуран ба Самарқанд кӯчонид. Пас аз гирифтани Тӯс дар соли 1381 теъдоди зиёде аз мардуми онро ба Самарқанд фиристод. Ин мардум чун гулом дар сохтани биноҳои боҳашамат истифода мешуданд.

Мувофиқи ахбори Мирхонд дар Деҳлӣ чандин ҳазор аҳли ҳунару санъатро асир карда, ба шохзодагону умаро тақсим намуданд. Темурланг барои худ сангтарошонро интиҳоб кард, зеро меҳост дар Самарқанд масҷиди чомаъ аз санги тарошида бисозад.

Ғорату торочи кишварҳо ва шаҳрҳои зиёд аз тарафи Темурланг боис мешуд то қорвонҳои бешуморе бо сарвати беҳисоб вориди Самарқанд гарданд. Ҳамроҳи ин қорвонҳо меъморон, касибон ва ҳунармандони зиёде чун асир ба пойтахти ӯ фиристода мешуданд. Шаҳри Самарқанд маркази донишмандон, ки аксаран мазҳабӣ буданд ва касибону ҳунармандон гардид. Қошинқориҳои биноҳоро ҳунармандони Ҳирот ва нуқрақориҳо ҳунармандони бағдодӣ ба уҳда доштанд. Санги яшм аз Хутан ва санги мармар аз Табрез ба Самарқанд ворид мешуд. Дар Самарқанд ва Шаҳрисабз биноҳои монанди биноҳои Ҳирот, Исфаҳон, Бағдод ва ғайра пайдо мешуданд.

Робитаи аврупоӣ бо Темурланг. Соли 1404 Темурланг баъд аз ҳучуми ҳафтсола ба Самарқанд баргашт ва тақрибан баъд аз як моҳи омадани вай ба Самарқанд сафирони мамлакатҳои дуру наздик, ки аз ҷониби подшоҳонашон барои табрики ғалабаҳои Темурланг вазифадор шуда буданд, ба пойтахти ӯ ворид гардиданд.

Дар миёни онҳо, аз ҷумла Руи Гонсалес де Клавихо испанӣ – сафири дарбори Костилия буд, ки баъди баргаштан ба ватанаш гузориши муфассале аз ин сафари худ навишт, ки он бо номи «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, ба дарбори Темур» (1403 – 1406) маъруф аст. Дар ин китоб дар бораи маҷлисҳои дарбори Темурланг, одоби анъанаҳои маъмул дар ҷашнҳои туркону муғулон маълумоти муфассал ва беназире дода шудааст.

Харити кишварҳои Темурланг

Аврупоиҳо бо робита намудан бо Темурланг ва дарбори ӯ мехостанд ба ин восита аз лашкаркашии Темурланг ва вайронии сарзаминҳояшон пешгирӣ намоянд. Онҳо бо тухфаҳои бисёр гаронбаҳо ба дарбори Темурланг меомаданд. Темурланг низ онҳоро қабул мекард ва дар навбати худ ба шоҳони онҳо номаи ҷавобӣ ва тухфаҳо мефиристонд.

Нақшаи ҳучум ба Чин ва марги Темурланг. Темурланг, ки ин замон 72 сол дошт, ҳанӯз рӯҳияи ҷангҷӯйии худро аз даст надода буд. Ба ҷойи он ки якчанд муддат дар Самарқанд монда, хастагии ҷангҳои тӯлониро аз худ ва лашкараш барорад, ӯ баръакс, дар андешаи забту ғорати мамлакатҳои нав афтод. Сарзаминҳои зиёде, ки дар натиҷаи лашкаркашиҳои Темурланг ба даст омада буданд, пеш аз ҳама ба низому тартиб ва ҳукумати ягона зарурат доштанд. Аммо Темурланг ба ҳукумати ягона ва назму тартиб коре надошт ва марди ҷангу ошӯбу вайронӣ буд. Аз ин рӯ, андешаи лашкаркашии нав ӯро ором намегузошт. Ин бор Темурланг мамлакатаи Чинро ҳадафи ҳучуми худ қарор дод. Чизе, ки дар ин айём замони ин лашкаркаширо тезонид, омадани сафири Чин ба дарбори ӯ буд. Сафири Чин аз ҷониби подшоҳи худ аз Темурланг талаби пардохтани хирочро қард. Ин талаб Темурлангро ғазабнок қарда буд. Дар машварате, ки бо амиронаш орошт, зарурати ҷанг бо Чинро ногузир донист. Дар моҳи ноябри соли 1404, ки зимистони сарде буд, Темурланг аз Самарқанд ба охири лашкаркашии худ ба сӯйи Чин раҳсипор шуд. Лашкари ӯ аз Сирдарёи яхбаста убур қарда, баъди ҷанд моҳ ба шаҳри Утрор, ки дар соҳили ростии Сирдарё воқеъ аст, расид. 12 феввали соли 1405 Темурланг бемор шуд ва ба гуфтаи Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома», «мараз ва шиддати он замон то замон меафзуд».

Бо вучуди ин ки табиби ҳозире мисли Мавлоно Фазлуллоҳи Табрзӣ дар табобати ӯ саъй мекард, аммо шиддати беморӣ зиёд мешуд ва шаби ҷаҳоршанбеи ҳабдахуми шаббони санаи 807 ҳиҷрий мутобиқи 18 феввали соли 1405 милодӣ Темурланг дар ҷодари низомии худ дар Утрор ҷон дод.

Васияти Темурланг дар бораи баъди ӯ ба тахти Самарқанд нишастани Пирмуҳаммад. Темурланг чун фаҳмид, ки бемории ӯ илочнопазир аст, амирон ва аҳли хонаводаи худро, ки дар ин лашкаркашӣ ҳамроҳаш буданд, ба наздаш даъват қарда, васияти худро ба онҳо эълон қард. Мувофиқи хабари Шарафиддини Яздӣ дар «Зафарнома», Темурланг аз ҷумла дар васиятномааш гуфтааст: «Акнун фарзанд-Пирмуҳаммади Ҷаҳонгирро валиаҳди... худ гардонидам, ки тахти Самарқанд тахти фармони ӯ бошад... шумо мебояд, ки мутобеати... ӯ ба ҷой оваред (ба ӯ итлоат кунед)... ва рӯй ба фарзандон қарда, фармуд, ки харчи дар боби маслиҳати мамолик гуфта омад, ёд доред... ва қабзаи

шамшерро ба дасти шуҷоату мардӣ маҳкам бигиред, то ҳамчу ман аз мулку подшоҳӣ бархурдорӣ ёбед».

Баъди вафоти Темурланг сарлашкарон ва дигар хоссу наздикони ӯ дар машварате, ки дар Утрор байни ҳамдигар намуданд, аҳд карда, савганд хӯрданд, ки васиятҳои ӯро ба ҷо меоранд.

Чун сарлашкарони Темурланг ҳанӯз азми лашкаркашӣ ба Чинро мекарданд, бинобар ин, воқеаи марги Темурлангро аз дигарон пинҳон доштанд. Ҳатто занҳои Темурлангро аз пӯшидани либосҳои мотамӣ ва изҳори наваҳаю гирия манъ карданд, то душманон ба зудӣ аз он ҳодиса огоҳ нашаванд. Як сабаби маҳфӣ доштани марги Темурланг аз ҷониби сарлашкарон дар ин ҳучум ин аз як тараф ҳифз намудани империяи Теуриён то ба тахт нишастани Пирмуҳаммад бошад, аз ҷониби дигар он буд, ки сарлашкарони ҳамроҳи Темурланг ба Утрор рафта ҳанӯз ҳаёли забти Чин ва соҳиб гаштан ба ганҷи фаровонро дар дил мепарвариданд. Бинобар ин, гурӯҳе аз сарлашкарон ба ин ҳулоса омаданд, ки ҳасади Темурлангро пинҳонӣ ба Самарқанд фиристода, лашкаркаширо ба ҷониби Чин идома диҳанд. Онҳо бовар доштанд, ки бо ворид шудан ба хоки Чин бо ин анбӯҳи лашкар ҳам воқеияти марги Темурлангро пинҳон медоранд ва ҳам соҳиби сарват мегарданд. То расидани тобути Темурланг ба Самарқанд, хабари марги ӯ дар саросари Самарқанд паҳн шуда буд. Аммо касе ба марги Темурланг бовар надошт, зеро мувофиқи ахбори Клавиҳо, Темурланг ду маротиба хабари дурӯғини марги худро аз ҷониби гумоштагонаш эълон карда буд ва ба ин восита мехост бидонад, ки дар марги ӯ кӣ хурсандӣ мекунад. Мувофиқи ахбори ин намояндаи сафорати испанӣ ҳар касе, ки он замон дар хабари дурӯғини марги Темурланг шодӣ кард, ӯ бидуни таъхир қатлаш намуд.

Гурӯҳи сарлашкарон, ки баъди вафоти Темурланг муваққатан роҳбарии лашкару қорҳои идории давлатро ба дӯш доштанд, ба тамоми шохзодагон ва ҳокимони империяи Темурланг мактуб фиристода, супориш доданд, ки хушмандӣ ба ҷой оваранд ва асло ғафлат нанамоянд, то душманон аз он истифода накунанд. Яке аз наздикони Темурлангро бо номи Хизр Қучин ба таъҷил ба ҷониби Ғазнин равона карданд, ки Пирмуҳаммадро аз ҳодисаи вафоти Темурланг ва васияти валиаҳдӣ, ки дар бораи ӯ карда буд, огоҳӣ диҳад, то ҳарчи зудтар ба тахтгоҳи Самарқанд шитобад.

Ҳамчуноне ки дар таърих маълум аст, он замон ки ҳокими мутлақи давлатҳои империявӣ аз байн мерафт, барои расидан ба ҳокимияти мутлақ байни ҳешовандони он ҳоким ҷангҳо рух

медод, ки боиси пора-пора шудани давлат мегардид. Империяи Темуриён низ аз ин истисно набуд. Валиаҳд эълон шудани Пирмухаммад агарчи ба зоҳир аз ҷониби амирон ва шохзодагону маликаҳо қабул шуда бошад ҳам, аммо баъди марги Темурланг гуфтушунидҳои пасипардагӣ барои ба қудрат расидани дигар аъзои ин хонадон миёни хешовандони Темурланг шурӯъ шуда буд. Аз ҷумла як гурӯҳ ҷонибдори он буданд, ки ба тахти Самарқанд писари хурдии Темурланг – Шохрух бояд бинишинад. Бо вучуди ин ки хабари марги Темурлангро аз набераи духтариаш – султон Ҳусайн, ки дар Ясаву Сайрон муқим буд, пинҳон доштанд ва ба гуфтаи «Зафарнома» танҳо аз «шиддат ёфтани» бемории Темурланг ба ӯ хабар доданд, аммо вай ба воситаи одамони наздиқаш аз марги бобояш хабар ёфт. Бинобар ин, таъҷилан ҳамроҳи ҷонибдорони худ ба тарафи Самарқанд ҳаракат кард, то соҳиби тахти Самарқанд гардад. Аммо мардуми Самарқанд ба султон Ҳусайн иҷозат надоданд, ки вориди шаҳр шавад. Султон Ҳусайн бо нағрифтани фармони амирони Темурланг, ки ба ӯ дода буданд, ба Самарқанд ҳучум бурд ва аввалин зарбаро барои пош хӯрдани империяи Темуриён ба он зад. Ин ҳучум боис гардид то амирону сарлашқарони Темурланг ба Чин лашқар нақашанд ва ба Самарқанд бозгарданд.

Васияти Темурланг, ки ҷойнишини худ наберааш Пирмухаммад (писари Ғиёсуддин Ҷаҳонгир)-ро интиҳоб карда буд, бар асари муҳолифатҳои хонадони темуриё нагардид. Набераи дигари Темурланг ҳокими Тошқанд Халил султон (писари Ҷалолуддини Мироншоҳ) баъди як моҳи марги Темурланг, яъне 18 март соли 1405 Самарқандро забт кард ва ба тахт нишаст.

Халил султон бо гирифтани ҳукумат дар Самарқанд миёни хонадони темуриё кинаю нифоқро барангехт. Баъд аз ин воқеа империяи темуриё мудом гирифтори ҷангҳои дохилӣ мешуд, ки ба заиф шудани ин давлат сабаб мегардид.

Сарчашма:

Ускуф (епископ)-и Султония, ки бо Темурланг аз наздиқ шиносӣ ва дӯстӣ дошт ва ҳатто Темурланг ӯро боре ба сафорат назди шоҳи Фаранг фиристода буд, дар бораи шахсияти Темурланг аз худ ёдоште боқӣ гузоштааст, ки он то имрӯз дар Китобхонаи миллии Порис ниғаҳдорӣ мешавад. Ӯ менависад: «Бераҳмтар аз ин мард дар ҷаҳон ёфт намешавад. Ва агар муқобили ҷашми ӯ сад ҳазор марду зану кӯдакро сар бибуранд, кучактарин таъсир дар вай намекунад. Ва борҳо иттифоқ афтада, ки тамоми соқинони як шаҳрро то охири кӯдаки ширхор ба қатл расонида ва на ба зан тараҳҳум намуда ва на ба пирмардони садсола». Ҷойи дигар менависад: «Вақте ки Темурбек фармони қатли ом ва ғоратро дар як шаҳр содир мекунад, парчами сиёҳ бармеафрозад ва шаҳре, ки дар он парчами сиёҳи Темурбек

афрошта шуда бошад, аз сафҳаи рӯзгор нобуд мешавад. Ман тасаввур намекунам, ки дар ҷаҳон бераҳмтар аз Темурбек марде омада бошад ва шояд ҳаргиз наёяд.

Ҳангоме ки Темурбек ба Рум рафт, шаҳреро, ки байни Арманистон ва Ангурия буд, мавриди муҳосара қарор дод ва вақте дар шаҳр галаба кард, тамоми саканаи он шаҳрро дар ҷоҳҳои он ҷо андохт ва ҷоҳҳои шаҳрро бо ҷасади қасоне, ки зинда ба ҷоҳҳо андохта мешуданд, пур кард».

«Манам Темури ҷаҳонкушо», Техрон, ҷони севум, сах. 424 – 425.

Горати Систонро Абдурраззоқи Самарқандӣ чунин тасвир кардааст: «Қалъаву хисор ва хонаву девори он шаҳрро гирифтанд ва ба ҷорӯби ошӯб ва дасти горату тороч дафоину ҳазоини (ғанҷу ҳазинаҳои) он балдаро (шаҳрро) рӯфтанд ва ғаноими (молҳои аз душман гирифташуда) гавҳару зар ва нафоиси (чизҳои қимати камёб) лаоливу (луълуву) ҷавҳар, ки ба тӯли замон дар Систон ҷамъ омада буд, ҳазрати Соҳибқирон (Темурланг) фармуд, ки аснофи лашқарро аз он вучӯҳ баҳравар гардонанд... Ва [Систон] ҳаробу вайрон шуд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-баҳрайн, дастхати №347 аз Ғанҷинаи дастхатҳои Институти шарқшиносӣ, сах. 319.

Бинобар шаҳодати Низомиддини Шомӣ дар «Зафарнома», шумораи купташудагони Исфаҳон он қадар зиёд буд, ки аз он миён бо фармони Темур «то ҳафтод ҳазор адад сари одамай ба зоҳири Исфаҳон ҷамъ карданд, намунаи рӯзи растохез дар он шаҳр зоҳир шуд... Ва фармуд то аз он сарҳо манорхову гилтӯдаҳо сохтанд».

Низомиддини Шомӣ. Зафарнома, ҷ. 1, сах. 105.

Ин воқеаи мудҳиши Исфаҳонро сарбози баварӣ-Иоханн Шилтбергер дар китоби худ «Сафар ба Аврупо, Осие ва Африко аз соли 1394 то соли 1427» бо ҷузъиёташ тасвир кардааст, ки таърихнигорони исломӣ ғош намудани ин ваҳшонияти Темурлангро ба худ раво надиданд. Ӯ менависад: «Бошандагони шаҳрро гирд оварда, фармуд, то ҳар кӣ бештар аз 14 сол дошт, ба қатл расонида шавад ва аз хуни кӯдакони аз яқсола пойин даргузашт... Пас фармуд, то занону кӯдаконро ба саҳро ронданд ва он ҷо кӯдакони аз ҳафтсола пойинро ҷудо сохт. Ва баъд аз ин ба ҷанговаронаш фармуд, ки кӯдаконро поймоли аспҳои худ созанд. Мушовирони хоссаи Темурланг ва модарони ин кӯдакон дар пеши пойи ӯ афтоданд ва илтиҷо намуданд, ки ба кӯдакон раҳм кунад. Ӯ гӯш надод ва фармони худро тақрор кард, вале ягон тан аз лашқариёни ӯ ба иҷрои фармон майл накард. Темурланг бар онҳо ҳашм гирифта, худ аспро бар рӯйи кӯдакон ронд ва изҳор дошт, ку бинад кист, ки ҷуръат намуда, аз ӯ пайравӣ намекунад. Пас ҷанговарон маҷбур шуданд, ки аз ӯ пайравӣ намуда, кӯдаконро поймоли наъли аспони худ кунанд. Тамоми кӯдакони поймолшуда наздик ба ҳафт ҳазор кас дар шумор омад».

Иоганн Шилтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год, Баку: Элм, 1984, сах. 29.

Клавиho гирифтани шаҳри Сабастияро дар Туркия аз тарафи Темурланг чунин тасвир мекунад: «Чун Темур ин ҳол мушоҳада кард, дарҳол фармуд, то чоҳҳои бузург канданд ва изҳор дошт, ки қасам хӯрда ва ваъда додааст, ки хуни касеро намержзад, аз ин рӯ, фармон содир кард, ки ин одамонро дар чоҳҳо андозанд ва бугӣ карда кушанд ва аз он сабаб, ки лашкариён муфлису бечора ҳастанд, ба шаҳр дароянд ва ғорат кунанд. Вай чунин ҳам кард, бо фармони ӯ тамоми аз шаҳр баромадагонро дар чоҳҳо зиндабазинда гӯрониданд ва баъдан шаҳрро то нестӣ ғорат намуда, пурра ба замин яксон карданд».

Руи Гонсалес де Клавиho. Дневник путешествия в Самарқанд ко двору Тимура (1403 – 1406), Москва: Наука, 1990, сах. 67.

Таърихнигори арманӣ Фома Метсопский, ки худ шоҳиди воқеаҳои забту ғорати ватанаш аз тарафи Темурланг буд, дар китоби худ «Таърихи Темурланг» менависад: «Марде ба номи Темурланг... бераҳм, беҳаё ва хунхор, саҳт пурғазаб, манҳус... дар Шарқ, дар Самарқанд падида омад... Магар касе гуфта метавонад, ки чӣ миқдор мардум кушта ва ба асорат бурдааст. Ин танҳо ба Худо маълум аст. Сар то сари мамлакат аз асирони арманӣ пур шуд... тамоми кишвари мо вайронӣ валангор гардид... ҳама ҷо ба шиканҷаву азоб ва қатлу асорат, ба хун оғушта гашиг. Пас аз рафтани Темур дар сарзамини мо гуруснагии даҳшатнок ҳамаро фаро гирифт. Мардум сағону гурбагонро хӯрданд, писарону духтарони худро бирён карданд; шавҳар занро, зан шавҳарро... ва сер намешуданд, оқибат худ мемурданд. Моро тавони он нест, ки он чи ба чашми худ дидем ва бо гӯшҳои худ шунидем, ҳамаро накл кунем, зеро насли одамай нобуд шуд... Кӣ қодир аст, ки ҳамаи он даҳшатафканиҳои ин дачҷоли малъуни бераҳму беҳаёи хунхори ситамгарро нависад? Ман ба таври хеле мухтасар аз ин даҳшатафканиҳо, ки мо худ дидем ва аз асирони ба пешӣ мо омада ва аз соҳибони он асирон шунидем, онҳоро, ки баъд аз мо меоянд, шинос карданам... Асиронро ба кишвари мо сарлучу пойлуч, гуруснаву ташна оварданд. Хар як чағатой 20 асир бо худ дошт, бештаре аз онон дар роҳ афтида мемурданд ва ин чағатойён бо санг сари он мурдагонро мешикастанд, то зинда намонанд ва баъдан онҳоро партофта мерафтанд. Инро мо бо чашми худ мидидем ва шахсан мешунидем... Мо дар он ҳангоме ки бо асирон рӯ ба рӯ меомадем, имкони ёри додан надоштем, гиряву лобаи онон моро тазйиқ меодод ва ба хотири он, ки онҳоро набинем, аз эшон мегурехтем».

Фома Метсопский. История Тимур-ланка, Баку, 1957, сах. 55 – 67

Фома Метсопский нақлро аз забони шоҳиди воқеаи қатли оми Димишқ чунин меорад: Пас аз ишғоли шаҳр «лашқариён ба фармони ӯ, ки мегуфт: «Дар ихтиёри ман шумо 700 ҳазор нафаред, имрӯзу пагоҳ барои ман 700 ҳазор сар биёваред ва аз онҳо ҳафт манора бисозед ва агар касе сар намеорад, сари худӣ ӯ бурида гардад. Лашқари беадади ӯ тамоми мардумро ба теғу хун кашиданд. Чун мардон тамоман кушта шуданд ва дигар сари мард намонд, ба буридани сарҳои занон шурӯъ карданд. Лашқар фармудаи ӯро иҷро кард. Оне, ки натавонист сареро бурида кунад, аз дигаре онро ба 100 танга мехарид ва дар ҳисоб

месупурд... Аз чунин бадбахтиву куштор ба мо писари рӯҳониамон Мхитар аз шаҳри Ван ҳикоят кард. Худи ӯ ба як мушкиле аз дасти онон халосӣ ёфта буд».

Фома Мецонский. История Тимур-ланка, Баку, 1957, сах. 65 – 66

Санаҳои муҳим:

- 1376 – ба сарзаминҳои Урусхон лашкар кашидани Темурланг
- 1378 – ба тарафи Озарбойҷон лашкар кашидани Тухтамиш
- 1381 – вилояти Ҳиротро забт кардани Темурланг
- 1381 – фатҳи Тӯс
- 1385 – ба асорат гирифта шудани Камоли Хучандӣ аз тарафи Тухтамишхон
- 1387 – лашкаркашии Тухтамиш ба ҷониби Мовароуннаҳр
- 1388 – лашкаркашии Тухтамиш бар зидди Темурланг
- 1388 – лашкаркашии Темурланг ба Хоразм
- 1391 (19 июн) – ҳамлаи Темурланг бар зидди Тухтамиш
- 1394 – фатҳи Тифлис аз ҷониби Темурланг
- 1395 (28 феврал) – охирин лашкаркашии Темурланг бар зидди Тухтамиш
- 1404 (ноябр) – лашкаркашии Темурланг ба ҷониби Чин
- 1405 (12 феврал) – ба беморӣ гирифта шудани Темурланг
- 1405 (18 феврал) – вафоти Темурланг
- 1405 (18 март) – ба тахти Самарқанд нишастани Ҳалил султон

Савол ва супориш:

- 1) Дар бораи ба Тухтамиш ёри додани Темурланг нақл кунед.
- 2) Чаро Тухтамиш барои Темурланг душмани хатарнок гардид?
- 3) Дар бораи муборизаҳои Тухтамиш бо Темурланг маълумот диҳед.
- 4) Ваҳшониёти Темурлангро дар шаҳрҳои Хуросон ва шаҳри Сабастияи Туркия шарҳ диҳед.
- 5) Темурланг мамлакатҳои истилокардаашро чӣ гуна ғорат мекард?
- 6) Чаро Темурланг мутахассисони беҳтаринро аз мамлакатҳои истилошуда ба Самарқанд меовард?
- 7) Робитаи аврупоиҳоро бо Темурланг шарҳ диҳед.
- 8) Сабаби ба Чин лашкар кашидани Темурланг дар чӣ буд?
- 9) Васияти Темурланг ва марги ӯро шарҳ диҳед.
- 10) Чаро амирони Темурланг воқеаи марги ӯро аз дигарон пинҳон доштанд?
- 11) Кӯшиши султон Ҳусайнро барои дар Самарқанд ба тахт нишастан шарҳ диҳед.
- 12) Баъд аз марги Темурланг кӣ ба тахти вай нишаст?
- 13) §§ 5 ва 6-ро тақрир намоед.

МАВЗЎИ IV ВАЗЪИ ИЧТИМОИЮ ИҚТИСОДИИ МОВАРОУННАХРУ ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

§ 9. Вазъи кишоварзӣ ва заминдорӣ

Ташкили корҳои обёрӣ дар Мовароуннахру Хуросон. Дар давраи истилои муғулҳо вазъи кишоварзӣ кишвар ниҳоят хароб гардида, аксари заминҳои қорам ба чарогоҳ табдил шуда буданд. Дар ниҳаи дуюми асри XIV ва асри XV дар ин соҳа дар Мовароуннахру Хуросон баъзе дигаргуниҳо мушоҳида мешаванд. Темурланг бо ғорати шахрҳои Эрон, Ҳинд, Осиёи Сағир ва зӯран овардани неруҳои моҳири қорӣ ба Самарқанд, ба ободии Мовароуннахр, бахусус пойтахти он Самарқанд иқдом мекунад. Бинобар ин, чун Темурланг ва авлодони ӯ ғорату харобкорихои худро бештар берун аз Мовароуннахру Хуросон анҷом медоданд, соҳаи кишоварзӣ дар ин сарзаминҳо рӯ ба тараққӣ ниҳод. Заминҳои зироатии дар замони ҳуҷуми муғулҳо қомилан харобшуда барқарор гардида, масоҳати заминҳои қорам васеъ шуданд. Барои барқарор намудани иншооти обёрӣ ва сохтмони каналу ҷӯйҳои нав қорҳои зиёде анҷом меёфтанд. Аз қумла, дар водии дарёи Марғоб қариб 20 канал бароварда шуд. Баъдтар Шоҳрух садди асосии обро, ки бо номи Султонбанд машҳур буд, барқарор карда, каналҳои лойзерқардашударо тоза намуд. Дар воҳаи Марв бо ташаббуси султон Ҳусайн қисми зиёди заминҳои зироат обёрӣ шуданд. Дар баъзе вилоятҳои дигари мамлакат, аз қумла дар ноҳияҳои Ҳирот ва Самарқанд низ қорҳои обёрӣ анҷом дода шуд.

Дар ҳавзаи Зарафшон, ки аксари аҳолиро тоҷикон ташкил мекарданд, хоҷагии заминдорӣ воҳаи Панҷакент бо суръати хеле паст барқарор мегардид. Дар ҷойҳои, ки аҳоли бармегашт, аз нав барқароркунии низоми обёрӣ ба ҷашм мерасид. Ин аз он шаҳодат меод, ки аҳолии ба кӯҳҳо фирорнамуда ба макони зисти худ бармегаштанд. Дар ин давра як қатор ҷӯйҳои зерзаминӣ (қорезҳо), ки аз ҷониби муғулҳо ба вайрона табдил шуда буданд, аз нав сохта шуданд. Масалан, ба ҷойи қорези харобгаштаи Ҳазорнова қорези Ҷӯйи Эшон сохта шуд, ки дарозии он 5 км-ро ташкил мекард. Дар воҳаи Самарқанд низ дар соҳаи обёрикунӣ қорҳои зиёде ба анҷом расиданд, ки он ба рушди соҳаи боғпарварӣ мусоидат намуд. Дар натиҷаи обёрӣ дар вилояти Самарқанд, як тумани нав бо номи Анҳор таъсис ёфт ва дарозии ҷӯйбори Анҳор то 75 км расонида шуд.

Дар он давра чунин қарор қабул шуда буд, ки агар қасе дар роҳи обёрикунӣ мамлакат ташаббус нишон дода, заминҳои бекорхобидаро кишт мекард, соҳиби имтиёзҳо мегардид ва мавриди қарорҳои мегирифт.

Дар ин давра рустанипарварӣ асосан ба воситаи обёрикунии сунъӣ амалӣ мегашт. Дар Марв ва гирду атрофи он зироатҳои ғалладона, дар Тирмиз гандум ва чав, дар Марғоб шолӣ, нахӯд, арзан ва ғайра парвариш менамуданд.

Дар водиҳои дарёи Сир ва Ому ба соҳаи боғпарварӣ ва мевапарварӣ машғул буданд. Дар Хучанд бештар парвариши анор ва нок, дар Конибодом ва Исфара зардолу ва бодом ривоч ёфта буд. Ба соҳаи ангурпарварӣ, обчакорӣ ва парвариши сабзавот дар тамоми гӯшаву канори Мовароуннахру Хуросон машғул буданд.

Бо вучуди васеъ гардидани майдонҳои кишт ва рушди соҳаи кишоварзӣ дараҷаи техникий истехсолоти кишоварзӣ дар ҳамон сатҳе ки пештар буд, боқӣ монд.

Навъҳои моликият ба замин. Суюрғол ва шаклҳои он. Дар асрҳои XIV–XV дар Мовароуннахру Хуросон чор навъи заминдорӣ вучуд дошт: заминҳои давлатӣ, вақф, заминҳои милкӣ ва суюрғол.

Заминҳои давлатӣ. Дар маъхазҳои хаттӣ ин навъи заминдориро заминҳои мамлука меномиданд. Майдони заминҳои давлатӣ нисбат ба навъҳои дигари заминдорӣ зиёдтар буданд, аммо ба хазинаи давлат аз ин навъи замин қисми хеле ками андоз ворид мегардид. Дар ин давра заминҳои низ буданд, ки ба сокинони деҳаҳо тааллуқ доштанд ва ин гуна заминҳо моликияти давлатӣ ба ҳисоб мерафтанд. Заминҳои, ки дар онҳо боғҳои ҳокимон парвариш мешуданд, аз ҷумлаи заминҳои давлатӣ ба шумор мерафтанд.

Суюрғол. Дар нимаи дуҷуми асри XIV ва асри XV дар Мовароуннахр ва Хуросон навъе аз инъомҳои феодалӣ вучуд дошт, ки онро суюрғол меномиданд.

Дар асри XV шаҳру вилоятҳои калон ба намояндагони хонадони Темуриён ба таври суюрғол тақсим карда мешуд. Намояндагони ҳарбию феодалӣ бошанд, ба заминҳои васеъ ва сершумор соҳиб мегаштанд. Дар айни замон баъзе маҳалҳои аҳолинишин ва деҳаҳои хурд ба мансабдорон ва ашхоси наздики ҳокимон ҳамчун суюрғол ба таври инъом пешкаш карда мешуд. Яке аз шаклҳои хеле маъмули суюрғол милки хоссаи аъзои хонадони салтанатӣ ба шумор мерафт. Аслан ҳамаи ин суюрғолҳо аксаран хусусияти меросӣ ба худ гирифта буданд ва аз ин рӯ, гоҳе онҳоро суюрғолҳои «абадӣ» меномиданд. Баъзан соҳиби суюрғол қисми даромади вилояти худро мебоист ба хазинаи ҳукумати марказӣ месупурд. Гоҳе ин суюрғолҳо аз тарафи ҳукумати марказӣ тамоман гирифта ва ё ҳаҷман кам карда мешуданд.

Баъзан чунин мешуд, ки соҳибони суюрғол амалан ба ҳукмрони соҳибхитиёр табдил меёфтанд ва ҳукумати марказӣ

дар муборизаи зидди онҳо очиз мегардид. Шахсоне, ки тавассути суюрғол ба вилоятҳо соҳиб мегардиданд, ҳуқуқ доштанд, ки бе иҷозати ҳукумати марказӣ худашон дар он ҷо мансабдоронро таъйин намоянд. Ҳангоми ҳамчун инъом ба даст овардани суюрғол ба соҳиби он санад (ярлиқ) дода мешуд, ки он муҳр дошт ва бо имзои шахси суюрғолдиханда тасдиқ мегардид.

Дар баробари ин гуна суюрғолҳои калон суюрғолҳои хурд ҳам вучуд доштанд, ки ҳуқуқи соҳибашон аз бисёр ҷиҳатҳо маҳдуд буд.

Дар ин давра сипаҳсолорон ва ҳатто саркардаҳои хурд, ки дар майдони ҷанг қорнамоие нишон медоданд, ба гирифтани суюрғол мушарраф мегардиданд. Баъзан шахси рӯхонӣ ҳам соҳиби суюрғол мешуд.

Яке аз сабабҳои асосии ноустуворӣ дар ҳаёти сиёсии давлатдорӣ Темуриён кишварро ба суюрғол тақсим кардани онҳо буд, зеро соҳибони суюрғол дар милки худ дар қорҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ истиқлолияти пурра доштанд.

Илова бар ин, он замон боз як навъи дигари моликият ба замин вучуд дошт, ки онро тархонӣ мегуфтанд. Шахсиятҳои бонуфуз бо фармони подшоҳ барои хизматҳои шоистаашон ба унвони тархонӣ мушарраф мегардиданд ва ба онҳо иноятномаи махсус дода мешуд. Ин гуна ашхос аз замин ва милке, ки дар ихтиёри худ доштанд, ба давлат ҳеч гуна андоз ё хироҷе наменардохтанд.

Баъзе тархонҳои соҳиби замини зиёд дар давлат вазифаҳои баландро ишғол карда, вилоятҳои калонро идора менамуданд. Яке аз тархонҳои маъруфи асри XV Дарвеш Муҳаммад, амаки султон Аҳмад (1469–1494) буд. Як қисми заминҳои ба ӯ тааллуқдошта аз пардохти андоз озод буданд. Дехқонони зердасташ баъд аз гирифтани унвони тархонии ӯ андозро на ба хазинаи давлат, балки ба худи султон Аҳмад месупориданд.

Дар охири асри XV даромади зиёди давлатӣ, ки аз дехқонон ва соқинони шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Шахрисабз ва ғайраҳо ҷамъоварӣ мешуд, ба ғоидаи тархонҳо мегузашт. Тархонҳо дар Мовароуннаҳр ҳуқуқҳои сиёсии зиёдеро соҳиб гашта буданд. Дар нимаи дуюми асри XIV ва асри XV дар Мовароуннаҳру Хуросон инъомҳои тархонӣ бениҳоят афзун гардиданд ва дар ниҳоят амалҳои тархонҳо ба заифшавии давлат сабаб гардид.

Навъи дигаре аз заминдорӣ бо номи ушрӣ буд, ки ба сайидон ва хоҷагон тааллуқ дошт. Соҳибони ин гуна заминҳо ба давлат фақат ушр, яъне даҳяки ҳосилро хироҷ медоданд. Заминҳои ушрӣ моликияти хусусӣ буда, ба тариқи мерос аз насл ба насл мегузашт.

Амволи вақф. Навъи дигари моликият ба замин ин заминҳои вақф буданд, ки ба муассисаҳои динӣ тааллуқ

дошганд. Вақф милкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса, мазорҳо ва умуман ба муассисоти динӣ васиқа карда шуда бошад, ба шарте, ки аз даромади он фоида гирифта шавад харидуфурӯш нашавад. Хангоми тартиб додани васиқа ё худ вақфнома хузури шохидон ҳатмӣ буд. Дар асри XV захираи заминҳои вақф назар ба давраи гузашта афзунтар гардид. Дар ин давра фаёлияти бинокорӣ вусъат ёфта, дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон мадраса, масҷид, макбара ва хонақоҳҳо сохта шуданд. Ҳамаи ин иморатҳо аз ҳисоби амволи вақф бунёд мегардиданд. Масъули амволи вақф мутаваллӣ буд. Муассисаи махсусе вучуд дошт, ки идораи вақфро ба таври умумӣ назорат менамуд. Сарвари ин муассисаро садр мегуфтанд. Дабирхонаи садр аз сарвати вақф андозаи махсусе мегирефт, ки аслан барои таъмини маоши кормандони муассисаи мазкур харҷ мешуд. Амволи вақф аз чунин назорати садр ва андозаи ӯ фақат бо фармони махсуси подшоҳ метавонист озод гардад. Садр ва маъмурони вай кӯшиш мекарданд, ки аз даромади вақф ҳиссаи бештаре ба даст оваранд. Ба сабаби суистеъмоли аз ҳад зиёд баъзе садрҳо аз вазифа барканор мешуданд.

Заминҳои милкӣ. Навъи дигари моликият заминҳои милкӣ буданд, ки ба ашрофон ва рӯҳонӣён тааллуқ доштанд. Заминҳои милкӣ чунин шакли моликияти шахсие буданд, ки бо хизмати давлатӣ алоқаманд набуданд ва соҳибонашон метавонистанд онҳоро озодона фурӯшанд ё ҳамчун мерос ба каси дигар диҳанд. Дар зери мафҳуми милк тамоми дороии соҳиби он, ба мисли замин ва ҷӯйборхову корезҳо дохил мешуданд, ба шарте ки онҳо аз ҷониби худи соҳиби милк ё наздикони собиқашон харидорӣ ё коркард шуда бошанд.

Аз даромади заминҳои милкӣ фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Дар асри XV аксари заминҳои милкии ашрофон ва рӯҳонӣён аз пардохти як ҳиссаи даромад ба ҳазинаи ҳукумати марказӣ озод шуданд. Ин гуна имтиёзҳо ба воситаи санади тархонӣ ба расмият дароварда мешуд. Заминдороне, ки ба мақоми тархонӣ мерасиданд, барои ягон хизмати шоёнашон аз бочу хироч озод мегардиданд ва ҳамаи гуноҳҳои онҳо бахшида мешуд. Илова бар ин, онҳо боз ҳуқуқ пайдо мекарданд, ки бе ҳеч мамониат ба назди подшоҳ дароянд.

Заминҳои милкие, ки аз онҳо андоз меситониданд, ба ду қисм ҷудо мешуданд: хирочӣ ва ушрӣ. Қисми бештари заминҳои милкӣ ба ашрофон тааллуқ доштанд. Яке аз шахсиятҳои соҳиби заминҳои зиёди милкии ин давр Кӯкалтош ном кас буд, ки дар тамоми ғушаву канори Мовароуннаҳру Хуросон замин дошт. Ӯ ҳатто дар Миср ҳам замин харида буд. Соҳиби заминҳои зиёди дигари он давр шахси машҳур, пешвои силсилаи нақшбадия Носируддин Убайдуллоҳ ибни Маҳмуди Шошӣ маъруф ба Ҳоҷа Аҳрори Валӣ ба шумор мерафт. Ӯ дар Мовароуннаҳр 1300

қитъаи калони замин дошт.

Дар нимаи дуоми асри XIV ва асри XV навъи дигари замин бо номи милки хурри холис вучуд дошт. Роҳи асосии ташкил ва такмили ин навъи замин дар байни соҳиби милки хусусӣ ва давлат аз рӯи тақсими ҳиссаи даромади ба онҳо муқарраршудаи заминҳои милкӣ иборат буд. Чунончи, давлат аз заминҳои милкӣ аз се ду ҳиссаи даромад ва шахси молик аз се як ҳиссаи онро соҳиб мешуд.

Навъҳои андоз. Сиёсати гирифтани андоз дар нимаи дуоми асри XIV ва асри XV пурра ба манфиати ҳокимони кӯчманчии турку мугул равона мешуд. Тамоми мушкilotи андозсупорӣ ба дӯши аҳолии муқимӣ, яъне тоҷикон воғузур гардида буд.

Дар он замон андози асосии замин хироҷ ба шумор мерафт, ки ба ду шакл ситонида мешуд: яке ба тариқи мол, яъне ҳиссае аз ҳосили замин ва дигаре аз рӯи масоҳати замин ба тариқи пул пардохт мегардид. Хироҷ асосан ба шакли мол рӯёнида мешуд ва он ҳаҷми муайяне дошт.

Ҳокимон ҳангоми ситонидани хироҷ ба талаботи шариат риоя менамуданд, вале дар баъзе ҳолатҳо бо хоҳиши худ ба он баъзе тағйирот илова мекарданд. Ҳолатҳои буданд, ки баъзе вилоятҳо ба муносибати ин ё он ҷашнҳо муддати муайяне пурра аз хироҷ озод мегардиданд. Барои мисол, Шохрух соли 1394 ба муносибати таваллуди писараш Иброҳим султон кишоварзонро ба муддати як сол аз додани хироҷ озод намуд. Ё ин ки Темурланг ҳангоми аз ҷанги панҷсола (1392–1396) баргаштаниш, деҳқонони Самарқандро дар муддати се сол аз хироҷ озод намуд. Дар ин ҳолатҳо миқдори зарари хироҷ аз ҳисоби ганимат ва даромадҳои аз ҷанг бадастомада ҷуброн мегардид.

Дар сарчашмаҳо қайд гардидааст, ки баъзан амалдоронро барои суиистифода аз вазифа ва худсарона зиёд кардани ҳаҷми хироҷ ҷазо медоданд ва ҳатто маҷбур мекарданд, ки андози барзиёд ситонидашонро ба деҳқонон баргардонанд. Баъзан бо дархости ашхоси бонуфуз миқдори хироҷ коҳиш дода мешуд.

Бояд қайд намуд, ки Темурланг аслан ҷонибдори бех гардидани зиндагии халқи меҳнаткаш набуд. Ҳангоми татбиқ кардани чунин сиёсат ӯ, пеш аз ҳама, манфиати ҳазинаи худро дар назар дошт, зеро суиистеъмоли андозситонон ба воридшавии андоз ба ҳазинаи давлат таъсири манфӣ мерасонид. Ин ҷорабиниҳои Темурланг дар навбати худ бар зидди ҳокимон ва ашрофони саркаш ва мустаҳкам намудани ҳокимияти марказӣ равона гардида буд. Ба ҳар ҳол ин тадбирҳо то дараҷае барои

барқарор гардонидани хочагии вайронгаштаи деҳқонон мусоидат менамуданд.

Ба ғайр аз хироҷи замин дар асри XV боз андозҳои дигари иловагӣ вучуд доштанд, ки ба ҳар кадоме аз онҳо баҳои қонунӣ дода, ҳам ба шакли пул ва ҳам ба шакли мол аз мардум меситониданд. Қисме аз чунин андозҳои иловагӣ барои таъмини маоши соҳибмансабон харҷ мешуд. Бори аз ҳама гарон барои аҳли меҳнат дар он замон ин бемузд кор фармудани онҳо дар сохтмон ва таъмири ҳисору қалъа, кофтаи ва тоза кардани ҷӯйбору корезҳо ва ғайраҳо буд, ки онро «бегорӣ» меномиданд.

Дар замони Темуриён аз мардум барои корҳои бозаргониву тичорат андози пулие ситонида мешуд, ки онро тамға мегуфтанд. Тамғаро дар Мовароуннаҳр муғулҳо ҷорӣ карда буданд ва хилофи шариаи исломӣ буд.

Дар ин давра боз чунин андозҳо вучуд доштанд: аворизот, сардарахт, доруғона, зобитона, миробона, муҳассилона, мушрифона, ҳаққулавориҷа, мирҳазорона, дудӣ, саршумор, сарқаллағӣ, улоғ, ясавулӣ, пешкаш, номбардори қӯшун, ихроҷот, чизя ва ғайра. Илова ба ин андозҳо ба дӯши аҳолии уҳдадорихои зиёди дигаре низ бор мегардиданд, ки дар шариаи исломӣ пешбинӣ нашуда буданд. Боиси тазаккур аст, ки баъзе қабилаҳои қўчманҷӣ, ки дар қўшунҳои давлатӣ хизмат мекарданд, аз супоридани андоз ва уҳдадорихо озод буданд.

Эътирози аҳолии нисбат ба андозгириҳои ғайриқонунии маъмурон.

Андозе, ки аз оммаи меҳнаткеш ситонида мешуд, хеле вазнин ва миёншикан буд. Ин бори гарон, хусусан, ҳангоми ҷангҳои байнихудӣ, ки боиси ҷандин маротиба ҷамъ кардани ҳамон як андозу молиёт ва ҷорӣ намудани андозҳои нав мегардиданд, боз ҳам афзунтар мешуд. Илова бар он, маъмурони хироҷ аз мансаб суиистифода намуда, барои ғайриқонунӣ худ андозҳоро аз рӯи меъёри муқарраргардида зиёдтар ҷамъ мекарданд. Ҳамаи ин аҳолии шаҳру деҳотро маҷбур мекард, ки ба муқобили ҳокимият бо шаклҳои мухталиф эътироз намоянд. Баъзан деҳқонон ба ин беадолатӣ тоқат накарда, ба вилоятҳои дигар кӯчида мерафтанд. Ин ҳукуматдоронро маҷбур мекард, ки андозҳои аз меъёр зиёдаро бекор кунанд. Муқовимати ошқори мардум, ки дар вақти ҷангҳои байнихудии шохзодагони темурӣ аз андозҳои иловагии беохир хонахароб шуда буд, дар сарчашмаҳои хотиррасон гардидааст. Масалан, ҳангоми Хуросонро забт кардани султон Ҳусайн, амалдорони нави ӯ ба сари аҳолии андозҳои иловагӣ бор карданд ва сокинони Ҳирот ба ин амали онҳо эътирози ниҳоят сахт баён намуданд. Султон Ҳусайн маҷбур шуд, ки ҳам андозҳоро бекор намояд ва ҳам он

амалдорони худсарро аз вазифа дур созад. Ҳодисаҳои дар натиҷаи эътирози мардум бекор шудани андозҳо ба муҳлатҳои гуногун боз чандин маротиба ба вукӯъ пайвастанд. Теуриён барои барқарор намудани қудрати пардохти молиёт ба аҳоли гузаштҳои муваққатӣ карда, дар ин роҳ бо худсарии маъмурон низ мубориза мебаранд. Дар сарчашмаҳо на фақат ҳодисаҳои аз мансаб дур кардан, балки ҳатто қатл намудани ин қабил маъмурони худсар низ зикр ёфтааст.

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо яке аз аломатҳои гайримустақими мавҷудияти ҷамоатҳо тақсимаҷлабдорӣ ва тақсимаҷлабдорӣ замине деҳот мебошад. Ҳангоми хариду фурӯш ва ё ба вақф бахшидан қитъаҳои ҷудоғонаро аз минтақаи умумии замин ҷудо намекарданд.

Сарчашма:

Абдураззоқи Самарқандӣ дар бораи бекор кардани як нави андоз – тамға маълумоти зерин медиҳад: «Тамғаи Самарқанд ва Бухоро, ки маблағи сангин буд, мутлақан барандохтанд ва аҳкоми ҷаҳонӣ мутеъ дар ин боб мукамал сохтанд ва ҳазрати салтанат ваъда фармуд, ки дар тамоми мамлики маҳруса (худуди ҳифзшавандаи мамлакат) тамға ва ҷамеи муноҳиро (манъ кардашударо) барандохтанд... Пеш аз идрок чизе бар раият ҳавола надорад ва агар ба зарурат воқеъ шавад, зиёдат аз ду донг (шапшаки ҳар чиз) асли мол наситонанд ва се қист (ҳисса) молро мутолиба (талаб) кунанд. Яке дар саратон ва дигаре дар сунбулаву мизон ва татимаро дар қавс ба ваҷҳ ниҳанд ва ихроҷот (хароҷот) то он замон ки машруҳ (рӯйхат) ба арз нарасонанд ва дар он боб ҳукми ҳумоюн дуруст нашуд, ҳарч наандозанд ва агар хилофи он воқеъ шавад, девонӣён (қормандони девон) мустаҳакки (лоиқи) қатл бошанд».

Абдураззоқи Самарқандӣ. Тамғаву-ус-саъдайн. Ҷилди 2, Лоҳур, 1949, саҳ. 1333 – 1335.

Мирхонд дар бораи андозситонии ҳокимон ахбори зерин медиҳад: «Дар ин сол се бор молиёт аз мардуми шаҳри Ҳирот гирифтанд: якеро мирзо Шохмаҳмуд – писари Бобур, дуюмро мирзо Иброҳим султон – писари Алоуддавла, сеумро мирзо султон Абусаид. Яке аз умуре, ки сабаби харобӣ ва поймол шудани раоё гардид ин буд, ки муҳассилони зару мол барои лашкар мегирифтанд ва доруғон дар мавозеъ ва музореъ аз мардум доруғона мехостанд ва ёсоқон (лашқариён) ғорату тороҷ аз ҳадд мегузаронданд».

Мирхонд. Равзат-ус-сафо. Таҳзиб ва тахлиси доктор Аббоси Зарёб. Техрон, 1373, саҳ. 1192.

Маълумоти вақфномаи соли 1470 дар бораи ба вақф додани қарияи Доиҷ: «...Мустасно аст аз ин қария вақфи як қитъа замине обхӯр ва қобили зироат ва як боғи маъмур (обод) ва заминҳои дигари

қобили зироат. Ва ин ҳама пайваста аст ба ҳамдигар ва дар мулки ҳазрат воқифи мазкур аст ва маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки ҳадди шарқии ин маҷмӯъ мепайвандад ба саканиёти деҳбошон ва баъзе ба кӯли Қалъа... Ва низ мустасноат аз ин қарияи Доич вақфи заминҳои Сулаймоншоҳӣ, ки мамлука аст ва машхур аст ба худуди муайяна. Ва низ мустасноат аз вай як қитъа замини... муштамила бар саканиёт ва ин маҳдуд аст бар ин вачҳ, ки шарқи он ва шимоли он мепайвандад бар заминҳои обхӯр ва қобили зироат, ки аз ҷумлаи вақф аст».

Вақфномаи Хоҷа Аҳрор аз 25 январӣ соли 1470 дар бораи ба вақф додани қарияи Доич... ба фондаи масҷид ва мадрасае, ки дар гузари Дарби Сӯзангарони шаҳри Самарқанд воқеъ буд. Чехович О.Д. Из источников по истории Самарканда XV в. // Из истории эпохи Улугбека. Ташкент, 1965, сах. 332 – 333.

Маълумоти Абдурраззоки Самарқандӣ дар бораи ба суюрғол додани мавзеи Дучийл ба ҳамсари амирзода Абӯбакр: «Мавкиби ҷалол (Темурланг) ба ҷониби Султония муовидат намуд ва раёти офтоби ишроқ ба савқи билод омад ва амирзода Абӯбакрро дувист сар асб ва сад ҳазор динори қапақӣ ва сад даст ҷабба инъом фармуд ва дар ақиби амирзода Рустам ва боқӣ умаро равон сохт ва ҳарамӣ шохзодаро, ки духтари амир Сайфиддин буд, Дучийл, ки аз тавобеи Бағдод аст, суюрғол фармуда ва руҳсат фармуда, ба тарафи Султония баргашт».

Абдурраззоки Самарқандӣ. Мағлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 2, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. 1383, сах. 1005.

Савол ва супориш:

1) Вазъи кишоварзӣ дар ин давра дар кадом ҳолат буд? 2) Дар соҳаи обёрӣ чӣ гуна тадбирҳо меандешиданд? 3) Дар бораи суюрғол маълумот дода, шаклҳои онро номбар кунед. 4) Навъи заминдорӣ тархонӣ чӣ маънӣ дорад? 5) Замини ушрӣ ба кӣ тааллуқ дошт? 6) Амволи вақфро шарҳ диҳед. 7) Дар бораи заминҳои милкӣ ва заминҳои милки хурри ҳолис маълумот диҳед. 8) Хироҷ бо кадом шаклҳо ситонида мешуд? 9) Навъҳои андозро номбар кунед. 10) Чаро аҳоли ба муқобили ҳокимият эътироз баён менамуд? 11) § 7-ро тақрир намоед.

§ 10. ВАЗЪИ МУНОСИБАТҲОИ МОЛИЮ ПУЛӢ

Ислоҳоти пулии Улуғбек дар соли 1428. Таҳқиқи мадракҳои сиккашиносӣ нишон медиҳад, ки дар асри XV муносибатҳои молию пулӣ рушд намуда буд. Дар ин давра ҳаҷми умумии истеҳсоли молҳои сермасраф афзун гардида, табақаҳои васеи ҷамъияти шаҳр ва қисман аҳолии деҳот ба муносибатҳои молию пулӣ робита доштанд. Тичорати пулӣ дар доираи истеъмоли умум ба василаи сиккаҳои мисӣ ба вуқӯъ мепайваست.

Улуғбек соли 1428 ислоҳоти пулӣ қорӣ кард. Мақсади асосии ин ислоҳот аз он иборат буд, ки барои савдои чаканаи молҳои сермасраф шароити мусоид фароҳам оварда шавад. Сокинони шаҳр ва аҳолии деҳот ба ин беш аз ҳама манфиатдор буданд.

Сиккаҳои дар аҳди Темуриён зарбишуда

Мазмун ва моҳияти ин ислоҳот чунин буд: дар соли 1428 ҳамаи сиккаҳои мисии пастқурби пешина аз эътибор соқит шуданд. Дорандагони сиккаҳои мисии пастқурб метавонистанд онро дар давоми як муддати муайян ба сиккаҳои нави нисбатан баландқурб иваз намоянд. Сиккаҳои нав аз соли 1428 сар карда дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Тошқанд, Шохрухия, Андичон, Қаршӣ ва Тирмиз зарб мешуданд. Пас аз ба анҷом расонидани ивази ин сиккаҳо зарби сиккаҳои мисӣ фақат дар Бухоро иҷро мегардид. Ҳамаи зарбхонаи шаҳрҳои дигар баста шуданд. Бо пулҳои Бухоро дар тамоми ғушаву канори Мовароуннаҳру Хуросон мол харидан мумкин буд.

Ислоҳоти пулии соли 1428 ба гардиши тичорати дохилӣ мувофиқ буда, барои рушди минбаъдаи мубодилаи молҳои хурд мусоидат менамуд ва ба талаботи аҳолии шаҳру деҳот ҷавобгӯ буд.

Ислоҳоти пулии Ҳусравшоҳ. Баъдтар дар даҳсолаи охири асри XV гардиши умумидавлатии сиккаҳои мисӣ тамоман нобасомон гардид. Соҳибони мулкҳо бо мақсади ҳарчи бештар фоида гирифтани, ба зарби сиккаҳои худ шуруъ намуданд. Дар натиҷа дар мамлакат бухрони гардиши пул сар зад. Дар чунин вазъият ҳокими Ҳисор Ҳусравшоҳ соли 1501 ислоҳоти пулӣ гузаронид. Дар асоси ин ислоҳот вилояти Ҳисор ба ҷойи сиккаҳои гуногун ва безъиборшуда сиккаҳои якхела дарёфт намуд. Зарбхонаи шаҳрҳои хурд баста гардид.

Тибқи ислохоти Хусравшоҳ тангаҳои қаблӣ қобили истифода набуданд. Ҳамаи тангаҳои куҳна аз гардиш гирифта шуда, ба ҷойи онҳо тангаҳои нав истифода гардиданд. Солҳои 1501 – 1502 дар Ҳисор, Қундуз ва Тирмиз ба зарби сиккаҳои мисии дудинора шурӯъ намуданд, ки дар як тарафи он ҷойи зарбхона ва қурби он бо забони тоҷикӣ сабт гардида, дар тарафи дигараш тасвири оху буд.

Минбаъд сиккаҳои мисӣ фақат дар Ҳисор, Тирмиз ва Қундуз бароварда мешуд. Он вақтҳо сиккаи мисиро динор мегуфтанд. Маҳсули зарбхонаи ин се шаҳр дар тамоми мулк як хел гардиш мекард. Барои осонтар намудани амалиёти тиҷоратӣ сиккаҳоро ба се арзиш – якдинора, дудинора ва тангаи майда зарб мезаданд.

*Навъи тангаи
дудинораи
Ҳисор*

*Навъи тангаи
мисии дудинораи
Қундуз*

*Навъи тангаи мисии
дудинораи Тирмиз*

*Намуди тарафи дигари тангаҳои дудинораи Ҳисор, Қундуз ва
Тирмиз*

Вазъи тиҷорати дохилӣ. Темурланг хангоми лашкаркашиҳоаш аз минтақаҳои мухталиф хунармандони касбу кори гуногун ва косибонро ба Мовароуннаҳр, хусусан, ба Самарқанд мефиристод. Дар натиҷаи тараққӣ намудани касбу хунар вазъи тиҷорати дохилии мамлакат беҳтар гардид.

Барои рушди савдо ва хунармандӣ дар бисёр шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон бозорҳои болояш пӯшида ва иншооти мухталифи тичоративу хунармандӣ сохтанд. Чунин иншоотҳои тичоратӣ, ки гӯшаю канори шаҳро зинат меоданд, бештар дар Самарқанду Ҳирот қомат афрохтанд.

Байни шаҳрҳои мухталифи Мовароуннаҳру Хуросон тичорат сурат мегирифт. Косибону хунармандон молу ашёи худро дар бозорҳо ба аҳоли пешкаш менамуданд.

Аз Шероз ба Самарқанд ва Султония матоъҳои абрешимӣ, пашмӣ, пахтагӣ ва ашёи дигар ворид мегардид. Яке аз шаҳрҳое, ки дар он тичорати дохилӣ тараққӣ ёфта буд, шаҳри Табрез буд. Дар ин шаҳр дар байни манзилҳои зист барои тичорат растаҳои маҳсус сохта шуда буданд, ки дар онҳо хунармандон молҳои худро ба аҳоли пешкаш менамуданд.

Тоҷирон аз Самарқанд ба шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон шириниҳои мухталиф, астарҳои мӯйина ва абрешимӣ, рангҳо ва ашёи дигар мебуданд.

Умуман, дар ин давра дар шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар соҳаҳои гуногун рушди босамари меҳнат ба ҷашм расида, ҳаҷми истехсоли молҳои гуногун инкишоф меёфт. Вале истисмори аз ҳад зиёди аҳолии шаҳр, ба дасти феодалони алоҳида мутамарказ гардидани иншооти тичоративу хунармандӣ ва шаклҳои феодалии идоракунии шаҳрҳо ба рушди онҳо монеъ мегардид.

Барои боз ҳам бештар гардидани вазъи тичорат зарби сиккаҳои мисӣ ва иштироки бештари сокинони шаҳру деҳот дар муносибатҳои молию пулӣ нақши калон бозид.

Равобити тичорӣ ва дипломатии Темуриён бо мамалики хориҷӣ. Ишғоли мамлакатҳои дигар ва аз ин ҳисоб васеъ намудани ҳудудҳои мамлакат ба Темуриён имконият дод, ки вазъи иқтисодии кишварро бештар намуда, қудрати ҳарбии онро баланд бардоранд. Ин шароит фароҳам овард, ки дар охири асри XIV – ибтидои асри XV равобити тичорӣ ва сиёсии Мовароуннаҳру Хуросон бо як қатор мамалики хориҷии дуру наздик вусъат ёбад.

Темурланг соли 1393 намояндаи худ Савоиро барои барқарор намудани равобити тичоративу дипломатӣ ба Сурия ва Миср фиристод. 1 августи соли 1402 Темурланг ба подшоҳи Фаронса Карли VI нома фиристода, аз ӯ хошиш намуд, ки ҳар ду давлат бояд барои густариши равобити тичорӣ тоҷирони худро ба мамлақати якдигар фиристонанд ва ба ҳамаи онҳо амният фароҳам оварда мешавад.

Барои барқарор намудани равобити хориҷии тичорӣ ва дипломатии давлати Темуриён нақши Самарқанд, ки дар роҳи

муҳимми тичорӣ–аз Чин ба мамлакатҳои худуди баҳри Миёназамин ва Ҳиндустон воқеъ аст, хеле муҳим буд, Тибқи ахбори сафири испанӣ Руи Гонсалес де Клавихо, ки солҳои 1403 – 1406 ба Самарқанд сафар карда буд, ҳар сол аз Ҳиндустон, Чин ва мамлакатҳои дигари дуру наздик қорвонҳои пурбор бо молҳои гуногун барои тичорат ба Самарқанд меомаданд.

Равобити Темуриён, махсусан бо Чин хеле устувор буд. Темуриён соли 1387 намоёндагони дипломатии худро бо сардории Мавлоно Ҳофиз ба Чин фиристод ва бо онҳо чун тухфа 15 асп, 2 шутур ва матоъҳои гуногун ирсол намуд. Аспҳои фиристодаи темуриҳо ба хитоӣ хеле маъқул афтод ва ҳар сол ба Чин шумораи зиёди асп фиристода мешуд. Бар ивази ин аз Чин сангҳои қиматбаҳо ва ашёи дигар мефиристонданд. Ҳамин тариқ, байни давлати Темуриён ва Чин робитаҳои тичориву дипломатӣ густариш ёфт. Дар байни ҳар ду-се сол ба Самарқанду Ҳирот сафирҳои хитой меомаданд ва дар навбати худ аз Мовароуннаҳру Хуросон ба Чин сафирҳо фиристода мешуданд. Қорвонҳои хитой ба воситаи укёноси Ҳинд ба Самарқанд меомаданд. Ҳангоми дар Самарқанд будани сафири испанӣ Клавихо аз Чин ба Самарқанд қариб 800 шутури сербор омада буд.

Солҳои баъдӣ низ робитаҳои дипломатии ҳар ду кишвар густариш ёфтанд. Соли 1421 дар ҳаёти сафирони темури, ки ба Чин рафта буданд, шахси маъруфи он давр Ҳоча Гийосуддини Наққош низ шомил буд. Ба ӯ супориш дода шуда буд, ки рӯзномаи сафарро тартиб диҳад ва он минбаъд ба яке аз асарҳои арзишманд табдил ёфт, ки олимони дигар аз он истифода бурдаанд.

Дар нимаи дуюми асри XV рафтуомади сафирон байни ин ду кишвар каме коҳиш ёфт ва сабаби онро императори Чин дар номааш ба Шохрух бо бесарусомониҳои дар давлати Темуриён рӯй дода алоқаманд медонад.

Дар ин давра равоити тичориву дипломатии Мовароуннаҳру Хуросон бо мамлакатҳои дигар, мисли Миср, Ҳиндустон Русия ва ғайра низ барқарор буданд.

Соли 1439 султони Миср Зоҳир Сайфуддин Чакмақбек сафири худ Чичкабуқро ба Ҳирот фиристод ва дар номааш аз Шохрух хоҳиш намуд, то ӯ барои вусъати равоити тичориву дипломатии байни ҳар ду кишвар кӯшиш намояд. Шохрух дар ҷавоб соли 1444 сафорати худро бо сардории Шамсиддин Муҳаммад Замзамӣ ба Миср фиристод, ки он аз ҷониби ҳокими Миср хуб пазируфта шуд. Пас аз як сол ба Миср ба сифати сафир ду шахси маъруфи он давр – Шайх Нуриддин Муҳаммад

ал-Муршидӣ ва Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Абҳарӣ фиристода шуданд.

Чунин равобит байни Мовароуннаҳру Хуросон бо Ҳиндустон низ устувор буд. Соли 845х.қ./1441 – 1442 Темуриён бо сардории муаррихи маъруф Абдурраззоқи Самарқандӣ ба дарбори ҳокими Ҳиндустон Бинҷигор ҳайти сафоратеро фиристоданд. Ин муаррих натиҷаи сафарашро дар китоби машҳури худ «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн» баён намудааст. Пас аз ба ватан баргаштани ин сафорат Бинҷигор дар ҷавоб сафорати худро ба Ҳирот фиристод.

Равобити тичоративу дипломатии давлати Темуриён бо Русия барқарор буд. Соли 1464 сафорати шоҳи Русия Ивани III аз Москва ба Ҳирот омада буд.

Дар ин давра равобити тичоративу дипломатии Темуриён бо давлатҳои дигар низ вучуд дошт. Бисёр тоҷирон аз Туркия, Ироқ, Феодесия, Сурия, Малайзия ва ғайра барои тичорат ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон меомаданд.

Рушди тичорат бо мамолики хоричӣ барои инкишофи соҳаҳои мухталифи касибиву ҳунармандӣ, зиёдшавии ҳаҷми истехсолот ва рушди савдои дохилӣ мусоидат менамуд.

Сарчашма:

Дар бораи гардиши сиккаҳои давраи Темуриён дар китоби «Таърихи Эрон» чунин маълумот омадааст: «Ҳатто дар давраи темуриӣ ҳам сиккаҳои мухталифи роиҷ дар ҷараён буд. Шавоҳиде дар бораи вучуди сиккаҳои зер аз соли 1440 дар даст аст: дар Мовароуннаҳр динори қапакии нуқра бо вазни 8 грамм, дар ғарби Эрон беш аз се навъ динори роиҷ мавҷуд буд, ки робитаи онҳо бо динори қапаки шинохта шудааст, яъне динори Бағдод ва ё Шероз, динори ироқӣ ва динори Табрз. Ба зоҳир динори ироқиро мустақиман метавон аз динори роиҷи мутақаддими Табрз пайғирӣ кард ва ҳол он ки динори табрзӣи қарни понздаҳум барои нахустин бор дар замони Темуриён зоҳир шуд. Дар он замон робита байни ин ҷаҳор навъ динори нуқра роиҷ ба қарори зер буд: як динори қапаки муодил бо се динори бағдодӣ (ё шерозӣ), шаш динори ироқӣ ва нух динори табрзӣ буд».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембрич, тарҷумаи Яъқуб Ожанд, Техрон, 1378, сах. 273.

Дар китоби «Таърихи Эрон» доир ба вазъи тичорат дар шаҳрҳои Султония ва Самарқанд ахбори зерин оварда шудааст: «Султония шаҳри пурҷамоате аст, вале аз ҳайси бузургӣ ба пояи Табрз намерасад. Аммо Султония муҳимтарин маркази мубодилаи коло барои тучҷор ва колои онҳост. Бахусус дар моҳҳои июн, июл ва август қорвонҳои бузурге аз муштариён бо молутиҷора ба ин шаҳр мерасанд. Ин шаҳр дар моҳҳои ёдшуда пурҷанҷол ва шулуғ аст ва мабוליғи ханғуфте (зиёде) вориди ҳазона мекунад. Бинобар ин, харсола гурӯҳи

азиме аз бозаргонони Ҳинд меоянд ва ҳама гуна адвия (дору) меоваранд. Бехтарин анвои адвияро, ки дар бозорҳои Сурия барои фуруш арза мешавад, ба ин шаҳр меоваранд. Ин адвия иборатанд аз: мехак ва чавзи ҳиндӣ ва газонгабин ва пусти чавз ва гайра. Ин адвия ҳаргиз ба бозори Искандария намерасад, то битавон аз маҳозини он ҷо харид... Ҳар гуна абрешим аз Гелон..., ки дар он колоҳо ва маҳсулоти бисёре сохта ва таҳия мешавад, ба ин шаҳр ҳамл мегардад. Абрешими Гелон аз Султония ба Димишқ ва низ дигар манотиқи Сурия ва Туркия ва Кифо (дар Қрим) содир мешавад.

...Самарқанд бозори бузурге барои тавлиди колоҳо буд, чаро ки Темурланг пешаваронро (хунармандонро) аз ҳар синф маҷбур ба иқомат дар он сохта буд. Дар ин шаҳр бозаргонони зиёде аз туркон, аъроб, марокашӣ аз анвои тираҳо, масеҳиёни чун Юнон ва арманиён, католикҳо ва настуриҳо дар канори ҳиндуён тиҷорат мекарданд, чаро бозорҳои Самарқанд мамлӯ аз колоҳое буд, ки аз сарзаминҳои дурдасту бегона назирӣ Русия, Тотористон, Чин ва Ҳинд вориди он ҷо мешуд.

Ин колоҳо шомили чарм, катон, парниён, равған, гиёҳони тиббӣ, адвия.... буд, ки харидорон бо таъкиди фаровон бар кайфияти болои маҳсулоти чинӣ буд, ки пешаваронаш ҳам монанди пешаварони хитой аз тарафи муҳимот ва устодӣ дар ҷаҳон шинохта шуда буданд, толиби хариди онҳо буданд. Клавиҳо аз корвоне бо 800 шутур суҳбат медорад, ки аз Чин коло ва молуттиҷора ба Самарқанд меовардааст.... Яке аз муҳимтарин далоили арзиш ва аҳамияти тиҷорӣ ва бозаргонии Самарқанд ва Султония дар ин буд, ки ин ду шаҳр иқоматгоҳ ва урдугоҳи низомии Темурланг ва ҳокими ғарби Эрон – шоҳзода Мироншоҳ буд».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷумаи Яъқуб Оҷанд, Техрон, 1378, сах. 196 – 197.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи омадани сафирони Хитой ба Самарқанд: «Дар ин вило аз вилояти Хитой элчиён аз пеши Дой Минкхон–подшоҳи Чину Мочин ва соири ин мамолик расиданд. Фармони ҳумоюнӣ нифоз пайваст, ки шаҳру бозорҳо оина банданд ва ҳар санъат дар камоли хунар зоҳир карда ва дукони худро орояд ва умаро ба расми истиқбол берун рафта муқаддами эшонро бар худ муборак доштанд ва ҳамаро ба таъзими тамом дари шаҳр оварданд....Ҳазрати ҳокони саид фармон фармуд, ки Боғи Зоғонро чун боғи чинон орошта, ясовулони баҳромсавлати зарғомсутуват ҳар касро маҳал ва мақом таъйин фармуданд ва ҳазрати ҳокони саиди хуршедталбат чун офтоб бар авҷи рикъат ва сарири салтанат баромад ва узамои умаро элчиёнро ба шарафи дастбӯсӣ расонида ва табрикот гузaronида, суҳанони эшон арза доштанд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 2, китоби 1. Бо эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. 1383, сах. 158.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи ба Хитой ҳамчун сафир фиристодани Муҳаммади Бахшӣ: «Чун муҳимоти элчиёни Хитой кифоят шуд, иҷозати инсироф ёфта, муовидат фармуданд ва Шайх Муҳаммади Бахшӣ ба расми рисолат бо эшон

равон шуд ва чун подшоҳи Хитой то ғоят дини ислом қабул накарда бар муқтазои шариат намераванд. Ҳазрати ҳокони саид аз рӯйи дӯстӣ ба насаҳатномаи арабӣ ва форсӣ фиристод, то бошад, ки ба нури ҳидоятӣ имон мушарраф шаванд.... Ва дар ин вақт аз он тараф элчиён расиданд ва тухфаҳо оварданд ва хабари саломатии эшон ва маъмури он мамолик гуфтанд. Муҳаббат ва дӯстӣ, ки миёни падарон буд, бар муҷибӣ муҳаббатубоӣ қаробатулабно тоза гашт. Мо низ аз ин тараф Муҳаммади Бахшӣ элчӣ (сафир) фиристодем то хабари саломатӣ расонад. Муқаррар он аст, ки ин маънӣ сабаби ободонии мамолик ва некмоии дунё ва охират аст. Тавфиқи риюяти иттиҳод ва муроқибати шароити видоди рафиқи аҳл тариқ бод.

Ҳазрати ҳокони саид фармуд, ки элчиёни атрофро чун элчӣ Муҳаммад Қаромон, ки бо тухафи Рум омада буд ва малик Қутбиддини Систонӣ ва элчӣ Пирак аз Гармсер... ва ҳамаро ба инъом ва иқром навохта, иҷозати муруҷаат намуд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Мағлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 2, китоби 1. Бо эҳтимоми доктор Абдулхусайни Навоӣ. 1383, сах. 161 – 164.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи аз ҷониби Темурланг ба Сурия ва Миср фиристодани сафирҳо: «Дар соли 795 ҳ.к. /1392-1393 ҳазрати Соҳибқирон Шайх Совиро, ки фарзонаи аср буд, бо булукоти шохона ба ҷониби волии Шом (Сурия) ва Миср ал-малик аз-зоҳир Барқуқ ба расми рисолат фиристода буд ва пайғом дода, ки пеш аз ин подшоҳон, ки аз насли Чингизхон буданд, бо мулуки он мамолик низоъ доштанд ва ба он сабаб заҳмат ба аҳолии Шом ва он ҳаволи мерасид ва дар охир ба мусолиҳат анҷомид ва чун подшоҳи саид Абӯсаид (ба) ҷивори раҳмати ҳақ пайваст ва аз насли Чингизхон подшоҳи ноғизфармон намонад, мулуки тавоиф падида омаданд. Ин замон чун собиқаи инояти моликулмулк азда шаънаҳу, тамоми мамолики Эрон бо Ироқи Араб, ки дар ҷивори он мулк воқеъ аст, мусаххари фармони мо гардонид, некхоҳии халоқ иқтисоӣ он мекунад, ки ҳаққи ҳамсоғиро риюят карда, абвоби мурсола ва мукотибат мафтӯҳ гардад ва элчиён даромадшуд бошанд, то роҳҳо эмин шавад ва тичорат ба амн ва ҳузур тараддуд намоянд ва ин маонӣ муҷибӣ оромии билод ва осоиши ибод бошад, вассалом.

Бинобар он истидъои султон Исо ҳокими Мордийн намуда фармуд, ки азимати Шом ва Миср мусаммам аст, мебояд, ки лашқарҳо чамъ оварда, харчанд зудтар ба мо пайвандад ва чанд рӯз интизор бурда маълум шуд, ки ҷонибаш ба чунин ҳазрате тағофул мефармояд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Мағлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 1, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулхусайни Навоӣ. 1383, сах. 689–690.

Маълумоти Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи ба назди Темурланг омадани сафирони волии Кашмир Искандаршоҳ: «16 моҳи ҷумодилоҳирӣ соли 801 (23 февралӣ соли 1399) мавқабӣ ҳумоюн дар баробари қарияи Поила, ки аз навоҳии Ҷамуст, нузул фармуд ва қосидон, ки аз Деҳлӣ ба Кашмир пеши Искандаршоҳ рафта буданд, бо элчиёни ӯ расиданд ва арза доштанд ки Искандаршоҳ эҳроми бандагӣ баста, рӯйи ниёз ба қиблаи иқбол оварда, ба мавзеи Ҷабҳон омад ва

косидони $\bar{u}$ бо элчиён аз чониби урдуи аъло расиданд ва тақрир карданд, ки умаро маслиҳат чунон дидаанд, ки Искандаршоҳ се ҳазор асп ба расми пешкаш овард ва машорилайҳи ҷиҳати тавҷеҳи он ба Кашмир бозгашт то баъд аз итмоми он муҳим дигарбора мутаваҷҷеҳи пойбӯс шавад. Он ҳазратро ин сурат писандида нанамуд. Фармуд, ки Искандаршоҳ моро таклифи моло ятоқ кардаанд ва ба зиёдат гунҷойиши ҳавсалаи $\bar{u}$ талаб доштаанд ва ҳаҷдаҳ моҳ элчиёни $\bar{u}$ ро иноят ва иҷозат намуда, муқаррар фармуд, ки ба ҳеч чиз боз намонад ва чун 28 рӯз аз ин таърих гузарад, дар лаби оби Синд ба урдуи ҳумоюн ояд ва Муътамад Зайниддин аз ҷумлаи амирзода Рустам, ки як навбат аз Деҳлӣ ба Кашмир рафта буд, боз бо элчиёни Искандаршоҳ $\bar{u}$ ро равон фармуд».

Абдурраззоқи Самарқандӣ. Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-бахрайн. Ҷилди 1, китоби 2. Бо эҳтимоми доктор Абдулҳусайни Навоӣ. 1383, сах. 793-794.

Маълумоти Клавихо дар бораи тичорати Самарқанд бо мамлакатҳои хориҷӣ: «Самарқанд на танҳо бо маводи хӯрокворӣ, балки бо матоъҳои абрешимӣ ва пашмин, атлас, камка (матои шоҳии гулдори қадимӣ), ки дар он ҷо истеҳсол менамоянд, инчунин бо астарҳои мӯйина ва абрешимӣ, шириниҳо, рангҳои лочвардӣ ва амсоли онҳо маъруф аст. ... Ин шаҳр бо молҳое, ки аз давлатҳои дигар ворид мешаванд, хеле ғанӣ аст. Аз Русия ва Тарталия чарм ва матоъҳои катонӣ, аз Хитой матоъҳои абрешимӣ, ки навъи бехтарини онҳо дар ин ҷо истеҳсол мешавад ва атлас, ки мегӯянд он дар олам бехтарин аст, махсусан, навъи бенақшу нигори он қимати арзандатаре дорад. Аз Хитой инчунин мушк ворид мешавад, ки он ба ҷуз аз Хитой дар ҷойи дигар нест. Аз он ҷо инчунин ёқути сурх ва алмос, марворид ва ғайра меоранд. Аз Ҳиндустон ба Самарқанд шириниҳо, чормағзи қаранфул, гули дорчин, занҷабил ва ғайра ворид мешаванд. ...

Аз Самарқанд то шаҳри асосии Хитой, ки Камолак (Хонбалик) ном дорад ва яке аз шаҳрҳои бузурги он империя ба шумор меравад, пашмоҳа роҳи пиёдагард аст, ки дар давоми ду моҳи он дар роҳ ба ҷуз аз галабонон, ки дар сахроҳо галаҳои худро мечаронанд, касе во намехӯрад. Моҳи июни ҳамина сол аз Камолак ба Самарқанд қариб ҳаштсад уштури сербор омад».

Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд, ба дарбори Темур (1403 – 1406). Тарҷуман И.С. Мирокова. Москва: Наука, 1990. сах. 138 – 141.

Санаҳои муҳим:

- 1428 – ислоҳоти пулии Улуғбек
- 1464 – ба Ҳирот омадани сафорати Русия
- 1501 – ислоҳоти пулии Хусравшоҳ

Савол ва супориш:

1) Барои ҷӣ Улуғбек дар соли 1428 ислоҳоти пулӣ гузаронид? 2) Дар бораи ислоҳоти пулии Хусравшоҳ нақл намоед. 3) Вазъи тичорати дохилӣ ва хориҷии давлати Темуриёнро шарҳу эзоҳ диҳед. § 8-ро тақроп намоед.

§ 11. ШАҲР ВА ШАҲРДОРӢ

Вазъи шаҳрҳо дар асри XV. Дар ин давра нисбатан фаъолшавии табақаҳои миёна ва поёнии шаҳр ба мушоҳида мерасад. Коргоҳҳои умумии касибон дар шаҳрҳо устувор гардида, касибону ҳунармандон дар ҷашнҳои, ки аз тарафи ҳукуматдорон барпо мешуданд, иштирок намуда, маҳсули меҳнати худро арза медоштанд. Нақши табақаи миёнаи аҳолии шаҳр–касибон, ҳунармандон, тоҷирон, амалдорон ва рӯҳониёни миёнаҳол дар ҳаёти фарҳангии шаҳрҳо меафзояд. Шумораи зиёди шоирону мутафаккирони пешқадам аз байни ҳамин табақаи аҳоли баромада буданд ва онҳо офарандаи сарватҳои маданӣ ба шумор мерафтанд. Шоирон, навозандагон ва базлагӯён акнун на фақат дар боргоҳи аъёну ашроф ҷамъ меоманданд, балки дар дуконҳои китобфурӯшӣ, дар коргоҳи касибон ва дар майдону бозорҳо низ баҳсу мунозираҳои адабӣ, маҷлиси шеърҳои ва мушоираҳо барпо мекарданд. Ин гуна маҷлисҳои адабӣ ва ҳунари дар Хирот, Самарқанд ва бисёр шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон мавҷуд буданд.

Аз тарафи дигар, шаҳр дар ин давра ба ҳамон ҳолати феодалии худ боқӣ монда, истисмори аҳли захмат беш аз пеш давом мекард. Навъҳои моликияти замин, ки дар деҳот вучуд доштанд, дар шаҳр низ дучор мегардиданд. Қисми асосии замин дар ихтиёри давлат ва ашрофу рӯҳониён буд ва фақат як қисми ночизи он ба истехсолкунандаи бевосита тааллуқ дошт. Агар дукон, коргоҳ ё манзили истехсолкунанда дар замини давлат, вақф ва ё милки феодали воқеъ гардида бошад, ӯ ҳатман дар ягон шакле ҳаққи иҷораи заминро мепардохт. Аз ин рӯ, байни сокини шаҳр ва деҳқон тавофуте вучуд надошт.

Замин ва бисёр муассисаҳои тичоратӣ ба заминдорон тааллуқ доштанд. Касибон ва дукондорони камбизоат на фақат замин, балки коргоҳ, дукон ва манзилро ҳам ба иҷора мегирифтанд, ки ин боиси боз ҳам бештар ба феодали тобешудани онҳо мегардид.

Як хусусияти асосии шаҳрдорӣ боз аз он иборат буд, ки баъзе навъҳои андоза аз аҳолии деҳот меситонидаро аз аҳолии шаҳр низ мегирифтанд. Баробари ин, аҳолии шаҳр ба корҳои маҷбури низ ҷалб карда мешуд.

Дар шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон худидоракунии ҳақиқӣ вучуд надошт. Идораи шаҳр ба уҳдаи шахси аз тарафи ҳукумати марказӣ ва ё ҳокими вилоят таъйингашта гузошта мешуд. Шаҳро доимо воситаи инъому подошҳои ҳокимон ба шумор мерафтанд.

Дар ҳаёти иқтисодиву иҷтимоии шаҳрҳо баъзе муҳолифатҳо ба ҷашм мерасиданд. Аз як тараф дар шаҳрҳо тараққиёт ба мушоҳида расида, соҳаи касбу ҳунар рушд меёфт, аксари аҳоли ба муносибатҳои молиқию пулӣ ҷалб шуда, дар соҳаи фарҳанг падидаҳои нав ба зуҳур меомаданд. Баробари ин баъзе омилҳои низ вучуд доштанд, ки тараққиёти шаҳрро халалдор мекарданд. Аз ҷумла аҳолии меҳнаткаши шаҳр ба истисмори бераҳмона дучор гардида, аксари молиқияти заминҳо ва биноҳои тичоративу пешаварӣ ба ихтиёри як ашроф ё рӯҳонӣ тааллуқ доштанд ва дар шаҳрҳо аслан шаклҳои феодалии идоракунии амал мекарданд.

Вазъи касбу ҳунар. Дар ин давра ба касбу ҳунар диққати махсус дода, барои инкишофи он тадбирҳои зиёд анҷом меёфт. Темурланг ва дигар намоёндагони хонадони темурӣ бисёр ҳунармандону касибони бомаҳоратро аз ғушаю канори дунё чун асир ба шаҳрҳои Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳирот оварда, аз касбу ҳунари онҳо хеле босамар истифода мебарданд. Бо мурури замон иттиҳодияи муассисаҳои ҳунармандӣ арзи вучуд мекард ва қудрати истеҳсолии онҳо неруманд мегашт. Ҳунармандони ҳамкасб дар як маҳал зиндагӣ намуда, ҷамъияти касибони бозор ва ё макони тичорати муайяни худро ташкил мекарданд. Косибону ҳунармандон дар ҳаёти шаҳр нақши бениҳоят муҳим мебозиданд.

Дар мамлакат дар натиҷаи ба тичорату ҳунармандӣ машғул шудани шумораи зиёди аҳоли дар соҳаҳои нисбатан муҳими ҳунармандӣ, монанди сохтмон, коркарди оҳан, бофандагӣ, чармгарӣ ва соҳаҳои дигари ҳунармандӣ тамоюли таҳассуси касбу ҳунароҳои маҳдуд ба назар мерасид, ки он нишонаи афзоиши талабот ба маҳсулоти ҳунармандӣ буда, ба рушду самаранокии меҳнат мусоидат менамуд.

Дар аксар маврид ҳангоми дар шаҳрҳои марказӣ аз ҷониби ҳокимон барпо гардидани ҷашнҳои ҳунармандон иштирок намуда, маҳсули меҳнати худро ба намоиш мебароварданд ки ин аз нишонаи баланд будани нақши касибиву ҳунармандӣ дар мамлакат гувоҳӣ меод.

Вазъи қор ва зиндагии ҳамаи касибону ҳунармандон яқсон набуд. Ба ҷуз касибони озод гурӯҳе ҳам вучуд дошт, ки ҳаёти сангину ногуворро аз сар мегузарониданд. Он касибону ҳунармандоне, ки Темурланг аз кишварҳои дигар ба шаҳрҳои Самарқанду Шаҳрисабз ба зӯр оварда буд, дар вазъияти ғулومӣ умр ба сар бурда, мавриди истисмори бераҳмона қарор мегирифтанд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳатӣ дар Самарқанд қариб 1000 ҳунарманди асир маҷбурӣ қор карда, маҳсулоти ғуногун истеҳсол мекарданд.

Боз гурӯҳи касибоне буданд, ки дар қоргоҳи умумӣ ҷамъ омада, таҳти роҳбарии халифа фаъолият менамуданд. Халифа аз

тарафи ҳукумат таъйин мешуд ва ба сифати кор назорат мекард. Махсулоти ин коргоҳ на ба бозор, балки бевосита ба идораи давлат мерафт.

Косибону хунармандон аз додани андозҳо озод набуданд. Баъзан онҳо ба корҳои маҷбури низ сафарбар гардида, илова бар он, аз онҳо андозҳои бевоситаи касбу хунар ситонида мешуд. Умуман, аҳли хунар аз зулму ситами мансабдорону ҳокимон азоби шиканҷаи зиёд мекашид.

Сарчашма:

Клавихо дар бораи тичорати шаҳри Табрз чунин маълумот медиҳад: «Дар қорвонсаройҳо дуконҳо ва дафтарҳо сохта шудаанд, ки аз онҳо истифодаҳои гуногун мебаранд. Чун аз ин қорвонсаройҳо хориҷ шавем, ба хиёбонҳо ва бозорҳои мерасем, ки дар онҳо ҳама гуна коло (матой) фурухта мешавад. Дар бозор матойҳои абрешиму пунба (пахта) ва тофтаю абрешими хом ва ҷавохироту ҳама гуна зарфҳо метавон ёфт. Дарвоқеъ, гурӯҳи касири (зиёди) бозаргонон ва мақодири бисёри коло дар ин шаҳр вучуд дорад. Бинобар ин, масалан дар баъзе аз қорвонсаройҳо, ки дар онҳо васоил ва лавозими ороиш ва атриёти занон фурухта мешавад, занон ба дуконҳо ва хучраҳои онон меоянд, то аз онҳо бихаранд, зеро ин занон атру рағани бисёр ба қор мебаранд. Ҷомаи занон дар хиёбон иборат аст аз матои сафед, ки саропо онҳоро мепошонанд ва ниқобе аз мӯйи асп, ки бар чеҳра меафкананд, то ҳеҷ кас ононро нашносад».

Сафарномаи Клавихо. Тарҷумани Масъуди Раҷабӣ, Техрон, 1366 х.ш., сах. 162.

Маълумоти Клавихо дар бораи ободони шаҳри Самарқанд: «Темур меҳост, ки шуҳрати Самарқандро баланд бардорад. Ҳангоме ки ӯ ягон кишварро забт менамуд, хунармандон ва косибонро ин ҷо мефиристонд, то шаҳр ва гирду атрофи онро серодам ва обод гардонад. Аз Димишқ ба Самарқанд хунармандони соҳаи тирандозӣ ва қамонсозӣ, косибони шишасоз ва гилқор, аз Туркия устоҳои аслиҳа ва хунармандони дигар чун хиштқорон ва устоҳои соҳаҳои дигари сохтмонро қамъоварӣ намуд.... Темур ба ин шаҳр аз ҳар ҷониб зану марди зиёдеро овард, ки шумораи онҳо аз 150 ҳазор зиёд буд».

Руи Гонсалес де Клавихо. Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (1403 – 1406). Тарҷумани И.С. Мирокова. Москва: Наука, 1990. сах. 139.

Савол ва супориш:

1) Вазъи шаҳр ва шаҳрдорӣ дар ин давр чӣ гуна буд? 2) Дар бораи вазъи касбу хунар ва аҳолии косибону хунармандон маълумот диҳед. 3) § 9-ро тақрор намоед.

МАВЗЎИ V

ШИДДАТ ЁФТАНИ ЗИДДИЯТ БАЙНИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ ВА ЗАВОЛИ ДАВЛАТДОРӢИ ОНҲО

§ 12. МУБОРИЗАИ НАМОЯНДАГОНИ ХОНАДОНИ ТЕМУРӢ БАРОИ ТАХТИ САМАРҚАНД

Оғоз шудани мубориза байни намояндагони хонадони темирӣ барои ба тахт нишастан дар Самарқанд баъди марги Темирланг. Темирланг 4 писар ва 32 набераи писарӣ ва 17 духтару набераи духтарӣ дошт. Писарони Темирланг – Ҷаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ ва Шохрух буданд. Ӯ дар охири ҳаёти худ қаламрави давлаташро ба фарзандону наберагонаш тақсим карда, пояи салтанаташро амалан заиф намуд. Ӯ писари калонии худ Ҷаҳонгирро вориси тахт эълон намуд, вале ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани падар Ҷаҳонгир вафот кард. Писари дигараш Умаршайх бошад, дар наздикии Бағдод хангоми зинда будани Темирланг кушта шуд. Мироншоҳ дучори парешонии мағз гашта, пас аз марги падараш боз чор соли дигар зинда буд, то саранҷом дар соли 1409 дар ҷанг бо сипоҳи Қаракуйонлу дар худуди Озарбойҷон ба дасти Қароюсуфи туркман ба қатл расид.

Темирланг писари Ҷаҳонгир – Пирмуҳаммадро валиаҳди худ таъин карда, қаблан ўро соҳиби тахти худ эълон намуд. Ҷамаи амирон савганд ёд намуданд, ки аз он васият сарпечӣ намекунанд. Пирмуҳаммад он замон ҳокими Қандаҳор буд. Ӯ ба айшу нӯш ва бодахӯрӣ машғул шуда, идораи ҳукуматро ба дӯши яке аз амиронаш Пиралии Тоз гузошта буд. Хангоме ки Темирланг аз олам даргузашт, фарзандону набераҳояш дарҳол васияти ўро фаромӯш карданд. Барои ба тахту тоҷ соҳиб шудан дар байни онҳо муборизаҳои хунини сулолавӣ оғоз гардид. Ҳар яке худро мустақил эълон намуда, аз номаш танга сикка мезад.

Ҳокимияти Самарқандро гирифтани писари Мироншоҳ – Халил султон. Яке аз набераҳои Темирланг – Халил султон – писари Мироншоҳ, ки ҳокими Тошканд буд, 18 марти соли 1405 бо лашкари зиёде пештар аз Пирмуҳаммад ба Самарқанд ҳозир шуда, тахтро соҳибӣ кард. Дар Самарқанд ба номи ӯ хутба хонда, танга сикка заданд. Даре нагузашта Халил султон Бухороро низ забт намуд ва амволи зиёдеро ба даст овард.

Ҳокими Хуросон Шохрух бо мақсади ба Самарқанд соҳиб шудан моҳи ноябри соли 1406 ба Улугбек амр дод, ки лашкарашро дар соҳили чапи дарёи Ому ҷойгир намоянд. Мувофиқи нақшаи Шохрух ин лашкар бояд ба тарафи рости соҳил убур намуда, бо лашкари Пирмуҳаммад мепайваст. Халил султон аз ин кор огоҳ шуда, пеш аз он ки амалиёти зидди ӯ шуруъ шавад, вай ба лашкари Улугбек зарба зад. Бо пешниҳоди Улугбек миёни онҳо сулҳ имзо шуд ва Халил султон ба

Самарқанд баргашт. Сабаби асосии муборизаро идома надодани Улуғбек ва имзои сулҳ аз он иборат буд, ки лашкари онҳо ба танҳой бо Халил султон муқобилат нишон дода наметавонист. Илова бар ин, Шохрух бо лашкари асосӣ аз ҷойи воқеа хеле дур қарор дошт ва Пирмуҳаммад бошад, ханӯз дар Балх буд. Халил султон низ ба имзои сулҳ зарурат дошт, зеро лашкари амир Худодод Хусайнӣ, ки муғулҳоро ба тарафи худ ҷалб намуда буд, аз тарафи шимол ба ӯ таҳдид мекард.

Ба қатл расидани Пирмуҳаммад. Баъди ба Самарқанд баргаштани Халил султон яке аз сарлашкарони Шохрух–Шохмалик ба Балх омада, ба Пирмуҳаммад ҳамроҳ шуд. Улуғбек низ ба онҳо пайваст ва ҳар се якҷоя шартномаи сулхро, ки бо Халил султон баста буданд, поймол карда, ба сӯйи Самарқанд лашкар кашиданд. Халил султон ба муқобили онҳо лашкари зиёдро равона намуда, дар назди Насаф (Қаршӣ) онҳоро шикаст дод. Ҳамин тариқ, ба Пирмуҳаммад муяссар нагардид, ки васияти Темурлангро иҷро намояд ва соҳиби тахт дар Самарқанд гардад. Ӯ ноумед ба Балх баргашт.

Яке аз амирони Пирмуҳаммад бо номи Пиралии Тоз, ки дар Балх вазифаи вазириро ба уҳда дошт, бар зидди Пирмуҳаммад исён карда, 13 феввали соли 1407 ӯро ба қатл расонд. Бо ҳамин он касе, ки мувофиқи васияти Темурланг бояд ба тахт менишаст, аз байн рафт.

Забти Самарқанд аз тарафи хони Кошғар ва барканории Халил султон аз тахти Самарқанд. Халил султон дар Самарқанд ба айшу ишрат дода шуда, идора кардани мамлакатро дар қанор гузошт ва қариб тамоми дороии хазинаҳои Темурлангро ба боди фано дод. Занҳои харамсарои Темурлангро маҷбуран ба издивоҷи маъмурони худ дод. Дар байни амирон ва пешвоёни дин нисбат ба усули давлатдорӣ ва рафтори ӯ норозигӣ ба амал омад. Халил султон дар миёни дигар ҳокимони темурӣ безътибор шуда, қудрати давлатдорӣ ӯ заиф гардид. Парокандагӣ ва заифии мамлакатро эҳсос карда, амирони дигари темурӣ қарор доданд, ки Халил султонро аз сари қудрат дур кунанд. Бо ин мақсад амири Кошғар Худодод Хусайнӣ ва Шайх Нуриддин исён бардоштанд. Амир Худодод қушунӣ муғул ва қалмиқро муттаҳид намуда, ба сӯйи Самарқанд лашкар кашид. Ӯ 13 апрели соли 1409 дар маҳалли Шероз Халил султонро шикаст дода, ӯро асир гирифт ва Самарқандро забт намуд.

Лашкаркашии Шохрух ба Самарқанд. Писари хурдии Темурланг–Шохрух хабари барканории Халил султонро аз ҳукумати Самарқанд шунида, аз Ҳирот ба сӯйи Мовароуннаҳр лашкар кашид. Ӯ 4 майи соли 1409 вориди Самарқанд гашта, Худододро ба қатл расонд ва Халил султонро аз асири озод намуд. Баъд аз он Халил султон аз ҳуқуқи ворисии салтанат

махрум шуда, ҳокими Рай таъин гардид. Шоҳрух бо мақсади аз туркманҳо озод намудани Ироқу Озарбойҷон ўро бо 10 ҳазор лашкар мусаллаҳ намуда, 14 майи соли 1410 ба он тараф равон намуд. Халил султон 4 ноябри соли 1411 дар Рай аз олам гузашт.

Ба тахти Самарқанд нишастани писари Шоҳрух – Улуғбек. Ҳамроҳ шудани Мовароуннаҳр тахти фармонравии Улуғбек ба Хуросон. Писари Шоҳрух – Муҳаммад Тарағай, ки маъруф ба Улуғбек буд, дар Самарқанд на чун ҳокими мустақил, балки чун вориси Шоҳрух ва тобеи ҳукумати Хуросон ба тахт нишаст, ва идораи ҳокимияти олий аз тарафи Шоҳрух анҷом меёфт, зеро ки Мовароуннаҳр тобеи Хуросон буд. Илова бар ин, Шоҳрух дар содиқона идора кардани шаҳру вилоятҳо ба фарзандонаш эътимод надошт. Бинобар ин, нафарони боэътимодашро дар назди онҳо нигоҳ медошт ва тавассути он нафарон минтақа, шаҳру вилоёти давлаташро идора мекард. Чунин шахсони мавриди эътимоди Шоҳрух дар Самарқанд нахуст шахсе бо номи Шоҳмалик ва баъди соли 1411 Насируддин Насруллоҳи Хавофӣ буданд.

Дар он замон яке аз сипаҳсолорони темурӣ, ҳокими Туркистон, бо лашкари зиёд ба Самарқанд ҳучум намуд ва Улуғбек аз Самарқанд фирор кард. Шоҳрух аз ин воқеа огоҳ шуда, бо лашкари зиёд ба сӯи Самарқанд ҳаракат намуд. Дар муҳорибаи Самарқанд сипаҳсолори исёнгар мағлуб гардид ва дар Мовароуннаҳр ҳокимияти Шоҳрух комилан барқарор шуд.

Улуғбек то замони марги Шоҳрух сикка ба номи ӯ мезад, хутба дар масҷидҳои Мовароуннаҳр ба номи Шоҳрух хонда мешуд. Ин ҳама далел бар он буд, ки Улуғбек дар идораи кишвари Мовароуннаҳр тобеи Шоҳрух буд. Барои ҳалли масъалаҳои муҳимми давлатӣ Улуғбек доимо бо падараш маслиҳат мекард ва аз натиҷаи корҳои ба ӯ гузориш медод. Ӯ соли чанд маротиба барои сачда ба Ҳирот ба назди падараш мерафт ва ҳаргиз барои ширкат кардан дар корҳои давлатдорӣ даъват намегафт. Ҳангоми лашкаркашиҳои падараш ба ӯ ёрӣ мерасонд ва сарбоз мефиристонд. Ҳамасола ба ҳазинаи Ҳирот маблағи муайяне медод. Чун Улуғбек дар иҷрои корҳои худ соҳибхатиёр набуд, бинобар ин, ҳаракат менамуд, ки ягон кори ӯ сабаби бадғумонии падараш нагардад.

Сарчашма:

Шарафиддин Алии Яздӣ дар бораи аз тарафи Халил султон ба боди фано додани дорویی ҳазинаҳои Темурланг чунин маълумот медиҳад: «Чун салтанати Самарқанд бар амризода Халил султон қарор гирифт, дари ҳазоину кунуз (ҳазина) баркушод ва умарову арқони давлат ва лашкариёнро... инъомот фармудан оғоз ниҳод ва дар он амр шароити эътидолу иқтисод маръӣ надошт, чунончи нукудро ба тариқи ғалла, ки аз хирмангоҳ нақл кунад ба тарозуву қайл бахш мешуд ва ба

харвор мебурданд... Муддати сию шаш сол хирочу моли рубъи маскун (чоряки аҳолинишини рӯйи замин)...(ки Темурланг гирд оварда буд) ба андак замоне ба ҳеҷ баромад ва ба арзи чаҳор сол аз маҷмӯи он хазоину амвол ва шавқату ҷалол асаре боқӣ намонд».

Шарафиддин Али Яздӣ. Зафарнома. Таҳия ва танзим аз Исомуддин Урунбоев. – Тошканд, 1972, сах. 995 – 997.

Маълумоти Ибни Арабшоҳ дар бораи ба Халил султон нома навиштани Пирмуҳаммад ва ҷавоби Халил султон ба ӯ: «Пирмуҳаммад писари амуи (амаки) Халил султон, ки пас аз марги бародараш Муҳаммад султон аз ҷониби Темур ба вилояти аҳд баргузида шуда буд, аз Қандаҳор бо сипоҳи бисёр ба оҳанги Самарқанд берун шитофт ва номае ба Халил султон ва вазирону амирони вай нигошт, ки худ валиаҳд ва ҷонишини ҷаддаш Темур аст. Тахти салтанатро, ки аз онӣ ӯст ҷӣ гуна ба ғасб (бо зӯрию зулм) гирифтаанд ва мулку мамлакатро, ки барои ӯст, аз ҷӣ рӯй хоси худ доштаанд? Пас ҳар як аз онон ҷунон ки шоиста буд, посухи вай гуфтанд, аммо Халил султон ба муораза (ба муқобили ӯ) бархост ва ҳар хитоберо ба ҷавобе, ки хилофи он боз расонид, посух дода, ҷунин гуфт, ки масъалаи истихлоси (раҳоии) мулк дар ин замон аз ҷанд ҳол берун натавонад буд. Ё аз тариқи насаб ва ҳешовандӣ ва ё аз роҳи қору кӯшиш. Дар ҳолати аввал он ки аз ману ту сазовортар аст, падарам, Мироншоҳ ва амуи ман Шохрух бародари ӯст, ки бояд дар миёни он ду ба ду ним қисмат шавад ва туро бо вучуди ин ду маҷоли сухан намонад ва ман сазовортарам, ки дорои он шавам ва ба ҷониби кор биандешам. Ва роҳҳо ва масолиқи он ҳамвор кунам. Он ду низ шояд, ки ба тарқи ҷанҷолу қушоқуш гӯяндӯ он ҷиро, ки аз ин мулки хоси худ донанд, ба ман воғузоранд ва худ бад-он ҷӣ дар тасарруф доранд, хурсанд гашта, ба ҳифзи он кӯшанд ё маро дар салтанат аз ҷониби худ ба хилофат гузида (интиҳоб карда), озод гузоранд. Дар ҳолати дуюм низ сухани ту дуруст наёяд, ки мулк ҷунон ки пешиниён гуфтаанд ақимест ва пеш аз ману ту дар гуфторҳо ин сухан овардаанд:

Тег гиреду лашкар ороед,
Ки ҷаҳон хоси ҷирадастон аст.

Аммо агар гумон бурдӣ, ки ҷадди ту мар туро ба валиаҳдии худ гумошта ва қори салтанат ба ту воғузоштааст, магар на, ки ӯ худ аз тариқи пирӯзӣ бад-он даст ёфта ва аз роҳи қушоқуш ва пайкораш ба ҷанг овардааст? Ва амру васият ҳар гоҳ дуруст шумурда шавад, ҷадди ту дар даврони зиндагии ҳеш кишвари худро дар миёни фарзандону наводагон қисмат кард... Инак, бар шумост, ки он ҷиро ман ба даст дорам, баҳраи ман шуморед ва ҳар як бад-он ҷӣ шуморо воғузур ва муқаррар шудааст, хушнуд бошед... Ва агар дар ин амр сухан ба дурустӣ гӯем, мулк ҷун наҳҷир аз онӣ касест, ки зудтар бад-он даррасад. Акнун ҳудои асбоб қор фароҳам намуда ва онро бар ман раво доштааст ва ҳар кас бар мубоҳе (ҳалол) зудтар даст ёбад, бад-он сазовортар аст».

Ибни Арабшоҳ. Зиндагии шигифтовари Темур. Техрон, 2536-шоҳаншоҳӣ, сах. 262 – 263.

Санаҳои муҳим:

1405 (18 март) – тахти Самарқандро соҳиб шудани Халил султон
1407 (13 феврал) – ба қатл расидани Пирмуҳаммад
1409 (13 апрел) – забти Самарқанд аз ҷониби амир Худодод
1409 (4 май) – ба қатл расидани амир Худодод
1411 (4 ноябр) вафоти Халил султон дар Рай

Савол ва супориш:

1) Темурланг пас аз ғавти Ҷаҳонгир киро валиаҳди худ таъин намуд? 2) Муборизаи Шохрухро бо Халил султон барои тахти Самарқанд шарҳ диҳед. 3) Ҷаро Улуғбек аз мубориза бар зидди Халил султон даст кашид? 4) Пирмуҳаммад аз дасти кӣ кушта шуд? 5) Ҷаро амирони темурӣ қарор доданд, ки Халил султонро аз сари қудрат дур кунанд? 6) Кӣ Халил султонро аз ҳабс озод намуд? 7) Дар бораи ба тахти Самарқанд нишастани Улуғбек нақл кунед.

§ 13. КӯШИШҶОИ ШОҲРУХ БАРОИ БАРҚАРОРИИ ИМПЕРИЯИ ТЕМУРИЁН. МУБОРИЗАИ ФАРЗАНДОНИ ШОҲРУХ БАРОИ ҲОКИМИЯТ

Ҳукмронии Шохрух дар Хуросон ва Улуғбек дар Мовароуннаҳр. Шохрух баъд аз марги Халил султон ва ба дунболи он қатли султон Ҳусайн (набераи духтари Темурланг) ва Пирмуҳаммад сахнаи ҳукуматро барои худ ҳолӣ дид ва ҷойнишини Темурланг гардида, аз Ҳирот ба ҳукмронӣ пардохта, ҳокимияти Мовароуннаҳрро ба Улуғбек чун вобастаи худ воғузур кард. Фарғона дар ин замон аслан дар зери итоати Самарқанд буд, вале ҳокими он Мирзо Мирак Аҳмад, писари Умаршайх, сиёсати мустақилро пеш гирифта, ба Улуғбек итоат намекард ва ба муқобили ӯ муборизаи ошкоро мебард. Амири Кошғар Саид Алӣ дар ин мубориза Мирзо Мирак Аҳмадро ёрмандӣ мекард. Бинобар ин, Улуғбек ба Фарғона лашкар кашада, соли 1414 ин сарзаминро ба мулки худ ҳамроҳ намуд. Баъдтар ӯ Кошғарро ҳам зери тасарруфи худ даровард.

Улуғбек аз неруманд шудани ўзбекони бодиянишин ва амирони муғул дар ташвиш афтада буд, зеро онҳо ба ӯ итоат намекардагӣ шуданд. Соли 1425 Улуғбек бо лашкари сершумор бар зидди амирони муғул ҳучум намуд. Дар ноҳияи Иссиққўл ва наҳри Или амирони муғулро мағлуб карда, бо ғаниматҳои зиёд ба Самарқанд баргашт.

Пас аз чанде муносибати Улуғбек бо яке аз ашхоси наздикаш Буроқхон – пешвои ўзбекони бодиянишин, ки дар соҳили дарёи Сир зиндагӣ мекарданд, бад гардид. Буроқхон мехост заминҳои дар поёноби дарёи Сир воқеъбударо соҳибӣ намояд.

Тобистони соли 1427 Улугбек бар зидди Буроқхон лашкар кашид, вале дар он муҳориба шикаст хӯрд. Сипохиёни Буроқхон мамлакатро талаву тороч намуданд ва панҷ ҳазор нафар кӯчманчиёни ўзбек ба вилояти Сигноқ кӯчонида шуданд. Барои наҷот ва ёрии Улугбек Шохрух бо лашкараш ба ин сарзамин омад ва ўзбекони бодиянишин рӯ ба гурез ниҳоданд. Пас аз ин Улугбек то вафоти падараш дигар ба ҳеч ҷой лашкар накашид.

Дар давраи салтанати Шохрух (1405–1447) давлати Темуриён гарчанде як қисми қаламрави худро аз даст дода бошад ҳам, то андозас иқтидори пешинаи худро нигоҳ медошт ва дар лаҳзаҳои зарурӣ метавонист бар зидди душмани худ мубориза кунад. Шохрух ҳокими давлати ягонаи Темуриён ба шумор мерафт ва амалан ҳукумати Темуриёнро дар саросари Эрон дубора барқарор намуда, қаламрави собиқи падарашро соҳиб гашт ва дар байни аҳли ин хонадон шахси аввал гардид.

Аз дасти хонадони темури хориҷ шудани фармонравон Ғарби Эрон. Ба ҳукумати Озарбойҷон, Гурҷистон, Қазвин соҳиб шудани Қароюсуфи туркман. Дар давраи ҳукмронии Шохрух сулолаи туркмани Қароқуйюнулу (Сиеҳтўспандиён) бо Темуриён ҳамеша дар ҷангу ҷидол буданд. Пешвои ин сулола Қароюсуф аз вазъияти дар давлати Темуриён бавучудодамада истифода намуда, қисматҳои ғарбии империяро, ки Озарбойҷону Ироқи Арабро дар бар мегирифт, ба зери итоати худ даровард. Баъдтар қисмати бузурги Гурҷистон, Қазвин ва Табрэз низ таҳти тасарруфи Қароюсуфи туркман қарор гирифтанд. Ба Шохрух лозим омад, ки барои барқарор намудани қаламрави аздастрафтаи давлати Темуриён бо авлодони Қароюсуф муборизаҳои шадид намояд.

Қароюсуф моҳи ноябри соли 1420 вафот кард. Шохрух соли 1429 дар Озарбойҷон бар зидди яке аз писарони Қароюсуф Қароискандар мубориза бурда, бар ӯ ғолиб омад ва Табрэро зери тасарруфи худ даровард. Сипас соли 1431 Қароискандар бори дигар Табрэро ишғол кард. Шохрух дар соли 1434 бори сеюм ба тарафи ғарби Эрон лашкар кашид. Ниҳоят, бо ризояти Шохрух идораи Озарбойҷон ва ҳукумати Табрэз ба дасти яке аз намоёндагони сулолаи туркманӣ, бародари Қароискандар, Ҷаҳоншоҳ супорида шуд.

Барқароршавии дубораи ҳукумати Темуриён дар саросари Эрон ва эҳёи империяи Темуриён бо сардории Шохрух. Бо вучуди ин ки империяи Темурланг дар замони ҳукумати Шохрух комилан хифз нашуд, аммо давлати ӯ дар муддати қариб 40 сол аз харҷу марче, ки баъди марги Темурланг интизори хатари он мерафт, дар амон монд. Дар замони ҳукмронии Шохрух ғояи идораи давлат бар асоси андешаҳои исломӣ бар усули давлатдорӣ сахронишинӣ афзалият пайдо намуд. Дар дарбори Шохрух дар Ҳирот хонҳои гумоштаи чингизӣ дигар вучуд

надоштанд. Дар ҳуччатҳои расмӣ эълон шуда буд, ки ёсои чингизӣ, яъне қарору қонунҳои онҳо беэтибор дониста, тамоми масъалаҳои давлатдорӣ дар асоси шариати исломӣ татбиқ шаванд. Ёсо – маҷмӯи қонунҳои муғулиест, ки аз тарафи Чингиз мурабтаб шуда, соли 1206 дар маҷлиси умумимуғулӣ, ки онро қурултой меномиданд, қабул гардида, соли 1218 ба он тағйирот дохил карда шуд. Тахрири низоми он соли 1225 анҷом ёфтааст.

Усули идоракунии хилофат дар замони салтанати Шохрух эҳе гардида буд. Аз пойтахти давлати Шохрух – Хирот ба ҳамаи ҳокимони мусулмон аз Хиндустон то ба Мисру Осиёи Хурд нома фиристода, талаб карданд, ки онҳо худро қойнишини Шохрух шуморида, номи ӯро дар хутбаҳо зикр кунанд ва ба исмаш сикка зананд.

Салтанати тӯлоии Шохрух дар назари аввал тасвири ҳуберо ба назар ҷилва медиҳад, зеро дар баъзе аз ноҳияҳои ин империя пешрафтҳои фарҳангӣ ва ислоҳоти иқтисодӣ сурат гирифт. Аммо эътибори ин беҳбудӣ ва таҳаввулоти умедворкунанда ҳама аз онҳо Шохрух набуд. Шохрух дар муқоиса бо саҳтгирӣ ва ваҳшониятҳои падараш бо мулоимат рафтор мекард, аммо далелҳои қонёкунанда вучуд надорад, ки баёнғари маҳорат ва ҷирадастии ӯ дар қорҳои сиёсат ва давлатдорӣ бошад. Зеро дар дарбори Хирот шахсиятҳои вучуд доштанд, ки нисбат ба худ Шохрух аз нуфузи бештаре дар ҳукумат бархурдор буданд. Хусусан, ҳамсари Шохрух Гавҳаршод ҳамроҳ бо фарзандонаш ва иддае аз маъмурони давлатӣ, ки низоме дар қорҳои давлатдорӣ ба вучуд оварда, боиси фароҳам сохтани вазъияти босубот дар империя гардиданд, аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб мераванд. Аммо мақомҳо ва мансабҳои муҳимми давлатӣ ҳамонҳо ба қасони белаёқат ва нотавон воғузур мешуд, ки муҳимтарин натиҷаи қорашон пур қардани қайби ҳудашон буд. Аз ин гуна шахсиятҳо, масалан, Ҷалолиддини Фирӯзшоҳро, ки муддати 35 сол фармондеҳи қулли қувваҳои мусаллаҳ, Гиёсиддин Пиралиро, ки муддати 35 сол муншии олий ва амир Алайқай Қўқалтошро, ки вазири молия ба муддати 43 сол буданд, метавон ном бурд. Дар замони салтанати Шохрух пешрафтҳои муҳиме дар ҳаёти фарҳангӣ, баҳусус, дар баҳши ҳунари наққошӣ, ниғорғарӣ (минётура), ҳушнависӣ, меъморӣ, музикӣ, таърихниғорӣ, фикҳ ва қалом сурат гирифтанд. Вале бо ин ҳама марғи Шохрух сабаби заволи империяи Темуриёнро, ки қудрати сиёсии неруманде дар Осиёи Марқазӣ ва Шарқи Наздик буд, фароҳам овард.

Шохрух тадричан фарзандони бародарони худро аз ҳокимият дур қарда, қаламрави давлати Темуриёнро ба фарзандонаш тақсим намуд. Соли 1409 идораи ҳукумати Самарқандро ба писараш – Улуғбеки понздаҳсола супорида, ҳудаш ба сӯйи Эрон лашқар қашид. У дар соли 1414 писари худ –

Иброҳим султонро ҳокими Шероз ва соли 1418 писари дигараш – Сиюрготмишро ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъйин намуд. Писари дигари ӯ Бойсунгур бошад, дар Ҳирот вазифаи вазириро иҷро мекард.

Соли 1442 Шохрух қаламрави зиёдеро аз мамлакати худ бо шаҳрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон ба ихтиёри наберааш султон Муҳаммад, писари Бойсунгур супорид. Ҳангоме ки султон Муҳаммад ба сарзамини муқарраргаштааш расид, нахост, ки ӯ чун волии тобеи Шохрух ба ҳисоб равад. Султон Муҳаммад бо мақсади васеъ намудани қаламрави худ ва инчунин, ба даст овардани даромади бештар хост, ки шаҳрҳои ғарбии Эрон – Исфаҳон ва Шерозро забт намояд. Сабаби асосии забти ин шаҳрҳо аз он иборат буд, ки даромади аз қаламрави худ гирифтааш ҳатто барои харчи корҳои дарбор кифоят намекард. Илова бар ин, дар Эрон овозаи беморӣ ва фавти эҳтимолии Шохрух паҳн гашта буд ва ба ақидаи аксарият имконияти ба сари қудрат омадани султон Муҳаммад нисбат ба дигар намоёндогони хонадони темурӣ бештар буд. Соли 1446 Шохрух бар зидди султон Муҳаммад лашкар кашида, ӯро торумор кард. Бо ин шикаст султон Муҳаммад натавонист барномаи ба қаламрави худ ҳамроҳ кардани шаҳрҳои ғарбии Эронро амалӣ намояд.

Кӯчидани пойтахти Темурӣ ба Ҳирот. Шохрух ошкоро алоқамандӣ ва дилбастагӣ ба шаҳри Ҳирот мекард ва аз омадан ба Самарқанд, ки як замон пойтахти давлати Темурланг буд, худдорӣ менамуд. Шохрух то замони марги худ, ки дар соли 1447 фаро расид, аз шаҳри Ҳирот бар сартосари империяи Темурланг ҳукумат ронд.

Соли 1452 Ҳирот дар зери тасарруфи набераи Шохрух – Абулқосим Бобур буд. Абулқосим Бобур баҳори соли 1454 аз Ҳирот ба Мовароуннаҳр лашкар кашид ва Самарқандро муҳосира намуд. Абӯсаид – яке аз наберагони Мироншоҳ, ки бо Абулқосим Бобур муносибати душманона дошт, бо ёрии Убайдуллоҳи Аҳрори нақшбандӣ тавонист, ки шаҳро дифоъ намояд. Пас онҳо аҳдномаи сулҳ баста, дарёи Омуро ҳамчун марзи тарафайн эътироф намуданд, ки он то марги Абулқосим Бобур эътибор дошт. Абулқосим Бобур соли 1457 дар Машиҳад вафот кард. Дар ин муддат ба ҳеҷ қадоме муяссар нагардид, ки худуди мавҷударо тағйир диҳад.

Баъд аз он вазъият дигаргун шуд. Иброҳим ибни Алоуддавла, фарзанди ӯздаҳсола ва ҷонишини Абулқосим Бобурро пас аз чанд ҳафтаи фавти падараш аз Ҳирот ронд. На дар Хуросон ва на дар Ҳирот касе пайдо нашуд, ки ҳокимиятро ба даст гирад. Абӯсаид аз фурсати муносиб истифода бурда, соли 1457 Хуросонро ба даст овард ва онро бо Мовароуннаҳр пайваст намуда, Ҳиротро пойтахти худ интиҳоб кард.

Сарчашма:

Маълумоти Хондамир дар бораи аз тарафи Буроқхон шикаст хӯрдани Улуғбек: «Буроқ уғлон, ки аз набоири (набераҳои) Урусхон буд... дар авоили санаи 830 х.к (1426-27) ба худуди Сигноқ даромада, косиде назди мирзо Улуғбек ирсол намуд ва пайғом фармуд, ки дар ин айём, ба ҳиммати худдоми (ходимони) олимақом аз забти улуси Чӯчихон фароғат ёфтам, ба инояти беғояти шахриёрӣ мустаҳзар буда ба ин худуд шитофтам. Чаноби Улуғбекӣ чун шунида буд, ки Буроқ уғлон мегуфта, ки алафи хивори Сигноқ шаръан ва урфан (аз рӯи шариат ва таомул) тааллуқ ба ман медорад. Элчии ўро мувофиқи муддао ҷавоб надод ва мукорини он ҳол Арслонхоҷа тархон, ки ҳокими он сарҳад буд, арзадошт намуд, ки навқарони Буроқ дар ин вилоят харобии бисёр мекунад ва худро соҳибхитиёри мутлақ тасаввур карда, лофи салтанат мезананд. Бинобар он, Мирзо Улуғбеки Курагон яроқи чанги Буроқ фармуда, ҷихати истиғоза (иҷозат хостан) косиде ба доруссалтанай Ҳирот фиристод. Ҳазрати ҳокимӣ аз низоъ ва хусумат, ки мучиби вайронист, манъ намуд, аммо лашқаре муқаррар фармуд, ки дар зилли рояти (сояи байрақи) Мирзо Муҳаммади Чӯкӣ мутаваҷҷеҳи Мовароуннаҳр карданд ва шохзода дар ҳафдаҳуми рабеъулоҳир аз Ҳирот мутаваҷҷеҳи Самарқанд гашт. Ва қабл аз вусули ӯ Мирзо Улуғбек ба тарафи Сигноқ нахзат кард (равон шуд) ва Мирзо Муҳаммади Чӯкӣ аз суръати он азимат хабар ёфт ва бешойба (беосеб) таваққуф аз акиби бародари олиғуҳар дар ҳаракат омада, худро ба вай расонид. Ва шохзодагон ҳаминони якдигар тайи масофат намуда, ба ғурури ҳарчи тамомтар азми разми (чанги) Буроқ ҷазм карданд (яъне ба қарори қатъӣ омаданд) ва ӯ низ ба қадами муқобала ва муқотила пеш омада. Чун ҳар ду лашқар дар баробари ҳам сафи қиттол биёростанд, Буроқ тамоми иттибоъ (пайравони) худро дар қавл мучтамеъ сохт (ҷамъ намуд) ва ба якбор бар сипоҳи Мовароуннаҳр тохт ва амвоҷи дарёи пайқор (муҳориба) дар талотум омада, киштии ҳаёти ҷамъе касир (зиёд) аз мардони қорӣ фарқи гирдоби фано гашт ва хун чун рӯди Чайхун дар фазои дашту хомун (водӣ) равон шуд».

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр. Бо муқаддимаи Чалолиддин Ҳумоӣ. Техрон, 1380 х.к. сах. 614 – 615.

Санаҳои муҳим:

- 1414 – ба тасарруфи Улуғбек даромадани Фарғона
- 1414 – ҳокими Шероз таъйин шудани Иброҳим султон
- 1418 – ҳокими Кобул, Ғазнин ва Қандаҳор таъйин шудани Сиюрготмиш
- 1420 (ноябр) – вафоти Қароюсуф
- 1425 – бар зидди амирони мугул ҳучум намудани Улуғбек
- 1427 – ба шикаст дучор гардидани Улуғбек аз тарафи Буроқхон
- 1429 – фатҳи Табрэз аз тарафи Қароюсуф
- 1431 – дубора Табрэзро ба даст даровардани Қароискандар
- 1442 – ба ихтиёри султон Муҳаммад супоридани шахрҳои Султония, Рай, Қазвин ва Ҳамадон
- 1446 – аз тарафи Шохрух торумор намудани султон Муҳаммад
- 1447 (14 март) – вафот кардани Шохрух дар Рай

1452 – Ҳиротро забт намудани Абулқосим Бобур
1457 – вафот кардани Абулқосим Бобур дар Машҳад
1457 – ба Хуросон соҳиб шудани Абӯсаид

Савол ва супориш:

1) Улуғбек кай Фарғонаро ба мулки худ ҳамроҳ намуд? 2) Дар бораи муборизаи Улуғбек бо Бурокхон маълумот диҳед. 3) Қароюсуф кӣ буд? 4) Дар бораи зудухӯрди Шохрух бо Қароискандар нақл кунед. 5) Шохрух қаламрави давлати худро дар байни фарзандонаш чӣ гуна тақсим кард? 6) Чаро Шохрух бар зидди наберааш султон Муҳаммад лашкар кашид? 7) Дар бораи кӯчидани давлати Темуриён ба Ҳирот маълумот диҳед. 8) § 11-ро такрор намоед.

§ 14. ВАЗЪИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН БАӢД АЗ ВАФОТИ ШОХРУХ ВА ЗАВОЛИ ОН

Аз нав шиддат ёфтани муборизаи хоначангӣ байни намояндагони хонадони Темуриён баъди марги Шохрух. Шохрух пеш аз марг барои таъйини ҷойнишини худ васияте накард, аммо маълум буд, ки вай мехост писараш Муҳаммад Ҷукӣ, ки ҳокими Балх ва он замон чилсола буд, соҳиби тоҷу тахти оянда бошад. Аммо Муҳаммад Ҷукӣ се сол пеш аз марги падараш дар соли 1444 вафот кард. Бинобар ин, аз миёни чор фарзанди Шохрух фақат Улуғбек ба ҳангоми марги падараш дар қайди ҳаёт буд ва чун довталаби асосии вориси тахт ба ҳисоб мерафт.

Шохрух 12 марти соли 1447 аз олам даргузашт. Пас аз вафоти Шохрух дар Мовароуннаҳру Хуросон бесарусомониҳо оғоз гардид. Марги Шохрух он чиро, ки баъд аз марги Темурланг рух дод, такрор кард. Бори дигар ин ҷо маълум шуд, ки шахсияти барҷаста ва қудратманде, ки битавонад дар баробари намояндагони зиёди қудратталаби хонадони темурӣ пешниҳод шавад, вучуд надошт. Ҳамсари Шохрух–Гавҳаршод (модари Улуғбек), ки дар идоракунии давлат мавқеи муҳим дошт, мехост ба ҷойи Шохрух писари Бойсунғур–Алоуддавларо шинонад. Ӯ ин корро ошкоро карда наметавонист, зеро мувофиқи қонуни мавҷуда ин мансаб ба писари дар қайди ҳаётбудаи Шохрух–Улуғбек бояд мерасид. Бо мақсади сар назадани муноқиша ва задухӯрд бо Улуғбек, бо дастури Гавҳаршод писари калонии Улуғбек–Абдулатиф сарфармондеҳи қувваҳои мусаллаҳ таъйин гардид, лекин ин тадбирҳо пешниҳоди зудухӯрди байни онҳоро гирифта натавонист. Писарони Бойсунғур–Алоуддавла ва Абулқосим Бобур бар зидди Улуғбек лашкар кашиданд. Алоуддавла ноҳияҳои Машҳад ва Абулқосим Мозандаронро забт намуданд.

Алоуддавла соли 1447 дар Нишопур лашкари Абдулатифро шикаст дода, ӯро асир гирифт ва дар қалъаи Ихтиёриддини Ҳирот зиндонӣ намуд. Улуғбек бо мақсади аз зиндон раҳой намудани писараш бо Алоуддавла гуфтушунид анҷом дода, бастанӣ сулхро пешниҳод кард. Аммо Абулқосим на ба бародараш Алоуддавла итоат мекард ва на ба Улуғбек. Ӯ меҳост, ки ба Ҳирот ва ё ба қисме аз қаламрави давлати Темуриён соҳиб шавад. Вазъияте ба амал омада буд, ки барои ҳар ду рақиб – ҳам барои Алоуддавла ва ҳам барои Улуғбек муваққатан бастанӣ аҳдномаи сулҳ ба манфиати кор буд. Аз ин рӯ, онҳо аҳдномаи сулҳ бастанд. Мувофиқи ин аҳднома бояд Абдулатиф аз ҳаёс озод шуда, ба назди падараш ба Самарқанд бармегашт, Улуғбек бошад, аз даъвои гирифтани Ҳироту Хуросон даст мекашид.

Ҳучуми Улуғбек ба Ҳирот. Ихтилофи Улуғбек бо Абдулатиф ва шикасти ӯ. Баҳори соли 1448 Улуғбек ва Абдулатиф бо баҳонаи риоя нагардидани қисме аз бандҳои аҳдномаи сулҳ ба муқобили Алоуддавла лашкар кашиданд. Дар назди Тарноб, ки дар масофаи 14 фарсах аз Ҳирот воқеъ буд, лашкари Алоуддавла шикаст хӯрд ва Улуғбек бо ҳамроҳии Абдулатиф вориди Ҳирот шуданд. Баъди ба Ҳирот омадани онҳо дар байни Улуғбек ва писараш Абдулатиф, ки даъвои ба даст гирифтани салтанатро дошт, муҳолифатҳо ба амал омаданд.

Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Улуғбек тарафи чапи лашкарро ба Абдулатиф воғузур кард. Дар ин муҳориба ӯ аз худ шоистагӣ нишон дод ва ба ғалабаи Улуғбек ёрӣ дод. Аммо Улуғбек дастур дод баъд аз ғалаба фатҳнома ро аз номи писари дигараш Абдулазиз, ки дар Самарқанд буд ва дар ин ҷанг ширкат надошт, бинависанд. Ин боиси ранҷидахотирии Абдулатиф гардид. Замони ҳукмронии Шохрух қалъаи Ихтиёриддин чун моли меросӣ ба Абдулатиф мансуб буд ва дар ин ҷо Абдулатиф ҳама гуна ганҷҳои худро, мисли зарфҳои гуногуни тиллоӣ ва нуқрагӣ, инчунин, пулҳои нақдро ҳифз мекард. Ҳангоми лашкаркашӣ ба Ҳирот Абдулатиф дубора ин қалъаро гирифт, аммо Улуғбек ба ӯ иҷозат надод, ки ба ҷизҳои худ соҳиб шавад. Ин кор Абдулатифро дубора ранҷонид. Абдулатиф барои ба даст даровардани ҳокимият фурсати муносибро меҷуст.

Улуғбек баъд аз гирифтани Ҳирот Абдулатифро дар Ҳирот ҳамчун воли таъйин намуда, худаш ба Самарқанд бозгашт. Улуғбек ҳангоми баргашт аз Ҳирот ба Самарқанд боқимондаҳои ҳасади падарашро бо худ бурд ва дар назди қабри Темурланг ба хок супорид.

Улуғбек дар фикри ин буд, ки бори дигар Самарқандро пойтахти Темуриён созад ва Хуросонро яке аз бахшҳои муҳимми империя қарор диҳад.

Ҳангоми дар Ҳирот будани Улуғбек ўзбеки бодиянишини Дашти Қипчоқ ба Самарқанд ҳучум карда, шаҳро ғорат намуданд ва ба муҳосира гирифтанд. Улуғбек аз ин огоҳ шуда, ба Мовароуннаҳр баргашт. Дар роҳ лашқари ӯ бо дастаҳои ўзбеки бодиянишин рӯбарӯ гардида, талафоти зиёд дод. Қисме аз лашқараш ба дасти ўзбеки бодиянишин асир афтоданд. Абулқосим Бобур низ бар зидди ӯ лашқар ҷамъ намуда буд. Ин боиси заиф гаштани нуфузи Улуғбек ва сабаби норизогии мардум гардид.

Абдулатиф аз вазъияте, ки ба сари Улуғбек дар Самарқанд омада буд, истифода карда, бар зидди падараш исён намуд. Ӯ андозеро, ки бояд ба Самарқанд мефиристонд, ба мардум тақсим намуда, шумораи тарафдорони худро зиёд кард. Ҳамчунин андозеро, ки бо номи «тамға» Улуғбек аз тичорат маҷбурӣ ҷорӣ карда буд, Абдулатиф хилофи шариасти исломӣ дониста, дар Балх ҷамъ кардани онро манъ намуд. Улуғбек барои хифзи ягонагии давлат писари дигараш—Абдулазизро волии Самарқанд таъин намуд ва худаш ба муқобили Абдулатиф лашқар кашид. Дар ин ҳангом Абӯсаид (набераи Мироншоҳ) аз урдуи шох фирор карда, дар Самарқанд Абдулазизро ба муҳосира гирифт.

Улуғбек, ки дар соҳили рӯи Ому бар зидди Абдулатиф омодагии ҷангӣ мегирифт, аз воқеаҳои дар Самарқанд бавучудомада хабардор гардид. Ӯ аз хавфи аз даст додани пойтахт ҷанг бо Абдулатифро маҷбуф гузошта, ба Самарқанд баргашт. Абдулатиф аз ин амали ӯ далертар шуда, дарҳол аз дарёи Ому убур намуд ва Тирмизро ишғол карда, ба сӯи Самарқанд раҳсипор гардид. Абӯсаид аз ҳаракати Улуғбек ба сӯи Самарқанд огоҳ шуда, аз муҳосира даст кашида, фирор намуд. Лашқарҳои Улуғбек ва Абдулатиф дар наздикии Самарқанд, дар деҳаи Димишқ, бо ҳам дучор гардиданд. Улуғбек дар ин муҳориба нотавонии лашқари худро эҳсос карда, ба тарафи Самарқанд рафт, вале муҳофизии қалъаи Самарқанд Мироншоҳ дарвозаи шаҳро ба ӯ накушод. Улуғбек ночор ба қалъаи Шохруҳия шитофт. Муҳофизии он қалъа Иброҳим Пӯлод низ мисли Мироншоҳ барои ба шаҳр ворид гаштани ӯ иҷозат наод. Сабаби асосии норизогии аҳолии Самарқанд аз Улуғбек дар он буд, ки ӯ ихтиёри ҳукумати Самарқандро ба дӯши Абдулазиз гузошта буд. Абдулазиз бошад, ба мардум ҷабру ситам намуда, ба муқобили хонаводаҳои амирони дар лашқари Улуғбек буда, амалиёти номуносибро пеш гирифт. Ин кори ношоистаи ӯ мардумро ба дод оварда, боиси норизогии онҳо гардид.

Қатли Улуғбек аз чониби писараш Абдулатиф. Абдулатиф аз фурсати муносиб истифода бурда, ба Самарқанд ворид шуд. Улуғбек ночор ба назди писараш рафта, худро таслим намуд. Абдулатиф мардеро бо номи Аббос, ки ба дастури Улуғбек падараш бегуноҳ кушта шуда буд, пайдо намуда, пинҳонӣ амр кард, ки Улуғбекро ба қатл расонад. Имомони Самарқанд низ фатвои гирифтани хунбаҳои падарашро аз Улуғбек ба Аббос дода буданд. Абдулатиф Улуғбекро бо баҳонаи адои ҳаҷ бо ҳамроҳии амир Ҳочӣ Муҳаммади Хусрав аз Самарқанд гусел намуд. 27 октябри соли 1449 Аббос сари Улуғбекро бо шамшер аз тан ҷудо кард.

Салтанати Улуғбек пас аз як ҳукмронии кӯтоҳмуддати дусола, ки иборат аз нокомиҳо ва иштибоҳҳои сиёсӣ низомӣ буд, хотима ёфт. Улуғбек бар хилофи падараш Шохрух, ки суннатҳои исломиро саҳт риоя мекард, ба монанди бобояш ба анбанаҳои муғулӣ дар қорҳои дарбор ва лашқар арзиш мегузошт ва ҳатто худро мисли Темурланг «Қурагон» лақаб дода буд. Улуғбек на ба шахсияти падараш, балки ба бобояш Темурланг бештар таваҷҷуҳ дошт ва меҳост мисли ӯ давлатдорӣ кунад. Хусусиятҳои шахсияти ӯ баёнғари як шохзодаи муғул буд, ки барои ӯ қонунҳои ёсои муғулӣ бартар аз шариасти исломӣ буданд. Бинобар ин сабаб Шохрух писари калонии худ – Улуғбекро лоиқи тахти салтанат надониста, писари хурдии худ, Муҳаммад Ҷукиро ҷойгузини худ дар тахти салтанат меҳисобид.

Новобаста ба эътирози рӯҳониён Улуғбек дар Самарқанд ҳамеша маҷлисҳои айшу нӯш созмон меод. Ӯ андозеро бо номи «тамға», ки муғулӣ буд ва ба шариасти исломӣ муҳолифат дошт, аз қорҳои бозаргонӣ ва тичорат маҷбурӣ меситонид.

Он чи дар таърихҳои гузашта дар бораи Улуғбек омадааст, ба ҳеҷ ваҷҳ тасвири воқеии шахсияти ӯ нест. Воқеаҳо ва нооромии баъд аз марги Шохрух баамаломата собит намуданд, ки Улуғбек на танҳо сипаҳсолори шоиста набудааст, балки лаёқати давлатдорӣ низ надоштааст. Ӯ натавонист сарзамини густурдаеро, ки бобо ва падараш ба зери ҳокимияти худ оварда буданд, ҳифз кунад ва бо ин исбот кард, ки аз номуваффақтарин амирони хонадони темурӣ ба ҳисоб меравад. Симои Улуғбек дар таърихнигории замони шӯравӣ беш аз ҳаҷ чун олими маъруф ва ҳомии илму ҳунар тасвир ёфтааст. Ин сабаби худро дошт, зеро Улуғбек чун муҳолифи сарсаҳти рӯҳониёни мусулмон барои соҳти шӯравӣ дар таблиғ бар зидди дини ислом ва рӯҳониён шахсияти муносибе ба шумор мерафт.

Баъд аз марги Улуғбек ҷангҳои байнихонаводагии Темуриён шиддат гирифтанд. Илова бар ин, дар қаламрави мамлакат қатъӣ ба вучуд омад ва нархи ғаллаву ҳӯрокворӣ гарон гарид. Мардум аз ҳукмронии Абдулатиф норизо буданд.

Барои он ки дигар касе даъвоғари тахти салтанат набошад, Абдулатиф бародари худ Абдулазизро ҳам нобуд соҳт ва соҳиби

тахти Темуриён гардид. Бадбини аҳоли ва мансабдорони Самарқанд нисбат ба қотили падар ва бародар боз ҳам афзуд. Туркони мансабдори дарборӣ бар зидди Абдулатиф сӯйқасд ташкил намуданд ва баъд аз шаш моҳи ҳукмронииш, 8 майи соли 1450 дар наздикии Боғи Нави Самарқанд ӯ ба қатл расонида шуд.

Бо ташаббуси онҳое, ки Абдулатифро қатл намуданд, ҳукумати Темуриён ба писари Иброҳим султон – Абдуллоҳ, набераи Шохрух, супорида шуд. Ӯ аз рӯзҳои аввали салтанати худ барои дубора ба маркази сиёсӣ фарҳангӣ табдил додани Мовароуннаҳр ва маркази он Самарқанд кӯшиши зиёд ба харҷ дод, вале онҳое, ки Улуғбекро ба қатл расонида буданд, барои аз сари қудрат дур кардани Абдуллоҳ ва ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр муборизаро оғоз карданд. Барои ҳокимият миёни Темуриён боз мубориза шиддат ёфт. Намунаи ин муборизаҳо ин буд, ки султон Муҳаммад ибни Бойсунғур моҳи март соли 1450 дар яке аз задухӯрдҳои назди Машҳад ба набераи Шохрух – Абулқосим Бобур ғолиб омада, баъзе аз қаламрави дар тобеи ӯ бударо соҳиб гашт. Даре нагузашта Абулқосим Бобур ӯро дастгир карда, зиндонӣ намуд ва ба қатл расонд.

Яке аз намоёндагони хонадони темурӣ–Абӯсаид (набераи Мироншоҳ), ки дар замони марги Улуғбек дар зиндон буд, аз асорат раҳой ёфта, даъвои подшоҳӣ кард. Ӯ хост, ки бо ёрии рӯхонӣ соҳибэътибор ва ўзбекони бодиянишин ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр соҳиб шавад. Бо ин мақсад ӯ барои ёри гирифтани ба хони бодиянишини ўзбек Абулхайрхон муроҷиат намуд. Абулхайрхон медонист, ки дар ҳолати ғалаба бар Абдуллоҳ соҳиби ғанимати зиёд мешавад, аз ин рӯ, хоҳиши Абӯсаидро рад накард.

Тобистони соли 1451 дар маҳалли Шерози наздикии Самарқанд байни Абӯсаид ва Абдуллоҳ задухӯрди шадид ба амал омад. Дар ин муҳориба лашкари Абдуллоҳ шикаст хӯрд ва худӣ ӯ ба қатл расид. Ҷамин тариқ, соли 1451 бо дастгирии рӯхонӣ ва ёрии лашкари ўзбекони бодиянишини Дашти Қипчоқ бо роҳбарии Абулхайрхон ҳокимият дар Мовароуннаҳр ба дасти Абӯсаид гузашта, бо ин салтанати авлоди Мироншоҳ дар Мовароуннаҳр дубора оғоз гардид. Абӯсаид тавонист ҳукумати худро муддати тӯлонӣ, яъне то моҳи феввали соли 1469 хифз намуда, дар ин қаламрав субот ва оромии нисбиро барқарор кунад.

Дар давраи ҳукмронии Абӯсаид ҳамаи вилоятҳои ғарбии Эрон аз Озарбойҷон то соҳилҳои уқёнуси Ҳинд аз зери тасарруфи Темуриён баромада буданд. Абӯсаид хост, ки ҳокимияти давлати Темуриёнро дар ғарби Эрон дубора барқарор намояд. Бо ин мақсад ӯ ба сӯйи Табрз лашкар кашид. Дар муҳорибаи шадиде, ки 5 феввали соли 1469 ба вуқӯъ

пайваст, ӯ шикаст хӯрда, асир афтод. Абӯсаидро ба Муҳаммад Ёдгор, набераи Шохрух, супориданд. Муҳаммад Ёдгор ба хотири ҳамсари Шохрух Гавҳаршод, ки 12 сол пеш бо фармони Абӯсаид дар Ҳирот ба қатл расида буд, ӯро шиканча дода, қатл кард. Ҳамин тавр, бо марги Абӯсаид гарби Хуросон ва саросари Эрон аз империяи Темуриён чудо шуда, қисмати гарбии Эрон бошад, дар зери тобеияти сулолаи Окқуйюнлу боқӣ монд.

Таназзули давлати Темуриён ва аз байн рафтани он тавассути ўзбекиони Дашти Қипчоқ. Баъд аз марги Абӯсаид муборизаи байниҳамдигарии хонадони Темуриён аз нав шиддат гирифт. Дар ин айём дар қаламраве, ки Шохрух замоне дар он чун ҳокими ягона ҳукмфармой мекард, чанд давлате аз мустақилияти худ дарак доданд: туркманон бо маркази Табрез, Темуриёни Мовароуннаҳр бо маркази Самарқанд ва Темуриёни Хуросон бо маркази Ҳирот.

Дар минтақае, ки зери тасарруфи туркманон буд, Узун Ҳасан (то соли 1478), писари ӯ Яъқуб (солҳои 1478 – 1490) ва пас чонишинҳои Яъқуб дар он ҳукмронӣ намуданд.

Дар натиҷаи муборизаи тезтуғди байниҳудӣ султон Хусайн Бойқаро, аз авлоди Умаршайх, соли 1469 дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифт ва то соли 1506 дар он ҷо ҳукмронӣ намуд. Дар Самарқанд соли 1469 ҳокимият ба дасти писари Абӯсаид – султон Аҳмад гузашт. Вай то соли 1494 ҳукмфармой кард.

Ҳангоми ҳукмронии ин ҳокимон Мовароуннаҳр ва Хуросон муддати зиёде ҳамчун давлатҳои мустақил амал мекарданд. Империяи бузурги таъсисдодаи Темурланг ҳамчун давлати ягона мавҷудияти худро аз даст дод. Илова бар он, муборизаҳои байниҳудӣ барои ҳокимият авҷ гирифт. Ин боиси нотавон гардидани иқтисодии давлати Темуриён гардид. Қабिलाҳои бодиянишини Дашти Қипчоқ аз вазъияти муносиб истифода бурда, бо сардории Шайбониҳон давлати Темуриёнро ба итоати худ дароварданд. Сабаби асосии таназзули давлати Темуриён бухрони сиёсии умумидавлатӣ буд, ки дар натиҷаи он сиёсати марказгурезӣ авҷ гирифта, ҳокимони ҳар вилоят хостанд ба мустақилият расанд. Аммо ин истиқлол пояҳои давлатдорӣи Темуриёнро заиф намуда, сабаби таназзули он гардид.

Сарчашма:

Абдурраззоқи Самарқандӣ дар бораи ғорату торочи вилояти Ҳирот аз ҷониби Улугбек менависад: «Мирзо Улугбек... ҳукм фармуд, ки беруни шаҳри Ҳиротро ғорат кунанд ва гурӯҳи анбӯх, ки фитнаю фасод ангехта буданд ва хунҳои мусулмонон ба ноҳақ рехта ба қатл оварданд ва се шабонарӯз ғорати он карданд... Ҳар киро ёфтанд, асири банди каманду гирифтори қайди газанд сохтанд. Наргисвор ҳама чапм ба зар доштанд ва симро қурратулбайн мешиндоштанд... Қандилҳои масочид мешикастанд ва имомон меовехтанд ва обрӯи азизон бар хоки хорӣ мерехтанд... ва ҳамаро чун сир пӯст боз карданд ва аз либоси тубарту

(дарун ба дарун) чун пиёз бениёз сохтанд...Қазияи ғорати беруни Ҳирот дар авохирӣ моҳи рамазон воқеъ шуд ва баъд аз се рӯз ақобири шаҳр шафоат карданд ва Мирзо Улуғбек ҳукм фармуд, ки лашкар даст аз ғорат боздоштанд ва мусулмонро дар хоҷаҳои ҳоли гузоштанд ва дар он айём сармо қавӣ буд ва иди сиём қариб...»

Абдураззоқи Самарқандӣ. Мағлаб-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн. Ҷ.2, дафтари 2, Техрон, 1383 х.ш., саҳ. 660 – 662.

Хондамир дар бораи Ҳиротро забт кардани султон Абӯсаид менависад: «Султон Абӯсаид аз бидояти (оғози) чулус бар тахти Самарқанд...нақши тасхири (забти) мамлақати Ҳуросон ва соири мамолики Эрон бар лавҳи хотир...менигошт ва баъд аз шунидани хабари ғавти мирзо Абулқосим Бобур он доияи (хохиши) самт издиёд пазируфт. Дар он асно ҳокими Балх амир Шайх Ҳочӣ қосиде ба даргоҳи он подшоҳ фиристод ва арзадошт кард, ки арсаи Ҳуросон аз вучуди султони ноғизфармон холист, агар ... бад-ин ҷониб наҳзат фармояд, сурати нусрат дар ойинаи мурод чехра хоҳад гушуд ва банди камари хидмат дар миён баста, дар мулозамат хоҳад буд. Лочарам (бешубҳа) султон Саид бо сипоҳе...аз оби Омӯя убуру кард ва ба суръати барку бод рӯйи таваҷҷуҳ ба доруссалтанаи Ҳирот овард...»

Хондамир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр, ҷ. 4, Техрон, 1380 х.ш., саҳ. 67.

Санаҳои муҳим:

- 1447 – аз тарафи Алоуддавла зиндонӣ шудани Абдулатиф
- 1448 – лашкарқашии Улуғбек ва Абдулатиф ба муқобили Алоуддавла
- 1449 (27 октябр) – бо фармони Абдулатиф ба қатл расонидани Улуғбек
- 1450 (8 май) – қатли Абдулатиф
- 1450 – қатли султон Муҳаммад ибни Бойсунгур
- 1451 – ба қатл расидани Абдуллоҳ
- 1451 – ба дасти Абӯсаид гузаштани ҳокимият дар Самарқанд
- 1469 – ҳалок гардидани Абӯсаид
- 1469 – дар Ҳирот ҳокимиятро ба даст гирифтани Ҳусайн Бойқаро
- 1469 – соҳиби тахти Самарқанд гардидани султон Аҳмад

Савол ва супориш:

1) Пас аз марги Шоҳрух Гавҳаршод киро мехост ба тахт шинонад? 2) Дар бораи муборизаҳои Улуғбеку Абдулатиф бо фарзандони Бойсунгур – Алоуддавла ва Абулқосим Бобур маълумот диҳед. 3) Сабаби зиддияти Улуғбек бо Абдулатиф чӣ буд? 4) Дар бораи ҷараёни муборизаи Улуғбек бо Абдулатиф нақл кунед. 5) Пас аз марги Абдулатиф кӣ ба тахти Самарқанд соҳиб шуд? 6) Абӯсаид бо дастгирии кӣ дар Мовароуннаҳр ба сари ҳокимият омад? 7) Дар бораи муборизаи Абӯсаид бо Абулқосим Бобур барои тахт маълумот диҳед. 8) Сабаби таназзули давлати Темуриёнро шарҳ диҳед. 9) § 12-ро тақрор кунед.

МАВЗЎИ VI
ВАЗЪИ ФАРҲАНГИИ МОВАРОУННАҲРУ
ХУРОСОН ДАР АСРИ XV

§ 15. ОСОРИ ҲУНАРИ МЕЪМОРӢ ВА РУШДИ ОН

Бинокорӣ ва меъморӣ. Дар ин давра бинокорӣ ва меъморӣ рӯ ба инкишоф ниҳод. Тараққиёти бинокорӣ, хусусан, дар Самарқанд ва Ҳирот ба авҷи худ расида буд. Дар бисёр шаҳрҳои дигар аз қабилҳои Балх, Астаробод, Марв, Андиҷон ва ғайра низ кӯшиш мекарданд, ки дар масъалаи бинокорию меъморӣ аз шаҳрҳои бузург қафо намонанд. Аз ин рӯ, дар аксари шаҳрҳои мамлакат иморатҳои зебову қасрҳои мухташам сохта мешуданд.

Аз қасрҳои сершумори онвақтаи Мовароуннаҳр танҳо як қисми пештоқи Оқсарои Шаҳрисабз, ки бо амри Темурланг бино ёфта буд, маҳфуз мондааст. Темурланг, авлоди ӯ ва дарбориёнаш ба сохтани боғҳои беруназшаҳрӣ, ки дорои қасрҳои зебо буданд, тавачҷуҳ доштанд. Дар гирду атрофи Самарқанд боғҳои, ки дар онҳо қасрҳо бино карданд, бо номи Боғи Чинор, Боғи Дилкушо, Боғи Биҳишт, Боғи Баланд ва мисли онҳо шухрат ёфтанд. Дар Ҳирот бошад, биноҳои дуошӯна бо тирезаҳои шишадор пайдо гардиданд.

Дар бораи осори меъморӣ ин замон сарчашмаҳои ҳаттӣ маълумоти зиёд медиҳанд. Дар он давра сохтмони ин навъ биноҳо ба миқёси васеъ анҷом меёфт. Масалан, бо фармоиши Темурланг дар яке аз хиёбонҳои Самарқанд бозори болопӯшидаи гунбаздор сохта шуд, ки он ба бозори ободу зебо табдил ёфт. Шоҳрух ҳам дар Ҳирот чунин бозори болопӯшида сохт. Дар ду тарафи хиёбони чорсӯ, ки ин бозор дар он ҷо воқеъ гардида буд, биноҳои дутабақа сохта шуда, болои хиёбонро саросар гунбазҳои панҷарадор пӯшонда буданд. Аз сохтмони мадраса, масҷид ва макбараҳои то замони мо расида дар бораи қомеъҳои муҳандисӣ, лоихакашию биносозӣ ва ороишии меъморони он давра маълумот ба даст овардан мумкин аст.

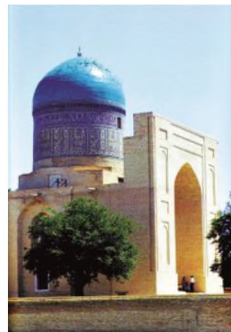
Усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ. Аввалҳо дар сохтани бомҳои гунбазӣ аз усули дар гузашта маъмул истифода бурда мешуд, аммо баъдтар усули нави ин навъи гунбазсозӣ ба вучуд омад. Асли моҳияти усули нав аз он иборат буд, ки акнун гунбаз на бар деворҳои бино, балки ба равоқ ва дигар қисмҳои бино устувор карда мешуд, ки ин ба хеле кам шудани қутри гунбаз имкон медод. Истифодаи усули нав барои гунбазпӯш кардани биноҳои калону васеъ ҳам имконият медод. Илова бар он, бо ин усули нави гунбазсозӣ на фақат дар биноҳои мураббаъ, балки дар биноҳои дарозрӯя ҳам имкони гунбаз ниҳодан фароҳам меомад.

Истифодаи усул ва василаҳои ороишии гуногун дар сохтани ёдгориҳои меъмории. Меъморогон ва бинокорон кӯшиш мекарданд, ки биноҳои боҳашмат сохта, онҳоро бо рангҳои гуногун ороиш диҳанд. Барои амалӣ намудани он аз ҳар гуна воситаҳои ороишии истифода мебарданд. Меъморогон барои бештар мукамал гардонидани ҳунарашон аз комёбиҳои пешинзамон ва бозёфтҳои тоза истифода бурда, онҳоро бо ҳам омезиш меоданд ва дар кори худ истифода мебарданд. Дар сохтани ёдгориҳои меъмории он давр аз ҳунари кандакории ҷӯб ва нақшу нигор ба таври васеъ истифода мешуд. Яке аз хусусиятҳои хоси ороиши ёдгориҳои меъмории он давра иборат аз он буд, ки барои тасвири нафиси наботӣ ва хандасӣ аз рангҳои асил (аксаран навъҳои рангҳои кабуду сафеду нилобӣ) истифода шуда, нақшу нигори ҷолиб ва зебову дилкаш меофариданд. Барои ороиши деворҳои дарунӣ усули кундал, ки аз омезиши андукаи тилло бо ягон хел ранг (бештар ранги кабуд) иборат аст, истифода мешуд.

Дар ороиши бинои мрамари суфта низ қорбурд шуда, онро бо катибаҳои тасвири кандакорӣ ва ё бо нақшҳои нафиси тиллоӣ зинат меоданд. Баъдтар аз усули ҷидани хишт истифода намуда, дар заминаи он аз хиштҳои сирдор катиба ва нақшҳои одӣ месохтанд.

Мадрасаи Бибихонум пас аз ҳуҷуми Нодиршоҳи Афғон

Мадрасаи Бибихонум пас аз таъмир

Мадрасаи Бибихонум. Мадрасаи Сароймулкхонум, ҳамсари Темурланг, ки бо номи Бибихонум маъруф аст, солҳои 1399 – 1404 бо фармони Темурланг дар Самарқанд дар муқобили масҷиди ҷомеи он, ба тақлиди масҷиде, ки ӯ дар хангоми забткориҳои дар Ҳиндустон дида буд, сохта шудааст. Ин маҷмӯаи меъмории бо номи масҷиди Бибихонум низ маъруф буд ва дар Шарқ боҳашматтарин ва бузургтарин бинои ҷамъиятии замон ба ҳисоб мерафт.

Дар қисми шимолии ҳавлӣ, дар маркази мадраса намояндагони авлоди Сароймулкхонум дафн шудаанд. Ин мадраса соли 1740 ҳангоми лашкаркашии шоҳи Эрон Нодиршоҳи Афшор ба Самарқанд хароб гашта, аз мадрасаи Бибихонум вайронаҳои пештоқи калон, се бинои гунбазпӯш ва як манораи кунҷӣ боқӣ мондаанд. Дар ду кунҷи пештоқ ду манораи мудаввар ҷой доранд. Қисми поёнии пештоқ бо мармари хокистарии катибадор рӯйкаш шуда, болотари онро нақшҳои хандасии аз хиштҳои хурди рангаи сирдор сохташуда ва катибаҳои ташкил медиҳанд. Ду бинои хурди мадраса, ки дар ду тарафи ҳавлии калони росткунҷа ҷой гирифта, бо ҳам хеле монанданд, намунаи мукаммали санъати меъморӣанд. Асоси онҳо мураббаъ буда, пояи гунбаз силиндрӣ аст ва худи гунбаз бо ранги нилобӣ ороиш ёфтааст. Доҳили биноҳо низ бо нақшу нигор зинат дода шудааст. Дар пешгоҳи саҳни ҳавлӣ бинои калони мадраса воқеъ аст. Ҳамаи ҷузъҳои он муҳташаму бузурганд: тоқи айвон 18 метр васеӣ ва 30 метр баландӣ дорад, кутри гунбази бино 18 метр ва баландиаш аз фарши бино 40 метр баланд аст. Дар ороишоти бино аз ҳамаи навъи усули ороишӣ истифода кардаанд. Як вақтҳо дарвозаи калони тоқдори он ба ҷониби ҳавлӣ кушода мешуд, ки гирдогирди онро қатори долону айвонҳо ташкил медоданд ва гунбази онҳо дар болои 400 сутуни мармари сафед таъям мекарданд. Дар даҳсолаи охир мадрасаи Бибихонум таъмир гашта, намои доҳили он бо манзараҳои табиат ороиш ёфтаанд.

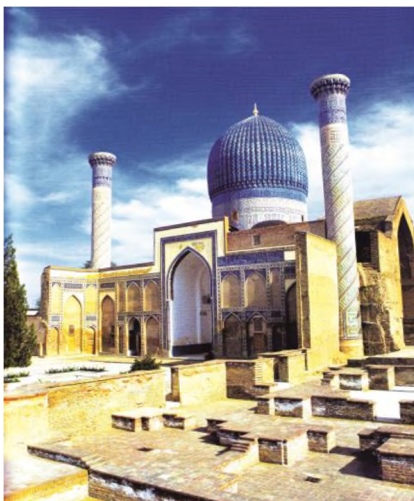
Мақбараи Шоҳи Зинда. Мақбараҳои асри XV гуногуннавь буда, аз намунаҳои беҳтарини ёдгориҳои меъморӣ мебошанд. Яке аз чунин ёдгориҳои меъморӣ ин давра мақбараи Шоҳи Зинда ба шумор меравад.

Ба ривояте дар ин ҷо қабри Қусам ибни Аббос ибни

Абдулмуталлиб аз амакзодаҳо ва наздикони Муҳаммад аст, ки гӯё дар соли 56 ҳ.қ. / 676 милодӣ бо ҳамроҳии Сайид ибни Усмон барои таблиғи густариши ислом ба ин кишвар омадааст. Уро душманонаш дар ин минтақа таъқиб мекунанд ва гӯё санги бузурге, ки дар ин ҷо будааст, дуним мешавад ва ўро зинда паноҳ медиҳад. Ба ин далел ин марқадро «Шоҳи Зинда» мегӯянд. Темурланг хуб медонист, ки Қусам ибни Аббос чун амакзодаи

Муҳаммад дар Мовароуннахру Хуросон миёни мардум аз обрӯю эътибори баланде бархурдор аст. Ӯ ба хогири касби маҳбубияти хонадонаш аз чониби мардум дар болои ин қабр оромгоҳи бисёр боҳашмате сохт.

Ин мақбара аз ҷиҳати ҳаҷм на он қадар калон буда, вале аз ҷиҳати ороиш хеле зебост. Соҳимони он дар замонҳои пеш дар қисми шаҳрчаи Афросиёб оғоз ёфта, дар шакли ҳозирааш дар асри XV сохта шудааст. Яке аз қадимтарин биноҳои Шоҳи Зинда мақбараи Қусам ибни Аббос мебошад, ки он то ҳол қисман боқӣ мондааст. Ансамбли Шоҳи Зинда маҳсули ҳунари якҷанд насли меъморон, наққошон, ҳаттогон ва дигар ҳунармандон буда, дар он тамоми қомебиҳои ҳунари меъморӣ, ороишӣ ва тасвири таҷассум ёфтааст.

Гӯри Мир. Мақбараи Гӯри Мир аз муҳимтарин ёдгориҳои асри XV ба шумор меравад. Ба соҳтани ин мақбара дар Самарқанд соли 1404 бо фармони Темурланг оғоз карданд. Аввалин бор дар ин ҷо ҳасади яке аз рӯҳониёнро бо номи Мирсаид Барақа, ки дар лашкарқашпиҳои Темурланг ҳамроҳаш буд, гӯридаанд. Мирсаид Барақа дар замони ҳаёт будани Темурланг вафот кард ва ўро дар Андхӯй дафн карданд, аммо Шохруҳ ҳасади ўро аз Андхӯй оварда, дар ин мақбара дафн намуд. Аз ин

сабаб ин мақбараро Гӯри Мир номидаанд. Баъдтар он ба оромгоҳи хонаводаи Темуриён табдил ёфт. Дар мақбараи Гӯри Мир Темурланг, писарони вай: Умаршайх, Мироншоҳ, Шохруҳ, набераҳои: Муҳаммад султон, Улугбек ва ду абаи хурдсоларо дафн шудаанд.

Тарҳ ва соҳи ин мақбара одист. Танаи ҳашигӯшаи он аз мармари сафед бино ёфта, устувои он бо навиштаҷоти бошукӯҳ ороиш шудааст. Гунбази он осмониранг буда, аз 64 қираи бо ҳам мувофиқ иборат аст. Пештоқи иморат бо нақшҳои нафис зинаг дода шудааст. Дар маркази мақбара сағонаҳое воқеанд, ки онҳоро аз санги мармар ва нефрит тарошидаанд ва бо панҷараи сафеди мармарини қандакорӣ ихота кардаанд. Қисми дохилии мақбара бо ақиқи сабзранг ва оби тилло оро ёфтааст, ки ба он ҳусни зиёда мебаҳшад. Мақбараи Гӯри Мир аз намунаҳои олии ҳунари меъморӣ ба шумор меравад.

Мадрасаи Улугбек

Расадхонаи Улугбек

Мадрасаи Улугбек. Улугбек соли 1417 дар қисмати ғарбии майдони Регистони Самарқанд ба сохтмони мадрасаи бошукӯхе шурӯъ намуда, соли 1420 сохтмони онро ба анҷом расонид. Ин мадраса бо хишти пухта бино ёфта, андозаи он ба 56x81 метр баробар аст. Дар сахни дохилии мадраса майдони болокушодае мавҷуд аст, ки дар мобайни он ҳавзи ҳашткунҷа ҷойгир аст. Равоқи даромадгоҳи асосии мадраса бо расми осмон ва ситораҳои панҷ ва даҳбурҷа кошнокорӣ шуда, барои ороиши девор аз хиштҳои мунаққаш истифода гардидааст.

Дар муқобили мадраса масҷиде мавҷуд аст, ки ибтидо он аз 50 хонақоҳи дар ду табақа воқеъбуда иборат буд. Дар ин масҷид зиёда аз 100 донишҷӯ зиндагӣ мекард. Аз ҷумла дар байни ин донишҷӯён ашхоси барҷаставу маъруф, ба мисли шайхи тариқати нақшбандия Хоча Аҳрор ва шоир Абдурраҳмони Ҷомӣ дар он таҳсил намудаанд. Дар асри XVIII ин мадраса хароб гардид.

Расадхонаи Улугбек. Яке аз беҳтарин ёдгориҳои он замон бинои расадхонаи Улугбек ба шумор меравад, ки он бо фармони худи ӯ дар солҳои 1428 – 1429 дар доманаи баландии Чӯпонатои Самарқанд сохта шудааст. Расадхона мудаввар (силіндршакл) буда, 30,4 м баландӣ дошт ва аз се қабат иборат буд. Он бо ҷӯбҳои кандакорӣ, сафолҳои сирдори нақшин ва сангҳои мармар ороиш шуда буд. Дар расадхона аз асбоби олоти нучумшиносӣ, мисли соатҳои офтобӣ ситораӣ, устурлоб, афзори зовиясанҷ (кунҷсанҷ) ва ғайраҳо истифода бурда, бо онҳо ҳаракати Офтоб, Моҳ, сайёраву ситораҳоро таҳқиқ мекарданд. Қисмати ҷанубии асбоби зовиясанҷ дар чуқурии 11 метр ҷойгир шуда, қисмати дигари он дар самти шимол аз сатҳи замин 30 метр баланд буд. Расадхона китобхонае ҳам дошт. Хучраи дарунии биноро

тасвири бурҷҳо, харитаи осмон, кӯҳу баҳрҳо, тасвири кураи арз бо мамлакатҳои ҷаҳон зеб меоданд.

Ин расадхона дар рушди илми нучуми он давра нақши ниҳоят муҳиме бозидааст. Дар ин ҷо як зумра ситорахоро муқаррар карда, тавассути он дар соли 1437 ҷадвалҳои нучумие, ки аҳамияти умумиҷаҳонии илмӣ доштанд, бо забони тоҷикӣ тартиб дода шудаанд. Дар онҳо вазъияти беш аз ҳазор ситораи ба ҷашм аён ва мавқеи тақрибан ҳамаи шаҳрҳои Шарқи исломӣ муайян шудааст. Ҷадвалҳои нучумии ин расадхона дар зарфи чандин аср ҳам дар Ғарб ва ҳам дар Шарқ доир ба омӯзиши вазъияти илми нучум ҳамчун китоби дарсӣ хизмат кардаанд.

Баъди кушта шудани Улугбек (1449) расадхонаро вайрон карданд ва ҳоло аз ин расадхона фақат қисми дар зери замин маҳфузмондаи асбоби зовиясанҷ (баландиаш 11 метр) боқӣ мондааст.

Маҷмӯи иморати Мусалло дар Ҳирот. Дар ин давра Ҳирот низ бо ёдгориҳои меъмории худ шуҳрат пайдо намуд. Дар қомат афрӯхтани чунин ёдгориҳои меъмории ҳиссаи ҳамсари Шохрух – Гавҳаршод хеле арзанда аст. Дар байни ёдгориҳои меъмории машҳури Ҳирот маҷмӯи иморати Мусалло номбар кардан мумкин аст, ки аз масҷиди калон, мадраса ва мақбара иборат буд. Ин биноҳо дар муддати қариб 20 сол, аз соли 1418 то соли 1437, зери назорати бевоситаи меъмори варзида Қивомиддини Шерозӣ сохта, зебу зинат дода шуданд. Масҷиди ин иморат намозгоҳи бузурге дошта, тавре тарроҳӣ шуда буд, ки барои ҷамъ омадани мардуми зиёд хеле ҳам муносиб буд. Дарозии он 106 метр ва бараш 64 метрро ташкил дода, манораи баланд дошт. Саҳни дохилии он масоҳати 52x29 метрро дар бар мегирифт. Ин маҷмӯаи ёдгории меъмории қисмати хеле каме боқӣ мондааст. Манораҳои сечузъаи бисёр мавзун ва мақбараи хеле қолиби Гавҳаршод, ки яке аз гӯшаҳои мадрасаро ишғол намуда, қисми таркибии он ба шумор мерафт, аз ҳашмат ва азамати он гувоҳӣ медиҳанд.

Мадрасаи Шохрух. Ин мадраса ва хонақоҳи он бо ташаббуси Шохрух дар шаҳри Ҳирот бино гардид ва сохтмони он соли 1410 ба итмом расид. Мадрасаи Шохрух бо сабки ороишии худ аз шукӯҳу азамати бисёре бархурдор буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо фаъолияти ин мадраса дар нимаи дууми асри XV хеле раванг дошт.

Мадрасаи Гавҳаршод. Ин мадрасаро бо фармони Гавҳаршод, духтари султон Ғиёсиддини Ғурӣ, ки завҷаи Шохрух буд, меъмори маъруфи Хуросон Қивомиддини Шерозӣ сохтааст. Он бо номи масҷиди Гавҳаршод низ маъруф аст. Мадрасаи Гавҳаршод дар замони Шохрух ва баъди он хеле шуҳрат ёфта буд. Ҳангоме ки яке аз олимони ё бузургони вафот

мекард, дар ин мадраса бо иштироки шахсиятҳои маъруфи Ҳирот маросими азо барпо мегардид.

Мадрасаи Гавҳаршод аз маҷмӯаи биноҳо: масҷиди калон (намозгоҳ), мадраса ва мақбара иборат буд. Дар мақбараи он Гавҳаршод ва дигар аҳли ин хонадон дафн шудаанд. Баъдтар дар паҳлуи ин маҷмӯаи меъморӣ мадрасаи Хусайн Бойқаро сохта шуд. Маҷмӯаи меъморӣ Гавҳаршод аз пештоқи баланди даромадгоҳ, 4 айвон, 8 манора ва роҳрави душӯнаи хавлиро иҳотакарда иборат буд. Мақбараи Гавҳаршод, ки сохтмонаш соли 1432 ба охир расидааст, дар яке аз толорҳои даромадгоҳи мадраса воқеъ буда, бо нақшу нигор ороиш ёфта, бо кошинҳо рӯйпӯш гардидааст. Дар нимаи дуоми асри XIX ин маҷмӯаи меъморӣ валангор гардида, танҳо мақбараву манораҳо боқӣ монданд.

Хучанд. Мақбараи Шайх Муслиҳиддин.

Дар ин давра дар шаҳрҳои дигари Мовароуннахру Хуросон низ иншооти меъморӣ бошукӯҳ қомат афрохта буданд. Аз ҷумла маҷмӯаи меъморӣ қасри Оксарой дар Шахрисабз, мақбара-масҷиди Хоҷа Аҳмади Ясаъӣ дар шаҳри Туркистон, мақбараи Шайх Муслиҳиддин дар Хучанд, мақбараи Абдуқодири Ҷелонӣ дар Истаравшан, маҷмӯаҳои меъморӣ Шоҳи Хомӯш ва Амир Сайиди Алии Ҳамадонӣ дар минтақаи Кӯлоб, мақбараи Муҳаммад Башоро дар Панҷакент ва ғайра.

Қобили қайд аст, ки дар иншооти меъморӣ ин давр хусусиятҳои хоси меъморӣ миллии тоҷикӣ мушоҳида мегарданд.

Сарчашма:

Мирхонд дар бораи бунёди Боғи Шамол чунин менависад: «Ва чун аз лахву сурур фароғат ҳосил омад, ҳазрати Соҳибқирон (Темурланг)... ба боге, ки дар шимоли Самарқанд эҳдос фармуда буда ва ба Боғи Шамол иштихор ёфта буд,... ба иморати қасри рафеи дилкаш фармон дод. Ва устодони моҳир ва меъморони содик, ки аз Хуросону Ироқ ва Озарбойчону Бағдод ва соири амсор (шаҳрҳо) ва билод (кишварҳо) дар Самарқанд чамъ оварда буданд, тарҳи онро ба килки басорат бар лавҳи маҳорат кашиданд. Ва чун... воқифони дақоиқи фанни нучум соате масъуд (хушбахт) ва замоне маҳмуд (писандида) ихтиёр карда, ба таърихи чимодиюлохири санаи 799 хичрии камарӣ (марти 1397) банноёни (бинокорони) чобукдаст бунёди он ниҳоданд ва чаҳор рунки қасри собити арконро бар умаро қисмат намуда ва ҳазрати соҳибқирон... мултафит (таваҷҷуҳ) ба он шуд то дар муддати чихилу панҷ рӯз ба итмом расид».

Мирхонд. Равзат-ус-сафо. Тасҳеҳ ва таҳияи Чамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. Техрон, 1380, саҳ. 4857 – 4858.

Маълумоти Мирхонд дар бораи сохтани Боғи Дилқушо: «Ва дар поизи (тирамоҳи) санаи 799 (1397)... ҳазрати Соҳибқиронӣ (Темурланг)... фармон фармуд, ки бар канори марғзори Кони Гил, ки дар назҳат ва тароват аз равзаи фирдавс ва боғи ҷаннат нишон меод, муҳандисони муътабар ва банноёни (бинокорони) соҳибҳунар, ки бар даргоҳи подшоҳи ҳафт кишвар мучтамеъ буданд, дар рӯзи шоиста... бунёди боғи рафеъ ниҳоданд. Ҳар зилъе (тарафе) 1500 гази шаръӣ ва дар миёни ҳар рукне (сутун) аз он аркон (сутунҳо) дарвозаи оли тартиб доданд, ки тоқи он дар баландӣ аз фалаки гардун мегузашт ва дар арсаи он наботот ва афрои ашҷори мусаммара (дарахтони мевадиханда) ва гулҳои хушбӯ ва раёҳини тозарӯй биншонданд. Ва чун гунҷай дил ба назораи он монанди гули садбарг шукуфта мешуд, ба Боғи Дилқушо мавсум гашт. Ва ҳазрати Соҳибқиронӣ аз барои қушодагии хоҳири Такалхонум бинти Хизрхочаи уғлон, ки Шамъчаҳон ва Ғиёсиддини тархон ба хостгории ӯ фиристода буд, партави илтифот бар итмоми он афканда маҳсус ба вай сохт».

Мирхонд. Равзат-ус-сафо. Тасҳеҳ ва таҳияи Чамшеди Каёнфар. Ҷилди шашум, баҳши аввал. Техрон, 1380, саҳ. 4861-4862.

Маълумоти Мирхонд дар бораи бинои масҷиди ҷомеъ дар Самарқанд: «Темур дастур дод, то масҷиди ҷомеи муътабаре дар Самарқанд бисозанд ва рӯзи якшанбеи чаҳоруми моҳи рамазони соли ҳаштсаду як (рӯзи ҷумъа, 10 майи соли 1399) тарҳи онро рехтанд ва аз сангтарошони Озарбойҷон, Форс ва Ҳиндустон дувист тан дар худи масҷид ба кор машғул шуданд ва 500 тан дар кӯҳҳо ба буридани санг иштиғол доштанд ва 95 занҷири филро, ки аз Ҳиндустон оварда буданд, барои ҳамлу нақли олоту асбоб ба кор гирифтанд. Худи Темур дар сари иморат ҳозир мешуд ва аксар авқот дар мадрасаи Хонум ва хонақоҳи Тумоноғо, ки дар наздикии масҷид буд, мегузаронид. 480 сутуни аз санг тарошида омода карданд, ки тӯли ҳар як ҳафт газ буд ва фаршҳо ва сакфҳо низ аз тахтасангҳо тарошида буд ва иртифои масҷид

то сақф қариб нух газ буд. Чахор манора дар ҳар гӯшае сохта шуд ва дари бузурги онро аз «хафтҷӯш» дуруст карданд. Гирдогирди деворҳо ва гирди тоқҳо бо катибаҳои аз санг тарошида зинат ёфта буд ва дар он сураи «Жаҳф» ва оёти дигари Қуръонро навишта буданд».

Мирхонд. Равзат-ус-сафо. Таҳзиб ва тахлиси доктор Аббоси Зарёб. Техрон, 1373, сах. 1090 – 1091.

Катибаҳои рӯи санг

Санаҳои муҳим:

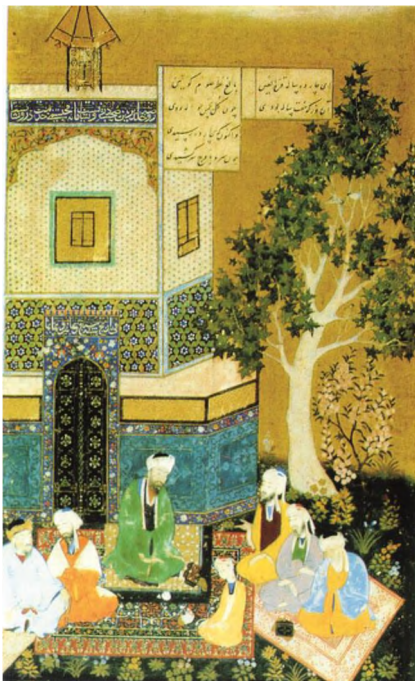
- 1399 – 1404 – сохта шудани мадрасаи Бибихонум
- 1404 – сохта шудани мақбараи Гури Мир
- 1410 – сохта шудани мадрасаи Шохрух
- 1417 – 1420 – сохта шудани мадрасаи Улугбек
- 1418 – 1438 – сохта шудани мадрасаи Гавҳаршод
- 1428 – 1429 – сохта шудани расадхонаи Улугбек
- 1449 – вайрон гардидани расадхонаи Улугбек

Савол ва супоришҳо:

1) Вазъи бинокорию меъморий дар асри XV дар кадом ҳолат қарор дошт? 2) Моҳияти усули нави сохтани бомҳои гунбазӣ аз чӣ иборат буд? 3) Биноҳои боҳашмати он даврро номбар кунед ва дар бораи онҳо маълумот диҳед. 4) Дар бораи расадхонаи Улугбек нақд кунед ва нақши онро дар тараққиёти илми нучуми он давра шарҳ диҳед. 5) § 13-ро такрор намоед.

§ 16. ХУНАРИ НАҚҚОШӢ ВА МИНӢТУРА

Хирот ҳамчун маркази асосии рушди хунари наққошӣ, минӢтура ва рассомӣ. Хирот дар ин давра ба яке аз марказҳои асосии рушди хунари наққошӣ, минӢтура ва рассомӣ табдил

МинӢтураи Беҳзод «Низомӣ фарзандаширо панд медиҳад»

ёфт. Дар нимаи аввали асри XV писари Шохрух Бойсунгур дар Хирот китобхонае ташкил кард, ки он дар баробари махзани китобҳои нодир будан, боз вазифаи коргоҳи аҳли хунарро ҳам адо мекард. Дар он ҷо беҳтарин минӢтурасозҳо, хаттотон, наққошон ва саҳҳофҳо кор мекарданд. Шумораи хушнависон ба чил нафар мерасид. Дар нимаи дуюми асри XV султон Хусайн Бойқаро онҳоро аз ҳар гӯшаю канори мамлакат ба ин ҷо оварда буд.

Дар асри XV аксари деворҳои иморатҳои бошукӯҳи Хирот монанди Самарқанд бо тасвирҳои гуногун зебу зинат дода шуда, муҳтавои он тасвирхоро манзараҳои ҷангу муҳосираи шаҳрҳо, базму зиёфат, русуми пазирӣ ва амсоли онҳо ташкил меоданд. Дар тасвирҳои рӯи девори он иморатҳо инчунин, суратҳои

ҳокимон, фарзандону наберагон, дарбо-риён ва маликаҳои хонадони темурӣ акс меёфтанд.

Дар ин давра бисёр минӢтурасозони машҳур асарҳои нодиро бо санъати баланд меофариданд. Дар онҳо ба нафосати тасвир, обуранги фаровон ва ифодаи ҳолати рӯҳӣ диққати махсус дода мешуд. Дар китобхонаи Бойсунгур солҳои 1429–1430 нусхаи «Шохнома» китобат гардида буд, ки он бо 20 минӢтура ороиш ёфта ва он намунаи беҳтарини мактаби минӢтурасозии он замон ба шумор мерафт.

Мактаби минӢтурасозии Хирот. Камолиддин Беҳзод ва шохкорҳои ӯ. Мактаби минӢтураи Хирот дар нимаи дуюми асри XV тавассути як зумра хунармандони моҳир ба авҷи тараққиёти худ расид. Дар байни ин хунармандон машҳуртарини онҳо Камолиддини Беҳзод (таваллудаш байни

солҳои 1450 – 1460, вафоташ соли 1536/37) ба ҳисоб мерафт. Бехзод дар ҳунари рассомӣ минётурасозӣ равияи тоза ба вучуд оварда, устои як мактаби махсуси наққошии замон гардид. ӯ шоғирдони бисёре тарбия намуд, ки яке аз онҳо наққоши машҳури он аср Қосим Алӣ буд. Бехзод ба усул ва услубҳои маълуми муқаррарии тасвиркашӣ эҷодкорона муносибат карда, ба онҳо навигарӣ ворид мекард. Чунин муносибати эҷодкорона ба вай имкон дод, ки минётураҳои беҳамтову беназир офарад. Таъсири мактаби минётурии Ҳирот дар асрҳои минбаъда дар офаридаҳои мусаввирони Табрзу Бухоро ва шаҳрҳои дигар мушоҳида мешавад.

Минётураи Бехзод «Мӯсафед»

Бехзод сураатгари мумтоз буд. ӯ дар офаридаҳои кифоии шахсони маъруфи сиёсиро низ инъикос менамуд. Тасвирҳои султон Ҳусайн ва Муҳаммади Шайбонихон аз шохкорихи Бехзод дар ҳунари рассомӣ ба шумор мераванд.

Асарҳои бо маҳорати баланд офаридаи ҳунармандони забардасти Ҳирот яке аз куллаҳои баланди фарҳанги бадеии Шарқ ба шумор мераванд.

Самарқанд ва Ҳирот ҳамчун марказҳои бузурги фарҳанг. Самарқанду Ҳирот дар ин давра ҳамчун пойтахт марказҳои бузурги фарҳангӣ ба шумор мерафтанд. Темурланг дар Самарқанд бисёр намояндагони илму фарҳанг, мисли олимони шоирон, меъморон ва ашхоси касбу кори ғуногунро аз дигар кишварҳо асир карда оварда буд, ки онҳо минбаъд дар рушди нумӯи фарҳанги ин давра таъсири муҳим расониданд. Дар

Самарқанд рӯшанфикрони зиёде умр ба сар бурда, дар соҳаи илм, адабиёт, таърих, хунарҳои меъморӣ ва амсоли онҳо асарҳо эҷод кардаанд.

Ҳирот, ки пойтахти дуҷуми давлати Темуриён ба шумор мерафт, дар он давра ба пояи баланди тараққӣ расида, дар Шарқи Миёна ба яке аз бузургтарин марказҳои илму фарҳанг табдил ёфт. Дар Ҳирот Абдурраҳмони Ҷомӣ, Алишер Навоӣ, Ҳофизи Абрӯ, Бехзод барин намоёндагони барҷастаи илм, фарҳанг ва хунар зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Дар айёме, ки султон Аҳмади Ҷалоир дар Ироқ ва Озарбойҷон ҳукмронӣ дошт, дар Бағдоду Табрис як зумра мусаввирон, хушнависон, наққошон ва хунармандонро даъват намуд, ки ба нусхабардорию ороиши китобҳо машғул шаванд. Минбаъд намоёндагони Оли Ҷалоир, ки аз авлоди муғул буда, даъвои бевоситаи элхониро доштанд, дар пешбурди хунар ва дастгирии нависандагонро хунармандон сахм гузоштанд. Дар солҳои 1386 – 1387 аз тарафи хаттот Маҳмуд ибни Муҳаммади Бағдодӣ нусхаи «Ҳамса»-и Низомӣ бо хатти настаълиқ рӯйнавис шуд, ки он бо 23 минҷура ороиш дода шуда буд. Соли 1392 «Калила ва Димна» барои Шохвалад писари султон Аҳмад бо хатти насх рӯйнавис шуд, ки он 72 минҷура дар бар мегирифт, шарҳи «Ҳафт иқлим» бо 78 минҷура офарида шуд. Яке аз хунармандони барҷастаи дарбори султон Аҳмади Ҷалоир – Абдулхай шоғирди Шамсиддин буд, ки баъдтар Темурланг ӯро маҷбури ба Самарқанд овард.

Дар ин давра дар соҳаи хунари коркарди филизот як қатор пешрафтҳо ба ҷашм мерасанд. Маснуот бештар аз тилло, нуқра, мис ва хӯлаҳои биринҷӣ сохта мешуд ва усули коркард ва тазйини онҳо хеле мураккаб буд. Дар асрҳои XIV – XV баъзан маснуоти филизӣ бо устухони қандақоришуда хотамкорӣ мешуд. Намунаи равшани хунари коркарди филизоти ин давр деги макбараи Аҳмади Ясавӣ ва шаш ҷароғест, ки дар соли 1397 аз ҷониби хунарманд Изуддин ибни Тоҷиддини Исфохонӣ рехтагарӣ шуда буд.

Маснуоти тиллоии ин давр бо латофату назокати худ шуҳрат дошт. Махсусан, маснуоти тиллоии барои ороиши занҳо истифода мешуда бо як маҳорати хеле хоси он давр сохта мешуд.

Дар ин давра санъати ҳаққокӣ дар рӯйи санг низ ба таври васеъ истифода мегардид. Хусусан, сангҳои мазор бо нақшу ниғори хосе омода карда мешуданд.

Хунари қулогарӣ низ дар ин давра ниҳоят рушд ёфта буд. Наққошон маснуоти сафолинро бо нақшҳои мухталифи ранга оро дода, аксар вақт дар рӯйи маснуоти нисбатан калонҳаҷм расмҳои паранда ва ҳайвоноти гуногунро мекашиданд.

Ҳангоми ороиши иншооти меъморӣ аз қандақориҳои рӯйи ҷӯб ба таври васеъ истифода карда мешуд.

Сарчашма:

Китоби «Таърихи Эрон» дар бораи сабки мактаби Ҳирот чунин маълумот додааст: «Суннати зебо, ки аз муддатҳо пеш дар Ҳирот барқарор шуда буд – хиротӣ, ки Бойсунгур, бародари чавонтари Иброҳим пуштибони барҷастаи хунари насли худ дар ин шаҳр буд, – фаротар аз соли 1425 намерафт. Дарвоқеъ, дар каламрави хушнависӣ аҳамияти Ҳирот аз соли 1420 ба баъд шуруъ шуд ва дар замоне буд, ки Бойсунгур барои гӯшмолии ҳокими Табрэз дар раъси лашкаре ба он ҷо рафт ва Мавлоно Чаъфари Табрэзӣ, устои хатти настаълиқ, Саидахмади наққош, Хоҷаалии мусаввир ва Қивомиддини саҳхофро ҳамроҳи худ ба Ҳирот овард. Чаъфар дар соли 1421 аз сабки бойсунгурӣ баҳра гирифт, вале кӯхнатарин нусхаҳои хаттӣ бо нигораҳое, ки барои ӯ таҳия шуда буд, шомили ду чилди кӯчаки зариф ба таърихи 1426 – 1427 буд ва ин ду чилд иборат буданд аз: «Гулистон»-и Саъдӣ, ки худи Чаъфар онро таҳрир кард ва як гулчин, ки ба василаи Муҳаммад ибни Ҳисом маъруф ба Шамсиддини Султони мусаннибардорӣ шуд. Ва як нусхаи севум як сол баъд аз рӯи «Хумой ва Хумоюн»-и Хоҷӯи Кирмонӣ ба василаи ҳамон хушнавис таҳия гардид. «Гулистон», ки имрӯза дар китобхонаи Частрбеатии Дублин қарор дорад, аз зеботарин нусхаҳои хаттии форсӣ ба шумор меравад, ҳафт нигораи сода ва фиребандаи он иҷрои тоза ва бадеи фазои тасвирхоро пӯшондааст. Дар сето аз онҳо қорбасти девори хамида ҳамроҳ бо дари бози он таҷриба шуда ва сахнаи бастае барои амалу кунӣш ба вучуд овардааст, дар ҳоле ки нишондихандаи иртиботи дунёи дарун бо дунёи берун аз тариқи дари нимабоз аст. Ҳолатҳои ҳар пайкарае, ки қомилан бо рӯҳу гӯё аст, дар иртибот бо дигар пайкараҳост. Пайкараҳои хушк ва расми мактаби Чалоирӣ дар ин ҷо зинда шудааст. Дар иҷрои манзараҳо ҳам як чунин пешрафте сурат гирифта. Ин амал то андозае бо тарс ва ларз дар «Хамса»-и Низомӣ соҳҳои 1376 – 1377 дар мактаби Чалоирӣ қор шуда, вале вуруди пайкараҳо ба чилва таркиббандӣ аз таъсири зиёди он қостааст ва ҳол он ки дар ин замон хунармандони Бойсунгур ёд гирифтаанд, ки чӣ гуна уфукро ба ақиб бибаранд. Матни ашъор дар чилватар таркиббандӣ шиновар аст ва ба сони пардае амал карда, ки уфуқи дар дурдастро пӯшондааст. Рангпардозии он сард аст... Дарвоқеъ, рангҳои фирӯзай, обӣ ва сабз галаба дорад. Ин нигораҳо назари нигораҳои Ҷунайдӣ ҳама ҷой баргро пӯшонда ва мисли онҳо катибаҳои тазйини зебои болои сохтмонҳо ироа шудааст. Дар ин ҷост, ки сабки дарбории Ҳирот зода шудааст».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷумаи Яъқуб Оҷанд, Техрон, 1378, сах. 391 – 392.

Дар хусуси пастравии хунар дар каламрави Ҳирот дар китоби «Таърихи Эрон» ахбори зерин оварда шудааст: «Ошuftагии сиёсӣ баъд аз марги Шохруҳ ва Улуғбек аввало дар 1447 ва дуҷуми дар соли 1449 ва низ қоҳиши манобеи ҳонадони темурӣ дар тавлидоти хунарии Эрон вақфае эҷод кард. Аз инҳо гузашта Ҳирот, ки ба муддати сӣ сол маркази ин мактаб ба ҳисоб мерафт, дар арзи бист соли оянда таърихи бесубот ва пуросӯберо аз сар гузаронд. Султон Абӯсаид ибни

Мироншоҳ Ҳиротро дар даҳаи 1458 – 1469 пойтахти худ қарор дод. Аз ин давра нусхае, ки дорои нигора бошад, чизе мавҷуд нест, чуз гулчине, ки ба Абӯсаид тақдим шуда».

Таърихи Эрон. Давраи Темуриён. Тарҷумани Яъқуб Оҷанд, Техрон, 1378, сах. 399.

Санаҳои муҳим:

1386 – 87 – рӯйнавис шудани нусхаи «Ҳамса»-и Низомӣ

1392 – рӯйнавис шудани «Қалила ва Димна» бо хати насх

1429–30 – китобати нусхаи «Шоҳнома» дар китобхонаи Бойсунғур

Савол ва супориш:

- 1) Дар бораи рушди ҳунари наққошӣ, минҷура ва рассомии Ҳирот маълумот дода, ёдгориҳои меъмории онро номбар кунед.
- 2) Дар бораи Қамолӣддин Бехзод ва шоҳкориҳои ӯ нақл кунед.
- 3) Мавқеи Самарқанд ва Ҳиротро дар рушди илм, фарҳанг ва ҳунари асри XV шарҳ диҳед.
- 4) § 14-ро тақрир намоед.

§ 17. ИЛМ ВА АДАБИЁТ

Рушди илм. Дар нимаи дуҷуми асри XIV ва асри XV соҳаҳои гуногуни илм рушд ёфта, ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Олимон дар соҳаҳои тиб, нучум, ҳуқуқ, фалсафа ва таърих асарҳои беҳамто эҷод карда, дар таърихи башариёт хизматҳои арзанда намудаанд.

Олими маъруф, файласуф ва адиби ин давр Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ мебошад, ки бо номҳои Мири Қабир, Шоҳи Ҳамадон, Ҳазрати Амирҷон ва бо лақабҳои Алии Сонӣ ва Сиёхпӯш маъруф аст. Ӯ соли 1314 дар шаҳри Ҳамадон таваллуд ёфта, таҳсили ибтидоиро дар кӯдакӣ назди тағояш Алоуддин гирифта, дар мактаби шайхӣ маъруфи замонаш Алоуддавлаи Симнонӣ тарбият ёфтааст. Дар тариқат пайрави шайхӣ маъруфи силсилаи кубравия Маҳмуди Маздоқӣ гардид ва ба дастури ӯ ба ҷаҳонгардӣ пардохт. Тӯли беш аз 21 сол барои таблиғи андешаҳои худ миёни халқҳои гуногун заҳмат кашид ва ба кишварҳову шаҳрҳои чун Маккаву Мадина, Бағдод, Басра, Шом, Симнон, Курдистон, Язд, Луристон, Султония, Табрез, Ҳинду Покистон, Хатлон, Балх, Бадахшон ва Чину Сейлон сафар кард. Дар ин минтақаҳо иродатмандону ихлосмандони зиёде ба ӯ мепайванданд ва Сайид Алии Ҳамадонӣ ҳамроҳи онон ба кишварҳои дигар сафар мекард.

Сайид Алии Ҳамадонӣ се маротиба ба Хатлон сафар карда, аз роҳи Балх ва Бадахшони Афғонистон ба Қӯлоб омада,

дар деҳаҳои Алишоҳ ва Чӯбак чанд муддат зиндагӣ кардааст.

Бадгӯён ва ҳосидон назди Темурланг бадгӯиҳои Сайид Алии Ҳамадониро мекунад, ки ӯ гӯё дар Хатлон даъвои салтанат мекунад. Темурланг аз ин бимнок мешавад ва аз Сайид Алии Ҳамадонӣ талаб мекунад, ки ин сарзаминро тарк кунад. Сайид Алии Ҳамадонӣ баъди вохӯрӣ бо Темурланг Хатлонро тарк мекунад ва ба Кашмир меравад.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бори охир соли 1384 меҳаҷад ба ҷониби Хатлон сафар кунад. Роҳи сафараш аз тариқи Покҳлии Покистон мегузашт. Ӯ аз ҷониби ҳокими он-малик Шарафиддини Хизршоҳ бо камоли иззату икром пазируфта мешавад, вале дар ин ҷо ӯ бемор шуда, баъди чанд рӯзе вафот мекунад. Тибқи васияташ ҷасадашро баъд аз шаш моҳи вафоташ ба шаҳри Кӯлоб меоранд ва ба хок месупоранд.

Сайид Алии Ҳамадонӣ бештар аз 70 асари ирфонӣ, илмӣ ва адабӣ дар заминаи фикҳ, ҳадис, фалсафа, ахлоқ, сиёсат ва ғайра таълиф кардааст. Муҳимтарини асарҳои ӯ: «Захират-ул-мулк», «Авроди фатҳия», «Миръот-ут-тоибин», «Мактуботи амирия», «Рисолаи футувват», «Воридоти амирия», «Чихил мақоми сӯфия», «Рисолаи дарवेशия», «Одоб-ул-муридин», «Рисолаи Ҳамадония», «Рисолаи зикрия» мебошанд.

Яке аз файласуфон, олимони ва мантиқшиносони маъруфи он замон Саъдуддин Масъуд ибни Умари Тафтазонӣ (1332 – 1389) мебошад. Ӯ дар соҳаи сарфу наҳв, фикҳ ва илми баён рисолаҳои зиёде таълиф намудааст, ки ханӯз дар вақти дар қайди ҳаёт будани вай ба қатори китобҳои дарсӣ дохил гардидаанд. Ӯ дар Ғиждувон, Ҷом, Самарқанд, Хирот, Сараҳс дарс гуфта, зимнан ба корҳои илмӣ машғул шудааст. Баъди ҳамчун мударрис ва олим шуҳрат ёфтаниш, ӯ ба Самарқанд даъват шуд. Тафтазонӣ дар Самарқанд қариб 18 сол зиста, аксари асарҳои ӯро дар ҳамон ҷо таълиф кардааст. Асарҳои машҳури ӯ «Таҳзиб-ул-мантиқ ва-л-калом», «Ас-саъдия», «Ал-иршод-ул-ҳодӣ», «Ал-мухтасар-ул-маонӣ», «Ал-мутававал» мебошанд. Ба якҷанд асари пешгузаштагонаш шарҳ низ навиштааст.

Яке аз мутафаккирони асри XV форс-тоҷик Ҷалолоддини Давонӣ (1427 – 1503) ба шумор меравад. Давонӣ аввал дар деҳаи Давон, сипас дар Шероз таҳсил кардааст. Ба ақидаи Давонӣ фалсафа илмест дар бораи мавҷудот ва ҳастӣ, ки аз ду қисм – ҳикмати назарӣ ва амалӣ иборат аст. Ба қалами Давонӣ асарҳои зиёде доир ба фалсафа, мантиқ, ахлоқ, риёзиёт, монанди «Ахлоқи Ҷалолӣ», «Исботи вочиб», «Шарҳи таҳзиб-ул-мантиқ валкалом», «Шарҳи ишорот», «Рисола дар адолат», «Шарҳи таҷриди Уқлидус» ва ғайра тааллуқ доранд.

Таърихнигори барҷастаи он давр Низомиддини Шомӣ ба шумор меравад, ки солҳои 1392 – 1393 дар шаҳри Бағдод зиндагӣ кардааст. Вақте ки Темурланг Бағдро забт кард, ба Низомиддини Шомӣ супорид, ки таърихи салтанаташро нависад. Низомиддини Шомӣ дар соли 1404 бо унвони «Зафарнома» китобе навишт, ки дар он ба ҷуз аз ҳуҷумҳои Темурланг ва хунрезҳои вай, инчунин, доир ба таърихи нахзатҳои мардумӣ, аз он ҷумла, шӯриши Сарбадорон ва роҳбарони он маълумот дарҷ гардидаанд. Ӯ шоир низ буда, бо таҳаллуси Низомии Шомӣ шеър мегуфт ва қисме аз ашъорашро дар «Зафарнома» сабт кардааст.

Таърихнигори машҳури дигари он давр Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Арабшоҳ (1392–1450) буд, ки дар Димишқ таваллуд ёфтааст. Темурланг соли 1401 Шомро ишғол намуда, Ибни Арабшоҳ ва хешу ақрабояшро ҷун асир ба Самарқанд овард. Дар Самарқанд аз олимони машҳур таълим гирифт. Ибни Арабшоҳ асарҳои зиёди таърихро, ба мисли: «Ғуррат-ус-сияр фи дувал ат-турк ват-татар», «Фуқоҳат-ул-хулафо ва муфокаҳат-уз-зурафо», «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» ва ғайра таълиф намудааст. «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» яке аз асарҳои машҳури ӯ ба шумор меравад, ки дар он аз разилатҳо ва хулқи бади Темурланг, инчунин, аз лашкаркашиҳо ва хунрезҳои ӯ маълумоти фаровон додааст. Ибни Арабшоҳ ягона таърихнигорест, ки Темурлангро хеле ҷасурона мазаммат ва сарзаниш мекунад.

Яке аз ашҳоси маъруфи он давр Муиниддин Муҳаммади Исфизорӣ ба шумор меравад. Ӯ дар Исфизори Ҷирот ба дунё омада, дар он ҷо тарбия гирифтааст. Дар хаттотӣ яке аз устодони бузург ба шумор меравад. Муиниддини Исфизорӣ инчунин, муаррихи варзида буда, соли 1491 доир ба таърихи Ҷирот китоберо бо номи «Равзат-ул-ҷаннат фи авсофи мадинати Ҷирот» таълиф намудааст.

Аз зумраи таърихнигорони машҳури он давр Мирхонд Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд (1433 – 1498) ба ҳисоб меравад, ки бо дастури Алишер Навоӣ асари худ «Равзат-ус-сафо фи сират-ил-анбиё вал мулк вал хулафо»-ро навиштааст, ки ба таърихи пайғамбарон, сулолаҳо, подшоҳон ва халифагон бахшида шудааст. Асар аз 7 ҷилд иборат буда, ҷилди 7 ва хотимаи асарро, ки ҷилди 8-ум низ меноманд, набераи духтари ӯ Ҳондамир ба итмом расонидааст.

Таърихнигори маъруфи ин давра Ҳондамир Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддини Ҳусайнӣ (1475 – 1535) ба шумор меравад, ки аввалҳо дар дарбори Темуриёни Ҷирот хизмат кардааст. Баъд аз сарнагун шудани сулолаи Темуриён дар Ҷирот, ба маркази Темуриёни Ҳинд – шаҳри Дехлӣ рафт. Дар замони ҳукмронии

Бобур ва писари ӯ – Ҳумоюн зиндагӣ ва хизмат кардааст. Хондамир дар Ҳиндустон асари сецилдаи худ «Ҳабиб-ус-сияр»-ро навиштааст, ки он таърихи Эрон, Мовароуннахру Хуросон ва дигар мамлакатҳои Шарқро дар бар мегирад. Ба қалами Хондамир инчунин, асарҳои «Дастур-ул-вузаро» ва «Ҳумоюннома» тааллуқ доранд.

Муаррих ва ҷуғрофидони тоҷик Шихобиддин Абдуллоҳ ибни Абдуллоҳи Ховарӣ, ки бо номи Ҳофизӣ Абрӯ машҳур аст, дар аҳди салтанати Шохрух умр ба сар бурдааст. Ҳофизӣ Абрӯ бо супориши Шохрух якҷанд асари таърихӣ ва дар ду ҷилд оид ба ҷуғрофия китобе таълиф намудааст. Шохрух инчунин ба Ҳофизӣ Абрӯ дастур медиҳад, ки таърихи умумичаҳониро дар як китоб ҳам оварад. Ҳофизӣ Абрӯ доир ба таърихи «Маҷмуаи Ҳофизӣ Абрӯ»-ро навишт. Ӯ дар он тарҷумаи тоҷикии «Таърихи Табарӣ», қисми зиёди «Ҷомеъ-ут-таворих»-и Рашидуддин ва «Зафарнома»-и Низомиддини Шомиро рӯйнавис карда, баёни воқеаҳои ин асарҳоро то солҳои ҳукумати Темурланг давом дод. Китобҳои «Таърихи Шохрух» ва «Зубдат-ут-таворих» низ ба қалами Ҳофизӣ Абрӯ тааллуқ доранд.

Дар соҳаи таърихнигорӣ олимони маъруфи зиёде буданд, ки доир ба таърихи ин давр асарҳои гаронбаҳо эҷод намудаанд. Машҳургарин таърихнигорони ин давр: Ғиёсиддин Алиӣ Яздӣ, Ҳоҷа Тоҷиддини Салмонӣ, Ҳусрав ибни Обиди Абарқӯҳӣ, Муиниддин Натанзӣ, Фасеҳи Хавофӣ, Ҷаъфар ибни Муҳаммади Яздӣ, Муҳаммад ибни Фазлуллоҳи Мӯсаӣ, Ҷаъфарӣ, Шарафуддини Яздӣ ва Абдураззоқи Самарқандӣ мебошанд.

Аз намояндагони варзидаи ин замон дар соҳаи адабиёт ва таърихи Абдураззоқи Самарқандӣ (1413–1482) буд, ки дар Ҳирот таваллуд шуда, қариб тамоми ҳаёташ дар он ҷо гузаштааст. Дар ҷавонӣ илмҳои таърих, ҳадис, тафсири забон, адабиёт ва санъати шеърро омӯхтааст. Аввалин асари Абдураззоқи Самарқандӣ шарҳи «Рисолаи Азудия» (оид ба грамматикаи забони арабӣ) буд, ки то замони мо нарасидааст. Ба қалами ӯ асарҳои адабии «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи ғароиб ва баёни аҷойиби он» ва девони ғазалиёт тааллуқ доранд. Абдураззоқи Самарқандӣ дар илми таърих асари дучилдаи «Матлаъ-ус-саъдайн ва маҷмаъ-ул-бахрайн»-ро таълиф намудааст, ки воқеаҳои таърихӣ солҳои 1304–1470-умро дар бар мегирад.

Аз олимони маъруфи он замон Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба шумор мерафт. Вай дар соҳаи ваъзу иншо хеле моҳир буд. Кошифӣ доир ба ахлоқ, таърих, тасаввуф, нучум, риёзиёт, фикҳ ва ғайра 37 асари илмӣ ба мерос гузоштааст, ки муҳимтаринашон инҳост: «Оинаи Искандарӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Саҳифаи шохӣ», «Рисола дар илми ҳисоб», «Калиди

ганҷо дар кимиё», «Анвори Суҳайлӣ» ва ғайра. Ғайр аз ин, Кошифӣ дар шеърнависӣ низ маҳорати баланд дошт. Аз мероси манзуми ӯ маснавис бо номи «Зод-ул-мусофирин» боқӣ мондааст, ки ақидаҳои тасаввуфии ӯро дар бар гирифтааст.

Илмҳои дақиқ аз қабилӣ илми нучум ва ҳандаса низ дар ин давр инкишоф ёфтанд. Бо ташаббуси Улуғбек дар Самарқанд мадрасае сохта шуд, ки донишмандони барҷастаи он давр Муҳаммади Ҳавофӣ, Қозизодаи Румӣ, Алии Қўшчӣ, Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон аввалин муддарисони ин мадраса буданд. Соли 1424 расадхонаи Улуғбек бино ёфт, ки натиҷаҳои кори илмӣ чандинсола дар ин расадхона дар китоби «Зичи Курағонӣ» ҷамъбаст гардид. Ин китоб ба забони тоҷикӣ таълиф ёфтааст.

Вазъи адабиёт дар XIV ва асри XV. Мактаби адабии Ҳирот.

Дар ин асрҳо адабиёти бадеӣ низ рӯ ба тараққӣ ниҳода, адибони машҳур ва барҷастае ба майдон ворид гардиданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои ҳаггӣ дар ин замон танҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон зиёда аз 132 адиб умр ба сар мебард. Дар байни онҳо шоирони машҳури форс-тоҷик Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ ва Абдурахмони Ҷомиро метавон номбар кард. Асарҳои онҳо бештар дар шакли достон, ғазал, қасида, мухаммас ва рубоӣ офарида шудаанд. Баробари ин, ба навиштани асарҳои насрӣ низ диққати махсус дода мешуд.

Дар адабиёти ин давр ҳаҷву муаммо мавқеи намоёнро ишғол мекарданд. Яке аз хусусиятҳои назарраси адабиёти ин аҳд пайдо шудани шоирони дузабона буд, ки ҳам бо забони тоҷикӣ ва ҳам бо забони туркӣ шеър эҷод мекарданд.

Шоирӣ маъруфи он замон Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ (1321 – 1389) мебошад, ки ӯ дар ҷавонӣ Куръонро азбар кард ва ба сабаби хуб тиловат кардани тахаллуси «Ҳофиз»-ро гирифт. Ҳофизӣ Шерозӣ дар таърихи адабиёти форс-тоҷик нақши ниҳоят бузургро бозиддааст. Вай шоирест, ки навъи ғазалро ба дараҷаи олии тақомул расонида, ба он мазмунҳои тоза ворид кард. Шеърҳои ошиқонаи Ҳофиз эҳсоси баланд ва шавқу рағбати бепояни одамиро иброз намуда, дурӯғу риёро мазаммат ва писандидатарин ҳислатҳои инсониро талкин мекунад.

Аз Ҳофиз як девони ашъор боқӣ мондааст, ки 418 ғазал, 5 қасида, 41 рубоӣ ва се маснавии хурдро дар бар мегирад. Нусхаҳои нодири девони Ҳофиз дар китобхонаҳои машҳури дунё нигоҳ дошта мешаванд. Асарҳои ӯ дар Ғарб ва Шарқ борҳо нашру тарҷума гардидаанд.

Шоирӣ маъруфи дигари ин давр Камоли Хучандӣ (байни солҳои 1318 – 1323 – 1400) буда, аз барҷастатарин устодони назм ба ҳисоб меравад. Айёми кӯдакӣ ва таҳсили ибтидоияш дар

шахри Хучанд гузашта, охири умри ӯ дар Табрез сипарӣ мегардад. Қисми асосии девони Камолро ғазал ташкил медиҳад. Ғазалҳои ӯ раван ва хушоханг буда, баъзе аз онҳо бо мавзӯӣ ва мазмуни худ ба ғазалҳои Ҳофиз монандӣ доранд. Асоси эҷодиёти Камоли Хучандиро ашъори ҳаётдӯстона, ғазалҳои рӯхбахши ошиқона, таронаҳои вафодорию садоқат, самимияту саховат, мардонагию шуҷоат ва амсоли онҳо ташкил медиҳанд.

Аз Камоли Хучандӣ девони ашъор боқӣ мондааст, ки гузаштагон ҳаҷми онро 14 ҳазор байт гуфтаанд, аммо алҳол 7–8 ҳазор байт дорад. Вай аз 917 ғазал, 101 қитъа, 37 рубой, 4 қасида ва байтҳои дигар иборат аст.

Намояндаи дигари маъруфи ин давра Хоча Низомиддин Убайдуллоҳи Зоконӣ (1270 ӛ 1280 – 1371) ба шумор меравад, ки бо номи Убайди Зоконӣ машҳур аст. Ӯ дар деҳаи Зокони наздикии Қазвин таваллуд ӛфта, давраи ҷавонӣ ва таҳсилоти ибтидоии худро дар Қазвин гузаронида, сипас барои идомаи таҳсил ба Бағдод рафтааст. Баъд ба зодгоҳаш баргашт, вале аз рӯйи нодорӣ мачбур шуд ба хизмати ҳукмрони Бағдод бозгардад. Сипас аз Бағдод ба Шероз омада, охири умрашро дар Шероз гузаронид.

Аз Убайди Зоконӣ осори мансуру манзуми начандон зиёд, вале аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва мавзӯӣ ғанӣ боқӣ мондааст. Машҳуртарин асари мансури ӯ «Ахлоқ-ул-ашроф» мебошад, ки аз 7 боб иборат буда, масъалаҳои пандуахлоқиро дар бар мегирад. Дар рисолаи «Сад панд» масал, мақол ва ҷумлаҳои андарзӣ фароҳам оварда шудаанд. Асари дигари ӯ «Даҳ фасл» ном дошта, ба шакли фарҳанги тафсири сохта шудааст.

Асари машҳури Убайди Зоконӣ «Рисолаи дилкушо» ном дорад, ки ҳикоят ва латифаҳои зарифро дар бар мегирад. Чоряки ҳикояти ин рисола бо забони арабӣ навишта шуда, мавзӯи ҳикояҳои «Рисолаи дилкушо» аз танқиди вазъияти замон – харобию қашшоқии мазлумон, беҳонумонӣ ва гуруснагӣ, танқиди подшоҳон, рӯҳониён, бидъат ва хурофоти динӣ, саҳтии аҳволи аҳли илму адаб, макру фиреби табақаи ҳоким, ҳозирҷавобии одамони одиву бебизоат ва ғайра иборат аст. Асари ҳаҷвии ӯ «Ришнома» аст, ки дар он танқиди зоҳирпарастӣ, кирдори ношоистаи як гурӯҳ инсонҳо зикр шудааст.

Убайди Зоконӣ дар «Куллиёт»-и худ боз як қатор асарҳои насриашро ҷой додаст, ки аксари онҳо то ҳол дастраси муҳаққиқон нагардидаанд. Дар «Куллиёт» ба ғайр аз асарҳои мансур якчанд асари манзум–қасидаҳо, ғазалҳо, рубоӣёт, мукаттаот, таркиббанду тарҷебандҳо ва маснавиҳо (тақрибан 3500 байт) фароҳам омадааст.

Убайди Зоконӣ гарчанде дар мавзӯ ва мазмунҳои гуногун асарҳои манзуму мансур офаридааст, дар таърихи адабиёти форс-тоҷик бо асарҳои ҳаҷвиаш машҳур мебошад.

Яке аз намояндагони бузурги мактаби адабии Ҳирот Нуриддин Абдурраҳмони Ҷомӣ (1414 – 1492) ба шумор меравад. Ӯ дар деҳаи Ҷоми, наздикии Нишопур, таваллуд ёфта, таҳсили худро дар Ҳирот ба анҷом расонид ва ба фаъолияти илмию адабии худ дар ҳамин шаҳр оғоз бахшид. Ӯ баландтарин дараҷаи дониши замонаро азхуд карда, дар таърихи адабиёти асри миёнаи тоҷик аз сермаҳсултарин шоирон мебошад. Абдурраҳмони Ҷомӣ куллиёташро соли 1490 худаш мураттаб сохтааст, ки 38 асарро дар бар мегирад.

Аз осори бадеии Ҷомӣ се девон, «Ҳафт авранг», «Баҳористон» ва ғайра боқист. Дар девонҳои ғазалиёт, қасоид, китъаот ва дигар навъҳои шеърӣ ҷамъ оварда шудаанд. Ҳаҷми умумии ин девонҳо бештар аз 16000 байт мебошад. Яке аз асарҳои машҳури манзуми Ҷомӣ «Ҳафт авранг» мебошад, ки аз ҳафт достони бузург иборат аст.

Давраи ташаккули адабиёти туркӣ дар аҳди салтанати Темуриён оғоз ёфт, ки яке аз намояндагони маъруфи он Низомиддин Алишер Навоӣ (1441–1501) ба шумор меравад. Осори Навоӣ бо забонҳои форсӣ-тоҷикӣ ва туркии чағатой эҷод шудаанд.

Пас аз ба тахти Ҳирот нишастани султони Ҳусайн Бойқаро Навоӣ мақоми ходими давлатиро соҳиб шуд. Қариб тамоми умри Навоӣ дар Ҳирот гузаштааст. Ба қалами Навоӣ асарҳои назмию насрӣ, мисли «Ҳамса», «Лисон-ут-тайр», «Маҳбуб-ул-қулуб», «Таърихи мулуки Аҷам» ва ғайра марбут мебошанд. Шеърҳои бо забони туркии чағатой таълифнамудаи Навоӣ бо унвони «Ҳазоин-ул-маонӣ» дар ҷаҳор девон гирди ҳам оварда шудаанд, ки он зиёда аз 3130 ғазал ва шеърҳои гуногунро дар бар мегирад. Девони дигари ӯ бо номи «Девони Фонӣ» машҳур аст, ки дар он 12 ҳазор мисраъ ашъори форсӣ-тоҷикии шоир ҷамъоварӣ шудааст.

Дар ташаккули фаъолияти шоирии Навоӣ нақши Абдурраҳмони Ҷомӣ хеле бузург аст. Навоӣ худро шоғирди Ҷомӣ меҳисобид.

Сарчашма:

Маълумоти Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи Ҳофизи Шерозӣ: «Нодираи замон ва аъҷубаи даврон буда... ўро «Лисонулғайб» ном кардаанд. Сухани ӯ бетакаллуф ва сода, аммо дар ҳақоиқу маориф ӯ маонӣ дода ва камолоти аввалӣ ниҳоят аст... ва дар илми қуръонӣ беназир аст. Ва алқобу номи Ҳоча Ҳофиз Шамсиддин Муҳаммад аст ва дар рӯзгори Оли Музаффар дар мулки Шероз зиндагӣ карда, аммо аз

гояти ҳиммат ба дунё сар фуруд наёвардӣ ва бетакаллуфона маош кардӣ».

Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро, дастхати № 84 китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АУ ҚТ сах. 293.

Соммирзои Сафавӣ дар тазкираи худ «Тухфаи Сомӣ» дар бораи Абдурраҳмони Ҷомӣ менависад: «...Партави фазоиلى ӯ аз шарқ то ғарб расида...Дар унфувони (даврай) ҷавонӣ рӯйи тавачҷух ба ҷониби иқтисоби фазоил (касби дониш) оварда ва ба андак вақт саромади фузало ва булагои он замон гашт. Дар даври султон Бӯсаид сити (овозаи) донишаш ба ҳама ҷо расид. Султон Саид бағоят дар боби эҳтиромаш мекӯшид... Дар замони султон Хусайн Бойқаро бештар аз пештар қабули мартаба ёфта...»

Соммирзои Сафавӣ. Тазкираи тухфаи Сомӣ. Тасҳеҳ ва муқаддима аз Рукниддини Ҳумоюнфаррух, Техрон, 1347 х., сах. 143-145.

Санаҳои муҳим:

1404 – таълифи «Зафарнома»-и Низомиддини Шомӣ

1490 – аз тарафи Ҷомӣ мураттаб сохтани кулшиёти ӯ

1491–таълифи китоби «Равзат-ул-ҷаннат фи авсофи мадинати Ҳирот»-и Муиниддини Исфизорӣ

1492 – вафоти Абдурраҳмони Ҷомӣ

Савол ва супориш:

1) Ривочи илму фан ва соҳаҳои гуногуни онро шарҳ дода, олимони маъруфи ин давраро номбар намоед. 2) Шоирони маъруфи ин давра кӣҳо буданд? 3) Дар бораи мактаби адабии Ҳирот нақл кунед. 4) §§ 14 ва 15–ро такрор намоед.

МАВЗЎИ VII

ВАЗЪИ СИЁСИИ МОВАРОУННАҲР ДАР АСРИ XVI. ТАЪСИСИ ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН

§ 18. ВАЗЪИ ДАВЛАТИ ТЕМУРИЁН ДАР АРАФАИ ҲУҶУМИ ШАЙБОНИХОН

Сарзамини Мовароуннаҳр дар ибтидои садаи XVI гирифтори табаддулот ва таҳаввулот дар низоми сиёсӣ ва идорӣ гардид. Қabilaҳои кӯчии мугул ва мугулони туркшудаи Дашти Қипчоқ зери сарвари Мухаммади Шайбонӣ бо истифода аз низоъҳои дохилӣ ва хонаводагии охирин намояндагони хонадони темурӣ дар Мовароуннаҳр ба ин сарзамин ҳуҷум карда, ин кишварро ишғол карданд. Ин қabilaҳо дар Мовароуннаҳр баъдан бо номи ўзбек дар сарчашмаҳои таърихӣ зикр мешаванд.

Соли 1494 ҳокими Самарқанд Аҳмад мирзо (1469–1494) вафот кард. Ў ба унвони «султон» танҳо ҳокимият бар Мовароуннаҳр мекард ва фармонрави томоми давлати Темуриён (манзур Хуросон низ ҳаст) ба ҳисоб намерафт. Баъд аз Аҳмад мирзо ҳокимият дар Мовароуннаҳр ба дасти Маҳмуд ибни Абӯсаид – бародари Аҳмад мирзо, ки он замон ҳокими вилояти Ҳисор буд, мегузарад. Аммо ҳукумати ӯ низ дер давом накард ва баъд аз шаш моҳ Маҳмуд ибни Абӯсаид аз олам даргузашт ва писари ӯ Бойсунгур мирзо ба тахти ҳукумат нишаст. Барои тахту тоҷ Мовароуннаҳр миёни бозмондагони хонадони темурӣ ба майдони шадидтарин муборизаҳо мубаддал гашт. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо сабаби ихтилофҳо ва муборизоти шадид миёни охирин намояндагони сулолаи темурӣ дар Мовароуннаҳр он буд, ки Бойсунгур мирзо чун дар Ҳисор таваллуд ва бузург шуда буд, бинобар ин, дар идории мамлакат бештар ба ашрофзодагони Ҳисор таъя мекард. Ба ин далел аёну ашрофи Самарқанд худро таҳқиршуда ҳисобида, дар атрофи бародари Бойсунгур – султон Алӣ мирзо муттаҳид гаштанд.

Яке аз шахсиятҳои бонуфузи Самарқанд–Дарвешмуҳаммади тархон дар моҳи майи 1494 бар зидди Бойсунгур исён бардошт ва бо кумаки тарафдорони худ аз Насаф (Қарши) султон Алиро ба Самарқанд даъват карда, ӯро ҳокими Самарқанд эълон намуд. Аммо Бойсунгур бо ҷонибдорӣ яке аз рӯҳониёни бонуфуз Хоҷа Мукаррим ҳукуматро дубора ба даст гирифта, Дарвешмуҳаммади тархонро ба қатл расонид ва амр дод то ҷашмони бародараш султон Алӣ мирзоро бо оҳани тафта сӯзонанд. Аммо султон Алӣ бо фирор аз ин ҷазо эмин монд ва ба манзили Хоҷа Мухаммади Яҳё – писари

Хоҷа Аҳрор паноҳ бурд. Бо кумаки ин хоҷа султон Алӣ ба Бухоро фирор кард ва аз ҷониби ҳокимон ва аъёну ашрофи Бухоро хуш пазируфта шуд. Бо иттилои ин хабар Бойсунгур ба ҷониби Бухоро лашкар кашид, аммо дар ин набард лашкари Бойсунгур аз ҷониби лашкари султон Алӣ шикаст ёфт ва Бойсунгур ба Самарқанд ақибнишинӣ кард. Баъди муддате султон Алӣ ба тарафи Самарқанд лашкар кашид ва дерзамоне ин шаҳро дар ҳалқаи муҳосира гирифт. Ба сабаби муҳосира вазъи Бойсунгур дар Самарқанд бад шуд ва ӯ соли 1497 аз Шайбонихон, ки дар Дашти Қипчоқ буд, имдод хост. Шайбонихон ба баҳонаи кумак, аммо дар асл барои тасхири Самарқанд ба шаҳр наздик шуд, аммо ба сабаби он ки гӯё Бойсунгур мирзо ба ӯ тавачҷуҳи ҳоссе накардааст, ба Туркистон боз гашт. Аммо ин хони мочарочӯи Дашти Қипчоқ дарк кард, ки ҳоло фазои комилан мувофиқ барои забти пойтахти Мовароуннаҳр нарасидааст ва ба ин сабаб баҳона пеш овард, ки Бойсунгур эҳтиромашро ба ҷой наёвард ва ӯ ба Бойсунгур ёрӣ нахоҳад расонд.

Дигар аз намояндагони хонадони темурӣ Захируддин Бобур – ҳокими Андиҷон, ки ба қавли худаи «дар сар ҳавои ҳокимияти Самарқандро мепарварид», 16 июни 1496 бо лашкари худ ба ҷониби Самарқанд рафт. Сабаби ба Самарқанд лашкар кашидани Бобуро муаллифи «Таърихи Рашидӣ» Муҳаммад Ҳайдари Дуғлот, ки писархонаи Бобур аст, дар он медонад, ки дар асари муборизаҳо ва муҳосираи тӯлонии Самарқанд ҳам лашкари Бойсунгур ва ҳам сипоҳи султон Алӣ заиф гашта буданд ва шаҳри Самарқанд бидуни муқовимат таслим мешуд.

Бойсунгур ҳафт моҳи дигар дар муҳосира буд. Вазъи Самарқанди муҳосирагашта рӯз аз рӯз мушкул мегашт. Бойсунгур чун эҳсос намуд, ки дигар бо рақибони ҳокимияташ муқовимат карда наметавонад, дар ноябри соли 1497 ба ҷониби Кундуз ақибнишинӣ кард.

Аз миёни ҳокимиятҳо нахуст Захируддин Бобур дар охири моҳи ноябри соли 1497 вориди Самарқанд гашт, вале ҳукумати ӯ низ дер давом накард. Бобур худди сад рӯз дар ин шаҳр буд ва ӯ низ бо он сабабе, ки Бойсунгур Самарқандро тарк карда буд, дар охири моҳи феввали 1498 ноилоҷ тарки Самарқанд намуд.

Бо шунидани ин хабар, ки Бобур Самарқандро тарк кардааст, султон Алӣ мирзо бо лашкари худ ба пойтахти Мовароуннаҳр дохил шуд. Мувофиқ ахбори сарчашмаҳои таърихӣ султон Алӣ мирзо (1498 – 1500) – писари хурдии султон Маҳмуд мирзо аз ҳокимони заифиродаи хонадони темурӣ дар Самарқанд ба шумор мерафт.

Дар ин замон мардуми Самарқанд аз гуруснагӣ ва бадбахтӣ ранҷ мекашиданд ва пойтахти Мовароуннаҳр тамоми

шукӯҳу шаҳомати пешинашро аз даст дода буд.

Бо гирифтани хабари ин ки авзои Самарқанд печида ва мушқил шудааст, Шайбонихон дубора ба ҷониби Самарқанд лашкар кашид, вале чун ба муқовимати шахриёни Самарқанд гирифтोर шуд, ба ҷониби Насаф (Қаршӣ) ва Кеш (Шаҳрисабз) рафта, ин шаҳрхоро тороч карда, ба Дашти Қипчоқ баргашт. Ин лашкаркашии хони Дашти Қипчоқ хусусиёти истикшофӣ дошт, зеро баъд аз расидан ба Дашти Қипчоқ аз тамоми хонавода ва ҷонибдорони хеш даъват кард, ки то харчи зудтар гирди ҳам оянд ва дар бораи ишғоли сарзаминҳои Мовароуннаҳр машварат намоянд. Ин замон дар ҳукумати Самарқанд султон Алӣ фармонравой мекард.

Зери мафҳуми Дашти Қипчоқ ҷуғрофиёи таърихӣ сарзаминҳои аз Урал то Сибир, ҳавзаи баҳри Арал ва поёноби Сирдарё (худуди Қазоқистон ва қисме аз сарзамини имрӯзаи Русия)-ро дар назар дорад, ки аз асри XI ба баъд дар манбаъҳои таърихӣ бо номи Дашти Қипчоқ зикр мешавад. Дар асри XIII худуди мазкурро муғулҳо забт намуданд. Онҳо ба аҳолии таҳҷойӣ як шуда, забони маҳаллиро қабул карданд. Сарчашмаҳои таърихӣ гузориш медиҳанд, ки дар нимаи дуюми асри XV дар ҳайати қабилаҳои кӯчии Дашти Қипчоқ беш аз 92 қабила, чун киёт, мангит, дурман, найман, уйғур, қарлук, кунгурот, таймас, хитой ва ғайра зиндагӣ мекарданд.

Муборизаи Шайбонихон барои ба даст овардани ҳокимият дар Дашти Қипчоқ барор нагирифт. Ӯ дар ин мубориза борҳо аз ёрию дастгирии Темуриён баҳраманд гардида буд.

Шайбонихон ва бародараш Маҳмуд султон баъд аз саргардониҳои зиёде ба Мовароуннаҳр паноҳанда мешаванд. Дар муддати ду соли зиндагӣ дар Бухоро Шайбонихон нуруи ҷангии худро қавӣ намуда, дубора барои ба даст овардани ҳокимияти аз дастрафтаашон ба Дашти Қипчоқ ҳамлавар мешавад, ки дар натиҷаи муборизаҳои шадид Шайбонихон ҳокимиятро дар он ҷо ба даст меоварад.

Сарватҳои зиёд, низоми устувори идораи давлат дар Мовароуннаҳр ва дар баробари ин авзои парокандаи сиёсӣ дар ин сарзамин дар андешаи Шайбонихон ба даст овардани ин кишварро ба вучуд овард. Барои саҳронавардони Дашти Қипчоқ ҷангҳо василаи яғонаӣ ба даст овардани эҳтиёҷоти рӯзгорашон ба ҳисоб мерафт. Бо ғорату тороч ин қабилаҳо ончиро, ки дар зиндагии саҳронавардии онҳо мавҷуд набуд, пайдо менамуданд.

Хуруҷи қабилаҳои бодиянишини турку муғули Дашти Қипчоқ аз Урдаи Сафед бо сарварию Муҳаммади Шайбонӣ ба ҷониби воҳаҳои кишоварзии Осиёи Миёна ва истилои Мовароуннаҳру Хуросони Шарқӣ дар ибтидои садаи XVI пеш аз ҳама ба ниёзмандҳои иқтисодии ин қабилаҳо иртибот дошт.

Бодиянишинони Урдаи Сафед тадричан ҳама гуна равобитро ба маркази Урдаи Тиллоӣ аз даст дода, бо Мовароуннаҳр, ки онҳоро бо маҳсулоти мухталифи хунармандӣ таъмин мекард, дар робитаи наздик қарор гирифтанд.

Ҳамаи халқиятҳои қадим ва асримиёнагии туркзабон фақат ба галадорӣ шугл дошта, комилан зиндагии бодиянишинӣ ихтиёр мекарданд ва ба ҳаёти муқимии хеш на дертар аз садаҳои IX–X оғоз кардаанд. Бинобар ин бо ин, ки қabilaҳои турку мугули Дашти Қипчоқ фарҳанги кишоварзӣ-муқимӣ ва шахрсозӣ надоштанд, аммо дигар наметавонистанд бе маҳсулоти хунармандони шахр, ки дар Мовароуннаҳру Хуросон ба дараҷаи баланди рушд расида буд, зиндагии хешро тасаввур кунанд. Дар навбати худ қипчи хунарманди ин сарзаминҳо бо маводи хоме, ки қabilaҳои Дашти Қипчоқ (бештар чарм) истехсол мекарданд, низ ниёзманд буданд. Дар ин ҷо таракқӣ ёфтани мубодилаи мол бодиянишинонро маҷбур сохт, то ба мардумони муқимии ҳамсоя ошноӣ пайдо кунанд ва ба сарзамини онҳо бо ҳар васила ворид шаванд. Ин буд, ки барои ба даст овардани сарват, заминҳои ҳосилхез ва чарогоҳҳои васеи Мовароуннаҳру Хуросон қabilaҳои Урдаи Сафед дар атрофи Муҳаммади Шайбонӣ муттаҳид шуданд. Ташкили ҳамчунин иттиҳоди бузурги қabilaҳо ҳамеша онҳоро ба истилои сарзаминҳои бегона роҳнамоӣ мекард. Зеро қанғҳо барои ашрофи қabilaҳо на танҳо чун василаи сарватманд шудан буданд, инчунин, қанғҳо имкони пойин овардани мушкilotи иҷтимоиро дар дохили қabila низ фароҳам меоварданд.

Бо истифода аз муҳолифатҳои шадиди охирин намояндагони сулолаи Темурӣ ки барои ба даст овардани ҳукумат аз ҳама гуна воситаҳо истифода мекарданд ва ҳатто аз душманони хонадони худ дар барандохтани ҳамдигар кумак меҳостанд, Муҳаммади Шайбонӣ аз Дашти Қипчоқ бо қabilaҳои зери фармони худ ба сарзамини Мовароуннаҳр ҳучум кард. Беиродагӣ, нотавонбинӣ ва чоплюсии охирин намояндагони ҳукумати темурӣ боис гардид, то қabilaҳои дур аз тамаддуну маърифати Дашти Қипчоқ сарзаминҳои тамаддунофар ва фарҳангхези Мовароуннаҳру Хуросонро ғасб кунанд ва дар андак замоне шахрҳо ва рустоҳои сарсабзу ободи онро зери суми марғзои аспони насли чингизӣ ба харобазор мубаддал созанд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ қabilaҳое, ки дар ишғоли Мовароуннаҳр ба Шайбонихон ёрӣ расониданд, бо номи «ӯзбек» ё «ӯзбек» зикр мешаванд.

*Тасвири Шайбонишон.
Минётураи Бехзод*

Хучуми дастҷамъии ўзбеки бодиянишин бо сарвари Муҳаммади Шайбонӣ ба Мовароуннаҳру Хуросон на танҳо як хуручи маъмулии бодиянишинон барои ғорати ҳамсояғони муқимии шарқии худ зикр мешавад, балки ин як зухуроти бузурги иҷтимоӣ буд, ки вазъи номусоиди дар биёбонҳои Дашти Қипчоқ ба вучуд омада боис шуд, то ўзбеки бодиянишин талоше барои гузаштан ба зиндагии муқимиро намоянд.

Парокандагии сиёсӣю иқтисодӣ, таҷзияталабии ҳокимони вилоятҳои мухталиф ва шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ давлати Темуриёнро заиф намуд ва заминаҳоеро барои мутеъ сохтани Мовароуннаҳр ба бодиянишинони Дашти Қипчоқ фароҳам овард.

Шиддат ёфтани ихтилофоти дохилӣ миёни охири намоёндағони хонадони темурӣ дар Мовароуннаҳр дар он ҳулоса мешуд, ки ҳар амир худро на намоёндаи давлати марказӣ, балки он қабилае медонист, ки аз он бархостааст (мисли барлос, арғун, чалоир ва ғайра). Бодиянишинони Дашти Қипчоқ ин мушкilotи давлати Темуриёнро ба хубӣ эҳсос менамуданд ва дар ҳар ҳаҷзаи муносиб ноҳияҳои сарҳадии Мовароуннаҳрро ғорату тороч мекарданд, то расид замоне ки дар ибтидои садаи XVI ба ишғоли комили он иқдом намуданд.

Мардуми Мовароуннаҳр, ки аз ин ҷангҳо ва низоъҳои тӯлонӣ миёни Темуриён дилгиру хаста гардида буданд, дар иваз шудани ҳокимон қомилан беалоқагӣ нишон медоданд. Қишри бонуфуси он ҷомеа ба ҳокимони собиқӣ худ хиёнат намуда, ҳузури ҳукуматдорони навро дар симои Шайбонишон таҳният мегуфтанд.

Қишри рӯҳонии ҷомеаи он замони Мовароуннаҳр, ки дар аҳди Темуриён аз мақоми баланде бархурдор буданд, ба хотири аз даст надодани ин мавқеъ бо Шайбониён ҳамраъӣю ҳамдил шуданд ва дар таблиғи ғасбқорихои хонҳои ўзбек аз ҳеч кумак дареғ наварзиданд. Ин мусоидати рӯҳониён истилои Мовароуннаҳру Хуросонро барои хонҳои ўзбеки Дашти Қипчоқ осон намуд ва дар устувор гардидани ҳукумати онҳо мусоидат кард.

Дар ҳамин солҳо душмани ашаддии Темуриён, бодиянишинони қисмати шимолии Мовароуннаҳр–муғулҳо Тошкандро маркази худ қарор дода, ҳар доим ба ноҳияҳои марказӣ ҳамла намуда, аҳолиро тороч мекарданд. Темуриён

Шайбониҳонро ба муқобили ин душмани худ истифода карданӣ шуданд, вале ӯ аксар вақт хилофи ваъдаи худ амал карда, ба мулкҳои ҳар ду тараф ҳучумҳои гонатгарона менамуд. Оқибат Шайбониҳон аз ҳамқаवмони худ лашкари бузурге ташкил дода, бо муғулҳо муоҳида баста, ба истилои Мовароуннаҳр шурӯъ менамояд.

Аз тарафи Шайбониҳон истило гардидани шаҳрҳои Бухоро ва Самарқанд. Пойтахти Мовароуннаҳр–шаҳри Самарқанд дар интизори сарнавишти ғоҷаборе буд. Соли 1500 Шайбониҳон бо кумаки ҳокими Ташканд Маҳмудхони муғул, ки 5000 сарбозро дар ихтиёраш гузошта буд, ба ҷониби Самарқанд лашкар кашид ва шаҳрро дар ҳалқаи муҳосира гирифт. Аъёну ашрофи Самарқанд бо эҳос намудани хатари бузурге соқинони шаҳрро ба муҳофизати он бархезониданд. Ин замон буд, ки ҳокими Бухоро Муҳаммад Боқӣ бо 10 ҳазор лашкар тасмим гирифт ба самарқандиёни муҳосирагашта ёрмандӣ намояд. Ин хабар Шайбониҳонро маҷбур сохт, ки даст аз муҳосираи Самарқанд бардорад ва ба набарди Муҳаммад Боқӣ тархон равад. Дар наздикии қалъаи Дабусия миёни Муҳаммад Боқӣ тархон ва Шайбониҳон ҷанге ба вуқӯъ пайваст, ки дар натиҷа лашкари Муҳаммад Боқӣ тархон шикаст ёфт. Ин пирӯзӣ боис шуд то Шайбониҳон ба ҷониби пойтахти дуёми Мовароуннаҳр – шаҳри Бухоро лашкар кашад ва шаҳрро дар муддати се рӯз ҳалқавор дар муҳосира бигирад. Бузургони Бухоро Муҳаммад Алии Хоразмиро ба намояндагӣ аз аъёну ашроф бо тухфаҳои фаровон барои музокира ба назди Шайбониҳон фиристоданд, то ин хабарро расонад, ки Бухоро бидуни қайду шарт ба Шайбониҳон таслим хоҳад шуд. Ин буд ки Шайбониҳон бе ҷанг Бухороро ба даст овард ва Муҳаммад Солеҳро доруғаи шаҳр таъйин намуд. Ин ҳамон Муҳаммад Солеҳ – шоири туркзабон ва вассофи ҳукумати темирӣ буд, ки рӯй аз хоҷагони собиқи худ бартофт ва ба ҷониби ҳамнаҷоди дигари худ – Шайбониҳон гузашт.

Таслими бешарафонаи Бухоро ба ўзбекон аз ҷониби рӯҳониён ва аъёну ашрофи шаҳр ба рӯҳияи муборизаи муҳофизони Самарқанд зарбаи ҷонгудозе зад. Иловатан ин замон буд, ки миёни ҳокими Самарқанд султон Алӣ мирзо ва ҳокими собиқи темирӣ қалъаи Утрор Муҳаммад Мазид тархон, ки баъди забти Утрор аз ҷониби муғулон ба Самарқанд паноҳ бурда буд ва тамоми қудрати идорӣ дар дасташ қарор дошт, низоъ ба амал омад.

Муҳаммад Мазид тархон аз чониби омилонаш, ки дар дарбори султон Алӣ мирзо ичрои вазифа мекарданд, хабар ёфт, ки султон Алӣ мирзо ба чони ӯ суиқасд ташкил карданист. Бо иттило ёфтан аз ин хабар ӯ бо писаронаш Дўстмуҳаммад тархон ва Пирмуҳаммад тархон ва тамоми амирон, ақрабо ва чонибдоронаш ба тарафи Кеш фирор кард, то бо ҷанг дубора вориди Самарқанд гардад. Муҳаммад Мазид ба чониби Бобур расулони худро фиристод ва ваъдаи ба ӯ додани тахти Самарқандро кард.

Низоъҳои дохилӣ ва қасд ба чони ҳамдигар кардани аёну ашрофи Самарқанд бо ин хотима наёфт. Миёни султон Алӣ мирзо ва Бобур ва пири силсилаи нақшбандияи Мовароуннаҳр – Хоҷа Қутбуддин Муҳаммади Яхё – писари Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор ва султон Алӣ мирзо ихтилофи шадиде ба миён омад. Султон Алӣ мирзо аз он ҳарос дошт, ки бо он тавачҷухе, ки Хоҷа Қутбуддин Муҳаммади Яхё ба Бобур дорад, имкони он шояд фароҳам шавад, ки Бобур ба тахти Самарқанд бинишинад.

Шайбониҳон аз ин муҳолифати сарварони ҳукумати Самарқанд хабар ёфта, замонро мувофиқ дид ва ба чониби Самарқанд лашкар кашид. Замоне ки ба рустои Тотканд расид, хабар омад, ки дастае аз аёну ашрофи Бухоро бо собиқ ҳокими Бухоро Муҳаммад Боқӣ тархон, ки дар Қаршӣ паноҳ бурда буданд, ҳамраъӣ шудаанд, то Бухороро дубора таслими ӯ гардонанд. Шайбониҳон баргашта ба Бухоро омад ва ҳар касеро, ки ба гуноҳи хиёнат муттаҳам намуда буданд, бераҳмона ба қатл расонид ва лашкараш шаҳрро ғорату хароб кард. Ӯ шаҳриёни Бухороро гаромати бузурге баст, дастур дод, то девори шаҳрро хароб кунанд ва бародараш султон Маҳмудро ҳокими Бухоро таъин намуд. Муҳаммад Боқӣ тархон, ки дар наздикии Бухоро соати муносиберо барои ворид шудан ба шаҳр интизор буд, баъди вуқӯи ин ҳодиса аз набард бо Шайбониҳон даст кашид ва ба чониби Насаф ақибнишинӣ кард.

Дар ҳамин ҳол Муҳаммад Мазид тархон, ки паноҳанда дар Кеш буд, ҳама гуна тадбири муборизаро бар зидди ўзбекон меандешид. Ӯ Бобурро аз Андиҷон ва султон Увайс, бародари султон Алӣ мирзоро аз Тошканд ба назди худ даъват кард, то як амалиёти муштаракро ба Самарқанд созмон бидиҳанд. Аммо султон Увайс ба ҳеч қадом аз амалиёти низомии муштарақ ба Самарқанд ризоят надод ва ба Тошканд баргашт.

Хоҷа Муҳаммади Яхё, ки Бобурро аз муридони ҳеш медонист, ҳар замон ба ӯ нома ирсол мекард. Вақте, ки хиёнати султон Алӣ мирзо нисбат ба Хоҷа Яхё аён гашт, Хоҷа ба Кеш

расули худро фиристод ва аз Бобур тақозо кард, ки омада ҳукумати Самарқандро ба дасти хеш гирад. Султон Алӣ мирзо баъди иттилоъ ёфтани аз ин пешниҳоди Ҳоча Яҳё дар ҳолати ниҳоят парешонӣ бо чанде надимони худ машварат кард ва ба ҳулосае расид, ки агар Ҳоча Яҳё ҳукумати Самарқандро ба Бобур ваъда карда бошад, пас чаро мо ин ҳукуматро ба Шайбониҳон надихем.

Ин ҳокими беиродаи темурӣ аз тарси рафтани ҳукумат ба дасти душманони дохилиаш, ба сарнавишти шахр ва шахриёни Самарқанд хиёнат карда, пинҳонӣ бо Шайбониҳон иртибот барқарор намуда, тавассути нома аз таслими шахр ба ӯ хабар медиҳад. Шайбониҳон бо шодии ҳарчи бештар ин хабарро мепазирад ва намояндаи худ Саид Ҷалолуддин Хованди Бухориро ба Самарқанд барои музокира мефиристад. Саид Ҷалолуддин Хованди Бухорӣ нахуст меҳаҳад бо Ҳоча Яҳё суҳбат кунад, аммо Ҳоча ӯро ба ҳузур намепазирад ва билохира, ӯ пинҳонӣ ба даргоҳи султон Алӣ мирзо меояд ва аз ҷониби ӯ пазируфта мешавад.

Ҳоча Яҳё аз хиёнати султон Алӣ хабардор шуда, роҳбарии химояти шахрро ба ихтиёри худ мегирад. Аммо мардуми ноумед ва парешони Самарқанд ба даъвати Ҳоча Яҳё барои дифои шахр беалоқагӣ нишон медиҳанд ва аёну ашрофи шахр чун Иброҳими Ҷонӣ, Ҳайбати Кучин, султон Хусайни Арғун, Абдулваҳоби Шақовул бо тухфаҳои фаровон ба назди Шайбониҳон мераванд.

Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки модари султон Алӣ мирзо – Зухрабегим низ нақши муҳиме дар таслими шахр ба Шайбониҳон доштааст.

Ҳамин тавр, соли 1500 шахри Самарқанд бе набард ба Шайбониҳон таслим мешавад. Шайбониҳон Ҷонвафо мирзоро, ки аз қабилаи найман буд, бо 600 ҷанговари ўзбек дар дижи Самарқанд монда, дастур медиҳад то молу амволи аёну ашрофе, ки аз шахр фирор карда буданд, тороч кунанд ва ба ҳазина интиқол диҳанд.

Шоирӣ дарбори Шайбониён Камолуддин Биноӣ тасхири пойтахти Мовароуннаҳр, шахри Самарқандро на ба василаи нуруи низомӣ ва истеъдоди лашкаркашии Шайбониҳон медонад, балки марбут ба хиёнати намояндагони ҳукумати темурии Самарқанд меҳисобад.

Кӯшиши беварори Бобур барои барқарор намудани давлати Темуриён. Бобур баъд аз он ки Самарқандро тарк гуфт, ба Ҳисор омад. Тирамоҳи соли 1500 ӯ бо 240 нафар тарафдоронаш аз тариқи кӯҳҳои Фон ва Киштут ба тарафи шахри Самарқанд рафт.

Бобур бовар дошт, ки сокинони шаҳр дар мубориза бар зидди ўзбекон кумакш хоҳанд кард. Ин пешбини Бобур дуруст баромад ва сокинони шаҳри Самарқанд ҳамроҳ бо Бобуру тарафдоронаш бар зидди Шайбониҳон бархостанд. Кўшишҳои Шайбониҳон дар бораи ниғаҳ доштани ҳокимият дар шаҳри Самарқанд бенатича анҷом ёфт ва Бобур бори дуҷум ба тахти Самарқанд нишаст. Бо вучуди ин, ки Бобур бо ҷонибдори шаҳриёни Самарқанд ва иддае аз рўҳониён шаҳрро аз Шайбониҳон пас гирифт, аммо бар асари талаву торочи лашкари ўзбек Самарқанд дар ҳолати ниҳоят бухронӣ қарор дошт. Бобур аз Ҳусайн Бойқаро – ҳокими теурии Хуросон умеди ёрмандӣ дошт, аммо ӯ бетарафиро афзал донист. Ба кумаки Бобур лашкаре аз Фарғона расид, аммо дар ин вазъи бухрони иқтисодӣ бо хўрок таъмин кардани ин лашкар хеле мушкил буд. Султон Маҳмудхон – ҳокими муғулии Тошканд, ки бародари модари Бобур буд, 1500 муғулро ба имдоди Бобур фиристод. Бобур дар асараш «Бобурнома» менависад, ки ба ҷойи он ки онҳо дар ҳифзи шаҳр ба ӯ кумак намоянд, баръакс, ба ғорату торочи мардум пардохтанд. Шиддати қаҳгӣ ва гуруснагӣ ҳамонҳо боло мерафт ва ин буд, ки Бобур натавонист дар баробари ҳучуми дигари Шайбониҳон, ки дар моҳи шавволи 906 ҳ./апрели 1501 милодӣ дар мавзеи Сарипул сураат гирифт, аз ин шаҳр дифоъ кунад ва ба дохили шаҳр паноҳ бурд. Ба муборизони шаҳр силоҳ намерасид ва илова бар ин, дар шаҳри аз тарафи Шайбониҳон муҳосирашуда гуруснагӣ ҳукмфармой мекард. Гуруснагӣ то ҳадде расид, ки мардум гўшти сағ ва харро мехўрданд. Бо дарназардошти рўз ба рўз мушкил шудани вазъ Бобур дар нимаи дуҷуми соли 1501 Самарқандро тарк кард. Шайбониҳон ин бор ба тариқи ҳамешагӣ бар Самарқанд пируз шуд.

Ҳучуми Шайбониҳон ба Балх, Ҳисор, Қундуз ва Хоразм. Муҳосираи Истаравшан. Қатли ом дар Хучанд ва Қарокўл. Дар тирамоҳи соли 909 ҳ./1503 милодӣ Шайбониҳон ба умеди пирузӣ аз Самарқанд ба ҷониби Балх лашкар кашид ва аз гузаргоҳи Каркӣ Амударёро убур намуд. Қалъаи Андхўй, ки Муҳаммад Боқир тархон онро дар ихтиёр дошт, бе набард таслим гашт. Шайбониҳон бо 10 ҳазор сарбоз Балхро ба ҳалқаи муҳосира гирифт ва қисме аз сипоҳиёни худро барои торочи Шибирғон фиристод. Сафире ба Балх ба назди мирзо Муҳаммадзамон, ки дифои шаҳрро ба зимма гирифта буд, ирсол намуда, тақозои бечунучарои таслими онро кард. Аммо муҳофизини шаҳр посухи рад доданд ва ба ҷанги зидди лашкари Шайбониҳон омодагӣ гирифтанд. Шайбониҳон се бор ба Балх ҳучум овард ва ба шадидтарин муқовимати муҳофизини шаҳр дучор гардид. Чун дид бо ҳучум ба ғасби Балх муваффақ намегардад, он гоҳ усули муҳосира ва бастании хамаи роҳҳои даромаду баромад ва хуруҷии

шахрро пеш гирифт, ки он се моҳ давом кард. Муҳофизини Балх ба хама гуна мушкilot тоб оварда, нагузоштанд то ўзбекон дохили Балх шаванд. Шайбониҳон ба ҷуз аз бозгаштан ба Самарқанд чораи дигаре надид ва дар миёнаҳои зимистони ҳамон сол Амударёро гузашта, ба Самарқанд баргашт.

Пас аз ишғоли аксари шахрҳои Мовароуннаҳр Муҳаммад Шайбониҳон барои забти яке аз вилоятҳои он – Ҳисор лашкар кашид. Дар асрҳои миёна Ҳисор калиде буд ба дарвозаҳои Хатлон, водии Рашту вилояти Бадахшон ва шимоли Хуросон, ки дар дарозии таърих нақши муҳиме дар ҳаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ин сарзаминҳо доштааст. Ҳисор дар таркиби давлати Темуриёни охири садаи XV дар шумори минтақаҳои бо имтиёзоти хос чун Фарғона ва Бадахшон шомил буд.

Тасхири Ҳисор аз ҷанд ҷиҳат барои Шайбониҳон муҳим буд. Нахуст ин, ки ин сарзамин миёни минтақаҳои Мовароуннаҳр аз шумори ободтаринҳо ба ҳисоб мерафт ва талоши Шайбониён дар забткориҳои Мовароуннаҳр ин пеш аз хама ба даст овардани сарзамини ҳосилхез ва сарсабзу обод буд. Дигар ин ки бо тасарруфи водии Ҳисор Шайбониён ба рӯйи худ дарвозаеро ба ҷониби Хатлону Рашт ва Бадахшону шимоли Хуросон боз мекарданд.

Ин замони забткориҳо дар Мовароуннаҳр ҳокимони Ҳисор, Хатлон ва Бадахшон, ки танҳо ба исмаш дар таркиби давлати темуриёни Хуросон шомил буданд, тасмим гирифтанд то дар атрофи Бадеуззамон – писари султон Ҳусайн – ҳокими Хуросон муттаҳид шаванд ва ҷабҳаи муштараке дар муқобили Шайбониҳон эҷод кунанд. Аз соли 903 ҳ.қ./1497-1498 милодӣ ҳокими Ҳисор Хусравшоҳ буд, ки ин сарзаминро аз шаҳри Кундуз идора мекард.

Тибқи ахбори «Бобурнома» баъд аз он ки Шайбониҳон Андичонро забт кард, ба ҷониби Ҳисор лашкар кашид, ишғоли Ҳисорро ба Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон (писарони Суюнҷоҳа-амаки Шайбониҳон) вогузошта, худаш дар амалиёти гасби Кундуз ширкат кард.

Дар моҳҳои март – апрели соли 1504 амалиёти тасарруфи Ҳисор аз ҷониби Шайбониён муваффақона анҷом пазируфт. Бар асари набардҳои миёни Темуриён ва Шайбониён шаҳри Ҳисор дар ибтидои садаи шонздаҳ комилан хароб гардид.

Хусравшоҳ, ки сарзаминҳои зерини ҳокимияташ ба дасти Шайбониҳон таслим шуда буданд, дар иттиҳоди Темуриёни Хуросон шомил гардида, хост дубора сарзаминҳои аз-дастрафтаашро пас бигирад. Бинобар ин дар лашкаркашиё, ки бо сарвари Бадеуззамон барои ҷилавгирӣ аз пешрафтҳои Шайбониён ба ҷониби дигар минтақаҳои Хуросон бар зидди онҳо дар моҳи феввали соли 1505 дар наздикии Марғоб сомон

ёфт, ширкат варзида, аз ин ҷо ба ҷониби Қундуз ҳаракат кард. Мардуми дехоти атрофи Қундуз ба лашкари Хусравшоҳ пайвастанд. Аммо дар ин набард лашкари Хусравшоҳ аз ҷониби ўзбекон шикаст хўрд ва худаш асир афтода, ба қатл расид. Ўзбекон ба одате, ки дар миёнашон анъана дошт, чун рамзи пирўзӣ сари ўро бурида, ба Шайбониҳон, ки ин замон Хоразмро ишғол карда буд, фиристоданд. Забти Ҳисору Қундуз ҳукмронии Шайбониҳонро дар Кўлобу қисме аз Бадахшон таъмин намуд.

Баъд аз пойдор гаштан дар Самарқанд Шайбониҳон хост Ўротеппаро низ ишғол намояд. Дар ин шаҳр ҳамагӣ ду ҳазор лашкарӣ нигоҳ дошта мешуд. Ба Шайбониҳон ишғоли ин шаҳр ба зудӣ муяссар нашуд, зеро Ўротеппа барои ҳифзи худ истехкоми муҳиме дошт, ки Шайбониҳонро ба ҳайрат гузошта, ба хулосае овард, ки ин қалъаро бо ҷанг забт кардан аз имкон берун аст. Бинобар он ӯ қарор дод, ки қалъаро муҳосираи дуру дароз намуда, ҳокимаш Муҳаммадхусайн мирзо ва сокинонашро ба таслимшавӣ маҷбур созад. Вале кўшишҳои ҷандинқаратаи Шайбониҳон бе натиҷа анҷом ёфтанд. Аммо ишғоли шаҳрҳои калонтарини Мовароуннаҳр: Самарқанд, Бухоро, Тошқанд, Фарғона, Хучанд, Ҳисор ва қатлу ғорати Шайбониён дар ин ҷойҳо барои истилои Ўротеппа замина фароҳам овард. Илова бар ин, лашкари истилогар деҳаҳои атрофи шаҳрро ғорат карда, ба зироат оташ зад. Муҳаммадхусайн мирзо соли 1504 шаҳри Ўротеппаро тарк намуда, ба Ҳирот меравад.

Шайбониҳон бо лашкараш барои ишғоли Хучанд равонаи он шаҳр гашт. Сокинони қалъаи Хучанд зери фармони шоҳзода Ҷаҳонгир бар зидди душман муқовимат карда натавонистанд. Баъд аз забти Хучанд Шайбониҳон қатли ом эълон кард, ки дар натиҷа мардуми зиёде ҳалок шуд. Шайбониён шаҳрро оташ заданд.

Ишғоли Хучанд роҳи водии Фарғонаро барои Шайбониҳон боз кард. Ба Шайбониҳон муяссар гардид, ки соли 1504 Фарғонаро ишғол намояд. Як сол қабл аз ин, соли 1503 шаҳри Тошқанд ба ӯ тобеъ гашта буд.

Қарокўл шаҳре дар наздикии Бухорост. Сарчашмаҳои таъриҳӣ менависанд, ки баъди забти ин шаҳр Шайбониҳон онро ба писари амакаш Суюнҷхоча – Ҳамза султон ба доруғагӣ дод. Ҳамза султон он қадр ситам ба ҷони мардум раво дид, ки кишрҳои гуногуни ҷомеаи Қарокўл соли 1501 даст ба исён заданд, ки дар маркази онҳо мардумони бебизоат қарор доштанд. Ҳамза султон фирор кард ва ҳокимият ба дасти мардуми исёнгар гузашт. Аз ин исёни Қарокўл Шайбониҳон ба ҳарос афтод ва Ҳамза султонро аз ҳокимияти он ҷо барканор кард ва ба ин васила хост то исёнқунандагонро ором созад. Аммо ин иқдоми Шайбониҳон мардуми Қарокўлро ором накард

ва он исён давом ёфт. Мардуми Қароқул лашкари тозабориди ўзбекон бо сарвари Бубай султонро, ки Шайбониҳон ба ивази Ҳамза султон ба Қароқул таъйин карда буд, торумор намуданд ва худи Бубай султон ба асорат афтод.

Бо дарназардошти ин гуна сурат гирифтани воқеа Шайбониҳон, ки дар Бухоро буд, барои пахши ин исён худ иқдом кард. Лашкари ӯ бо сарвари Қонибек султон ва писараш Муҳаммад Темур ба Қароқул омаданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо 10 ҳазор аз мардумони Қароқул ба мубориза бархостанд ва баъди муқовимати ҷаҳормоҳа ба Шайбониҳон муяссар шуд, ки вориди ин шаҳр гардад. Ҷосибон мардуми исёнғари Қароқулро, ки аксар ба қалъаи он паноҳ бурда буданд, аз дами тег гузарониданд. Бояд гуфт, ки баланд кардани манораҳо аз сари инсон маҳсули аъмоли ғайрибашарии Темурланг аст ва Шайбониҳон ин кори ғайриинсониро идома дода, дастур дод то аз ҷаҳорсад сари буридаи мардуми Қароқул дар назди бозори аспи он шаҳр манора созанд.

Маркази дигари маъмурӣ ва фарҳангии тоҷикон – Хоразм низ доимо аз ҷониби бодиянишинони Дашти Қипчоқ мавриди ғорату тороч қарор мегирифт. Дар ибтидои асри XVI Хоразм бахше аз қаламрави султон Ҳусайн мирзо – ҳокими Ҳирот ба ҳисоб рафта, ҳокимони он аз тарафи Ҳирот таъйин мегардиданд. Дар моҳи октябри соли 1503 Шайбониҳон Хоразмро ғасб кард. Аммо баъд аз берун рафтани Шайбониҳон аз Хоразм, ҳокимият дар дасти ҳокими мавриди эътимоди Ҳирот – Чин Сӯфӣ боқӣ монд. Барои комилан аз зери итоати ҳокимияти Ҳирот баровардани Хоразм Шайбониҳон ибтидои соли 1506 бори дуюм ба Хоразм ҳуҷум кард. Баъди забти Чорҷуӣ Шайбониҳон сафири худро ба назди ҳокими Хоразм Чин Сӯфӣ фиристод ва талаб кард, ки бечунучаро таслим шавад. Аммо Чин Сӯфӣ ҷавоби рад дод ва умед дошт, ки ҳокими Ҳирот барои аз даст нарафтани қаламраваш ба ӯ мадад хоҳад расонд. Вале ҳеҷ қадом кумаке аз ҳокими Ҳирот ба вай нарасид ва Чин Сӯфӣ ба ҷанги Шайбониҳон омода шуд. Баъди муҳосираи тӯлонӣ, ки ҳамаи захираҳои муҳофизони шаҳр ба охир расида, имкони идомаи муқовимат бо душман намонда буд ва одамоне аз гуруснагӣ вафот мекарданд, дар моҳи августи соли 1506 Шайбониҳон пойтахти асосии Хоразм–Урганҷро забт кард. Ҳокими Хоразм–Чин Сӯфӣ дар ин мубориза кушта шуд ва муҳофизони Хоразм талафоти зиёде доданд. Ҳамин тавр, теуриёни Хуросон тағйироти дар минтақа, баамаломата, яъне рӯз ба рӯз густариш ёфтани қаламрави зери ҳокимияти Шайбониҳонро ба назар нагирифта, аз ҳампаймони худ – Хоразм маҳрум шуданд.

Баъди забти шаҳри вилоятҳои Мовароуннаҳр Шайбониҳон ба сарҳади Хуросон наздик шуд. Омилҳои асосии ба

шадидтарин бархӯрдҳо мубаддал шудани мубориза барои Хуросон миёни Сафавиён ва Шайбониён дар ибтидои садаи XVI он буд, ки то охири садаи XV ин вилоят аз нигоҳи сиёсӣ, маъмурӣ ва фарҳангӣ бо Мовароуннаҳр робитаи наздик дошт, то бо вилоятҳои Эрони Ғарбӣ. Бинобар ин, хонҳои ўзбеки шайбонӣ чун ҳешро аз насли Чингиз мелонистанд, ба ин далел ин вилоятро моли меросии худ низ мехисобиданд, беҳабар аз ин ки Чингиз низ ба ин сарзаминҳо қомилан бегона буд.

Заволи давлати Темуриён. Шайбониён дар назди худ мақсад гузошт, ки Хуросон ва пойтахти дигари Темуриён – шаҳри Ҳиротро забт кунанд. Бо ин сабаб соли 1507 милодӣ Шайбониён ба ҷониби Ҳирот лашкар кашид. Барои мубориза бо Шайбониён амир Шучоуддини Зуннун бо лашкаре аз Ҳирот маъмур гардид ва дар ҷанги шадид бо ўзбекон дар таърихи 7 майи соли 1507 сипоҳи темуриёни Хуросон шикаст ёфт ва амир Зуннун ба қатл расид. Баъди ин ҳодиса Бадеуззамон ва Музаффар Ҳусайн–писарони султон Ҳусайн Бойқаро, ки баъди вафоти падар муштарақан дар Хуросон ҳокимият меронданд, яке ба ҷониби Қандаҳор ва дигаре ба тарафи Астаробод фирор карданд. Амрони фирорӣ қорҳои идорӣ ва дифоии шаҳро ба шайхулисломи Ҳирот қозӣ Ихтиёруддин воғузор карданд. Шайбониён, ки ин замон дар Бодғис буд, бо номае ба шайхулислом қозӣ Ихтиёруддин муроҷиат намуд, то шаҳро таслими ӯ намоянд. Сайидон, қозӣён, ашроф ва обрӯмандони Ҳирот 20 майи 1507 дар мадрасаи Шайхулислом барои машварат ҷамъ омаданд ва тасмим гирифтанд, ки шаҳро ба Шайбониён таслим кунанд. Ба намояндагӣ аз онҳо муҳтасиби Ҳирот Мавлоно Усмон бо ҳадяҳои фаровон ба назди Шайбониён ҳозир шуд, то эълон дорад, ки шаҳри Ҳирот таслими ӯст ва Шайбониён воридаи Ҳирот гардид. 27 майи соли 1507 дар масҷиди ҷомеаи Ҳирот ба номи Шайбониён хутба хонда шуд.

Шайбониёни ҳарис дар тамоми шаҳрҳои ғасбшуда бо усулҳои мухталиф, баҳусус ба зӯр дорониҳои ҳокимони шикастхӯрда ва ақрабони онҳоро мерабуд. Ҳамин қорро дар Самарқанд қард ва Ҳирот низ дучори ин бадбахтӣ гардид. Илова бар ғасби дорониҳои сулолаи темурӣ, Шайбониён ба ҷониби амволи намояндагони илму фарҳанг, шоирон ва адибон низ дастдарозӣ мекард. Ӯ мепиндошт, ки ин қишри ҷомеаи Ҳирот аз хонадони темурӣ тухфаҳову амволи фаровоне гирифтаанд ва сарватманд гардидаанд.

Дар охири соли 913 ҳ.қ./1508 милодӣ Шайбониён аз Самарқанд бори дигар ба тарафи Ҳирот лашкар кашид ва дар он сол буд, ки Хуросонро аз тасарруфи фарзандони султон Ҳусайн Бойқаро қомилан берун овард ва хонадони темуриро аз

он минтақа барандохт. Ҳамзамон қисмате аз лашкари Шайбониҳон ба тарафи Қирмон рафтанд ва ба қатлу ғорати мардуми Қирмон пардохтанд. Ин ҷо буд, ки дастур дод то котибонаш унвонии шоҳи Эрон – Исмоили Сафавӣ номаи таҳқиромезе нависанд ва ба ӯ ирсол намоянд. Шайбониҳон дар ин нома аз Исмоили Сафавӣ хостааст, то ба Ҳангоми намоз дар масҷидҳо ба исми ӯ хутба хонда ва сикка ба номаш дар зарробхонаҳо зада шавад.

Бо истилои Ҳирот аз тарафи Шайбониён давлати Темуриён завољ ёфт ва ба сари ҳокимият дар Мовароуннаҳру Ҳурӯсон сулолаи нав – Шайбониён омад.

Сарчашма:

Қамолитдин Биноӣ дар бораи даъвати Ҳоҷа Яҳё аз Бобур барои гирифтани ҳокимияти Самарқанд аз султони Алӣ менависад: «Ва чун нифоқи султони Алӣ мирзо ба ҳазрати Ҳоҷа Қутбиддин Муҳаммади Яҳё ба вузӯҳ пайваста буд, қас ба Қеш фиристода, султони Муҳаммад Бобурро талаб намуда буд, ки Самарқандро ба ӯ бидиҳад».

Қамолитдин Биноӣ. Шайбонинома. Дастхати №38, китобхонаи А. Семёнов, варақи 87.

Қазуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ дар бораи ихтилоф байни хонҳои Дашти Қипчоқ менависад: «Хонони ин тоифаро (ӯзбеконро) ҳамеша бо якдигар низоъ аст ва ҳар як қасди якдигар қунанд ва чун ғолиб шаванд, якдигарро қурушанд ва ба асирий баранд ва молу аҳдро дар миёни худ ҳукми ... ҳалол шумаранд ва аслан аз он эҳтироз нанамоянд...»

Қазуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Ба эҳтимоми Манучеҳри Сигуда. Техрон, 1383 ш. саҳ.41-42.

Муаллифи «Қаҳонқушои ҳоқон» дар бораи шикасти Муҳаммади Шайбониҳон дар муборизаҳо миёни хонҳои ӯзбеки Дашти Қипчоқ ва фирори ӯ ба қониби Мовароуннаҳр менависад: «Муҳаммадхони Шайбонӣ...чанд гоҳ дар Дашти Қипчоқ ва худуди Ҳоразм бо лавозимоти ситез ва оғез пардохт ва аз зиёди шавқати муҳолифон ва муқовимат очиз шуд ва ба Бухоро қурехт».

Муаллифи номаълум. Қаҳонқушои ҳоқон. Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1986. Саҳ. 323.

Хондамир дар бораи рафтани султони Алӣ мирзо ба назди Шайбониҳон менависад: «Баъд аз рафтани қаноби саъдатинтимо (Саид Қалолуддин Хованди Бухорӣ) ба ду се рӯз, дар рӯзи қумба, ки Ҳоҷа Қутбуддини Яҳё ва ақобири Самарқанд дар масҷиди қомеъ ба адои намоз иштиғол доштанд, (султони Алӣ мирзо) бо тоифае аз маҳсусон дарвозаи Қаҳорроҳоро қушода, инони яқсон ба савби маъскари Шайбониҳон, ки бар дари Боғи Майдон буд, инъитоф дод».

Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр.Қ.4, нашри. 4. Техрон, 1380 х.ш. Саҳ.278.

Муаллифи «Қаҳонқушои ҳоқон» роҷеъ ба итлоати Шайбониҳон гузаштани Самарқанд менависад: «Чун Шайбақхон аз бартари Ҳоҷа

Яҳё (писари Убайдуллоҳи Аҳрор) бар султон Алӣ мирзо (охирин ҳокими теурии Самарқанд) хабар ёфт, аз дари макр омада, султон Алӣ мирзоро фирефт ва пайғом дода буд, ки ба ин чониб таваҷҷуҳ намояд ва (Шайбониҳон) аз барои модари султон Алӣ мирзо (Зухрабегим) номаи муҳаббатомез фирестод ва ўро ба издивоҷ ба ҳеш навид дод ва шохзода (султон Алӣ) ҳамроҳи он зани содадил ба он афсона фирефта шуд ва азми мулозимати Шайбакхон чазм намуд ва дар рӯзи чумъа бо сесади савор ба урдуи Шайбакхон рафт, аммо Шайбакхон аҳдашро шикаст ва ўро (султон Алиро) кушт ва Хоҷа Яҳё ва бузургони Самарқанд ба ғайр аз итоат чорае надоштанд ва мамолики Самарқанд ва Бухоро ва атрофи онҳо ба тасарруфи Шайбакхон даромад ва ўзбекон даст ба зулми мардум дароз карданд ва ситам аз ҳад гузашт».

Муаллифи номаълум. Чаҳонқушон ҳоқон. Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1986. Саҳ. 323.

Бобур таърихи муборизаи худ бо Шайбониҳонро тасвир карда, аз ҳодисаҳои соли 907 х.қ. (1501 – 1502) чунин менависад: «Ман дар Даҳқат меистодам, хабар расид, ки баҳор Шайбониҳон ба Ўротешна меояд. Даҳқат замини шӯра буд. Бинобар он, мо аз ағбаи Оббурдон гузашта, ба кӯҳистони Масҷох омадем. Оббурдон поёнтарин деҳаи Масҷох аст. Поёнтар аз Оббурдон чашмае ҳаст. Дар боли чашма мазор аст. Болотар аз чашма ба Масҷох ва поёнтар аз чашма ба Фалғар тааллуқ дорад. Дар сари он чашма, дар рӯи санг ин се байтро сабт намудам:

Шунидам, ки Чамшеди фаррухсиришт,
Ба сарчашмае бар ба санге навишт.
Бар ин чашма чун мо бисе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.
Гирифтём олам ба мардию зӯр,
Валекин набурдем бо худ ба гӯр.

Дар кӯҳистони мазкур дар рӯи сангҳо кандани шеър ва дигар матнҳо одат будааст...

Заҳириддин Бобур. Бобур-наме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1958, саҳ.115 – 116.

Санаҳои муҳим:

1494 – вафоти ҳокими Самарқанд Аҳмад мирзо

1497 – ба чониби Қундуз ақабнишинӣ кардани ҳокими Самарқанд Бойсунғур

1497 (ноябр) – ворида Самарқанд гаштани Заҳируддин Бобур

1498 (феврал) – тарки Самарқанд намудани Заҳируддин Бобур

1500 – ба чониби Самарқанд лашқар кашидани Шайбониҳон ва ишғоли он

1500 (тирамох) – ҳокимияти Самарқандро ба даст овардани Бобур

1501 (апрел) – ҷанг дар мавзеи Сарипул миёни Бобур ва Шайбониҳон

1501 – исёни аҳолии шаҳри Қароқул бар зидди Шайбониён

1503 – ба ҷониби Балх лашкар кашидани Шайбониҳон
1503 – тобеъ шудани шаҳри Тошканд ба Шайбониён
1503 (октябр) – ишғол шудани Хоразм
1504 (март-апрел) – ишғоли Ҳисор аз ҷониби Шайбониён
1504 – ишғоли Фарғона аз тарафи Шайбониҳон
1506 (август) – ишғоли пойтахти Хоразм – Урганч
1507 (7 май) – шикасти сипоҳи темуриёни Хуросон аз ҷониби Шайбониҳон
1507 (27 май) – дар масҷиди ҷомеи Ҳирот хондани хутба ба номи Шайбониҳон.

Савол ва супориш:

1) Сабаби ихтилоф ва муборизаҳои шадид миёни охири намояндагони сулолаи темурӣ дар Мовароуннаҳр дар чӣ буд? 2) Султон Алӣ чаро ба Бухоро фирор кард? 3) Сабаби ба Самарқанд лашкар кашидани Бобурро тавзеҳ диҳед. 4) Чаро дар Самарқанд Бобур натавонист ҳокимият кунад? 5) Ҷуғрофиёи таърихи Дашти Қипчоқ кадом сарзаминҳоро дар бар мегирифт? 6) Сабабҳои ҳучуми қабилаҳои Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳро баён кунед. 7) Чаро султон Алӣ ҳокимияти Самарқандро бе ҷанг ба Шайбониҳон супорид? 8) Сабабҳои шикасти дуҷумбораи Бобур дар Самарқандро баён кунед. 9) Дар бораи исёни Қарокӯл маълумот диҳед. 10) Сабабҳои шикасти давлати Темуриён дар Мовароуннаҳр ва Хуросонро тавзеҳ диҳед.

§ 19. ТАШКИЛ ЁФТАНИ ДАВЛАТИ ШАЙБОНИЁН

Дар як муддати кӯтоҳ шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр тобеи Шайбониҳон гаштанд. Баъди тасарруфи Мовароуннаҳр Шайбониҳон пойтахти худ шаҳри Самарқандро интиҳоб карда, шаҳру вилоятҳои забткардаи худро ба ҳешу ақрабо ва амирони номи худ тақсим карда медахад. Масалан, Бухоро ба Ubайдуллоҳхон – писари бародараш Маҳмуд султон, Тошканд ва вилояти онро ба ду амакаш Кучкунҷӣ султон ва Суюнҷхоча ва вилояти Ҳисорро ба писарони Суюнҷхоча – Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон ба доруғайӣ дод.

Шайбониҳон намояндагони хонадони темуриро бераҳмона таъқиб ва маҳв мекард, то касе дар сар ҳаёли дубора барқарор кардани давлати Темуриёно нашошта бошад. Ӯ аз қадамҳои аввал барои ба тарафи худ моил кардани заминдорони калон ва рӯҳониёни бонуфуз саъй кард. Дар навбати худ ашроф ва рӯҳониёни Мовароуннаҳр барои аз даст надодани вазъияти иҷтимоии худ бо Шайбониён ҳама гуна ҳамкорихоро ба роҳ монданд.

Сиёсати дохилии Шайбониҳон пас аз истилои Мовароуннаҳр комилан ба манфиати синфи ҳукмрон хидмат мекард. Акнун ба таркиби ин синф ашрофи тоифаҳои бодиянишини ўзбек низ дохил шуданд.

Истилогарон дар дасти худ сарвати ғораткарда ва ҷабран ситонидаи зиёдеро нигоҳ медоштанд. Ба ғайр аз заминҳои зиёд онҳо соҳиби бисёр иморатҳо, иншоот, осиебҳо ва ғайра дар шаҳру ноҳияҳои Мовароуннаҳр гардиданд.

Соли 1507 Шайбониҳон ислоҳоти пулӣ гузаронид. Мақсад аз гузаронидани ин ислоҳот ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокардааш ба ҳисоб мерафт. Баробари касбу ҳунар муомилоти пулӣ аз муҳимтарин воситаҳои даромади давлатӣ ва соҳибмулкгон ба шумор мерафт.

Ислоҳоти Шайбониҳон дар тамоми давлат муомилоти ягонаи пулиро ташкил карда, вазн, ҳаҷм ва навъи тангаҳои нуқрагию мисӣ ва муносибати байни онҳоро муайян кард. Пулҳои ба муомилот баровардашуда дар ҳамаи шаҳру вилоятҳо қурби баробар доштанд. Ислоҳоти пулии Шайбониҳон дар мамлакат таъсири бузурги сиёсӣ дошт ва бартарии чорабиниҳои ўро нисбат ба фаъолияти молиявии намояндагони охири Темуриён нишон дод. Ислоҳоти мазкур ба ҳамаи табақаи синфи хукмрон нишон дод, ки аз ивазшавии сулола онҳо бурд карданд.

Дар ташкили низоми сиёсии давлат Шайбониён аз хусусиятҳои, ки ба низоми давлатдорӣ тофеодалӣ хос буд, васеъ истифода карданд. Давлат моликияти шахсии хонадони Шайбонӣ, ки бо номи султонҳо зикр мешуданд, ба ҳисоб мерафт ва сарвари ин хонадонро хон ба зимма дошт. Хон касеро интихоб мекарданд, ки миёни афроди хонадон қалонсолтарин бошад. Аммо ин ин қонуни сарваринтихобқунии саҳронавардон дар Мовароуннаҳр гоҳу гузоре риоят намегардид.

Шайбониён баъди ишғоли Мовароуннаҳр имкон доштанд пайравӣ аз усули идорӣ марказонидашудаи давлат, ки баъди Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ба расми анъана даромада буд, истифода кунанд. Аммо пояҳои низоми давлати Шайбониён дар асоси анъанаҳои иттиҳоди саҳронавардон бунёд шуд, вале дар идораи ин низоми давлатдорӣ дар баробари пешвоёни қabilaҳои ўзбек, рӯҳониёни Мовароуннаҳр низ шарик гаштанд. Масалан, дар вазифаҳои нақиб, шайхулислом, қозинолқуззот, садр, аълам, раис, девонбегӣ, додхоҳ, муҳрдор, мударрис, китобдори хосса ва ғайра аз шумори сайидҳо, хочагон ва дигар рӯҳониёни номдор таъйин мешуданд.

Ба мураккабӣ ва печдарпечии дастгоҳи давлатии Шайбониён нигоҳ накарда, ҳукумати марказии хонӣ дар ин давлат заиф буд. Яке аз сабабҳои заиф будани давлат ин дар ҳифз кардани низоми идорӣ мулкҳои ҷудогона, ки бо номи юрт ва улус ёд мешуд, зоҳир мегардид. Тамоми қаламрави ишғолшуда дар Мовароуннаҳрро Шайбониён миёни намояндагони хонадони худ ва қabilaҳои бонуфузи ўзбек ба сифати юрт ва улус тақсим карда буданд ва ҳар ҳокими ин ва ё он вилоят худро дар идораи он комилҳуқуқ мепиндошт.

Шайбониҳон ба манзури баланд бурдани нақши ҳукумати марказии хонӣ дар Мовароуннаҳр чанд муддат пеш аз марғаш идораи вилояти Туркистонро аз Кучкунҷихон, Бухоро аз Убайдуллоҳ султон ва вилояти Ҳисорро аз Ҳамза султон ва Маҳди султон рабуда, ба дасти хеш гирифта буд ва ба ин сабаб султонҳои мазкур дар муқобили ӯ қарор гирифтанд. Дар асари ин сиёсат миёни намоёндагони хонадони Шайбонӣ низоъ ва даргириҳо ба вуқӯъ омад, ки дар оянда боиси заиф шудан ва заволи давлати онҳо гардид.

Низоми давлатии идорӣ дар замони ҳукумати Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр дар асоси сохтори қабилавию авлодӣ бунёд ёфта, ин усули идорӣ ҳама гуна кӯшишҳоеро дар барқарорӣ низоми марказонидашудаи идорӣ давлат рад мекард. Ба ин сабаб Шайбонӣ натавонистанд дар кишвари ишғолкардашон назму тартибро ба вуҷуд биёваранд, ислоҳоти муҳимро анҷом диҳанд ва муассисоти муҳимми кишоварзӣ ва саноатиرو бунёд кунанд.

Ҳучуми шоҳи Эрон Исмоили Сафавӣ ба муқобили Шайбониҳон. Исмоили Сафавӣ баъди иттилои бедодгариҳо ва ғоратгариҳои Шайбониҳон дар хоки Хуросону Қирмон ва хондани он номаи таҳқиромез дар моҳи октябри соли 1510 ба Хуросон лашкар кашид. Чун аз Рай ба Домғон омад, Аҳмад Султон – домоди Шайбониҳон, ки ҳукумати Домғонро ба уҳда дошт, ба Ҳирот фирор кард. Шайбониҳон, ки дар номаҳояш ба Исмоили Сафавӣ лофи фатҳи анқариби Ироку Озарбойҷонро мезад ва баъди тасхири он сарзаминҳо ҷониби Ҳичоз мееравам мегуфт, баъди шунидани лашкаркашии Исмоили Сафавӣ ба ҷониби Хуросон, аз Ҳирот ба Марв омад. Исмоили Сафавӣ баъди шикасти лашкари пешсафи Шайбониҳон дар атрофи Марв, ин шаҳрро ба муҳосира гирифт, аммо муҳосираи Марв тӯлонӣ давом кард. Он гоҳ Исмоили Сафавӣ роҳи тадбирро пеш гирифт ва 30 ноябри соли 1510 вонамуд кард, ки гӯё ақибнишинӣ мекунад. Худуди 3 километр дуртар аз Марв дар рустои Маҳмудӣ сипоҳи Сафавӣ таваққуф кард. 1 декабри ҳамон сол Шайбониҳон бо сӣ ҳазор лашкар ба таъқиби шоҳи Эрон пардохт. Ӯ умед дошт, ки шабехуне зада, он сипоҳро торумор созад ва ба ин васила шарафи аздастрафтаи хони Дашти Қипчоқро барқарор кунад, аммо ба доми Исмоили Сафавӣ афтод. 2 декабри соли 1510 сарбозони шоҳ Исмоил лашкари Шайбониҳонро дар муҳосира гирифтанд. Дар натиҷаи ҷанг теъдоди зиёди сарбозон ва сарлашқарони Шайбониҳон ба қатл расиданд. Шайбониҳон бо 500 нафар аз наздиконаш маҷбур мешавад аз майдони ҷанг фирор намояд. Дар аснои фирор ӯ ба чаҳордеворие расид, ки роҳи бурунрафт надошт ва дар он ҷо зери пойи сарбозони фирории хеш афтид ва бар асари фишор бар пайкараш ҷон дод.

Вақте ки хамаи ўзбекон ба қатл расиданд, иддае аз ҳамрикобони шоҳи Сафавӣ чўеи Шайбониҳон шуданд. Яке аз онон ба исми Оди баҳодур, ки пешвои ўзбеконро мешинохт, пайкари бечони ўро дар ин чаҳордеворӣ пайдо карда, сарашро бурида, дар зери қадами шоҳ Исмоил андохт. Баъдан он чамчамаи хони ўзбекро дар зар гирифта, барои шоҳи Эрон соғари боданўши карданд ва пўсти бадани ўро канда, пур аз коҳ сохтанд ва назди султон Боязиди Усмонӣ – душмани дигари хонадони Сафавия фиристоданд. Дасти буридаи ўро шоҳ Исмоил назди ҳокими Мозандарон–Рустами Рўзафзун ирсол дошт, то ба ў хабар диҳад, ки ба такягоҳи ў чӣ кард ва ба ин васила ўро ба итоат биоварад.

Ҷанги Марв. Минётураи Беҳзод

Кўшишҳои Захируддини Бобур барои даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр. Пас аз забти Ҷирот дар сарзамини давлати Шайбонӣ се сол сулҳу осоиш ҳукмфармо гардид. Ин замон собиқ ҳокими Фарғона аз авлоди Темуриён Захируддин Бобур дар Қобул меистод. Ў хабари ҳалок гаштани Шайбониҳонро шунида, қарор дод, ки замони мувофиқро истифода намуда, барои барқарор кардани ҳокимияти Темуриён дар Мовароуннаҳр кўшиш намояд. Чун Захируддин Бобур аз ҷонибдорони Сафавӣ буд, ба Исмоили Сафавӣ ваъда дод, ки баъди гирифтани ҳокимият дар Самарқанд дар хутбаи намоз номи ўро зикр мекунад ва ба исмиаш дар Самарқанд сикка мезанад. Ин маънои тобеият ба Сафавӣро дошт. Исмоили Сафавӣ борҳо ба ў ёрӣ расонда буд, то ҳокимиятро дар Мовароуннаҳр ба даст биёварад, аммо ў кўтоҳзамоне ҳокимият

карда, ба сабаби фишори ўзбекон боз аз Самарқанд берун мерафт.

Бо ризояти Исмоили Сафавӣ Бобур дар охири соли 1511 Амударёро убур карда, ба ҷониби Ҳисор лашкар кашид. Ҳокимони Ҳисор Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон ва ҳамчунин писари Шайбониҳон Муҳаммад Темур тамоми қувваро барои дифоъ равона сохтанд. Дар ибтидои соли 1512 дар наздикии Пули Сангин, ки дар дарёи Вахш буд (назди Норақ, ки ҳоло зери обанбор мондааст), байни неруҳои Бобур ва Шайбониён задухӯрди шадиде ба амал омад, ки дар натиҷа Шайбониён шикаст хӯрда, Ҳамза султон ва Маҳдӣ султон асир афтоданд ва лашкари парокандаи ўзбекон ба ҷониби Самарқанд фирор кард. Бобур баъди гирифтани кумак аз ҷониби Исмоили Сафавӣ ба тарафи Самарқанд юриш бурд ва дар ҳамон сол Самарқандро бори сеюм ишғол кард ва дар масҷиди ҷомеи Самарқанд ба номи Исмоили Сафавӣ хутба хонда шуд. Сокинони шаҳрҳои Самарқанд ва Бухоро, ки тайи чанд сол аз зулму ҷабри ўзбекон азият мекашиданд, ин ғалабаи Бобуро бо хушнудӣ пазируфтанд. Аммо ҳукумати Бобур ба далели ҷонибдори Сафавиён буданаш ва ба мазҳаби шиа хусни тавачҷуҳ доштанаш, дар миёни мардум устувор нагашт. Бо истифода аз ин муҳолифати мазҳабии мардум бо Бобур баҳори соли 1512 Шайбониён бо сарвари Убайдуллоҳон ва Муҳаммад Темур ба Бухоро ҳучум карданд, ки дар натиҷа лашкари Бобур дар назди Кӯли Малик шикаст хӯрда, худӣ ӯ ба Ҳисор ақибнишинӣ намуд.

Бобур барои ишғоли дубораи Самарқанд қувваи кофӣ надошт. Ӯ ба шоҳи Эрон – Исмоили Сафавӣ муроҷиат намуда, ёрии ҳарбӣ талабид. Исмоили Сафавӣ барои наҷоти ҷонибдори худ Бобур ба ёрмандии ӯ сипоҳеро зери сарвари яке аз маъруфттарин амиронаш ба исми амир Ёрахмади Хузонӣ, ки бо тахаллуси Начми Сонӣ машҳур буд, равонаи Мовароуннаҳр гардонид.

Тирамоҳи соли 1512 лашкари Эрон бо сардории Начми Сонӣ воридаи Мовароуннаҳр гашт. Дар наздикии Насаф сипоҳи Начми Сонӣ бо лашкари Бобур ҳамроҳ гардид ва онҳо муштарақан ба ҷониби Насаф лашкар кашиданд. Баъди се рӯзи муҳосира Насаф таслим гардид ва ба дастури Начми Сонӣ қатли оми мардум сурат гирифт, ки 15 ҳазор аҳолии он ба ҳалокат расид. Дар миёни он ҳама қушташудагон шоирон Камолиддини Биноӣ ва Сайид Ҳасани Оғлақчӣ низ буданд. Ин қатли ом боиси норизояти аҳоли гардида, нисбат ба Бобур ва эрониён ҳисси нафрат пайдо шуд. Бо истифода аз ин вазъият Шайбониён қисме

аз аҳолии маҳаллӣ ва як гурӯҳе аз ашрофро дар атрофи худ бар зидди Бобур ва Сафавиён муттаҳид карданд. Ин замон Ubaydullohон, Муҳаммад Темур ва дигар султонҳои ўзбек дар наздикии Бухоро буданд. Начми Сонӣ аз Насаф бидуни мамониат ба Самарқанд ворид шуд ва дар масҷиди чоғеи он ба номи Исмоили Сафавӣ хутба хонд. Начми Сонӣ тасмим гирифт, ки то фаро расидани хунуқиҳои зимистон Бухороро ишғол намояд. Ба ин манзур ба ҷониби Бухоро лашкар кашид ва Ғиждувонро ба муҳосира гирифт. Муҳосираи Ғиждувон чаҳор моҳ тӯл кашид ва дар ин муддат лашкари Эрон натавонист қалъаи Ғиждувонро ба даст оварад. Лашкари Эрон аз нарасидани гизо азият мекашид ва илова бар ин, иддае аз сипаҳсолорони Эрон ба сабаби муҳолифат бо Начми Сонӣ сипоҳро тарк гуфтанд. Ба хангоми муҳосира лашкари Начми Сонӣ ба ногаҳ дучори зарбаи сахте аз ҷониби гурӯҳҳои сипоҳи ўзбек гардид ва сипоҳи Эрон шикаст хӯрда, сипаҳсолори он Начми Сонӣ асир афтада, ба қатл расид. Ин воқеа боис шуд, ки иттиҳоди Бобур ва Исмоили Сафавӣ аз ҳам бипошад ва Бобур ба ҷониби Ҳисор фирор кард.

Дигар аз ҳодисаҳои фалокатбори ин давр, ки мо тасвири онро дар «Таърихи Рашидӣ»-и Муҳаммад Ҳайдари Дуғлот мебинем, ин фочиаи қаҳтии Ҳисор дар соли 1512 аст. Тибқи ахбори «Таърихи Рашидӣ» баъди шикаст дар соли 1512 дар Бухоро ва қатли Начми Сонӣ аз ҷониби Ubaydulloҳи Шайбонӣ Бобур ба ҷониби Ҳисор паноҳанда мешавад ва муддате дар қалъаи он ба сар мебарад. Шабе гурӯҳе аз сарбозони мугулии Бобур бо сарварию Аюббекҷӣ, Мир Муҳаммад, Ёдгор мирзо ва Назар мирзо бар зидди ӯ шӯриш мебардоранд. Бобур наметавонад ба онҳо муқовимат кунад ва шабе аз қалъаи Ҳисор пинҳонӣ ба ҷониби Кундуз фирор мекунад. Мугулҳои исёнгар ба ҷуз аз қалъаи Ҳисор тамоми навоҳии онро ғорат мекунанд. Ин замон дар Ҳисор барфи зиёде борида буд ва хунуқиҳои шадиде ҳукмфармой мекард. Бар асари ғоратгарӣҳо ва бедодгарӣҳои сарбозони мугулии Бобур Ҳисор дучори гуруснагӣ ва қаҳтӣ мегардад. Тибқи ахбори ин сарчашма дар шаҳри Ҳисор бар асари ин қаҳтӣ ва хунуқӣ танҳо 60 нафар зинда мемонанд, ки онҳо барои бақои зиндагии хеш часади ақрабонӣ фағтидаи худро меҳӯрданд.

Захируддин Бобур баъд аз шикасти сеюм дар Мовароуннаҳр ба Кобул омад ва то соли 1526 дар Кобулу Қандаҳор ҳукмронӣ карда, дар ҳаёли тасхири Ҳиндустон афтад. Ӯ ба он ҷониб лашкар кашид ва 20 апрели 1526 султон Иброҳими Лудиро дар Панипат шикаст дода, Агра, Деҳлӣ ва

шимоли Ҳиндустонро аз рӯди Синд то Бангол ба тасарруфи худ дароварда, давлати Бобуриёни Ҳинд, ки онро муҳаққиқони аврупоӣ давлати Мугулони Кабир номидаанд, таъсис дод. Ӯ ҳамагӣ панҷ сол дар Деҳлӣ ҳукмронӣ намуда, 26 декабри 1530 вафот кард. Часади ӯро дар ибтидо дар шаҳри Чамна андаруни боғчае бо номи Нурафшон ба хок супориданд. Дар замони ҳукумати Шаҳобиддин Шоҳчаҳон (1628 – 1657) часади ӯро ба Кобул интиқол дода, барои ӯ дар хориҷи шаҳри Кобул оромгоҳе сохтанд, ки то ҳанӯз вуҷуд дорад. Намояндагони ин сулола беш аз се аср дар Ҳиндустон ҳукумат карда, барои густариши забон ва фарҳанги форсии тоҷикӣ дар ин қаламрав хидмат кардаанд. Дар асари шӯриши бузурге, ки соли 1858 дар Ҳиндустон ба таҳриқи англисҳо сурат гирифт, ҳокимияти Бобуриёни Ҳинд завол ёфт.

Сарчашма:

Амир Маҳмуди Хондамир дар бораи қупта шудани Шайбониҳон менависад: «...баъд аз тафҳҳус (чустучӯ)-и бисёр часади ӯро (Шайбониҳонро) дар зерӣ аҷсоди ўзбекони мактул ёфтанд, беаҳмеву чароҳате, дарҳол сараш аз тан ҷудо карданд, назди наввоби комёб (Исмоили Сафавӣ) оварданд. Он ҳазрат пас аз эҳзори сар часади пурҳасади ӯро талаб дошт...Филҳол часади ӯро ҳозир оварданд ва қаҳрамони сафдар (Исмоили Сафавӣ) се зарбати шамшер бар шикамаш зада... баъд аз он фармуд, ки косаи сари ӯро дар тилло гирифта, ба ҷавоҳири гаронмоя тарсеъ дода, қадаҳе сохтанд ва дар суҳбати шароб аз он қадаҳ шароб менӯшиданд».

Амир Маҳмуди Хондамир. Таърихи шох Исмоил ва шох Таҳмосби Сафавӣ (Зайли таърихи «Ҳабиб-ус-сияр»). Ба нашр омодакунанда Муҳаммадали Чарроҳӣ. Техрон, 1370 ш., сах. 71 – 72.

Бобур, ки худ аз қаблаи барлос буд ва барлос низ яке аз қаблаҳои муғули туркшудаи омада ба қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон мебошад, бегонагии ўзбекон ба ин сарзаминро чунин менависад: «Ҳудуди саду чихил сол шаҳри Самарқанд тааллуқ ба хонадони мо дошт. Ўзбеки номаълум, бегона ва душман омада онро тасарруф кард».

Заҳириддин Муҳаммад Бабур. Бабур-наме. Перевод М.Салье. Ташент, 1958, сах 101.

Номаи имдодҳои Бобур аз Исмоили Сафавӣ барои гирифтани ҳокимият дар Мовароуннаҳр: «Эй шаҳриёр, бузургон бардоштаи худро наяндохтаанд. Чун маро бардошти, умедворам, ки ба тасаддуқи сари худ наяндоӣ, ки Мовароуннаҳр ба беақлӣ аз даст додам. Бори дигар гирифта ба ғуломи худ супоред...»

Муаллифи номаълум. Оламори Сафавӣ. Ба ҷоп омодакунанда Я.Шукрӣ. Техрон, 1363 х.ш., сах.358.

Фазлulloҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ дар бораи ба кумаки Исмоили Сафавӣ дар Самарқанд ба тахт нишастани Бобур менависад: «Бобур ибни Умаршайхи чағатой ба имдоди муртадони тоқисурх (Сафавиён) ба Самарқанду Бухоро даромад ва лашкари азими зиёда аз ҳафтод ҳазор савор аз чағатойю мугул ва туркману лашкари Бадахшон то билоди Хиндустон ҳамроҳ дошт. Ситораи арбоби дин сӯхта гашт ва оташи бидъати тоифаи мулҳидин афрӯхта шуд. Дар дину дувал (давлатҳо) ва мулуку милал анвои фасоду халал рӯй намуд. Овозаи рафзу илҳод, ки ҳаргиз аз оби Чайхун нагузашта буд, аз авҷи гардун гузашт ва фасоду бидъат, ки осори ӯ аз садри ислом боз бад-ин диёр нарасида буд, ба камоли эътибор расид... Агар, наъузамбиллоҳ, шарори оташи фитнаи эшон боло мегирифт ва давлати нопойдори эшон дар он билод сурати бақо мегирифт, анқариб аз маросими имон осоре ва аз дори ислом дайёре (қасе) боқӣ наменонд.

Фазлulloҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Сулук-ул-мулук. Бо тасҳех ва бо муқаддимаи Алии Муваҳҳид. Техрон, 1362 х.ш., сах.50.

Санаҳои муҳим:

- 1507 – ислоҳоти пулии Шайбониҳон
- 1510 (октябр) – ба Хуросон лашкар кашидани Исмоили Сафавӣ
- 1510 (2 декабр) – кушта шудани Шайбониҳон дар ҷанги Марв
- 1512 – ғалабаи Бобур бар Шайбониён дар ҷанги наздики Пули Сангин ва ҳокимияти Самарқандро ба даст овардани ӯ
- 1512 – шикасти лашкари Наҷми Сонӣ дар наздикии Ғиждувон
- 1530 (26 декабр) – вафоти Бобур дар Дехлӣ

Савол ва супориш:

- 1) Мақсад аз гузаронидани ислоҳоти пулӣ аз чӣ иборат буд? 2) Дар ҳукуматдории Шайбониён давлат моли кӣ ба ҳисоб мерафт? 3) Низоми давлатии идорӣ дар замони ҳукумати Шайбониён дар асоси чӣ бунёд ёфт? 4) Сабабҳои муҳолифати Исмоили Сафавӣ ва Шайбониҳонро баён кунед. 5) Чаро ҳокимияти Бобур дар Мовароуннаҳр дер давом накард? 6) Дар бораи қаҳтии Ҳисор дар соли 1512 нақл кунед.

§ 20. ҶАНГУ НИЗОЪҲО ДАР МИЁНАИ АСРИ XVI ДАР МОВАРОУННАҲР

Таърихи сиёсии ҳукумати Шайбониён дар Мовароуннаҳр ба се марҳала тақсим мешавад. Марҳалаи аввал аз ишғоли Мовароуннаҳр тавассути Шайбониён оғоз ёфта, то солҳои 40-уми асри XVI идома меёбад.

Дар соли ба қатл расидани Шайбониҳон (1510) сараввал Суюнҷочаҳон ва дере нагузашта намояндаи бузурғсоли ин

силсила Кучкунчихон (1510-1530) хони ўзбекон интихоб гардид. Аммо баррасии сарчашмаҳои таърихӣ баёнғари ин воқеият аст, ки тамоюли ҷудоихоҳӣ ва нифоқ дар миёни Шайбонийн, ки дар замони ҳаёт будани Шайбонихон ба вучуд омада буд, баъди марги ӯ боиси ба се даста қисмат шудани ин сулола гардид. Яке аз он ғурӯҳ Кучкунчихонро, дигаре Суюнҷоҳахонро ба ҳайси хон пазируфтанд ва дастаи сеюмиро писари Шайбонихон – Муҳаммад Темур султон сарварӣ мекард. Муҳаммад Темур султон бевосита бо Исмоили Сафавӣ музокирот анҷом меод, ки норизоияти баъзе аз хешовандони худро ба вучуд меовард. Ӯ ба шоҳ Исмоил ҳадаи фаровоне ирсол дошта, эълони итоат аз ӯ кард ва хоҳиш намуд, ки ба Мовароуннаҳр юриш набарад. Аз эронийн хост то барои музокира ва имзои муоҳидаи сулҳ Хоҷа Муҳаммад Камолиддинро, ки яке аз шахсиятҳои муҳимми дарбори Шайбонихон ба ҳисоб мерафт ва калиди дарвозаи Марвро ба Сафавийн таслим дода, ҳам акнун дар дарбори Сафавийн буд, маъмурдоранд. Хатти марз миёни Мовароуннаҳр ва Эрон тибқи он мушоҳада дарёи Ҷайхун муайян шуд ва бар асоси ин қарордод тамоми ноҳияҳои соҳили чапи рӯди Ҷайхун (Ому) ба қаламрави Эрон шомил гашт. Ишғоли минтақаҳои сарҳадиё чун Маймана, Форёб, Балх ва Андхӯй имкон дод, ки Исмоили Сафавӣ бар тамоми Хуросон ҳокимияти худро татбиқ кунад. Ин марзбандии Исмоили Сафавӣ сабаб шуд, то ўзбекони Шайбонии бегона ба ватани тоҷикон–Мовароуннаҳр, ин сарзаминро моли меросии худ ҳисобида, асрҳои тӯлонӣ дар он ҳукумат кунанд.

Баъд аз вафоти Кучкунчихон дар соли 1530 ва ҳукмронии кӯтоҳмуддати писари ӯ Музаффариддин Абӯсаид (1530 – 1533) хони сулолаи Шайбонийн Убайдуллоҳхон–бародарзодаи Шайбонихон, ки ҳокими Бухоро буд, интихоб мешавад ва пойтахти давлатро ба Бухоро интиқол медиҳад. Убайдуллоҳхон то замони хон интихоб шуданаш, дар тамоми ғоратгариҳо ва харобкорихоё, ки бар асари лашкаркашиҳои Шайбонихон дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ба вуқӯъ меомад, фаъолона иштирок мекард. Баъд аз вафоти Шайбонихон ва ба сари ҳокимият омадани Кучкунчихон ва Музаффариддин Абӯсаид тамоми қудрати низомӣ дар дасти Убайдуллоҳхон қарор дошт. Ин буд, ки Убайдуллоҳхон борҳо ба Хуросон лашкар кашида, барои ишғоли он шадидтарин муборизаҳо кардааст. Масалан, 25 майи 1521 милодӣ Убайдуллоҳхон бо 30 ҳазор сипоҳӣ аз оби Ому гузашта, азми забти Ҷирот мекунад, аммо дар ин лашкаркашӣ Хуросонро ғорат карда, бидуни пирӯзӣ ба Бухоро

боз мегардад. Тибқи ахбори сарчашмаҳо Убайдуллоҳхон дар соли 1524 ба иттифоқи хонҳо ва султонҳои шайбонӣ оби Омуро убур карда, ворида сарзамини Хуросон мешавад. Дар ин ҷанг низ Убайдуллоҳхон аз ҷониби Сафавиён шикаст ёфта, ба ҷониби Бухоро фирор мекунад. Соли 1527-28 Убайдуллоҳхон дигарбора ба ҷониби Ҷирот лашкар кашида, аввалҳои баҳори он сол дар қарияи Шодмона, ки дар наздикии дарвозаи Ҷирот буд, хайма мезанад. Убайдуллоҳхон се бор талош варзид, то сангари муқовимати ҳиротиёро шикаста, ворида шаҳр гардад, аммо бинобар истехкоми шаҳр ва шучоати ҳиротиён ба чизе муваффақ нашуд. Мухосираи Ҷирот ҳафт моҳ давом ёфт ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ ба кумаки Соммирзо – бародарии хурдиаш, ки ҳокими Ҷирот буд, ба сӯи Ҷирот лашкар кашид ва Убайдуллоҳхон бо шунидани ин хабар роҳи фирор пеш гирифт. То соли 1539, ки марги Убайдуллоҳхон фаро расид, Хуросон ба майдони муборизаи Сафавиён ва Шайбониён тақдир ёфта буд.

Марҳалаи дуюми таърихи сиёсии Шайбониён аз марги Убайдуллоҳхон (1539) оғоз шуда, то ибтидои солҳои 80-уми асри XVI идома меёбад. Ин давра давраи ҷангҳои дохилӣ ва исёнҳои шӯришҳо дар Мовароуннаҳр буда, ҷудоихоҳии хонҳо ва султонҳои шайбонӣ то ба ҳадде расида буд, ки ҳар ҳокими вилоят на аз номи хони Шайбониён, балки аз номи худ сикка мезад ва дар хутбаҳо номи онҳо зикр мешуд. Ҷолиб ин буд, ки ҳатто ба номи Ёрмуҳаммад, ки танҳо ҳокими Бухоро буд, сиккаҳои бароварда шуд, ки номҳои шаҳрҳои Самарқанд ва Балх, ки ҳеч гоҳ ӯ дар он ҷо ҳокимият накардааст, зикр гардидаанд.

Баъд аз вафоти Убайдуллоҳхон ба сари ҳокимияти Мовароуннаҳр Абдуллоҳхони I (1539–1540)–писари Кучкунҷихон меояд ва ба ҳокимияти дар Мовароуннаҳр оғоз мебахшад. Давлат дучори бухрони шадиди сиёсӣ гардида, раванди ба вилоятҳои алоҳида тақсим гаштани он оғоз мешавад. Ҳамин тавр, дар Бухоро Абдулазизхон (1540–1550) – писари Убайдуллоҳхон ва дар Самарқанд Абдулатиф (1540–1552) писари сеюми Кучкунҷихон хони ўзбекон интиҳоб шуда, Самарқанд бартарии сиёсӣ аз Бухороро касб мекунад. Ин замон Бароқхон–писари Суяунҷоҳахон дар Тошканд ва писарони Ҷонибек–Пирмуҳаммадхон дар Балх ва Искандархон дар Миёнкал ва дар Ҳисор Темур Аҳмад султон ҳокими мустақил буданд. Масалан, то ҷангҳои ба номи ҳокими Ҳисор дар Мовароуннаҳр сикка зарб намуда, ба номаш хутба мехонданд.

Ба ҷангҳои дохилӣ ҳокими Тошканд Бароқхон, ки дар

сарчашмаҳои таърихӣ бо номи Наврӯзаҳмадхон низ зикр шудааст, оғоз бахшид. Ӯ соли 1540 ба ҷониби Бухоро, ки дар он ҷо Абдулазиз–писари Убайдуллоҳхон ҳоким буд, лашкар кашида, шаҳро ишғол кард. Абдулазиз ба ҷониби Балх фирор кард. Ғалабаи Бароқхон дар Бухороро Хоҷағони Ҷӯйборӣ дар шахси Хоҷа Ислои, ки нақши муҳиме дар қорҳои сиёсӣ ва динии Мовароннаҳр дошт, напасируфтанд. Даре нагузашта ба кумаки Хоҷа Ислои Абдулазиз дубора ба тахти Бухоро нишаст. Соли 1550 Абдулазиз вафот кард ва ба ҷойи ӯ Ӯрмуҳаммад султон ҳокими Бухоро эълон гардид. Соли 1551 ҳокими Балх Пирмуҳаммадхон Бухороро ишғол намуд ва Ӯрмуҳаммад ба Самарқанд паноҳ бурд. Ҳокими Самарқанд Абдулазиз ҳамроҳ бо Буракхон ба ҷониби Бухоро лашкар кашид. Ҳамин тавр, дар солҳои чилуми асри XVI барои тахту тоҷ миёни хонҳо ва султонҳои шайбонӣ шадидтарин муборизаҳо оғоз шуд.

Ба сахнаи муборизаҳо ворид гаштани Абдуллоҳхони Шайбонӣ. Дар ин муборизаҳо писари 17 солаи ҳокими Миёнкӯл Искандархон – Абдуллоҳ султон низ ворид шуд ва ба дастгирӣ ва кумаки Хоҷа Ислои рақибони худро аз сахнаи мубориза дур меандошт. Соли 1557 ӯ Бухороро ишғол намуда, ба забти мулкҳои дигар шурӯъ кард.

Соли 1561 Абдуллоҳ султон падари худ Искандархонро бо машварати Хоҷа Ислои хони тамоми ўзбекон эълон кард. Аз соли 1561 шаҳри Бухоро дубора пойтахти давлати Шайбонӣ гардид. Бо вучуди ин ки хони ўзбекон Искандархон буд, аммо ҳама қорҳои низомӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар дасти писари ӯ Абдуллоҳ султон қарор дошт. Абдуллоҳи Шайбонӣ дар натиҷаи муборизаҳои шадид, ки ҳатто ба ақрабони худ низ раҳм намекард, тавонист бо лашкаркашиҳо вилоятҳои истиқлолталаби Мовароуннаҳро зери фармони ҳукумати марказӣ оварад. Аз ҷумла октябри соли 1573 ба ҷониби Ҳисор ҳучум овард. Дар охири моҳи майи 1574 Абдуллоҳ султон қалъаи Ҳисорро муҳосира кард ва 29 июни 1574 Ҳисор аз ҷониби лашкари Шайбонӣ ишғол шуд ва ҳокими Ҳисор Ҳошим султон, асир афтада, ба қатл расид. Ҳокимони Бадахшон иттифоқчи ҳокими Ҳисор буданд. Абдуллоҳхон барои юриш ба сӯи Бадахшон тайёри мекунид. Дастовардҳои низомии ўро фаҳмида, ҳокими ин мулк Шохруҳ мирзо писари Иброҳим мирзо (набери Шохсулаймон) тобеяти худро ба Абдуллоҳхон изҳор намуд. Бо ҳамин мардуми Бадахшон аз қанги хунрезӣ ва ғоратгарӣ эмин монданд. Тобеяти Ҳисор ва Бадахшон ба Абдуллоҳхон тобеяти Хатлонро низ таъмин намуд. Абдуллоҳ султон соли

1574 Ҷротеппа ва Хучанд, баъд аз чор соли дигар Самарқандро ишғол намуд.

Соли 1583 пас аз вафоти падар Абдуллоҳхони II хони ўзбекони Шайбонӣ эълон гардид ва марҳалаи сеюми таърихи сиёсии Шайбонӣ аз ин замон оғоз меёбад.

Абдуллоҳхон дар назди худ мақсад гузошт, ки ҳамаи мулкҳои замоне ба Шайбонихон тобеъбударо ба зери фармони худ дарорад. Бо ин мақсад Абдуллоҳхон дар моҳи феврالی соли 1584 ба ҷониби Тахористон ва Бадахшон лашкар кашид. Дар ҳамин сол лашкари ўзбекон Толиқон, Бағлон, Норин, Андароб ва қалъаи Зафарро ишғол кард. Аммо ишғоли Хатлон барои Абдуллоҳхон гарон тамом шуд. Дар ибтидои моҳи апрели 1584 Абдуллоҳхон бо сарвари писараш Абдулмуъмин барои забти Кўлоб лашкар фиристод. Худуди 40 рӯз Шайбонӣ натавонистанд қалъаи Кўлобро бигиранд ва ба саҳтарин муқовимати соқинони қалъа дучор шуданд, ки дар натиҷа лашкари Шайбонӣ талафоти зиёде дода, ақибнишинӣ кард. Ин шикасти лашкарашро Абдуллоҳхон таҳаммул накарда, бо қувваи зиёде худаш ба ҷониби Кўлоб ҳучум овард. Баъди муборизаҳо ва ҷангҳои саҳте 1 июли соли 1584 қалъаи Кўлоб таслим шуд ва тамоми муҳофизини он ба қатл расиданд.

Бо истифода аз нооромӣҳо, ки ин замон дар давлати Сафавӣ рух дода буд, Абдуллоҳхони Шайбонӣ барои гирифтани Хуросони аздастрафта барномаи амалиёти низомӣ мекашид. Дар санаи 7 июли 1587 милодӣ пойтахти Хуросон – Ҷиротро лашкари Абдуллоҳхон дар ҳалқаи муҳосира гирифт ва 17 феврالی 1588 дастаи сипоҳиёни Абдуллоҳхон ва писари ӯ Абдулмуъмин, ҳамчунин, гурӯҳи кишоварзон ва қабилли кӯчи Хуросони Шарқӣ, ки ба сипоҳи ўзбекон ҳамроҳ шуда буданд, вориди Ҷирот гардиданд. Дар нимарӯзи он сана дар қалъаи Ихтиёруддин танҳо гурӯҳе аз Сафавӣ бо сарвари Алиқулихони шомлу дар муҳосира монда ва боқӣ ҳама Сафавӣ торумор гардида ва ё ҳамроҳи хонаводаи худ ба асирии ўзбекон афтида, ки баъдан ба бозори гуломфурӯшии Бухорову Балх ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр интиқол шуданд.

Баъди ишғоли Ҷирот Абдуллоҳхон ҳамроҳи қисмати асосии сипоҳи ўзбек ба ғарб, ба ҷониби шаҳри дигари муҳими Хуросон – Машҳад равона гардид. Аммо айёми ҳузури сипоҳи Абдуллоҳхон дар атрофи Машҳад дер давом накард. Ин замон буд, ки қабिलाҳои саркаши Дашти Қипчоқ ба сарҳадоти шимолӣ давлати Шайбонӣ ҳучум оварданд ва Абдуллоҳхон бо хароб намудан ва вайронии атрофи пойтахти Хуросони Ғарбӣ иқтифо намуда, маҷбур шуд ба Мовароуннаҳр баргардад.

Натиҷаи юриши солҳои 1587 – 1588 ўзбекон ба Хуросон ин буд, ки шаҳри Ҳирот ва вилояти он ба давлати Шайбонӣ ҳамроҳ гардида, ҳокими вилояти Ҳирот яке аз шахсиятҳои наздики Абдуллоҳон – Мирбобои Кӯкалтош таъйин гардид.

Хабари ишғоли Ҳирот барои шоҳи сафавӣ гайри мунтазира набуд. Искандари Муншӣ–таърихнигори аҳди Сафавиён, аз ҷумла, ноибуссалтанаи Ҳирот Муршидулиқонро гунаҳкор медонад, ки гӯё нахостааст ба Алиқулихони шомлу дар шаҳри муҳосирашудаи Ҳирот ёрмандӣ намояд. Аммо воқеият ин буд, ки на шоҳ Аббос ва на ноибуссалтанаи ӯ дар Хуросон он замон аз он неруе бархурдор набуданд, ки қореро дар баробари ҳучуми лашкари Абдуллоҳхони Шайбонӣ анҷом бидиҳанд.

Юриши дигари Шайбониёнро дар моҳи марти соли 1589 ба Хуросон ин бор ҳокими шаҳри Балх, валиаҳди Абдуллоҳон – Абдулмуъмин анҷом дод. Ба лашкари гирдиҳамомадаи Шайбониён аз Балх, Андхӯй ва Шибиргон гурӯҳи Мирбобои Кӯкалтош аз Ҳирот ва дастае бо сарварию хоҳарзодаи Абдуллоҳон–Динмуҳаммадхон ҳамроҳ шуда, ба ҷониби Машҳад юриш бурда, шаҳрро дар муҳосира гирифтанд.

Бар хилофи шаҳри суннии Ҳирот, маркази шиаи Хуросон – Машҳад комилан ба ихтиёри ўзбекони ваҳшии кӯчӣ муддате чанд дода шуд. Бо ваҳшонияти беҳадду ҳисоб ўзбекон бо рӯҳониёни шиамазҳаб муносибат карда, аксари соқинони шаҳрро ба ғуломӣ ба Бухоро фиристоданд. Муллоён ва сӯфиёне, ки дар ҳарами Имом Ризо паноҳ бурданд, дар он макон ба қатл расида ва китобҳои мазҳаби шиа дар оташ сӯзониданд.

Шаҳрҳои Машҳад, Тӯс, Нишобур, Сабзавор, Исфароин ва дигар шаҳрҳои Хуросони Ғарбӣ ба дасти Шайбониён афтоданд. Дар соли 1590 Абдулмуъмин Ҷом, Хафом ва Гуриёнро низ ишғол кард.

Ҳамин тариқ, то соли 1593 қисмати зиёди Хуросон зери фармони ҳукумати Абдуллоҳхони Шайбонӣ гузафт. Ҳукумати Шайбониён, баҳусус, дар пойтахти он–шаҳри Ҳирот, ки тақягоҳи фармонравои онон дар Хуросон буд, мустаҳкам гардид.

Дар ин муддат лашкари Сафавиён се бор талоши юриш ба Хуросонро намуд. Нахуст дар соли 1590 яке аз наздикони шоҳ Аббос бо номи Фарҳодхон бо лашкари худ озими Хуросон гардид, вале бидуни анҷоми қорее бо сипоҳи худ зуд пас гашт. Бори дуюм дар соли 1592 Сафавиён дар Хуросон кӯшишҳои ба харҷ доданд ва назар ба Фарҳодхон ин бор онҳо фаъолтар шуданд, вале қиёми мардумиро дар Нишобур ва Сабзавор, ки зидди ўзбекон баланд шуда буд, натавонистанд муассир ба манфиати худ истифода намоянд ва бидуни муваффақияте баргаштанд. Бори сеюм дар соли 1595 худӣ шоҳ Аббос амалиёти

низомиро бар зидди Шайбониён сарварӣ кард ва шаҳри Исфароинро, ки он замон Абдулмуъмин дар он ҷо истиқомат дошт, аз ишғоли ўзбекон берун овард ва Абдулмуъмин бо лашкари шоҳ Аббос муқовимат накарда, ба Машҳад ақабнишинӣ кард. Тўли се соли баъдӣ сипоҳи Сафавиён сарҳади Хуросонро, ки то шаҳри Симнон дар зери ҳукумати Абдуллоҳхон буд, убур накарданд.

Шоҳ Аббос хост қисмати зиёди сипоҳи худро аз ғарби Эрон барои набарди зидди ўзбекон ба шарқи он равона созад, аммо ин неру дар фуру нишондани қиёмҳои ҷудоиталабона дар Форс, Гелон, Луристон ва Кирмон машғули ҷанги дохилӣ гардид. Ва танҳо дар соли 1597 шоҳ Аббос тавонист неруи зиёдеро барои бозпас гардонидани сарзаминҳои аз дастрафтаи вилоятҳои шарқии Эрон гирдиҳам биёварад. Ба ин мақсади Сафавиён ин бор авзои дохилӣ ва хоричии рӯ ба бухрон ниҳодаи давлати Шайбониҳо мусоидат намуд. Ин замон буд, ки пояҳои давлати Абдуллоҳхони Шайбонӣ оҳиста-оҳиста заиф мегашт. Ҳокими Ҳирот Мирбобои Кўкалтош соли 1004 ҳ.к./1596-97 ба Қазвин номае фиристода, ба шоҳ Аббос пешниҳоди сулҳро кард. Шартҳои хатмии пешниҳоди он сулҳ ин ба давлати Шайбониён воғузур намудани қисмати шарқии Хуросон буд. Аммо шоҳ Аббос ин пешниҳоди сулҳро напазируфт ва нахост бо Шайбониён ҳеч қадом музокираеро анҷом диҳад. Он гоҳ Абдуллоҳхон ва ҳокими ӯ дар Ҳирот ба манзури таъсир ба шоҳ Аббос тасмим гирифтанд тохтутозеро ба дохили Эрон анҷом диҳанд. Гурӯҳи зиёде аз аскарони савораи Шайбонӣ тобистони соли 1005 ҳ.к./1597 милодӣ аз тариқи биёбон дохили қаламрави Сафавиён гардиданд ва атрофи шаҳри муҳимми тичоратии Яздро ғорат карданд, вале ин амали ўзбекон чизе аз худ ба ҷой нагузошт ва ба вазъи ҳукумати шоҳ Аббос таъсире накард.

Шоҳ Аббос аз рӯз ба рӯз бад шудани авзои ҳукумати Абдуллоҳхон хабар дошт ва ба ҳучуми густурдае ба Хуросон омодагӣ мегирифт. Агарчи дар охири соли 1597 сафири нави Абдуллоҳхон аз ҷониби дарбори шоҳ Аббос қабул гардида, ҳатто ба ҳзури шоҳ пазируфта шуд, аммо муносибат ба ӯ бисёр таҳқиромез буд. Шоҳ Аббос аз сафири Бухоро омодагиҳои худро ба як юриши густурда бар зидди Шайбониён, ки дар тобистони соли 1598 мехост анҷом диҳад, пинҳон намедошт.

Дар баҳори соли 1598 дар Бастом, ки маркази гирдиҳамоии лашкари Сафавиён дар юриши Хуросон интиҳоб гардид, 40 ҳазор саворанизом, 30 ҳазор пиёданизом ва 6 ҳазор туфанг дар гирди ҳам омада, интизори дастури оғози амалиёти низомӣ аз сўйи шоҳ Аббос буданд.

Ҷиддитар аз ин барои сарнавишти давлати Абдуллоҳхони Шайбонӣ шиддат ёфтани бухрони дохилии кишвар буд, ки он

пеш аз хама, иборат аз мухолифат миёни Абдуллоҳхони куҳансол, аммо қудрати идориро дар даст дошта ва писари худхои ӯ Абдулмуъмин буд. Искандари Муншӣ ҳокими Ҳирот Мирбобои Кӯкалтошро сабаби мухолифатҳои Абдуллоҳхон ва Абдулмуъмин медонад. Мирбобои Кӯкалтош ҳар доим падарро бар зидди писар мешӯронид. Ба сабаби ин фитнаангезиҳои Мирбобои Кӯкалтош буд, ки баҳори 1597 Абдуллоҳхон ба ҳама ҳокимони Хуросон амр дод, ки ҳеч кадоме аз фармоиш ва ё дастуроти Абдулмуъминро иҷро нанамоянд. Ин мухолифат дар тирамоҳи соли 1597 ба ҷанги ошкоро миёни Абдуллоҳхон ва Абдулмуъмин мубаддал гашт. Ин ҳодиса ба ҳолати рӯҳии Абдуллоҳхон таъсиргузор шуда, ӯро мубталои беморӣ гардонид. Абдулмуъмин ба Балх боз гашт ва барои юриши нав ба Мовароуннаҳр омодагӣ меид.

8 феввали соли 1598 Абдуллоҳхони Шайбонӣ вафот кард ва аз худ давлатеро дар ҳоли бухрон ва аз ҳам пошидан ба мерос монд. Баъд аз марги Абдуллоҳхон Абдулмуъмин бе монеа тахти Бухороро гирифт ва онҳоеро, ки дар рикоби падараш бар зидди ӯ буданд, яқоякро аз дами тег гузаронид. Балвое чанд дар кишварашро фурӯ нишонд ва сипоҳе азим гирди ҳам овард ва азми юриши Хуросон кард. Аммо дар роҳи Зомин (наздикии Ҷротеппа) ҷонибдорони падараш бо сарвари Абдусамадбий, ки дар ин юриш ҳамроҳаш буданд, қасд ба ҷонаш карданд ва ӯро 27 июни 1598 ба ҳалокат расониданд. Ҳамин тариқ, бо марги Абдулмуъмин ашрофи кӯчи Шайбонӣ ва намояндагони рӯҳонии суннии Мовароуннаҳр ба ду дастаи бо ҳам душман тақсим шуданд, ки яке дар Бухоро ва дигаре дар Балх фаъолият намуда, ҳар кадоме аз ин гурӯҳ намояндаи худро барои тахти хонӣ номзад мекарданд.

Дар чунин фазои нобасомон, ки миёни хонҳои шайбонӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон вучуд дошт, хоҳарзодаи Абдуллоҳхон – Динмуҳаммад, ки аз ҷониби падарӣ ба табори Аштархониён мепайваст, мубориза барои Ҳиротро оғоз кард.

Нифоқи фитна дар Мовароуннаҳр боис шуд, ки сипоҳиёни шайбонӣ, ки дар шахрҳои Хуросони Ғарбӣ буданд, худсарона он минтақахоро тарк гӯянд ва рӯ ба ҷониби шарқ, ба Мовароуннаҳр биёваранд. Лашкари дар Машҳад будаи Шайбониён зери сарвари ҳокими Хуросони Ғарбӣ Абдулмуҳаммад баъди чанде дудилагӣ аз тариқи Сараҳс ба Мовароуннаҳр баргашт.

Динмуҳаммад кӯшише кард музокиротро бо Сафавиён бо шароити дигар аз сар бигирад, то Хуросонро ҳифз намояд. Ӯ ба шоҳ Аббос пешниҳод кард, ки Машҳад зери ҳукумати Сафавиён бошад ва Ҳироту вилояти он марбут ба Шайбониён. Аммо ин бор шоҳ Аббос аслан гӯши шунид надошт ва ин пешниҳодро рад

намуд. Динмуҳаммад чорас дигар ба чуз мубориза барои Ҳирот надошт.

10 августи 1598 дар наздикии рустои Пули Солор, дар 24 километрии шарқи Ҳирот охири набард дар ҷанги садсола миёни Сафавиён ва Шайбониён барои Хуросон рух дод. 15 ҳазор сипоҳии Динмуҳаммад дар мубориза бар зидди Сафавиён зери сарвари Фарҳодхон саф орошанд. Ҷолиб ин буд, ки ин лашқари аз ҳар нигоҳ қавии Сафавиён дар соати аввали мубориза аз ҷониби сипоҳи Динмуҳаммадхон қомилан торумор гардид. Аммо оташи 6 ҳазор туфангчии Сафавиён, ки аз ҷониби шоҳ Аббос таъсис ёфта буд, саранҷоми ҷангро мушаххас сохт. Тамоми лашқари Шайбониён дар майдони набард кушта шуда, Динмуҳаммад бо бардоштани захм аз набардгоҳ фирор намуд, аммо дар роҳи Мовароуннаҳр вафот кард. Хуросон ба ҳукумати Сафавиён пайваст гардид.

Сабабҳои муносибатҳои тӯлоии душманонаи Шайбониён бо Сафавиён дар садаи XVI илова бар таассуботи шадиди мазҳабӣ, пеш аз ҳама, дар он ҳулоса мешавад, ки барқарории фармонравоии Сафавиён бар Хуросон барои ҳокимони Мовароуннаҳр на танҳо роҳи тижоратро ба ғарб, ба соҳилҳои баҳри Миёназамин мебаст, инчунин бо интиқоли шаҳри Ҳирот чун пойтахти Сафавиён дар Хуросон, ки аз маркази муҳими транзитии тижорат дар Мовароуннаҳри садаи XV маҳсуб мешафт, дигар роҳҳои бурунрафти тижорати ба ҷануб, ба ҷониби Ҳиндро низ баста сохт. Бинобар ин сабаб тоҷирони бузурги мовароуннаҳрӣ, ки бо тижорати байналмилалӣ иртибот доштанд, Шайбониёнро дар мубориза бар зидди Сафавиён барои ишғоли Хуросон ғаъболона ҷонибдорӣ мекарданд. Иловатан, рӯҳониёни аҳли суннати Мовароуннаҳр бо эъломи газавот бар зидди Сафавиёни дар мазҳаби шиъа буда, ки асоси он ба даст овардани мулкҳои ободу ҳосилхези Хуросон буд, ўзбекони кӯчии Дашти Қипчоқи ҳоким дар Мовароуннаҳрро бар зидди Сафавиён мешӯрониданд.

Баъди марги Абдулмуъмин тамоми қаламрави Мовароуннаҳр дучори нооромӣ ва ҷангҳои дохилӣ гардид. Дар вилоятҳои Мовароуннаҳр хонҳои гуногун ба сари ҳокимият омаданд. Дар Бухоро Пирмуҳаммади II ва дар Балх Абдуламин хони Шайбониён эълон шуданд. Бо истифода аз ин вазъи нобасомони Мовароуннаҳр хони қазоқ Тавакқал ба ин сарзамин ҳучум карда, Ахсикат, Андичон, Тошканд, Самарқанд ва Миёнкалро ишғол карда, ба бародари худ Ишим султон дода, ба ҷониби Бухоро лашқар кашид. Аммо дар ҷанге, ки дар наздикии Бухоро рух дод, Тавакқал аз Пирмуҳаммад шикаст хӯрд ва ба тарафи Самарқанд ақибнишинӣ кард. Дар ин муддат аз Ҳирот ба назди Пирмуҳаммад бародари Динмуҳаммад – Бокӣ султон

омад ва дар муборизаҳо миёни лашкари Пирмуҳаммад ва казоқҳо иштирок карда, дар моҳи август-сентябри 1598 казоқхоро бо сарвари Таваккал шикаст дод. Таваккал бо бардоштани захм ба тарафи Тошканд ақибнишинӣ карда, баъди чанде вафот намуд. Ба поси хидмат дар мубориза бар зидди казоқҳо Пирмуҳаммад Боқӣ султонро ҳокими Самарқанд таъйин кард. Аммо бо гузашти замон Боқӣ султон худро лоиқтар аз Пирмуҳаммад дар тахти Бухоро дониста, бар зидди Пирмуҳаммад муҳолифатхоро сар кард. Пирмуҳаммад барои сарнагун кардани Боқӣ султон лашкар ҷамъ намуд ва аз ҳокими Балх Абдуламин низ имдод хост. Ҳокими Балх ба мадади Пирмуҳаммад 10 ҳазор сарбозро фиристод. Пирмуҳаммад бо лашкари ҷамъомада ба ҷониби Самарқанд ҳучум кард. Аммо дар ин мубориза лашкари Пирмуҳаммад шикаст хӯрд ва худаш ба қатл расид. Дар моҳи августи соли 1599 Боқӣ султон ба тахт нишаст ва бо ҳамин давлати Шайбониён заволи ёфта, сулолаи нав – Аштархониён ба сари ҳокимият омад.

Сарчашма:

Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ дар бораи суиқасди Абдулмуъмин ба падараш менависад: «Рӯзе аз рӯи ҳаёлотӣ хом ва тадбироти нофарҷом (Абдулмуъмин) аз вилояти Балх бо таваҷҷуҳ аз ҳарчи тамомтар равон гардида, ки волиди худро дастгир гардонад. Дар он замон Абдуллоҳон дар ҷӯли вилояти Қаршӣ шикор мекарда ва Шоҳмуҳаммад элҷиён, ки аз умарои муътабарӣ Абдулмуъминхон буда арза ба пояи сарири аъло ирсол дошта, ки воқеа бад-ин минвол аст, ҳозир хоҳанд буд. Чун ин мазмун ба истимоъ анҷомид, хони мазкур аз рӯи изтироқ бар худ қарор дода, ба ҷониби вилояти Бухоро муовадат намуда».

Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ. Таърихи Роқим. Ба кӯшиши доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1380 ш. саҳ.170.

Рӯҳонии аҳли суннат Фазлulloҳ Рӯзбеҳони Хунҷӣ, ки аз таъқиби Сафавиён аз Исфохон ба Бухоро фирор карда буд, дар мубориза бар зидди Сафавиён чунин фатво медиҳад: «Фатҳи тоифаи кизилбурук (Сафавиён) ва душманӣ бо эшон ва мукотала бо мардуми савби эшон бисёр фозилтар аз ғазо бо куффори афранҷ, ки ҳеҷ тараддуд дар қуфри эшон нест, чи ҷойи казоқ, ки калимаи шаҳодате дуруст дар миёни эшон ҳаст ва иттифоқи уламои Рум ва Ҳарамайн аст бо ин фақир дар он ки фатво додам, ки тоифаи қулоҳсурх бадтар аз куффори афранҷанд ва мукотала бо эшон афзал аз мучоҳада бо куффори авранҷ...»

Фазлulloҳ ибни Рӯзбеҳони Хунҷӣ. Мехмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1341 х.ш, саҳ.44 – 45.

Искандарбеки Туркмон дар бораи ҳучуми Абдулмуъмин дар моҳи марти соли 1589 ба Машҳад ва қатлу ғорати ин шаҳр менависад: «Абдулмуъминхон ва Динмуҳаммад султон машҳур ба Ятим султон бо ҷамъе аз баҳодурони номӣ ба шаҳр даромада, ба сахни остона (-и

Имом Ризо) дароманд. Ғозиёни қизилбошия (Сафавиён) сина сипари бало сохта, дил аз чони ширин бар гирифта, мардона меқўшиданд ва як-як аз чони бало шарбати шаҳодат менўшиданд ва ба теги хунрези муҳолифон дар сахни остонаи муқаддас куштаҳо бар зери якдигар афтада... Ўзбеки чун аз арбоби ҷалодат пардохтанд, даст ба хуни сулаҳо (порсоён) ва уламову содот (сайидҳо) ёзиданд... Ўзбекиро ба андаруни равзаи мутабаррика фиристода, як-як аз бечорагони мазлумро аз доруссаёда ва дорулҳифозу масҷиди ҷомеъ берун кашада, ба дараҷаи шаҳодат мерасониданд... Аз саҳҳеҳулқавле истимоъ (шунидан) рафт, ки Мирмуҳаммад Хусайн машҳур ба Мир Болоисар, ки аз содоти Машҳади муқаддас ва дар салоҳу тақвӣ ва ибодат дараҷаи олий дошт ва ҳамеша ба намозу тоат ва тиловат қиём намуда, камтар аз он мақоми шариф ҳаракат кардӣ. Дар он рӯзи ҳавлноқ... ба тиловат машғул буд. Яке аз ўзбекони худобеҳабар даст дар камари ў зада, берун мекашад. Мири бечора аз ҳавли ҷон ва кашокаши изтироб даст ба панҷараи зарих (даври қабр)-и муборак зада, маҳкам гирифт. Ўзбеки дигар шамшере андохта, қатъи яд (даст)-и ў намуд ва дасташ дар маҳачар (гирдогирди ҳарам) монда, ўро берун кашада, пора-пора карданд...»

Искандарбеки Туркмон. Таърихи оломори Аббосӣ. ҷилди аввал ва нима аз ҷилди дуюм. Зери назари Эрачи Афшор. Техрон, 1387х.ш., сах.412 –413.

Дар бораи суиқасд ба чони Абдулмуъмин Искандарбеки Туркмон чунин менависад: «Абдулмуъминхон чун дар амри салтанат истиқлол ёфт, баъзе авқот (вақтҳо) бо умарои Абдуллоҳхон муҳотиботи итбomez намуда, суҳанони кинояomez меғуфт. Ҷамъе, ки гумони адоват (душмани)-и ў ба худ доштанд, ба фикри худ афтада, гумон бурданд, ки чун ў ба Балх мерасад, нисбат ба эшон макнуни хоҳири худро (он чи дар фикр пинҳон дорад) ба феъл (амал) хоҳад овард...

Абдулмуъминхон ба ҷиҳати иштидод (шиддат)-и гармии ҳаво шаб кўч мекард... Шабе аз шабҳо, ки аз паҳлуи деҳе меғузаштанд, Абдулсамад баҳодур ва Муҳаммадқулӣ баҳодур ба девори басти он деҳ даромада, дар канори роҳ паси девор нишаста, камонҳо бар сари ҷанг оварда, интизори вуруди ў доштанд. Баъд аз он ки мардуме, ки аз пеш мераванд, гузаштанд, Абдулмуъминхон бо чанд нафаре, ки ҳамроҳ буданд, чун ба маҳозии камингоҳ расиданд, ҳар ду дар рўшноии машғал шаст кушоданд. Аз қазои илоҳӣ тири ҳар ду бар ҳадафи мақсуд расида, хато нашуд. Ў аз асп ғалтида, эшон бо шамшерҳои охта ба сари ў расиданд. Машғалдорон машғалро рехта, гурехтанд.. ва эшон филфавр сари ўро ҷудо карда... савор шуда, рӯ ба Бухоро оварданд».

Искандарбеки Туркмон. Таърихи оломори Аббосӣ. ҷилди аввал ва нима аз ҷилди дуюм. Зери назари Эрачи Афшор. Техрон, 1387х.ш., сах.556.

Санаҳои муҳим:

1521 (25 май), 1524, 1527–ба Хуросон хучум кардани
Убайдуллоҳхон
1530 – вафоти Кучкунҷихони Шайбонӣ
1530 – 1533 – солҳои ҳукмронии Музаффаруддин Абӯсаид
1533 – 1539 – солҳои ҳукмронии Убайдуллоҳхони Шайбонӣ
1540 – ба қониби Бухоро лашкар қашидани Бароқхон
1557– ишғоли Бухоро аз тарафи Абдуллоҳхони Шайбонӣ
1561– хони Шайбонӣ интиҳоб шудани Искандархон
1574 (29 июн) ишғоли Ҳисор аз тарафи Абдуллоҳхон
1583 – хони Шайбонӣ интиҳоб шудани Абдуллоҳхони II
1584 (1 июл) – ишғоли қалъаи Кӯлоб ва қатли оми мардум аз
тарафи Абдуллоҳхон
1593–гузаштани қисмати зиёди Хуросон зери фармони ҳукумати
Абдуллоҳхони Шайбонӣ
1598 (8 феврал) – вафоти Абдуллоҳхони II
1598 (27 июн) – кушта шудани Абдулмуъминхон
1598 (10 август) – ҷанг миёни Шайбонӣ ва Сафавӣ дар
наздикии Пули Солор, ки ба шикасти Шайбонӣ аҷомид

Савол ва супориш:

1) Марҳалаи аввали таърихи сиёсии ҳукумати Шайбонӣ аз кай оғоз мешавад? 2) Марз дар миёни Мовароуннаҳр ва Эрон аз тарафи кӣ баста шуд? 3) Марҳалаи дуюми таърихи сиёсии Шайбонӣ аз кадом таърих оғоз мешавад? 4) Дар бораи бухрони сиёсӣ, ки дар Мовароуннаҳр солҳои чилуми асри XVI ба вуҷуд омад, тавзеҳ диҳед. 5) Аз чӣ замоне марҳалаи сеюми таърихи сиёсии Шайбонӣ оғоз мешавад? 6) Дар бораи юришҳои Абдуллоҳхон ба Хуросон маълумот диҳед. 7) Сабабҳои ихтилофи Абдуллоҳхон ва писараш Абдулмуъминро муайян кунед. 8) Сабабҳои заволи давлати Шайбонӣро баён созед.

МАВЗҶИ VIII

ВАЗЪИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДӢ ДАР АСРИ XVI

§ 21. КИШОВАРЗӢ. ШАКЛҶОИ ЗАМИНДОРӢ

Тоҳтутози истилогаронаи Шайбониҳон ва ҳучумҳои ғоратгаронаи ворисони ӯ ба Мовароуннаҳру Хуросон, ҷангҳои дохилӣ, фитнаангезиҳои ҳокимони вилоятҳо ва ҷангҳои тӯлонӣ миёни Шайбониён ва Сафавиён барои Хуросон дар асри XVI боиси расидани офатҳои зиёде ба мардум, ҳалокати одамон ва ҳаробии бе ҳадду ҳисоби ин сарзаминҳо ғашта буд. Масалан, ҳангоми таҷовузи Шайбониҳон ба минтақаҳои кӯҳистонии Мовароуннаҳр ва шимоли Хуросон лашкари Шайбониён дорой ва сарвати зиёдеро ба даст овард. Дар ин юриш 50 ҳазор нафар асир афтода, ба ғуломӣ бурда шуд. Шайбониҳон 10 ҳазор сар ғӯсфанд, 50 ҳазор сар асп, сангҳои қиматбаҳо, тилло, марворид ва дигар навиҳои дороиҳои мардумро ба ғорат бурд. Чунин вазъи нугувор ба ҳаёти иқтимоӣ ва иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон таъсири ниҳоят манфӣ мерасонид.

Ҷангҳои бардавоми дохилии Шайбониён бо худ ҳаробии низоми обёрӣ ва заминҳои қорам, дуздӣ ва ғорат, боло рафтани андоз аз замин ва дигар андозҳои ҳамроҳ дошт. Ин низоъҳои дохилӣ ба пойин омадани сатҳи кишоварзӣ обёрӣ дар тамоми минтақаҳои ҳосилхези Мовароуннаҳр сабабдор шуд. Ба қабилҳои ўзбек, ки дар ҳаёти лашкари Шайбониён Мовароуннаҳро забт карда буданд, тамаддуни кишоварзӣ бегона буд, бинобар ин бо ишғоли ин мамлакат ғабӯлиятҳои иқтисодӣ ба маротиб кам шуда, воҳаҳои ҳосилхези он бе одам монданд.

Шайбониҳон, ки бо қабилҳои зиёд аз дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳр таҷовуз карда буд, ба подоши ҷангҳо ва ғоратгарӣҳои онҳо мебоист ин қабилҳоро дар минтақаҳои нав ҷойгузин намояд. Табиист, ки ҳар қабилҳои таҷовузгар мехост қаламрави ободтарро дар ихтиёр дошта бошад ва дар зимн манфиатҳои мардуми маҳаллӣ – тоҷиконро ба инобат нагирад. Саҳронавардони ғолиб дар Мовароуннаҳр, дар шаҳри Тошканд ва вилояти он, дар Бухоро, Самарқанд ва ноҳияҳои атрофи он, дар водии Фарғона ва Зарафшон, дар ноҳияҳои Қашқадарё ва Сурхондарё сукунат ихтиёр карданд. Теъдоди зиёде аз ин саҳронавардон ба соҳили ҷаби Омударё (қаламрави имрӯзаи шимоли Афғонистон) низ гузаштанд.

Қабилҳои саҳронаварди шайбонӣ бо анъанаҳои қабилавию авлодӣ ва низоми иқтисодии ҳоси худ дар Мовароуннаҳр бо мардуми кишоварз ва аз нигоҳи муносибатҳои

ичтимоию иқтисодӣ пешрафта дучор шуданд. Ин саҳронавардон заминҳои ишғолкардаи зироатиро ба чарогоҳ табдил доданд. Табиист, ки ин раванд бо зӯри ва фишор берун кардани мардуми кишоварзи муқимӣ аз заминҳо ва чарогоҳҳои онҳо, инчунин, ғасби рама ва галаҳои онҳо ҳамроҳ буд.

Дар натиҷаи таъкибу фишори қабилаҳои шайбонӣ дар Мовароуннаҳр қисми зиёди соқинони муқимии он – тоҷикон, ки ҳазорсолаҳо дар ин сарзамин зиндагӣ мекарданд, шаҳрҳо ва водихои ҳосилхезро тарк гуфта, ба ҷониби шарқ, ба қисмати кӯҳистонӣ муҳоҷират карданд. Ин муҳоҷират дар тӯли солҳои ҳокимияти Шайбониён дар ин сарзамин идома ёфт.

Табақабандии синфӣ дар ҷомеа шиддат ёфта, кишоварзон ва қосибони истисморшуда дар муқобили заминдорони қалон – хонҳо, ашрофон ва рӯҳониён, ки дар хидмати онҳо буданд, қарор мегирифтанд. Кишоварзоне, ки дар заминҳои давлатӣ ва шахсӣ қор мекарданд, андозҳо ва молиёти зиёде месупориданд, ки дар натиҷа дар ҳолати қарздорӣ монда, муфлис ва бебизоат мегаштанд. Мардум ба қорҳои иҷборӣ, мисли сохтани қасрҳо, низоми обёрӣ, қушодани роҳҳо ва сохтани кӯпрӯкҳо ҷалб мешуданд.

Даромади солиёнаи феодалӣ омехта ва иборат аз натуралӣ (иқтисодӣ, ки маҳсулоти худро фақат барои сарфи худ тавлид мекунад), қор дар ивази музд ва пулӣ буд. Дар замина вазъи кишоварзони саҳмқор, ки дар замини заминдор барои як қисме аз зироат қор мекарданд, хеле вазнин мегардид.

Ҷамаи ин дар якҷоягӣ ба зиндагии мардумони захматқашӣ шаҳрҳо ва деҳаҳо таъсири ҳалокатбор дошта, ба иқтисоди кишвар зарари зиёд меовард.

Кишоварзӣ. Дар асри XVI асоси иқтисодро зироатқорӣ ва заминдорӣ ташкил меод. Замин бештар дар дасти давлат буд. Хон ё султон ба қасе, ки мехост заминро инъом мекард. Бештари заминдорон азъои сершумори хонадони Шайбониён буданд.

Дар Мовароуннаҳри асри XVI чунин наъби заминҳо мавҷуд буданд: заминҳои давлатӣ, ки бо номи мамлукаи подшоҳӣ ё султонӣ зикр мегардиданд ва заминҳои хусусӣ, ки милки ҳурри ҳолис, милки ушрӣ ва милкӣ номида мешуданд. Мамлукаи подшоҳӣ ва ё заминҳои давлатӣ зери назари вазорати молӣ, ки девони молӣ номида мешуд, қарор дошт. Дар асри XVI, дар замони ҳукмронии Шайбониён заминҳои подшоҳӣ аз тарафи азъои хонадони хонӣ ва ашрофи қабилаҳои ўзбек идора мегардид. Ин заминҳо аз ҷониби кишоварзони саҳмқор бо шароити додани хироч ба ҳазина кишт мешуданд. Даромад аз заминҳои давлатӣ миёни ҳокимони шайбонӣ дар шакли маош,

кумаки молӣ ва тухфа тақсим шуда, давлат метавонист заминҳои подшоҳиро фурӯшад ва ӯ инъом кунад. Дар ин сурат чунин заминҳо ба навъи дигари он дохил мегардиданд.

Заминҳое, ки ба хон тааллуқ доштанд, милки хос ва ӯ амлоки хос номида мешуданд. Ин навъ заминҳо аз майдонҳои ҳосилхез, чаргоҳҳои пуралаф ва мамнӯъгоҳҳое иборат буданд, ки вазъи ба худ хос дошта, даромади онҳо танҳо ба харҷи шахсии хон истифода мегардид.

Заминҳои хусусӣ, ки бо номи милк ӯд мешуданд ба се навъ ҷудо мешуданд:

1. **Милки хурри холис.** Соҳибони чунин милкҳо аз пардохти андози давлатӣ озод буда, ҳамаи даромад дар дасти соҳиби замин буд. Ин навъи заминҳо дар асри XVI хеле кам ба назар мерасид.

2. **Милки ушрӣ.** Чунин навъи истифодабарӣ аз замин буд, ки аз даҳ як ҳиссаи оидоти он ба ғоидаи давлат ва қисми боқимондааш ба нафъи соҳиби замин истифода мешуд.

3. **Милкӣ.** Ин навъи замин ба истехсолкунандаҳо–деҳқонон, қосибон ва рӯҳониёни камбизоат марбут буд, ки ҳуди онҳо дар ин заминҳо қор қарда, ҳосил мегирифтанд. Вазъи деҳқонони соҳибмилк назар ба деҳқонони иҷоракор беҳтар буд. Инчунин, онҳо назар ба қисмати боқимондаи қорандагони замин як дараҷа имтиёзҳо доштанд. Масалан, ба давлат камтар ҳиҷоҷ месупорданд.

Суюрғол. Дар асрҳои миёна намояндагони ашроф, ки ба вазифаҳои баланди давлатӣ таъйин мегардиданд, ба хоҳири қонибдори ҳамеша будан ба давлат аз тарафи хон вилоятҳо ва минтақаҳоеро ба инъом мегирифтанд. Чунин мулкҳои инъомшуда дар асри XVI-ро суюрғол меномиданд. Суюрғол аз падар ба писар ба мерос мерасид. Соҳибони суюрғол метавонистанд дар навбати худ як қисми мулки давлатиашонро ба аъёно ашроф тақсим кунанд.

Заминҳои вақф. Вақф милкест, ки аз тарафи касе барои масҷид, мадраса, мазорҳо ва умуман, ба муассисоти динӣ дода мешавад, ба шарте, ки аз даромади он ғоида гирифта шаванд харидуфурӯш нашавад. Аз ҳисоби даромади замини вақф пулу роҳҳо сохта ӯ таъмир қарда мешуданд. Милкҳои вақф чунин навъҳо доранд:

Вақфи холис. Вақфест, ки даромади он пурра ба соҳиби вақф дода мешуд.

Вақфи даҳяк. Вақфест, ки даромади он ба мударрисон, толибилмон, ҳоҷиҳо, мутаваллийён, қорӯбқашон ба андозаи даҳяк тақсим мегардид.

Вақфи авлодӣ. Вақфест, ки сайидҳо, хоҷагон, эшонҳо, тӯраҳо ва ҳокимону амирон ва табори онҳо барои рафъи эҳтиёҷи

мазорҳо, масҷидҳо, хонакоху қорихонаҳо, таҳоратхонаҳо ва гайра чудо мекарданд. Тибқи ин вақфнома вақфқунанда масъули харчу дахли амволи вақф буд ва ин масъулият аз насл ба насл ба мерос мерасид.

Афзорҳои қории деҳқонон асосан, сипор, дос, каланду бел буд. Бо ҳамин афзорҳои одӣ деҳқонон гандуму чав, чуворӣ, арзан, шолӣ, мошу нахӯд ва дигар зироат рӯёнида, заминро обёрӣ намуда, дар боғҳои атрофи шаҳрҳо ва деҳот себ, нок, зардолу, чормағз ва олу парвариш мекарданд. Яке аз соҳаҳои сардаромад истеҳсоли ғӯза (пахта) ва кирмакпарварӣ буд. Матоъҳои абрешими қосибони Мовароуннахр ба давлатҳои ҳамсоя ба фурӯш мерафт. Маҳсулоти полезӣ, кишти харбузаву тарбуз, сабзиву пиёз яке аз соҳаҳои маъмул ва муфиди хоҷагии деҳқонӣ буд.

Аксар деҳқонон замини кам доштанд, вале заминдороне низ буданд, ки замини кишташон дар ҳудуди якчанд ноҳия ё вилоят ҷойгир буд. Яке аз заминдорони маъруфи он давр Ҳоҷағони Ҷӯйборӣ буданд, ки на танҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ, балки дар низоми сиёсии Шайбонийн низ нуфузи зиёд доштанд.

Навъҳои андоз. Барои истифодаи замин деҳқонон ба давлат андоз месупориданд, ки онро мол ва ё хироч меномиданд. Ин андоз вобаста ба сифати замин, макони ҷойгиршавии он, наздикӣ ба бозор ва иродаи ҳоким аз се як то панҷ як ҳиссаи ҳосил муайян карда мешуд. Дар баробари андози мол ва хироч инчунин, истилоҳи «молу ғаллот» ва «молу ҷихот» низ дучор мешавад. Зери мафҳуми «молу ғаллот» андозе, ки бо ҳосил дода мешуд ва зери маънии «молу ҷихот» андозе, ки бо пул пардохт мегардид, дар назар буд. Дар ин аср аз 30 то 40 дарсади даромади деҳқон сарфи андози молу ҷихот мешуд. Аз боғҳо ва тоқзорҳо танобона мегирифтанд. Дар асри XVI ин навъи андоз бо маблағи нақд ситонида мешуд.

Аз тичорат ва қосибон андоз бо номи «тамға» ва «боч» гирифта, инчунин, дар ин аср навъҳои дигари андоз чун аворизот ва тағор мавҷуд буд, ки дар ҳолатҳои фавқулода, бахусус, ҳангоми ҷанг аз мардум ҷамъоварӣ мегардид.

Мансабдорон дар маҳалҳо аз давлат маош намегирифтанд. Аҳоли вазифадор буд андозхоеро бо номи муҳосилона, мирҳазора зобитона, мушрифона ва кутволӣ супорад. Маблағи супорида аз ин навъ андозҳо барои маоши мансабдорони маҳалҳо харч мешуд.

Сарчашма:

Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ дар бораи ҷӣ гуна заминҳои мардуми муқимино, ки раҳо карда, ба дигар ҷойҳо фирор намуда буданд, ғасб кардани Шайбонихон менависад: «Баъд аз истиқрор дар он маҳфили

арчманд (дар Кони Гил – наздикии Самарқанд) ба тариқи истифто (фатво хостан) аз ҳоли баъзе амлоки хиттаи Самарқанд, ки соҳибони он амлок мақомро ҳолӣ гузошта, рӯ ба ҷониби дигар билод барафроштаанд ва фурӯги ватанро боир (вайрон) сохта, тухм дар дигар билод кошта, суол фармуданд ва истифсор (пурсиш) намуданд, ки чамъе аз мардумонро дар ин билод амлок аст, ки солҳо дар таҳти тасарруфи эшон буда, биломузохамати (нороҳат қардани) музоҳиме (ташвишдиҳандае) ва мамониати монъе ҳоло зиёдат аз сӣ сол бошад, ки он амлокро боир (замине, ки дар он зироат нақунанд) ва муаттал (бекор) гузошта ва касе дар ин вилоят нест, ки аз қабли эшон он амлокро мазрӯъ дорад (кишт қунад) ва дар атрофу акноф (сӯй)-и он тухме қорад, то ҳам мамлакат аз самти иморат (ободонӣ) рӯй дар вайронӣ ва тааттул (бекорӣ) наниҳад ва ҳам амволи девон қоим гардад ва он амлок ҳоло ҳукми боироти қадима гирифта ва дар ҳукми мавот (мурда) аст. Агар касе ба эҳёи он қиём намояд, ҷунон бошад, ки мавотро эҳё қарда. Оё ин амлок, ки ҳоли ӯ ҷунин бошад, баъд аз таъмир (обод қардан) мулки он кас гардад, ки ба иморати ӯ иқдом намуда, ба иқомат вазоифи таъмири онро аз мартабаи боирият (вайронӣ) ба мартабаи иморат (ободӣ) расонида ё на?

Аз ҳузори он маҳфил яке ифтихорлуфозало Мавлоно Абдулғаффор қозии Балх буд. Дар ҷавоб гуфт: Ҳукм ба бутлон (ботилшавӣ) ба милқияти собиқ қардан душвор аст... агар эъроз (рӯғардонанда)-и молик аз он милқ маълум бошад. Ҳукми ибҳолат (ҳалол доништан)-и зироат дар он сарзамин бар соне ки таъмири арз (замин) қарда тавон намуд.

Фазлulloҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ. Мехмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми Манучехри Сутуда. Техрон, 1384 х.ш., сах.295.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар бораи қаҳтиё, ки бар асари ғорату тохтутозҳои Шайбониён мардуми Самарқанд дар зимистони 1512 ба он дучор шуда буданд, менависад: «Дар ин сол гаронӣ ва қаҳтӣ дар Самарқанд ба мартабае буд, ки халқ ба ҷуз қурси моҳу хур (хуршед) бар моида (гирд)-и фалаки мустадир (мудаваар) надидӣ ва гуруснағони фақир шабҳо аз хирмани Парвин ба хаёл хӯша чидӣ.

Гуруснашикам бар намад дӯхт чашм,
Ки ҳамсоия гӯшт будаст пашм.

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоеъ. Ҷилди 1. Техрон, 1349 х.ш., сах.65.

Савол ва супориш:

1) Ишғоли Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониён ва ҷангҳои дохилии онҳо ба чӣ сабаб шуд? 2) Чаро дар асри XVI тоҷикон аз шаҳрҳо ба манотиқи кӯхистон муҳоҷират қарданд? 3) Вазъи кишоварзӣ дар ҷи ҳолат қарор дошт? 4) Навъҳои заминдориро муайян созед. 5) Аз мардум қадом навьҳои андозҳо ситонида мешуд?

§ 22. ВАЪИ ХУНАРМАНДИ. САВДОИ ДОХИЛИ ВА ХОРИЧЌИ

Дар даҳаи аввали садаи XVI таҷовузи Шайбониён ба рушди хунармандӣ монё шуд. Лашкаркашӣ ва тохтугози бешумори ўзбекони шайбонӣ бахусус, ба Хуросон барои аҳолии хунарманд бисёр гарон омад. Чангҳои байнихудӣ, ки қариб ним аср давом кард, аҳолии мардуми хунарманд ва кишоварзро ниҳоят табоҳ сохт. Заминҳои кишт поймол, шаҳрҳо тороҷ ва бочу хироч зиёд шуданд. Аммо охишта-охишта истехсоли хунармандӣ ва сифати маҳсулоти он дар давоми асри XVI ба ҳолати пешинаи худ баргашт.

Шаҳрҳо дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии мамлакат нақши калон бозиданд. Шаҳрҳои маъруфи ин давр Самарқанд, Бухоро, Тошқанд, Андиҷон, Хучанд, Ўротепа, Ахсикат, Марғелон, Ҳисор ва ғайра буданд. Хунармандон асосан, дар шаҳрҳо зиндагӣ мекарданд. Касбҳои маъруф дар шаҳрҳои ин замон иборат аз рехтагарӣ, силоҳсозӣ, сангтарошӣ, шишасозӣ, заргарӣ, қоғазгарӣ, бофандагӣ, кордгарӣ, кулолӣ, оҳангарӣ, бинокорӣ, дўзандагӣ ва ғайра буданд.

Хунармандони шаҳр ба коркарди маҳсулот аз филиз, сангҳои қиматбаҳо, сохтани олоти меҳнат, силоҳ, орошоти заргарӣ, маснуот аз чўб, чарм, матоҳои абрешимӣ ва пашмӣ, зарфҳо аз гил ва шиша, васоили хона машғул мегаштанд.

Сарчашмаҳои таърихӣ аз мавҷуд будани хунари чўянгарӣ дар чаҳоряки асри XVI дар вилояти Тошқанд ва Самарқанд ва истифодаи чўян барои сохтани деғхоро хабар медиҳанд. Дар ин давр аз биринҷӣ ва мис сохтани зарфҳои филизӣ густариш ёфта буд.

Истехсоли маснуоти бофандагӣ, ки аз хунарҳои қадимии мардуми Мовароуннаҳр Хуросон ба ҳисоб мерафт, низ аз раванқ намонд. Матоҳои абрешимӣ, нимаабрешимӣ, пахтагӣ ва қоғазии Мовароуннаҳр бо сифати баланди худ фарқ мекарданд. Хунармандон на танҳо матоҳои мухталиф истехсол мекарданд, балки ба дўхтани либосҳо ва коркарди пўсту чарм низ шугл доштад. Баъзе шаҳрҳо ва деҳаҳо ба истехсоли матоҳои аз пахта, абрешим ва пашм махсус гардонида шуда буданд. Дар асри XVI матои абрешимии Бухоро на танҳо дар Мовароуннаҳр, балки дар бозорҳои Русия низ маъруф гашта буд.

Дар миёни дигар хунарҳои истехсоли силоҳ ҷойи муҳимро ишғол мекард. Хунармандон шамшер, корд, сипар, ҷавшан, зирех, кулоҳ ва ғайра месохтанд, ки берун аз кишвар низ харидорони зиёд доштад. Дар ин давр дар Мовароуннаҳр истифодаи силоҳи оташфишон густариш ёфт, аммо ба ин нигоҳ накарда хунармандони Бухоро ба тавлиди камонгулак идома

доданд. Дар миёни шаҳрҳои Мовароуннаҳр Самарқанд дар истехсоли силоҳҳои мухталиф пешсаф буд.

Ба иртиботи идома ёфтани бинокорӣ ҳунари ҳаққокӣ, яъне коркарди санг ва кандакорӣ дар болои ҷӯбу гач низ аз ҳунароҳои маъруфи он замон ба ҳисоб мерафт.

Мавҷуд будани теъдоди зиёди устохонаҳои қоғазгарӣ дар ин давр далел бар идома ва рушд ёфтани ҳунари қоғазгарӣ мебошад. Ҳунари қоғазгарони Самарқанд маъруфу машҳури мамлакатҳои дигар гашта, махсусан, қоғази «мириброҳимӣ», ки маҳсули дасти қоғазрези маъруфи Самарқанд Мир Иброҳим буд, дар бозорҳои Мовароуннаҳру Хуросон камёб шуда буд. Ба ҷуз аз Самарқанд дар Бухоро, Ҳирот ва он шаҳроҳе, ки дар он ҷо мадрасаҳо мавҷуд буданд, қоғаз истехсол мекарданд.

Дар таърихи касибии мардуми Мовароуннаҳру Хуросон зиёда аз 100 ҳунар маълуми машҳур аст. Ҳунармандон устохонаи худро доштанд. Косибоне буданд, ки дар устохонаҳои кироя кор мекарданд ва ба ивази корашон музд мегирифтанд. Дар баъзе шаҳрҳо касибони як соҳаи ҳунармандӣ дар гузаре ё маҳаллаҳои алоҳида истиқомат мекарданд. Аз ҳамин сабаб баъзе гузарҳои шаҳрҳо номи «Гузари Кордгарон», «Гузари Собунгарон», «Гузари Дегрезон», «Гузари Мехчагарон» ва амсоли инҳоро гирифтааст.

Дар асри XVI дар дасти нафарони алоҳида теъдоди зиёди корхонаҳои тичоратӣ ҳунармандӣ мутамарказ шуда буд. Бинобар ин неруи иқтисодӣ ва сиёсии намоёндагони хонадони Шайбонӣ на танҳо ба кишоварзӣ, чорводорӣ асос ёфта буд, балки он ба истисмори корхонаҳои тичоратӣ ҳунармандӣ, мисли корвонсаройҳо, бозорҳо, дуконҳо, устохонаҳои қоғазгарӣ ва рангуборгарӣ, осиебҳо, ҳаммомҳо ва ғайра низ ҳулоса мешуд.

Коркарди маъданҳои зеризаминӣ, истехсоли тилло, нукра ва сангҳои қиматбаҳои конҳои бузург дар ихтиёри хонадони ҳукуматгар қарор дошт. Аз конҳои хурдтари он ҳокимони маҳаллӣ истифода мекарданд, ки як қисме аз ҳисоби даромади онро ба ҳазинаи хонӣ, ки бо номи девони саркори ҳосса буд, месупориданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳои таърихӣ зеризамини қаламрави густурдаи Мовароуннаҳр аз маъданҳо ғанӣ буд. Дар ин ҷо тилло, нукра, қалъагӣ, оҳан, мис, олтингӯгирд, сурб ва аз сангҳои қиматбаҳо лаъл, ёқут, лочвард, булӯри кӯҳӣ ва фирӯза истихроҷ мекарданд.

Савдо. Рушди ҳунармандӣ дар шаҳрҳои Мовароуннаҳр боиси густариши муносибатҳои тичоратӣ ва савдо гардид. Дар асри XVI Мовароуннаҳр бо Ҳиндустон, Эрон, Чин, Туркия ва Русия муносибатҳои тичоратӣ ва дипломатӣ дошт. Мувофиқи

ахбори Ченкинсон, ки сафири Русия дар Бухоро буд, ҳар сол дар Бухоро ҳамоиши тоҷирон, ки бо қорвонҳои зиёде аз давлатҳои ҳамсоя ба ин шаҳр меомаданд, доир мегашт.

Аз Мовароуннаҳр ба дигар кишварҳо асосан навҳои мухталифи матоҳои, мисли митқол, зандонӣ, қоғазӣ самарқандӣ аз навҳои мириброҳимӣ ва султонӣ, қолинҳо, зарфҳои биринҷӣ ва мисӣ, силоҳ, асп ва меваи хушк барои тижорат мебарданд.

Дар асри XVI муносибатҳои дипломатӣ бо Русия барқарор гардид. Ба Маскав сафирҳо, заминдорон, сармоядорони мовароуннаҳрӣ рафтумад мекарданд. Дар баробари иҷрои супоришҳои дипломатӣ онҳо ба рушди савдо низ мадад мерасониданд. Сафирҳо ҳамроҳ бо қорвонҳои қалон ба роҳ баромада, ба Русия молҳои гуногун бурда ва аз он ҷо низ молҳои дар бозорҳои Мовароуннаҳр ба фурӯш мерафтанд харидорӣ карда, бармегаштанд. Ин сафирон на танҳо намоёндагӣ аз хон, балки аз номи ҳокимони вилоятҳои Мовароуннаҳр низ мекарданд. Савдо барои ҳар ду тараф муфид буд, бинобар он ривож меёфт. Дар ин аср барқарор гардидани робитаи тижоратии Мовароуннаҳр бо Русия аз аҳамияти зиёде бархурдор буд. Робитаҳои доимии Мовароуннаҳр бо Русия аз миёнаҳои асри XVI баъд аз ҳамроҳшавии хонии Қазон (1552) ва Сибир (1582) ба Русия раванқи бештар ёфтанд. Навҳои гуногуни мол ба миқдори торафт зиёд аз Мовароуннаҳр ба Русия содир мешуд. Дар Русия матоҳои гуногуни пахтагин ва шохвории Мовароуннаҳр шуҳрат доштанд. Аз Русия ба ин сарзамин матоҳои пашмин, асбобҳои филизӣ, силоҳ ва дигар лавозимот ворид мекарданд. Маркази асосии тижорат байни Мовароуннаҳр ва Русия ин Аштархон буд. Инчунин робитаҳои тижоратӣ бештар бо шаҳрҳои Сибир – Тоболск, Тюмен ва Тара барқарор буд. Барои шаҳрҳои Сибир молҳои Мовароуннаҳр ниҳоят ҳаёти буданд. Бинобар ин ба тоҷирони мовароуннаҳрӣ дар ин ҷо имтиёзҳо дода мешуд ва тоҷирони Бухоро аз пардохти боҷи гумрукӣ озод буданд. Баъзе тоҷирони Мовароуннаҳр молҳои худро ба шаҳрҳои Самара, Қазон, Маскав ва ҳатто ба Архангелск мебарданд. Аз соли 1583 то соли 1600 ба Маскав панҷ сафорат аз Бухоро ва ду сафорат аз Хива бо қорвонҳои пур аз мол рафта буданд, аммо барои ривочи ҳаматарафа ва бештари савдои хориҷа шароит мусоидат намекард. Яке аз ин мамониятҳо роҳзании қорвонҳо буд. Инчунин, маҳдудияти маҳабӣ низ сади роҳ мегашт, ҷунки савдогарони рус, ки насронӣ буданд, аз омадан ба Мовароуннаҳр худдорӣ намуда, бештар ба сифати тоҷир мусулмонҳои дар худуди Русия сокин буда, мисли тоторҳо ва бошқирдҳоро раво мекарданд.

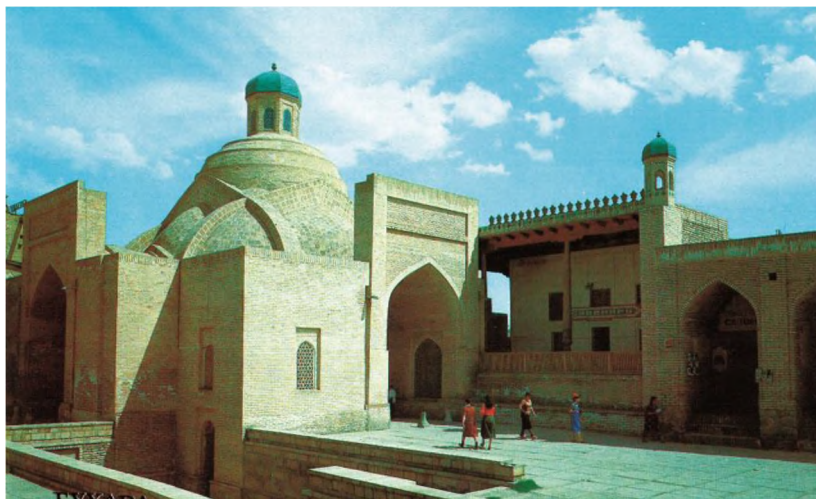
Муносибати тижоратии Мовароуннаҳр бо Чин ва Ҳиндустон низ идома ёфт. Новобаста ба ин ки Шайбонӣён Бобурро аз Мовароуннаҳр ронда буданд, соли 1528-29

Кучкунчихон ба дарбори ӯ, ба Ҳиндустон сафоратеро бо сарвари Амин мирзо фиристод ва Бобур ӯро хуш пазируфт. Ба сафири Шайбониён Бобур 70 ҳазор тангаи нуқра, шамшери киматбаҳо ва кулохи зардӯзишуда тухфа намуд. Дар замони ҳукумати Абдуллоҳхони Шайбонӣ ин робитаҳо густариши бештар ёфтанд ва пайдо кардани сиккаҳои ҳокимони Ҳиндустон хангоми ҳафриёт дар ҷануби Тоҷикистон далели ин гуфтаост. Робитаҳои сиёсӣ ва тижоратӣ байни Абдуллоҳхони Шайбонӣ ва императори Ҳиндустон Акбар, пеш аз ҳама, бар зидди Сафавиён барои ба даст овардани Хуросон равона шуда буд.

Дар тамоми шаҳрҳои Мовароуннаҳр бозорҳо мавҷуд буданд. Дар шаҳрҳои калон дар як ҳафта ду рӯз бозор доир мешуд. Ҳунармандон маҳсулоти худро ба бозор барои фурӯш низ мебароварданд. Дар асри XVI дар шаҳрҳои Самарқанду Бухоро теъдоди зиёде бозорҳои маҳсусгардонидашудаи оҳангарон, бофандагон, фурӯшандагони нах, намад, сабад, шамъ, инчунин, бозорҳои аспфурӯшон ва сабзавотфурӯшон фаъолият мекарданд. Дар чаҳорроҳаҳои кӯчаҳои бозорҳои Бухоро дар панҷ қатор равоқҳо сохта шуд. Ин равоқҳо бо номҳои Тоқи Саррофон, Тоқи Тилпакфурӯшон, Тоқи Заргарон, Тоқи Тиргарон ва Тоқи Ордфурӯшон ёд мешуданд. Соли 1586 Абдуллоҳхони Шайбонӣ дар ин маҳалли Бухоро бозори бисёрғунбазаи болопӯшидае барои тоҷирони мусофир сохт. Ин замон дар Бухоро корвонсаройҳои зиёде фаъолият мекарданд. Корвонсаройи Говкушон (1570), корвонсаройи назди масҷиди Лесак (1559–60), корвонсаройи Кулбобо Кӯкалтош дар Регистон, корвонсаройи назди пули Саррофон, корвонсаройи Абдуллоҳхон ва ғайра аз маъруфтгарини ин корвонсаройҳо буданд.

Дар муддати чандин аср роҳи бузурги корвонгард аз Мовароуннаҳр гузашта, Шарқу Ғарбро ба ҳам мепайваст. Дар асри XVI кашфиёти бузурги ҷуғрофӣ ба амал омаданд ва ин роҳ аҳамияти байналмилалӣ худро гум кард ва Мовароуннаҳр аз роҳи асосии ҳаракати молҳои тижоратӣ дар қанор монд. Ин ҳолат ба истехсолоти молҳои дохилӣ таъсир карда, боиси камшавии ҳаҷми маҳсулоти як қатор соҳаҳои касбу ҳунар гардид.

Дар охири асри XVI Абдуллоҳхони II барои бештар гардидани шароити тижорат як қатор тадбирҳо андешид, ки ба тағйир ёфтани вазъияти савдо ва иқтисод сабаб шуд ва мамлакат каме ба ҳолати эътидол даромад. Ӯ кӯшиш намуд, ки роҳҳои корвонгузар нисбатан бехатар ва аз оби нӯшоқӣ таъмин бошанд.

Бухоро. Тоқи Саррофон.

Ҳисор. Мадрасаи Куҳна.

Сарчашма:

Фазлulloҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ дар бораи он ки Шайбониҳон намехост миёни сокинони Мовароуннаҳр ва ҳамқабилаҳои Дашти Қипчоқи ӯ робитаи тиҷоратӣ бошад, менависад: «Фармони ҳумоюн (Шайбониҳон) дар баъзе авқот иззи судур ёфта буд, ки аслан бо тучқори мардуми қазоқ мардуми Туркистон муомила нақунанд ва миёни эшон ва мардуми ин билод омадушуд ва тараддуи тучқор набошад. Чунончи дар баъзе авқот ҳукм шуд, ки дар баъзе мамолики Туркистон ва билоди Хоразм тучқори қазоқро ғорат қунанд...»

Фазлulloҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ. Мехмонномаи Бухоро. Бо эҳтимоми Манучехри Ситуда. Техрон, 1384 х.ш, сах.106.

Пули Абдуллоҳхон

Санаҳои муҳим:

1583 – 1600 – ба Маскав омадани панҷ сафорат аз Бухоро ва ду сафорат аз Ҳива бо қорвоноҳои пур аз мол

935 х.қ./1528-29 – ба Ҳиндустон рафтани сафири Шайбониён Амин мирзо

1586– сохтани бозори бисёрғунбазаи болопӯшидае дар Бухоро

Савол ва супориш:

- 1) Дар бораи вазъи ҳунармандӣ дар Мовароуннаҳр маълумот диҳед.
- 2) Қосибон бо чӣ навъ ҳунарҳо дар Мовароуннаҳр машғул буданд?
- 3) Шаҳри Самарқанд бо кадом маҳсулоташ маъруф гашта буд?
- 4) Мовароуннаҳр бо кадом давлатҳо робитаи тичоратӣ дошт?

МАВЗЎИ IX

МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVI

§ 23. БИНОКОРӢ ВА МЕЪМОРӢ

Вазъи фарҳанг. Асри XVI дар таърихи фарҳанги халқи тоҷик марҳалаи ниҳоят мушқил ва мураккабе буд. Ҳучуми қабिलाҳои саҳронишини Дашти Қипчоқ ба Мовароуннаҳр ва лашкари Сафавиён ба Хуросон ин сарзамини густурдаро, ки таърих, забон ва фарҳанги ягона дошт, ба ду қисмат ҷудо кард. Ба ягонагии мардуме, ки ба як забон сухан мегуфтанд, фарҳанг ва таърихи ягона доштанд, зарбаи ҳалоқатборе заданд. Ба ин далел асри XVI марҳалаи ҷудошавии фарҳанги тоҷикони Мовароуннаҳр аз дарахти ягонаи боровари тамаддуни умумизеронӣ ба шумор меравад.

Маҳз дар ин аҳд ба ивази рушди фарҳанг ва тамаддуни ягона, фарҳанги ҷудоихоҳона ва аксаран муҳолифи ҳамдигар ба миён меояд. Ин ҷудоихоҳӣ ва муҳолифат, пеш аз ҳама, дар тафаккури динӣ зоҳир мешуд. Сафавиён бо эълон қардани мазҳаби шиа дар Эрон Хуросон чун дини давлатӣ баҳонаеро барои ҷангҳои бардавом бо Шайбониён ба вуҷуд оварданд. Ҳамин тавр, ихтилофҳои сиёсӣ миёни Шайбониён ва Сафавиён, ки дар муҳолифатҳои мазҳабӣ ва бунёдгароии динӣ зоҳир мешуд, дар ибтидои асри XVI сарзамини ягонро ба ду бахш тақсим кард ва ҳар кадоме дар ин давра ба баъд на танҳо аз нигоҳи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, балки аз нигоҳи фарҳангӣ низ ҷудо аз ҳам ҷараён мегирифт.

Аз асри XVI ба баъд, дар тӯли беш аз 500 сол тоҷикон ба доираи муносиботи дунёи туркону мугулон кашида шуда, ягона мардуми эронитабор ба ҳисоб мерафтанд, ки дар ҳифзи забон ва бақои фарҳанги худ дар Мовароуннаҳр, ки аз қадимулайём аҷдоди онҳо сокин буданд, талошҳо кард. Дар ин муддат қабिलाҳои турк ва мугулони туркшуда, ки ватани тоҷиконро ишғол карда буданд, тоҷиконро ҳамеша аз ватани аҷдодии худ танг карда, ба минтақаҳои кӯҳистонӣ муҳоҷир месохтанд.

Хусусияти ҳоси Мовароуннаҳр баъд аз ишғоли Шайбониён ин ҷангҳои бардавоми дохилӣ ва хоричии он буд. Ин ҷангҳо ба рушди фарҳанг таъсири манфӣ мерасонд. Дар асри XVI ҳаёти фарҳангӣ ва адабии Мовароуннаҳру Хуросон дар шароити ниҳоят мушқили таърихӣ ҷараён гирифта, низоми ҳаёти фарҳангии ин сарзаминҳо дар замони ҳукумати Шайбониён симои пешинаи худро аз даст дод. Марказҳои илмӣ

ва хавзаҳои адабии Самарқанду Ҳирот, ки дар охири асри XV машхур буданд, аз ҳам пошиданд.

Бинокорӣ ва меъморӣ. Микёси шаҳрсозӣ ва аҳамияти бинокорӣ дар зиндагии чомеа ҳамеша зери таъсири бевоситаи шароити мушаххаси иҷтимоӣ ва иқтисодӣ сурат мегирад. Рушди меъморӣ мисли дигар бахшҳои фарҳанги моддӣ ва маънавии тоҷикони Мовароуннаҳр бо ҳучуми қabilaҳои Дашти Қипчоқ дар ибтидои асри XVI ҳалалдор гардид. Ҳунари меъморӣ дар Мовароуннаҳр баъд аз ин таҷовузи харобиовар бо суръати ниҳоят паст эҳё мешуд. Табиист, ки дар ин давр бинокорӣ қатъ нагардид ва ба вучуд омадани осори асили меъморӣ шаҳодат аз он меод, ки рӯҳи эҷодкории меъморон ва бинокорони Мовароуннаҳр хомӯш нагардида буд.

Дар ҳунари меъморӣ нимаи аввали асри XVI анъанаҳои асри XV идома дошт. Аммо барои меъморӣ асри XVI ба андозаи бузург сохтани биноҳо хос набуд. Андозаи биноҳо ва шакли онҳо дар қиёс бо осори меъморӣ, ки дар асри XV бино меёфтанд, хурд буданд. Дар ин биноҳо исроф дар ороиш ва пардохти онҳо бо дарназардошти вазъи иқтисодӣ назар ба асри гузашта кам ба назар мерасид, аммо дар ин аср услуби мухталифи ороиши биноҳо дида мешавад. Истифодаи хиштҳои кошиншуда, сафолпораҳои сирдор ва сафолпораҳои сӯхташудаи сурх ва зардранг дар сохтмон намои гуногунранги ороишӣ дар биноҳоро ба вучуд меовард. Дохили биноҳо бо нақшу нигор ороиш ёфта, қисмати поёнии деворҳо бо лавҳаҳои гачин ва мрамрин рӯйпӯш карда мешуд. Дарҳои биноҳо қандакорӣ мегардид. Тирезаҳои биноҳои ин давр бо панҷараҳои гачӣ, ки ороиши гуногун доштанд, пӯшида мешуданд.

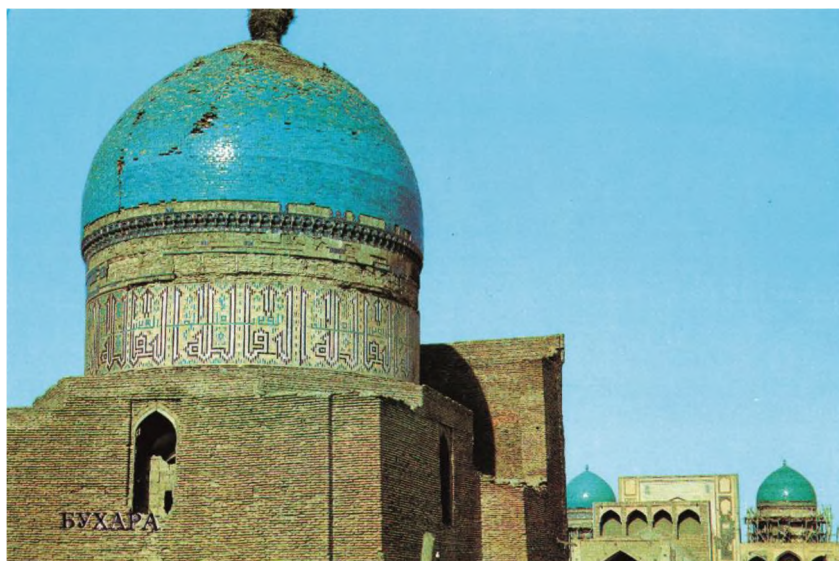
Дар соҳаи қандакорӣ рӯйи санг ва чӯб комёбиҳои устодони асри XVI назаррас буд. Сангҳои рӯйи қабр бо катиба ва нақшу нигор ороиш ёфта, гӯшаҳои онро ба шакли сутунча зеб меоданд. Баъзе сангҳои рӯйи қабр ба худ шакли хурди мақбараи шиббадорро гирифтааст. Умуман, ҳунари сангтарошӣ ва катибаканӣ ба дараҷаи олии худ расида буд.

Беҳтарин намунаҳои қандакорӣ рӯйи чӯб, ҳаққокӣ дар сақфи биноҳо, дару дариҷаҳо, сутуни айвонҳо, панҷараҳои тобадонҳо ва мадрасаву масҷид, хонақову мақбараҳо мебошанд.

Биноҳои боҳашмат бо кошинкорӣ зебу зинат дода мешуданд. Зеботарин кошинро дар осори меъморӣ шаҳрҳои Бухорову Самарқанд метавон ёфт. Пештоқҳои зебо, кошинкорӣҳои хушнақшунигор ва хушбуранг намунаи ҳунари меъморони ин аср мебошанд.

Бухоро, ки пойтахти давлат буд, бештар обод гашт ва дар ин аср бинокорӣ дар ин шаҳр марказонида шуд. Дар шаҳрҳои Самарқанд, Балх, Кармина, Тошканд, Хучанд, Ҳисор, Ӯротепша ва дигар минтақаҳо низ осори меъмории ба мисли бозорҳо, ҳаммомҳо, тичоратхонаҳо, мадрасаҳо, масҷидҳо ва қасрҳои боҳашмат сохта шуданд. Барои ривочи савдои хориҷӣ дар роҳҳои қорвонгард пулҳо, сардобаҳо, қорвонсаройҳо бино ёфтанд.

Бухоро. Масҷиди Калон.

Дар Бухоро девори нави шаҳр бино ёфт. Намунаи хунари зебои меъмории асри XVI дар ин шаҳр Масҷиди Калон, Мадрасаи Мири Араб, Масҷиди Баланд, Масҷиди Хоҷа Зайниддин, Қӯшмадраса, Мадрасаи Модарихон, Мадрасаи Абдуллоҳхон, маҷмааи Баҳоуддини Нақшбанд, маҷмаи Лаби Ҳавз, хонақоҳи Файзобод, тоқи Саррофон, тоқи Телпақфурӯшон ва тоқи Заргарон мебошанд. Дар Ӯротепша мадрасаи Абдуллатиф султон (Қўкғунбаз), мақбараи Боботағо ва Саримазор намунаи осори меъмории ин давр буданд. Водии Ҳисор аз ин давр ёдгориҳои зиёди меъмории дорад. Ҳисор дар асрҳои XV – XVI ба авҷи равнақи худ расида буд. Дар ин давра худуди он васеъ буда, ҷануби Тоҷикистони ҳозира, ҷануби Ўзбекистон, вилоятҳои шимолӣ Афғонистон (Балх, Шибирғон, Қундуз) ва Бадахшонро дар бар мегирифт. Биноҳои Қалъаи Ҳисор, мисли Мадрасаи Кухна, мазори Маҳдуми Аъзам намунаи хунари баланди меъмории Ҳисори онвақта мебошанд.

Маҷмааи Баҳоуддини Нақибанд

Хонақоҳи Файзобод

Намунаи осори меъмории асри XVI масҷиди Абдуллоҳхон дар деҳаи Навгилеми Исфара, мақбараи Лангари Бобо дар Конибодом ва Лангарота дар ноҳияи Нов то ҳанӯз боқӣ мондаанд.

Шаҳрҳо аз ҳисоби сохтани биноҳои гуногун обод мешуданд. Дар чорроҳаи баъзе хиёбонҳо бинои чорсӯ сохта, ба тӯли хиёбон тоқҳо ва корвонсаройҳо бино ёфта буданд.

Дар беруни шаҳр чорбонҳои пур аз меваю ангур ва дарахтони сарсабз бунёд мешуданд. Дар чорбонҳои бузург қасру девонҳо сохта, ин биноҳои зеборо ҷӯйҳои оби равон ва фаввораҳо зеб меоданд.

Сари Мазор. Истаравшан

Мадрасаи Боботаго. Истаравиан

Сарчашма:

Дар боби даҳуми «Бадоеъ-ул-вақоъ» Восифӣ дар бораи мадрасае, ки дар Саброн сохта шудааст, менависад: «Ҳазрати Мири Араб дар маҷлис фармуданд, ки азизонро, ки дар маҷлис ҳозиранд, ба хотир чи мерасад, ки мисли ин мадраса ва зебу тазйин минхайси он дар вилояти Хуросону Мовароуннаҳр, балки дар ҳама рӯи замин буда бошад».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Ҷилди 1. Техрон, 1349 х.ш., сах. 270.

Восифӣ дар бораи сохтани корезҳо менависад: «Ва аз умури ғарибае, ки мушоҳида кардем, он буд, ки Мири Араб дар якфарсангии Саброн ду корез чорӣ карда буданд, ки мусофирон мисли он ду корез ба ободӣ ва маъмури дар маъмураи олам нишон намедоданд ва қариб дувиست гуломи хиндустонӣ поянкатъ дар он корез кор мекарданд ва бар сарони ду корез қалъаҳо бино карда... Ва дар даруни он қалъа чоҳе эҳдос намуда буд, ки умқаш ба дувиست газ расида буд».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Ҷилди 1. Техрон, 1349 х.ш., сах.271-272.

Савол ва супориш:

1) Дар бораи вазъи умумии фарҳанг дар Мовароуннаҳр маълумот диҳед 2) Баъди ишғоли Мовароуннаҳр аз тарафи Шайбониён бинокорӣ ва меъмори дар чӣ ҳолат қарор гирифт? 3) Ёдгориҳои меъмории ин давраро номбар кунед.

§ 24. КИТОБХОНАҲО ВА ОРОИШИ ДАСТНАВИСҲО. РУШДИ ҲУНАРИ МИНЁТУРА

Дар раванди омӯзиш ва касби дониш дар асрҳои миёна китобхонаҳое, ки аз тарафи шахсони алоҳида таъсис мешуд ва инчунин, китобхонаҳои вақфӣ, ки дар назди масҷидҳо фаъолият мекард, нақши муайяне мебозиданд. Султонҳо ва шахсиятҳои бомаърифат соҳиби китобхонаҳо буданд. Китобхонаҳо дар он вақтҳо вазифаи коргоҳи китобатро, ки хаттотон дар он адои хидмат менамуданд низ доштанд. Дар ин ҷо мусаввирон дастнависҳоро ороиш медоданд. Дар асри XVI ороиши бадеии китобҳои дастнавис ба ҳукми анъана даромада, ба дараҷаи баланд расида буд. Сарчашмаҳои таърихӣ номи беш аз чихил нафар хаттотони маъруфи ин даврро зикр кардаанд, ки дар миёни онҳо Султон Мираки Мушӣ, Миралии Ҳиравӣ, Султон Алии Убаҳӣ, Султон Алии Машҳадӣ ва Юсуфбеки Тушмал машҳури давр гашта буданд.

Дар Мовароуннаҳр китобхонае дар Бухоро, ки дар назди дарбори Абдулазизхон–писари Убайдуллоҳхони Шайбонӣ фаъолият мекард, машҳур шуда буд. Дар ин китобхона хаттотон ва мусаввирони маъруф кор карда, ба хушнависи ва нусхабардории осори таърихӣ ва адабӣ, девонҳои шоирон машғул буданд. Мусаввирон китобҳои хаттотишударо бо минётураҳои гуногун ороиш медоданд. Яке аз устодони хат дар ин китобхона Миралии Ҳиравӣ буд, ки барои тақомули хатти настаълиқ кӯшиши зиёде ба харҷ дод. Миралӣ донандаи ҳамаи илмҳои амалии замонаш буда, инчунин, ба иртиботи ин ва ё он ҳодиса шеър мегуфт ва таърихи ба вуқӯъ омадани баъзе ҳодисаҳои ҳамзамони ӯро метавон аз ашъораш пайдо кард. Миралии Ҳиравӣ дар соли 951 ҳ.қ. /1544–45 – дар замони нооромӣ дар Мовароуннаҳр дар синни 70 солагӣ ба қатл мерасад. Дар ин китобхона ҳамчунин шогирдони Миралӣ – Ҳоҷа Маҳмуди Ҳиравӣ ва Саид Аҳмади Машҳадӣ низ фаъолият мекарданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо мудири ин китобхона мусаввири маъруф ва хаттоти машҳур Султон Мирак буд.

Дар назди дарбори ҳокими Самарқанд султон Саид китобхонае амал мекард, ки мувофиқи ахбори сарчашмаҳо чанд муддате мудири он шоир Абдурраҳмони Мушфиқӣ буд.

Сарчашмаҳои таърихӣ аз китобхонаи Бурҳонхон, ки солҳои 1553 – 1557 дар Бухоро ҳоким буд, ёд мекунанд. Раиси ин китобхона Мавлоно Амینی Китобдор, ки бо шоири маъруф Абдурраҳмони Ҷомӣ робитаи хешутаборӣ дошт, будааст. Ин шахс баъдан дар назди амир Муҳаммад Боқибӣ дар вазифаи китобдор ва мударрис низ кор кард.

Дар асри XVI мусаввирони Мовароуннахр дар эҷодиёти худ анъанаҳои наққоши маъруф Камолиддин Бехзодро идома доданд. Услуби латиф ҳамчун усули махсуси бадеӣ ва зебоипарастӣ дар мактаби минёгураи Ҷирот истифода мешуд, ки онро Бехзод асос гузошта буд. Нафосат, зарофат ва дараҷаи баланди касбӣ хусусияти аслии осори хунарии ин мактаб буд. Мавзӯи миёнгузҳои ин мактаби хунари асосан ба тавсифи табиат, шикор, маҷлиси зиёфат, мусобиқаи паҳлавонҳо, инчунин, ба мавзӯи тарбиятӣ аз масалҳо ва дostonҳо бахшида шуда буд. Мактаби хунарии Бехзод дар тарбияти иддаи зиёди мусаввирон дар Мовароуннахр, Хуросону Эрон нақши муҳим бозид.

Дар нимаи аввали асри XVI мактаби мусаввирон-минёгуристҳои Бухоро ташкил меёбад, ки мусаввирон бо минёгураҳои худ китобҳои дастнависро ороиш меоданд. Мактаби мусаввирони Бухоро баъд аз он ки мактаби Ҷирот дар асари ҷангҳо миёни Шайбонийн ва Сафавийн пароканда мешавад, шухрати бештар меёбад. Дар ташаккули мактаби минёгурии Бухоро гурӯҳе аз мусаввирони Ҷирот, ки иддае ба ихтиёри худ ва иддаи дигар маҷбури ба Бухоро оварда шуда буданд, нақши муҳим бозиданд. Мусаввирон Хоҷа Муҳаммад, Султон Алии Машҳадӣ ва Табои Наққош аз Ҷирот ба Мовароуннахр омада буданд. Дар миёни мусаввирони мактаби Ҷирот, ки ба Бухоро омада, фаъолият мекарданд, Шайхзода Маҳмуд бо таҳаллуси Музаҳҳиб ва шогирди ӯ Абдуллоҳ Муҳаммади Муҳассин хеле маъруф гаштанд. Минёгураҳои офаридаи Абдуллоҳ Муҳаммади Муҳассин то солҳои 80-уми асри XVI миёни дигар минёгураҳо шухрати бештар доштанд. Дар Бухоро мусаввир Оғоризо (вафот 1575) зиндагӣ ва кор мекард, ки зодгоҳи ӯ Исфаҳон буд.

Дар минёгураҳои асри XVI-и мактаби мусаввирони Бухоро услуб ва тарзи кашидани минёгураҳои мактаби Ҷирот возеҳ намудор мешавад. Чун Бухоро мактаби минёгурии худро низ дошт, бинобар ин, дар солҳои 50-уми асри XVI услуби мовароуннахрии кашидани минёгураҳо низ ташаккул меёбад. Ин услуб дар содагии на аз ҳад зиёд, ки бо омезиши рангҳои равшан ва пурчило ягонагиро дар минёгура ба вучуд меовард, баён мекардид. Теъдоди мусаввирони бо ин услуб асар офарида беш аз бист нафар буданд. Бобо Наққош, Муҳаммад Мурод, Муҳаммад Нодир ва Ғуломшодӣ аз зумраи он мусаввиронанд.

Мусаввирон Ҷалолиддини Юсуф, Муҳаммад Муҳассин ва Муҳаммад Муроди Самарқандӣ дар рӯшди хунари наққошии асри XVI-и Мовароуннахр мавқеи намоён доранд.

Хусусияти хоси мактаби наққошии Мовароуннаҳр дар нимаи дуоми асри XVI аз он иборат буд, ки дар он ҳаҷв низ дохил карда мешавад. Ин ба он иртибот мегирад, ки дар ин замон осори ҳаҷвӣ, аз ҷумла «шахрошӯб» рушд мекунад.

Минётураҳо дар варақҳои алоҳида кашида шуда, асосан зебоибахши дастнависҳо буданд. Ин минётураҳо бо мазмуни ҳар фасли китоб ва воқеаҳои муайяни таърихӣ мувофиқат мекарданд. Бештари вақт дostonҳои назмӣ, баҳусус, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, дostonҳои Низоми Ганҷавӣ ва Абдурраҳмони Ҷомӣ бо минётура ороиш ёфтаанд. Бо вучуди ин ки дар асрҳои гузашта дар осори таърихӣ ва илмӣ минётураҳо камтар ба назар мерасиданд, аммо дар асри XVI мусаввирони Мовароуннаҳр бештар осори таърихро бо минётураҳои худ ороиш доданд. Ин ба он робита дошт, ки ҳокимон ба рисолаҳои таърихӣ, ки худашон ва аҷдоди онҳо дар маркази он қарор доштанд, тавачҷуҳи бештар зоҳир мекарданд. Ба ин сабаб симои як қатор шахсони таърихӣ низ офарида шуд. Ба ин гуна асарҳо «Фатҳнома», «Таърихи Абулхайрхонӣ», «Таърихи гузида» ва ғайраҳо дохил мешаванд. Масалан, китоби «Фатҳнома», ки юриши Шайбониҳон ба Мовароуннаҳрро тавсиф мекунад, бо ҳафт минётура оро ёфтааст. Аз ҷумлаи ҳафт минётура дутои он ба ҷанги Сари Пул (1501) ва муҳосираи Самарқанд аз тарафи Шайбониҳон бахшида шудааст. Ин минётураҳо на танҳо китоби «Фатҳнома»-ро ороиш додаанд, балки ҳамчунин маводи хуччатие дар тасвири симои меъмории шимолӣ Самарқанд, аз ҷумла қисмати Дарвозаи Оҳанин низ хидмат мекунанд. Дар ин рисола ҳамчунин симои Шайбониҳон ва дигар шахсиятҳои таърихӣ дар шакли минётура тасвир шудааст.

Мусаввирони асри XVI-и Мовароуннаҳр кӯшиш кардаанд, ки муҳит ва атрофиёро дар осори ҳеш воқеъбинона таҷассум кунанд. Масалан, Маҳмуди Музаҳҳиб дар яке аз минётураҳои худ зиддиятҳои иҷтимоӣ ҷамъияти асримиенагиро равшан баён мекунад. Дар ин минётура бофандазани куҳансоле, ки бо султон Санҷар мулоқот карда, ўро барои гирифтани андозҳои зиёд, ки мардумро факир кардаанд, сарзаниш мекунад, тасвир ёфтааст.

Савол ва супориш:

- 1) Дар Мовароуннаҳр китобхонаҳо аз тарафи чӣ қасоне таъсис меёфтанд?
- 2) Китобхонаҳои маъруфи асри XVI-ро номбар кунед.
- 3) Дар бораи ҳаҷвоти маъруфи ин давр маълумот диҳед.
- 4) Мактаби ҳунари минётураи Бухоро дар чӣ асос рушд кард?
- 5) Мусаввирони маъруфи ин давр киро буданд?

§ 25. МУСИҚӢ ВА МАҚОМХОНӢ

Бо вучуди ин ки дар асри XVI ҷангҳои дохилӣ ва хориҷии Шайбонӣ ба вазъи умумии фарҳанг таъсири манфӣ мерасонд ва ба ин сабаб ҳаёти фарҳангӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон дар шароити мушкил чараён мегирифт, аммо ҳаёти мусиқӣ симои худро, ки дар асрҳои пешин ба даст оварда буд, ҳифз кард. Баъд аз ҳар ҳучуми ғоратгарона ва истилогаронаи худ Шайбонӣ маҷлис ва зиёфатҳои бузург меоростанд. Ин маҷлису зиёфатҳо бе мусиқӣ ва рақсу тарона намегузашт. Бинобар чунин зарурат боис шуд, то мусиқӣ аз рушд намонад. Илова бар ин, сиёсати мазҳабии Сафавӣ дар Эрон, ки ба густариши мадҳия, муноҷот ва марсиясароӣ дар бораи Алӣ ва хонадони ӯ сабаб гардида буд, дар Эрон ва Хуросон мусиқии шодро манъ карда буд. Чунин сиёсат сабаби аз Эрон ӯ Хуросон муҳоҷират кардани мусиқинавозон, овозхонон ва раққосаҳо ба Мовароуннаҳру Ҳиндустон гардид. Таваҷҷуҳи Шайбонӣ ба ҳунари мусиқӣ дар Мовароуннаҳр фазои мусоидеро барои рушди он фароҳам овард. Ҳар ҳокими маҳаллӣ дар назди даргоҳи худ нақорахона, чизе монанди дастаи навозандагони дарборро дошт. Сарвари нақорахонаро унвони «меҳтар» меоданд. Ба вазифаи меҳтар матавонистанд он замон танҳо бо фармони хон ва султони таъйин шаванд. Масалан, меҳтари нақорахонаи дарбори Абдуллоҳхони II Саид Аҳмад ибн Меҳтари Миракӣ аз Ҳирот буд, ки 30 сол дар ин дарбор кор кард ва нақора навохт.

Қудоназаирӣ ва ягонагӣ хоси фарҳанги асриёнагии Мовароуннаҳр, Хуросон ва Эрон буд. Бисёре аз шоирон ва олимони донандаи ҳуби илми мусиқӣ буданд. Ягонагии адабиёт, илм ва мусиқӣ на танҳо дар он зоҳир мешуд, ки шоирон ва олимони ба ҳунари мусиқӣ шугл доштанд, балки дар он низ дида мешуд, ки наққошон, хаттотон, мусиқинавозон ва саҳнофон низ ба адабиёт ва илм таваҷҷуҳи хосе доштанд. Ин зуҳурот дар мавзӯ ва усулҳои эҷодии ҳунар ва адабиёти асри XVI ягонагӣ ва ҳамсониро ба вучуд овард. Бинобар ин, дар асри XVI мисли асрҳои гузашта мусиқӣ дар робитаи наздик бо адабиёт ва илм рушд кард. Шоирони соҳибдеворон барои шеърҳои худ мусиқӣ меофариданд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ ин давр номи беш аз навад кас, ки шоир ва ҳамзамон мусиқидон буданд, зикр шудааст. Дар байни онҳо Камолиддин Биноӣ, Абдурраҳмони Мушфиқӣ, Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, Бадриддин Ҳилолӣ ва Ҳоча Юсуфи Андичонӣ маъруф ва машҳурӣ хоссу ом гирифта буданд.

Хунари мусикиро Дарвешалии Чангӣ, Ҳофизи Бобочони Удӣ, Алидӯсти Нойӣ, Иброҳими Қонунӣ, Мирзоалии Чангӣ, Маҳди Қонунӣ, Зайни Ғижакӣ, Ҳоҷа Ҷаъфари Қонунӣ, Ҳусайни Удӣ, Ҳоҷа Абдуллоҳи Марворид, Ғулом Шодӣ ва дигарон ба дараҷаи баланди иҷроӣ расониданд.

Рушди хунари мусикии ин давр бо комёбиҳои ба дастамада дар соҳаи назарияи мусиқӣ низ вобастагӣ дошт. Дар нимаи аввали асри XVI рисолаҳое дар илми мусиқӣ аз ҷониби Начмиддин Кавкабии Бухорӣ, Шайхи Табосӣ ва Мавлоно Ошиқӣ навишта шуданд. Масалан, Начмиддин Кавкабии Бухорӣ муаллифи рисолаҳое дар илми мусиқӣ, чун «Рисолаи мусиқӣ», «Рисола дар баёни Дувоздаҳмақом» ва «Рисолаи киромия ва илми мусиқӣ» буда, ду девони ашъор низ дошт. Бо сабки мақоми «Ҳусайнӣ» Кавкабии Бухорӣ дар ситоиши пайгамбар Муҳаммад «Зарби фатҳ»-ро офарид. Дар сабки мақоми «Ироқ» ӯ мусиқие дар оҳанги «Ҷаҳорзарб» эҷод кард, ки ин он то кунун тамоми мусикинавозони Шарқро мафтун кардааст.

Зиндагии Кавкабии Бухорӣ фоҷиабор хотима ёфт. Ӯ соли 1535 қурбонии муҳолифатҳои Сафавиён ва Шайбониён гардид. Кавкабии Бухорӣ баъди зиёрати мазори Имом Ризо дар Машҳад меҳост ба Бухоро баргардад ва дар роҳ фиристодагони Таҳмосби Сафавӣ ӯро ба қатл расониданд.

Кавкабии Бухорӣ шоғирдони зиёде дошт. Мавлоно Ҳасани Кавкабӣ, Мавлоно Ҳоҷа Муҳаммад Абулҳасани Кавкабии Самарқандӣ, Мавлоно Ризои Самарқандӣ ва Мавлоно Боқии Ҷарроҳ аз зумраи онон мебошанд. Мавлоно Ҳасани Кавкабӣ дар дарбори ҳокими Ҳисор Темурхон хидмат карда, Мавлоно Ҳоҷа Муҳаммад Абулҳасан Кавкабии Самарқандӣ бошад, дар дарбори султон Сайидхон (1568–1572) дар Самарқанд қору зиндагӣ намудааст. Мавлоно Ризои Самарқандӣ, ки аз маъруфттарин шахсиятҳои Самарқанд буд, дар оҳанги мухаммас мусикиро дар сабки мақоми «Ироқ» эҷод кард. Мавлоно Боқии Ҷарроҳ, ки пешаи ҷарроҳӣ ва шикастабандӣ дошт, аз авлоди Ҳоҷагони Самарқанд буд. Бад аз он ки бо ҳокими Самарқанд султон Сайидхон муносибаташ сард шуд, ба Ҳисор, ба дарбори Темурхон омада, дар ин ҷо бақияи зиндагии худро гузаронд. Мавлоно Боқии Ҷарроҳ «Зарби фатҳ»-ро дар оҳанги мақоми «Сегоҳ» офаридааст.

Яке аз маъруфттарин мусикинавоз ва донандаи илми мусиқӣ дар нимаи дуюми асри XVI Дарвешалии Чангӣ буд. Дарвешалӣ ибни Мирзоалӣ ибни Ҳоҷа Маҳмуд аслан зодаи

Миёнколи Бухоро ва парварда дар хонадони мусикинавоз ва овозхон буда, дар нимаи дуоми асри XVI ва ибтидои асри XVII зиндагӣ кардааст. Ӯ дар дарбори ҳокимони Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва Андиҷон кор карда, дар илми мусиқӣ асареро бо номи «Тухфат-ус-сурур» навишт, ки дар бораи беш аз 60 нафар мусикидон, мутриб ва овозхони Мовароуннаҳр ва Хуросон маълумот додааст.

Аз созҳои мусиқие, ки дар ин давр истифода мешуд дар сарчашмаҳои таърихӣ номҳои танбӯр, чанг, най, қонун, уд, барбат, рубоб, кобуз, руд, гижак, шамома, найи анбон, чағона, рӯхафзо ва ғайра зикр гардидаанд.

Сарчашма:

Восифӣ дар бораи муҳочирати мусикинавозон ва овозхонон аз Хуросон ба Мовароуннаҳр дар моҳи муҳаррама соли 918 ҳ.қ./март-апрели соли 1512 милодӣ менависад: «Дар он авқот аз иттифокоти ҳасана он ки қариб панҷсад кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароуннаҳр карданд... (ки) аҳли созу арбоби навоз бисёр буданд. Қосималии Қонунӣ созандае буд, ки моҳи гардун аз барои торҳои қонунаш (номи сози мусиқӣ) аз ҳола (хирмани моҳ) калобаи сим овардӣ... Дигар Чақари Чангӣ – муганния буд, ки ҳар гоҳ ки чанг дар канор гирифтӣ, Зухра дар базми фалак сози худ бар замин зади ва аз осмон ба замин омади ва мӯи гесуи худро тори чанги ӯ сохтӣ... ва саромади созандагон писари устод Саид Аҳмади Гижжаки буд, ки гардун ҷоми заррини хуршеди ховариро аз барои тоси гижжаки ӯ муносиб меид ва ҳури (зани бисёр хушрӯй дар ҷаннат) хулди барин (биҳишти аъло) гесувони анбарини худро барои тори камонҷаи гижак пеши ӯ мекашид...»

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Ҷилди 1. Техрон, 1349 х.ш., сах.17-20.

Савол ва супориш:

1) Сабабҳои рушди ҳунари мусиқиро тавзеҳ диҳед. 2) Мусикидонҳо ва мусикинавозони маъруфи асри XVI-ро номбар кунед. 3) Асарҳои Кавқабии Бухороӣ дар бораи мусиқӣ чӣ ном доштанд? 4) Созиҳои мусиқии он давр кадомҳоянд?

§ 26. ҲАЁТИ АДАБӢ ВА ИЛМӢ

Вазъияти сиёсӣ, ки аз аввали асри XVI дар Мовароуннаҳр ва Хуросон ба вучуд омад, ба ҳаёти адабӣ ва илмӣ зарбаи сахт расонид. Ҳокимони аввали хонадони Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр аз фарҳанг, адабиёт ва илм

фарсаххо дур ва чун хама сахронавардон бемаърифат будаанд ва ҳеҷ тавачҷуҳе ба тамаддун надошта, фикре ҳам дар бораи ба дарбор ҷалб кардани шоирону олимонро намекарданд. Ин буд, ки дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон марказҳои адаби вучуд надошт ва воҳӯрии шоирон ва намояндагони фарҳангу илми шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Хирот, Балх ва ғайра бештар дар хонаи шахсони алоҳида, мадрасаҳо ва дар растаи косибони бозорҳо сурат мегирифт.

Хирот ҳамчун як маркази фарҳангӣ дар ибтидои асри XVI аҳамияти худро аз даст дод. Намояндагони илму адабиёт ва ҳунар аз ин маркази фарҳангӣ ба ҳар тараф пароканда гардиданд.

Дар асри XIII, дар замони ҳуҷуми муғул теъдоди зиёде аз шоирон ва олимону фарҳангӣни Мовароуннаҳру Хуросон аз таъқиби муғулони истилогар ба Ҳиндустон паноҳ бурданд. Ин мавҷи аввали муҳочирати намояндагони илму фарҳанги Мовароуннаҳру Хуросон ба Ҳиндустон буд. Ин сарнавишти фоҷиабар дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннаҳру Хуросон боз такрор шуд. Бар асари фишору таъқиби Шайбониён теъдоди зиёде шоирону олимони ба Ҳиндустон паноҳ бурданд, ки ин мавҷи дууми муҳочират ба ҳисоб меравад. Мувофиқи ахбори тазкираи «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Ҳасани Нисорӣ дар нимаи аввали асри XVI аз Мовароуннаҳру Хуросон 39 шоир бо сабабҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба Ҳиндустон муҳочират карданд. Дар миёни онҳо шоирон: Низомуддини Абдулбоқӣ, Шихобиддини Муаммой, Фозили Андиҷонӣ, Қудси Фаргонӣ, Ҳайдари Кулчапаз, Боязиди Пуронӣ, Маҳрамай, Ҳусайни Марвӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ ва дигарон буданд. Ба ғайр аз Ҳайдари Кулчапаз ва Абдурахмони Мушфиқӣ, ки ба ватан баргаштанд, боқӣ 37 нафари ин шоир дар Ҳинд зиндагӣ ихтиёр карда, дар доираҳои мухталифи адабии он қору фаъолият намуданд.

Муҳочирати шоирон аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон дар нимаи дууми асри XVI низ идома ёфт. Мутрибии Самарқандӣ дар асари худ «Тазкират-уш-шуаро» менависад, ки 28 нафар шоир дар ин давр аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон ҳиҷрат карданд. Дар миёни онҳо шоирон: Анҷумӣ, Адамай, Ҷандавӣ, Зулолӣ, Кашфӣ, Қадрӣ ва дигарон буданд.

Теъдоди зиёде шоирон, олимони ва ҳунармандон, ки бо сабабҳои гуногун натавонистанд аз Мовароуннаҳру Хуросон берун раванд, аз ҷониби Шайбониён ва ё Сафавиён ба қатл

расиданд. Масалан, соли 1512 шоир Камолиддини Биноӣ дар Насаф аз ҷониби лашкаркаши Сафавиён Начми Сонӣ ба қатл расид; шоири маъруфи Ҳирот Бадриддини Ҳилолӣ соли 1529 бо фармони Убайдуллоҳхони Шайбонӣ кушта шуд; мусиқидони маъруф Кавкабии Бухороӣ соли 1535 бо фармони Таҳмосби Сафавӣ сараш аз танаш ҷудо гардид; маъруфттарин хаттоти Ҳиротӣ Миралӣ соли 1544-45 м дар Бухоро ба қатл расид; Наврӯзи Хонанда ва Аҷуси Начм дар Сирдарё аз тарафи Шайбонӣ гарқ гардиданд; соли 1598 бо фармони Абдулмуъмини Шайбонӣ пайкари Султон Муҳаммади Танбӯрӣ бо шамшер дуним карда шуд; бо фармони ҳокими Ҳирот Амирхон дасти рост ва забони шоир Аҳмади Табасиро буриданд. Чунин мисолҳоро аз таърихи фоҷиабори ин даври Мовароуннаҳр Хуросон бисёр овардан мумкин аст.

Дар охири солҳои 50-уми асри XVI ҳавзаи адабии Ҳирот, ки дар замони Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ дар Шарқ шуҳрати зиёде касб карда буд, қомилан барҳам хӯрд.

Дигаргуниҳои зиёди манфие, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии Мовароуннаҳр чун ҷангҳои дохилӣ, беҳукукии мардум, фитна ва гурӯснагӣ дар асри XVI домангири кишвар шуд, натавонист қомилан пеши роҳи рушди илму фарҳангро дар ин сарзамин бигирад. Муҳочирати нерӯҳои фарҳангӣ аз Мовароуннаҳр дар замони ишғоли Шайбонӣ бо омадани донишмандон, шоирон, мусаввирон, мусиқинавозон ва овозхонон, ки ба сабаби таъқиби мазҳабии Сафавиён дар Эрон Хуросон рӯй ба Мовароуннаҳр оварданд, то андозае ҷуброн гардид. Дар миёни онҳо шоирон Камолиддини Биноӣ, Зайниддин Восифӣ, файласуф ва донишманди калом Мавлоно Исомуддини Иброҳим, Муллоҷони Шерозӣ, муаллифи рисолаи «Меҳмонномаи Бухоро» Фазлуллоҳ Рӯзбеҳони Исфahонӣ ва дигарон буданд.

Муаллифи тазкираи «Музаққир-ул-аҳбоб» (асри XVI) Ҳасани Нисорӣ 250 нафар ходими илму адаби замонашро ном бурдааст, ки аксари онҳо дар таърихи халқи тоҷик мақоми ҳосе доштанд. Дар доираи адабии Бухоро шоирон: Афсарӣ, Равнақи Бадахшӣ, Касири Бухорӣ, Маҳрамаӣ, Мирзо Сабрӣ, Фарҳодӣ, Фатҳуллоҳи Ғиждувонӣ, Сомони Бухорӣ, Мансури Табретӣ ва дар доираи адабии Самарқанд бошад, Орифи Самарқандӣ, Ҳалвои Самарқандӣ, Ликои Самарқандӣ, Яҳёи Самарқандӣ, Нодири Самарқандӣ, Фуруғи Самарқандӣ, Ховари Самарқандӣ ва дигарон фаъолият мекарданд.

Шоир ва таърихнигор Зайниддин Маҳмуди Восифӣ аз зумраи шоирони номдори он замон аст. ӯ соли 1485 дар Ҳирот таваллуд ёфта, дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр умр ба сар бурд. Асари саргузаштии ӯ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ном дорад. Дар он муаллиф дар баробари баъни воқеаҳои замонаш, инчунин, симои шаҳрҳои он замонаро ба таври барҷаста тасвир карда, русуми одоти мардумро муфассал навиштааст. Восифӣ ҳамчун нависандаи мушоҳидакор бисёр нуқсонҳои усули идораи давлати хониро дар асараш ифшо менамояд. «Бадоеъ-ул-вақоеъ» на фақат шохасари насри бадеӣ, инчунин, сарчашмаи муҳими таърихӣ низ мебошад.

Шоир ва муаррихи номӣ Камолиддини Биноӣ ҳамзамони Восифист. ӯ соли 1453 дар Ҳирот, дар хонадони хунарманди бинокор ба дунё омад. Вай дар овони ҷавонӣ ба шаҳрҳои Эрон сафар карда, соли 1495 ба Самарқанд меояд. Дар ин ҷо ӯ шохиди ҷангу низоҳои байни ворисони салтанатталаби Темурӣ гардид. Баъд аз заволи давлати Темуриён Камолиддин Биноӣ ба дарбори Шайбониҳон даъват мешавад. ӯ дар дарбори Шайбониҳон обрӯ ва нуфуз пайдо кард, ки Шайбониҳон навиштани воқеаҳои лашкаркашии худро ба ӯ супоридааст. Биноӣ олим ва адиби пурмахсул аст. ӯ муаллифи девони ашъор, маснави «Бехрӯзу Баҳром», рисолаҳои таърихии «Шайбонинома» ва «Футухоти хонӣ» буда, дар мусиқӣ «Нухранг» ва «Савтуннақиш» барин оҳангҳо офарид.

Асари Биноӣ «Шайбонинома» аз таърихи зиндагӣ ва лашкаркашиҳои Муҳаммади Шайбонӣ ривоят карда, воқеаҳои таърихиро тақрибан то соли 1505 фаро мегирад. «Футухоти хонӣ» ин як шакли густурдатари «Шайбонинома» мебошад ва аз таърихи хонадони Шайбонӣ маълумот дода, бо воқеаҳои соли 1510 поён меёбад. Ин ду асар якдигарро пурра карда, сарчашмаҳои муҳими таърихӣ ба ҳисоб мераванд.

Соли 1507 Камолиддини Биноӣ дар лашкаркашии Шайбониҳон ба Хуросон ва ишғоли Ҳирот дар рикоби ӯ қарор дошт. Баъд аз он ки дар соли 1510 Шайбониҳон дар ҷанги Марв кушта мешавад, Камолиддини Биноӣ ба Мовароуннаҳр, ба Насаф (Қаршии имрӯза) меояд ва дар соли 1512 дар қатли оми ин шаҳр аз тарафи лашкаркаши Сафавиён Начми Сонӣ кушта мешавад.

Бадриддини Ҳилолӣ шоири маъруфи ғазалсарои нимаи аввали асри XVI буда, дар солҳои ҳафтодуми асри XV дар Астаробод ба дунё омадааст. Соли 1491 ба Ҳирот омада, ба донишандӯзӣ машғул мешавад. Ҳилолӣ дар ҳеҷ дарборе кор накард ва барои ҳеҷ кадоме аз ҳокимон мадҳия нанавишт.

Ҳилолӣ пеш аз ҳама бо девони газалиёташ маъруфи хоссу ом гардида, ба қалами ӯ инчунин се достон – «Лайлӣ ва Маҷнун», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Шоҳу дарвеш» низ тааллуқ дорад.

Бадриддини Ҳилолӣ шоҳиди муборизаҳои шадида Сафавиён ва Шайбониён барои Хуросон гашта буд. Ӯ ҳаҷвияе дар чаҳор мисраъ дар бораи Убайдуллоҳхони Шайбонӣ навишт, ки он чунин аст:

*То кай, Убайдо, пайи толон боӣш,
Тороҷгари мулки Хуросон боӣш.
Ғорат кунӣю моли мусалмон бибарӣ,
Кофар бошам, гар ту мусалмон боӣш.*

Ин рубоӣ сабаб шуд, ки соли 1529 баъд аз он ки Ҳиротро Убайдуллоҳхон ишғол кард, фармон дод Ҳилолиро ба қатл расонанд.

Шоири дигари ин аср Мавлоно Абдурраҳмони Мушфиқӣ мебошад. Ӯ соли 1525 дар Бухоро ба дунё омада, соли 1588 дар хамин шаҳр вафот мекунад. Мушфиқӣ дар давраи таҳсили мадраса ба шеърғӯӣ пардохт ва илмҳои асосии замонашро азхуд намуд.

Мушфиқӣ ба дарбори Абдуллоҳхони II даъват мешавад ва ба дараҷаи маликушшуароӣ мерасад. Ӯ бисёр қасидаҳои мадҳӣ навиштааст, ки қисме аз онҳо барои омӯхтани таърихи Мовароуннаҳр дар асри XVI ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хизмат мекунанд. Дар баъзе қитъа ва рубоҳои шоир санаҳои лашкарқашӣ, мухорибаҳои муҳим, вафоти шахсони таърихӣ, аз тахт фаромадан ва ё ба тахт нишастани ин ва ё он шоҳ, солҳои итмоми биноҳои машҳур ва осори меъморӣ асри XVI зикр шудааст. Ин қисмати эҷодиёти шоир барои омӯхтани таърихи асри мазкур, хусусан, таърихи меъморӣ аҳамият дорад.

Ба ҷуз аз шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, дар дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр низ шоирону донишмандон ҳаёт ба сар мебурданд. Масалан, дар ин давр дар Ҳисор доираи адабие вучуд дошт. Шоирон: Дусти Ҳисорӣ, Зардаки Ҳисорӣ, Узри Ҳисорӣ, Ишратии Ҳисорӣ, Ғарибии Ҳисорӣ ва дигарон намоёндагони ин ҳавзаи адабӣ буданд.

Дар аср XVI таърихшиносӣ ҳам дар байни илмҳои замон маъқула хосро ишғол кардааст. Яке аз муаррихони барҷастаи ин аср Хондамир буд. Соли 1475 ӯ дар Ҳирот таваллуд шуда, соли 1535 дар Деҳлӣ вафот кардааст. Хондамир асараш «Ҳабиб-ус-сияр»-ро солҳои 1521–1524 навишта, дар он воқеаҳои таърихӣ умумӣ ва тарҷума ва ҳоли одамони машҳурро баён карда, шарҳи ходисаҳоро то соли 1510 расонидааст. Инчунин, ӯ муаллифи асарҳои «Дастур-ул-вузаро», «Хумоюннома» буда, чилди ҳафтум

ва қисми хотимаи асари маъруфи муаррихи номӣ Мирхонд – «Равзат-ус-сафо»-ро низ навиштааст.

Дигар аз таърихнигорони маъруфи ибтидои асри XVI Фазлуллоҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ мебошад, ки аз таъқиби Исмоили Сафавӣ аз Исфаҳон ба Бухоро, ба дарбори Шайбониҳон паноҳ бурд. Ӯ асареро бо номи «Меҳмонномаи Бухоро» дар соли 1509 навишт. Дар ин рисолаи таърихӣ муаллиф ҳаёти сиёсӣ, иқтисодию иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннахру Хуросони ибтидои асри XVI-ро инъикос кардааст. Ба ҷуз «Меҳмонномаи Бухоро», ки сарчашмаи муҳим ба ҳисоб меравад, Фазлуллоҳ ибни Рӯзбехони Хунҷӣ муаллифи рисолаҳои «Сулук-ул-мулук» ва «Таърихи оламорои Аминӣ» низ мебошад.

Яке аз шоирон ва муаррихони барҷастаи ин давр Ҳофиз Таниш буд. Ӯ соли 1549 дар Бухоро таваллуд шуда, соли 1635 дар ҳамин шаҳр вафот мекунад. Мероси илмию адабии Ҳофиз Танишро асари таърихӣ ӯ «Шарафномаи шохӣ», ки бо номи «Абдуллоҳнома» низ маъруф аст, ду девони ғазалиёт, касоид ва маснавӣ ташкил медиҳанд. Рисолаи таърихӣ Ҳофиз Таниш «Шарафномаи шохӣ» барои омӯхтани ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ ва адабии асри XVI аҳамияти калон дорад.

Дар байни солҳои 1540-1551 Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ асари таърихӣ худ «Таърихи Абулхайронӣ»-ро ба дастури Абдулатифон (ҳокими Самарқанд дар солҳои 1540 – 1552), ки дар дарбори ӯ кор мекардааст, навиштааст. Ин китоб воқеаҳои таърихро аз қадим то солҳои 60-уми асри XV дарбар мегирад.

Яке аз сарчашмаҳои муҳимми таърихӣ ва адабии асри XVI асари ёддошти Заҳириддин Бобур «Бобурнома» мебошад. «Бобурнома» аз се қисм иборат буда, қисмати аввалаш ба воқеаҳои дар Фарғона рухдода, ки он замон Бобур ҳокими он ҷо буд, бахшида шуда, инчунин, дигар ҳодисаҳои таърихӣ Мовароуннахрро аз соли 1494 то соли 1509 тасвир мекунад. Қисмати дуюми китоб воқеаҳои сиёсии дар Кобул рӯйдода то соли 1519-ро инъикос мекунад. Қисмати сеюми китоб ҳодисаҳои соҳои 1519–1529 дар шимоли Ҳиндустон ба вучудомадаро дар бар мегирад.

Дар шаҳрҳои калону хурди Мовароуннахр шахсони соҳибмаълумоте буданд, ки бо рӯйнавис кардани асари муаллифони номӣ машғул мешуданд. Бо ин меҳнати пурмашаққати худ онҳо сабабгори аз насл ба насли дигар ё аз як аср ба асри дигар гузаштани асарҳои нодири ниёғони мо гаштаанд.

Сарчашма:

Амир Маҳмуди Хондамир дар бораи қатли Ҳилолӣ дар Ҳирот дар соли 1529 аз ҷониби Убайдуллоҳхони Шайбонӣ менависад: «Убайдхон бо лашкари фаровон дар нафаси шаҳр (Ҳирот) нузул намуда, бар маснади салтанат мутамаккин гашт ва ашрори ўзбекияву ҷамоати самарқандия дастӣ зулму ситам ба ҷониби турку тоҷик аз дуру наздик дароз кард, ғиғони мазлумони дардманд аз сипехри баланд даргузашт... Аз ҷумлаи мазлумон ва мақтулони маълум Мавлоно Ҳилолист..., боис бар қатли вай он ки зумрае аз аҳли ҳасад ба хидмати Убайдхон арз карданд, ки Мавлоно рубоие дар ҳаҷви ту гуфта, ки мисрааш ин аст:

Кофар бошам гар ту мусалмон бошӣ.

...Бинобар ин ҷихот, он хони ноодил ба ҳабси вай ҳукм кард ва ўзбекони нокас ўро дар ҳабс шиканча ва кини бисёр карда, пас аз озори бисёр он нодири рӯзгорро дар сари бозор ба қатл оварданд».

Амир Маҳмуди Хондамир. Таърихи шоҳ Исмоил ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ (Зайли таърихи Ҳабиб-ус-сияр). Ба нашр омодакунанда Муҳаммадали Чарроҳӣ. Техрон, 1370 ш., сах. 154 – 155.

Восифӣ аз сафари худ ба Самарқанд, аз он ки чӣ гуна дар сардиҳои ин шаҳр ў ва ҳамроҳонаш азият кашидаанд ва чӣ тавр аз султон Абӯсаид – ҳокими Самарқанд, ки бесавод буд ва низ забони тоҷикиро намедонист, гирифтани подош ба ивази мадҳияро ҷунин менависад: «Мавлоно Абдулалӣ Балхӣ, ки яке аз дўстони ҷонӣ буд, шабе ба хонаи ин камина омада гуфт, ки ин толибилмон ҳама ҳалок мешаванд. Дар бораи эшон чӣ фикре мекунӣ? Гуфтам: «Ман низ ҳайронам ва ҷорое намедонам». Гуфт: «Дар таърифи соли қаҳт, ба мадҳи Абӯсаид султон қасидае мебояд гуфт ва дар маонии бадеъ, то аз вай ба тариқи сила (туҳфа) аҳз намоем ва киштии умри ин фақиронро аз ин дарёи хунхори қаҳт бар карона орем». Гуфтам: «Абӯсаид султон туркест ва аслан форсӣ намедонад, ҳамчуноне ки мо туркӣ намедонем». Гуфт: «Ман ёре дорам, ки имому ноиби султон аст, ҳамин миқдор, ки моро ва ин қасидаро таъриф мекунад, муҳим кифоят мешавад».

Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Ҷилди 1. Техрон, 1349 ҳ.ш., сах. 68.

Санаҳои муҳим:

1453 – таваллуди Камолиддини Биноӣ дар Ҳирот

1485 – таваллуди Зайниддин Маҳмуди Восифӣ дар Ҳирот

1512 – қатли шоир Камолиддин Биноӣ дар Насаф

1529 – қушта шудани Бадриддин Ҳилолӣ дар Ҳирот бо фармони Убайдуллоҳхони Шайбонӣ

1535 – қатли мусиқидони маъруф Кавкабии Бухорӣ

951 ҳ.қ./1544-45м – қатли маъруфтгарин хаттоти хиротӣ Миралӣ дар Бухоро

1588 – вафоти Абдурахмони Мушфиқӣ дар Бухоро

Савол ва супориш:

1) Чаро хавзаҳои адабӣ ва илмӣ Мовароуннахру Хуросон дар ибтидои асри XVI аз фаъолият бозмонданд? 2) Мавҷи аввали мухочирати шоирон ва фарҳангии Мовароуннахру Хуросон дар кадом аср буд? 3) Адибон ва олимони Мовароуннахр ба қучо ҳиҷрат карданд? 4) Шоирони маъруфи ин даврро номбар кунед. 5) Кадоме аз шоирони ин давр ба дараҷаи маликушшуарой расид? 6) Кадом рисолаҳои таърихӣ асри XVI-ро меденад?

МАВЗЎИ Х
ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ
АСРИ XVIII

§ 27. ВАЗЪИ СИЁСИИ ХОНИИ БУХОРО ДАР АСРИ XVII ВА
НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Пас аз марги Абдуллоҳхони Шайбонӣ ва писари ӯ Абдулмуъмин дар соли 1598 мамлакат дар вазъияти бесарусомонӣ ва парокандагӣ қарор гирифт. Ҳамсояхои хони Бухоро аз вазъияти номусоиди ин кишвар истифода бурданд. Шоҳи Эрон Аббоси I қисмати зиёди Хуросонро ба сарзамини худ пайваст кард. Ӯ дар шаҳри калони мамлакат Балх Муҳаммадиброҳим ном шахсеро ҳоким таъин намуд, ки дар назди худи шоҳ тарбият ёфта буд. Султони қазоқҳо Таваккал шаҳрҳои Тошканд ва Самарқандро ишғол намуд. Хоразм дубора ба дасти хевагиҳо гузашт.

Пас аз марги Пирмуҳаммадхони II ашрофи Мовароуннаҳр тахти Бухороро ба Ҷонимуҳаммад султон (Ҷонибек султон) пешниҳод намуданд, ки ӯ се писар дошт: Динмуҳаммадхон, Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон. Ҷонибек султон аз шаҳри Ҳочитархон (Астрахани ҳозира) ба Бухоро омада буд, аз ин сабаб номи ин сулоларо Ҷониён ё Аштархонийён меноманд.

Ҷонибек султон аз вазифаи хонӣ даст кашид ва писари ӯ Боқимуҳаммадхон (1599–1605) ба тахт нишаст. Ӯ шаҳри Балхро тобеи Бухоро намуд, ки аз ҳамин вақт сар карда валиаҳди хони Бухоро дар Балх менишаст.

Ҳокими Балх Муҳаммадиброҳим нисбат ба амирони воломақом сиёсати зулму ситамро пеша гирифт. Аҳолии Балх ба ӯ муносибати душманона доштанд, иловатан, Муҳаммад-иброҳим ба таври махфӣ ба мазҳаби шиа гаравида буд, ки ин боиси норизоии мардум гардид.

Бародарон Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон моҳи июли соли 1601 ба Балх лашкар кашиданд. Балх ба дасти онҳо гузашт ва Валимуҳаммадхон ҳокими он таъин гардид.

Ҳангоми ҳукмронии Боқимуҳаммадхон дар дохили кишвар ҷангҳои байниқабилавӣ шиддат гирифтанд ва шаҳрҳои зиёде аз тобеияти ӯ берун шуданд.

Пас аз марги Боқимуҳаммадхон дар соли 1605 бародари ӯ Валимуҳаммадхон (1605–1611) ба тахт нишаст. Валимуҳаммадхон вақте ба Бухоро омад, аз пойтахт ду писари Боқимуҳаммад – Имомқулӣ султон ва Нодирмуҳаммад султонро

ба Балх фиристод. Валимуҳаммад бо корҳои давлатӣ кам машғул буд, қисмати зиёди вақти худро бо айшу нӯш ва фосикӣ мегузаронд. Дар замони ҳукмронии ӯ ҳокимони маҳаллӣ тақрибан мустақилона ғайриқонун мекарданд ва мекӯшиданд бо ҳокимияти марказӣ иртиботе надошта бошанд, аз ин рӯ аҳолии маҳаллӣ хеле ҳам азият мекашиданд.

Соли 1607 Валимуҳаммад Шохбек Кӯкалтошро ҳокими Балх таъин кард. Ӯ бо аҳолии Балх зулм ва бераҳмиро раво дид, ки дар натиҷа ӯ дастгир гардида, ба қатл расонда шуд.

Соли 1611 дар байни Бухоро ва Балх барои ба тобеияти худ даровардани худуди васеъ зиддият ба амал омад. Дар натиҷаи муборизаҳои шадид Имомқулихону Нодирмуҳаммад Валимуҳаммадхонро мағлуб сохтанд. Ӯ маҷбур шуд, ки ҳамроҳ бо писаронаш ба Эрон фирор кунад. Шоҳи Эрон, ки фурсати муносибро барои ба Мовароуннаҳр ҳучум кардан интизор буд, Валимуҳаммадро бо лашкари 80000 нафара мучахҳаз сохта, барои ишғоли он фиристод. Аммо Валимуҳаммадхон шикаст хӯрда, ба қатл расид ва Имомқулихон (1611–1642) хони Аштархониён эълон гардида, бародари худ Нодирмуҳаммадро ҳокими Балх таъин намуд ва ба ӯ унвони хониро дод.

Дар замони ҳукмронии Имомқулихон ҳокимият нисбатан неруманд шуд, вале аҳолии мардуми меҳнаткаш аз зулми мансабдорон ва бори гарони андозҳои зиёд ниҳоят вазнин гардид. Имомқулихон бар зидди қазоқҳо ва қалмиқҳо мубориза бурда, шаҳри Тошкандро ба зерӣ итлоқи худ даровард. Писари ӯ Искандар султон дар Тошканд ҳукмронӣ мекард ва бо баланд бардоштани андозҳо аҳолиро ғорат менамуд. Мардум ба ин фишор тоб наоварда, шӯриш бардоштанд ва ӯро ба қатл расониданд. Имомқулихон баъди ба зерӣ итлоқи худ даровардани Тошканд қасам ёд кард, ки барои марғи писараш аз соқинони шаҳр қасос хоҳад гирифт, то ҳаде, ки хуни кушташудагон то рикоби аспаш расад. Ҳангоми ба шаҳр ворид шуданаш ӯ ба куштори гӯшношунид даст зад ва ҳазорҳо мардуми бегуноҳро ба қатл расонд. Шаҳони наздики ӯ аз ин ваҳшоният ва бераҳмӣ ба тарс афтада, аз вай хоҳиш намуданд, ки қатли мардумро бас кунад. Имомқулихон барои ин ки дар қасамаш устувор бошад, аспсавор ба ҳавз даромад ва оби ба хуни одамон омехташуда то рикобаш расид. Дар ҷангҳои дигар ҳам Имомқулихон нисбат ба аҳоли бераҳмиҳои зиёд менамуд.

Ба Имомқулихон муяссар гардид, ки бо роҳи қатлу ваҳшоният иқтисодии мамлакатро каме қавӣ намояд ва ҳокимияти нисбатан устувор барқарор кунад, вале аҳолии мардум дар натиҷаи андозҳои зиёд меҳли пештара вазнин буд.

Имомқулихон дар охири ҳаёташ нобино шуд ва ба нафъи

бародари худ, ҳокими Балх–Нодирмуҳаммад аз тахт даст кашид. Вориси Имомқулихон Нодирмуҳаммад (1642–1645) ҳамагӣ се сол ҳукмронӣ намуд. Ба номи ӯ дар Бухоро ва Балх тангаҳои нуқрагӣ сикка заданд.

Нодирмуҳаммад сиёсати ҷабру ситамро пеша кард, ки он боиси зиддият ва норизоятии умумӣ ба муқобили ӯ гардид. Дар натиҷа писараш Абдулазизхон (1645–1680) ба тахти салтанат соҳиб шуд.

Дар замони ҳукмронии Абдулазизхон вазъияти дохилӣ ва хориҷии мамлакат мураккаб гардид. Қазоқҳо аз ин фурсат истифода бурда, зуд-зуд ба ҳудуди гирду атрофи Мовароуннаҳр ҳучумҳои ғоратгарона мекарданд. Ҳангоми ин тохтутозҳо онҳо ноҳияҳои мухталифи Бухороро талаву тороҷ намуда, асирони зиёдро бо худ мебурданд.

Дар ин замон байни бародарон нобоварӣ ба вучуд омад. Абдулазизхон аз тарси мустақилияти бародараш Субҳонқулихон, ки ҳокими Балх буд, бародари дигари худ Қосиммуҳаммад султонро вориси худ таъйин намуда, бар зидди Субҳонқулихон фиристод.

Муборизаҳои дохилии байниқабилавӣ барои ҳокимият вазъи сиёсӣ ва ҳарбии мамлакатро заиф сохта, сабаби харобшавии кишвар гардид. Хоразмиҳо аз ин вазъият истифода намуда, бо лашкари зиёд ба Мовароуннаҳр тохтутозҳои ғоратгарона карда, асирони зиёдро бо худ мебурданд.

Баъд аз вафоти Абдулазизхон ба тахт бародараш Субҳонқулихон (1680–1702) нишаст. Ҳангоми ҳукмронии Субҳонқулихон байни писарони ӯ дар Балх барои ҳокимият муборизаҳо тезтунд гардид. Дар ин кашмакашиҳо онҳо ҳамдигарро пайи ҳам махву нобуд менамуданд. Дар натиҷаи ин муборизаҳо яке аз писарони Субҳонқулихон–Сиддиқхон ҳокимияти Балхро ишғол намуда, бар зидди падараш исён бардошт, аммо ӯ шикаст хӯрда, аз тарафи падараш ба қатл расид.

Субҳонқулихон барои неруманд гардидани ҳокимияти марказӣ кӯшишҳои зиёд намуд, вале ин ба ӯ муяссар намегардид, зеро сарлашкароне, ки ӯ ба онҳо таъяс менамуд, мехостанд, ки ҳокимияти худро мустақкам сохта, аз зери итлоати ӯ бароянд. Яке аз чунин шахсон ҳокими Балх Маҳмудбийи атолиқ буд.

Аз низоъҳои байнихудӣ истифода намуда, як қатор вилоятҳо истиқлолият ба даст оварданд, ки Бадахшон аз ҷумлаи онҳо буд.

Барои ҷангҳои бардавом маблағ лозим буд. Бинобар ин Субҳонқулихон пешакӣ аз аҳоли барои ҳафт сол андозхоро ситонид. Ин беадолатӣ сабаби вусъат ёфтани норозигӣ ва бесарусомонӣ дар давлати Аштархонӣён гардид.

Соли 1702 Субхонқулихон вафот намуд ва ба ҷойи ӯ писараш Убайдуллоҳхон (1702–1711) ба тахти Бухоро нишаст. Ин замон амирон худро комилан соҳибхитиёр дониста, аксари онҳо ба ҳамқабилаҳои худ така карда, ҳокимияти марказиро ба эътибор намегирифтанд. Убайдуллоҳхон дар назди худ вазифа гузошт, ки пеши роҳи исён, ҷангҳо ва марказгурезии амиронро бигирад.

Волии Балх Муҳаммадмуқимхон, хоҳарзодаи Убайдуллоҳхон, худро хони мустақили Балх эълон намуд ва Маҳмудбийи атолиқро сарлашкар таъин кард. Муҳаммадмуқимхон бо фиқу фасод машғул шуда, аз корҳои давлатӣ каноргирӣ намуд. Маҳмудбий аз фурсат истифода карда, ӯро ба қатл расонид ва худро хон эълон намуд. Убайдуллоҳхон барои марги хоҳарзодааш хост аз Маҳмудбий қасос гирад ва баҳори соли 1707 ба Балх ҳучум намуд, ки он се моҳ идома ёфт. Ниҳоят лашкари Убайдуллоҳхон Балхро ишғол кард.

Солҳои зиёди ҳукмронии Убайдуллоҳхон сарфи ҷангҳои дохилӣ гардид. Дар чунин шароит ӯ ба ҳамон қисме аз ҳокимон така менамуд, ки барои барқарор кардани низоми муайян дар давлат ва пурзӯршавии ҳокимияти марказӣ манфиатдор буданд.

Убайдуллоҳхон як қатор тadbирҳои муҳим гузаронид. Вай мехост усули идоракунии давлатро нав кунад ва ба он намояндагони табақаҳои поёниро низ ҷалб намояд. Убайдуллоҳхон чандин тadbирҳо андешид, то ки хазинаи давлат ганӣ гардонида шавад. Ба ин мақсад ӯ соли 1708 ислоҳоти пулӣ гузаронид. Мутаассифона, ҷораҳои андешидаи ӯ вазъияти мавҷударо дигаргун карда натавонист. Соли 1711 Убайдуллоҳхон дар натиҷаи суиқасд кушта шуд ва дарбори хонӣ тороҷ гардид.

Пас аз марги Убайдуллоҳхон бародари ӯ Абулфайзхон (1711 – 1747) ба тахт нишаст. Ӯ охирон намояндаи сулолаи Аштархониён дар тахти Бухоро буд. Дар солҳои ҳукмронии хони мазкур ҳукумати марказӣ иқтисодии худро тамоман аз даст дода, давлати хонӣ ба қисмҳои мустақили ҷудогона тақсим гардид. Абулфайзхон амалан ҳеч гуна ҳокимияти воқеӣ надошт ва бо истифода аз ин ҳокимони вилоятҳои алоҳида худсариро мекарданд.

Абулфайзхон Муҳаммадҳақимбийро, ки аз қабилаи манғит буд, бо рутбаи атолиқи Бухоро таъин кард. Муҳаммадҳақимбий вазъи худро устувор намуда, сарвари ҳамаи атолиқҳо гашт. Бо дастгирии ашрофи қабилаи манғит ӯ идораи давлатро пурра ба дасти худ гирифт. Амалҳои ӯ боиси норозигии умумӣ гардид, ки он ба эътибори хон таъсири манфӣ мерасонд.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи зулми Шохбек кӯкалтоши фулодчӣ нисбат ба аҳолии Балх ва ба қатл расонидани ӯ: «Валимуҳаммадхон дар он замон Шохбек кӯкалтоширо, ки аз қавми фулодчӣ буд, ҳокими вилояти Балх сохта, бародарзодагони худро ба ӯ супурда буд. Ӯ султониноро дар назар надошта, чамаи муҳимоти мулкро худ мутасаддӣ гардида, ба навъе зулм пеша буд, ки деворе аз санг сохта ва дар он шикофӣ гузошта ва чуфти гове дар он муҳайё карда аз барои мучримон (гунаҳкорон), ки гардани онҳоро ба зӯри гов меканданд ва ба андак чурме (гуноҳе) мардумро дар деги равғани тафсида меандохтанд. Аз оҳан ҳаллоҷӣ рост карда буд. Тамоми аъзои эшонро аз фарқ то қадам бар он ниҳода, метофтанд. Зулми ӯ носихи (чун нухай) зулми Ҳачҷоч шуда буд ва мардум аз ин афъоли (рафтори) ӯ бағоят дилтанг буданд.

...Фармуданд, ки Шохбекро дастгир карда, ба сиёсат расонанд (чазо диҳанд). Он бадбахт гурехта, дар мадрасаи Абдуллоҳхон даромада, дарвозаро устувор намуд ва тири туфанг ба мардуми асокир (чанговарон) андохт. Чавонони рамзҷӯй он рӯз гузаронида, шаб як девори мадрасаро шикофта, ӯро дастгир карда оварданд. Ҳукм шуд сари ӯро ба чуфти гов канданд, часади ӯро аз ҳаллоҷӣ гузарониданд ва ба деги равғани гарм андохтанд».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасҳех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, саҳ. 132-134.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи қатли мардуми шаҳри Тошканд аз чониби Имомқулихон: «Имоқулихон/баъд аз он Искандар султон, валади худро ба ҳукумати вилояти Тошканд равона намуданд. Шохзода ба он мардум сулуки неку (рафтори хуб) накард ва он кофирнеъматон (бешарафон) гулув карда (аз ҳад зиёд муболиға намуда), шохзодаро ба дараҷаи шаҳодат расониданд. Чун ин хабар ба самъи (гӯши) хон расид, дуди охи чонкоҳ аз дил бароварда, ноираи (оташи) қаҳраш дар илтиҳоб омада (зиёд шуда) ва ин суратро ба Надирмуҳаммадхон, бародари худ, навишт ва худ асокири чаррори (зиёди) бешуморро гирифта, озими Тошканд шуданд. Надирмуҳаммадхон низ лашқари Балх ва Бадахшонро гирифта ба мадади бародар рафт ва ҳар ду муттафиқ (бо ҳам иттифоқ) шуда, як моҳ қалъаро муҳосира намуданд. Имомқулихон савганд хӯрд, ки қалъаро гирифта, чунон қатли ом созам, ки то хуни душманон ба рикоби ман нарасад, даст аз куштан бар надорам.

Алқисса, баҳодурони адӯбанди (душманкуши) қалъакушӣ ва мардони шерафкани (диловари) размозмойро (дар чангхо таҷрибадорро) ҳукм шуд, ки қалъаро чун нигин фуру гирифтанд ва аз ҳар чониб сарқӯб бардоштанд. Чунон сохтанд, ки агар мӯре даруни қалъа мечунбид, дида ӯро ба новаки (тири) душмангузор ва пайкони чоншикор медӯхтанд. Алғараз, бар ин минвол қор бар он мардум душвор сохта буданд. Вақти субҳдамӣ дарвозаро оташ дода, сӯхтанд ва аз он чо даромада, шамшер бар пиру чавон ниҳода, бедодие шуд, ки

замона ёд надорад. Ва он рӯз то ба вақти пешин бозори аҷал гарм буд. Пири садсоларо бо кӯдаки яқсола ба як нарх мегирифт ва ба як нарх мефурухт. Шумори куштагон аз ҳавзаи тасавури ҳаёл афзун буд. Амирони лашкар бар аҳволи фақирон ва бегуноҳон тараҳҳум сохта, аз хон шафоатхоҳ шуданд (хоҳиш намуданд, ки раҳм кунанд). Он хусрави баҳромқаҳр фармуд, ки ман савганд хӯрдаам, ки то хуни тошкандиён ба рикоби ман нарасад, даст аз қитол (куштор) боз надорам. Умаро (амирон) ба аҳли фатво (фатводихандагон) рӯчӯ карданд (мурочиат намуданд). Уламо чунон фатво доданд, ки ҳазрат аспи худро дар ҳавзе андозад, ки баландии он то рикоб бошад ва обро ба хуни кушта оғушта созанд. Дар ин сурат хуни онҳо ба рикоби зафармаоб расида бошад (монанди он шуда бошад). Ин мазмунро ба арз расонида, чунон сохтанд ва оташи қаҳри подшоҳиро ба оби шифо таскин доданд».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Фаригтаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 144-146.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи ҳучумҳои ғоратгаронаи хевагиҳо ба Бухоро ва ноҳияҳои атрофии он: «Ба таърихи санаи 1076 (1665–1666) буд, ки Абулғозихон ибни Арабхон, волии Урганҷ, бо лашкари фаровон омада навоҳии Мовароуннаҳрро тохт намуд ва фуқаро ва масокино мутафаррик (парешон) ва пароканда сохт. Абдулазизхон ба бародар эълум (хабардор) намуд. Он хони олишаён сипоҳи Балх ва Бадахшонро ба мадад фиристод ва он шершикорони бешаи диловарӣ бо лашкари Тӯрон муттафиқ шуда (иттифоқ баста), ўро мунҳазим сохтанд (шикаст доданд)... Боз он лашкари шаётинасар чамъ шуда, дигар бор тохт оварда, шикаст ёфта, баргаштанд. Чунончи ҳаҷдаҳ бор тохт намуда, бухориёнро ба ҷон расониданд. Ногоҳ тири дуои бечорагон бар ҳадафи иҷобат расида, аҷал мавъуди (вақти муқаррашуда) гиребони ҷонашро гирифта, ба тахтаи тобут мубаддал сохт.

Баъд аз ӯ Анӯшахон, писараш, зиёда аз падар тариқи (роҳи) зулмо паймуда, ба дафъаот (чандин бор) ба навоҳии Бухоро тохт овард (тохту тоз намуд). Ба гоёте ки Ҷўйборро, ки муқаррари Хочағони олишаён аст, гирифта тороҷ намуд. Дар он вақт Субҳонқулихон ба воситаи ғуборе (ранчише), ки ба бародари худ дошт, Анӯшахонро таҳрик меод (бармеангехт). Дар он замон Абдулазизхон ба ҷониби вилояти Кармина рафта буд. Ин хабар чун ба арзи он шердил расид, азми Бухоро карда, вақти ними шаб худро ба дорулхилофа (яъне Бухоро) расонида, дид, ки урганҷиён дохили Бухоро шуда, дарвозахоро бастаанд. Бо чихил нафар аз бандағони худ дарвозаро шикаста даромад. Муҳолифоне, ки мутаваккили (масъули) дарвоза буданд, даст ба тег бурда, ҳамла оварданд. Он сафдари (часури) корзор шамшери хунрезро аз ниём (ғилоф) кашида, ба қитол (куштор) машғул шуд.

...Алқисса, кушта ва ҳаста ба арки Бухоро омаданд ва бандағони вафодор хонро дохили тахтгоҳ намуданд. Хукм фармуд, ки ҳар кас қуввати санг андохтан дошта бошад, дар куштани урганҷӣ тақсир накунад. Он шаб аз ўзбек ва тоҷик ва раоё ва аҳли бозор ҳама даст ба қитол кушоданд. Дарвозахоро баста ба тегу тир ва ба ҷўб ва ба корд... чанг мекарданд. Вақте ки аз чанг халос мешуданд, менишастанд

ва ба ҳалқи якдигар ишорат мекарданд. Ин мегуфт, ки «ман саратро мебурам». Он мегуфт, ки «сани бошингни кесаман». Алқисса, ба он қавм чунон дарафтоданд, ...ки аз қушта пуштаҳо сохтанд. Бақиятуссайф (зиндамондагон) ба ҳазор тараддуд худхоро аз қалъа ба зер андохта, ба хони худ пайвастанд, тоби муқовимат наёварда, ба қониби Урганҷ фирор намуданд».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 172-174.

Санаҳои муҳим:

1601 – ба Балх лашкар кашидани бародарон Боқимуҳаммадхон ва Валимуҳаммадхон

1605 – ба тахт нишастани Валимуҳаммадхон

1607 – ҳокими Балх таъйин гардидани Шохбек Кӯкалдош

1702 – вафоти Субҳонқулихон ва ба тахти Бухоро нишастани Убайдуллоҳхон

1711 – қушта шудани Убайдуллоҳхон ва ба тахт нишастани Абулфайзхон

Савол ва супориш:

1) Дар бораи вазъи сиёсии асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII маълумот диҳед. 2) Чаро сулолаи нави дар Бухоро таъсисёфтгаро сулолаи Қониён ё Аштархониён меноманд? 3) Пойтахти мамлакат кадом шаҳр буд? 4) Барои чӣ рафтори ҳокими Балх Муҳаммадиброҳим боиси норизоии мардум гардид? 5) Дар бораи ҳукуматдории хони Бухоро Валимуҳаммадхон маълумот диҳед. 6) Сабаби ба қатл расидани ҳокими Балх Шохбек кӯкалтошро шарҳ диҳед. 7) Оид ба низоҳои байнихудии ҳокимони ин давра чиҳо медонед? 8) Дар бораи муборизаи хонҳои Бухоро ва Балх барои ба даст даровардани ҳудуди мамлакат нақл кунед. 9) Дар бораи тадбирҳои Убайдуллоҳхон барои қавӣ гардонидани ҳукумат маълумот диҳед. 10) Вазъи мамлакатро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон шарҳ диҳед.

§ 28. БАДАХШОН ВА ҲИСОР ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

Минтақаҳои соҳили чапи дарёи Ому – Кундуз, Файзобод, Балх, Шибиргон ва Бадахшон ва дар соҳили рости ин дарё – Тирмиз, Кӯлобу Қубодиён тобеи сулолаи Аштархониён буданд.

Дар замони ҳукмронии Субҳонқулихон мавқеъ ва эътибори баъзе аз сарони қabilaҳо баланд гардид. Яке аз онҳо Маҳмудбийи атолиқ буд. Хон ўро ҳокими Балху Бадахшон таъйин намуд. Он солҳо Бадахшон мулки мустақил буд. Дар он ҷо асосгузори сулолаи амирони тоҷики бадахшонӣ Ёрбеки Даҳбедии Самарқандӣ ҳукмронӣ мекард. Дар нимаи дуюми асри XVII муносибат байни Бадахшон ва Бухоро сард шуд ва дар натиҷа тохтутози лашкари Бухоро ба Бадахшон вусъат гирифт. Хони Бухоро мехост ҳазинаи худро бо лаъли Бадахшон ғанӣ

гардонад. Бо ҳамин мақсад тирамоҳи соли 1691 Маҳмудбӣи атолиқ як гурӯҳи соҳибмансабонро барои идора кардани фаъолияти конҳо ба Бадахшон фиристод, вале Ёрбек онҳоро ба он конҳо роҳ надод. Он гоҳ Маҳмудбӣи соли 1692 лашкари зиёд чамъ оварда, ба сӯи Бадахшон лашкар кашид ва шаҳри марказии Бадахшон Ҷузгун (Файзобод)-ро муҳосира кард, вале онро гирифта натавонист. Маҳмудбӣи мачбур шуд, ки бо Ёрбек қарордоди сулҳ баста, ақиб нишинад. Мувофиқи қарордод Ёрбек худро тобеи хони Бухоро эътироф кард ва уҳдадор шуд, ки маҳсули дусолаи конҳои лаъли Бадахшонро ба хон супорад, лекин дар амал ӯ ҳокими мутлақи он ҷо буд ва мустақилона кор мекард. Ёрбек дар Бадахшон 50 сол ҳокимият кард.

Дар асри XVI Балх, Тирмиз, Қундуз, Кубодиён, Хатлону Бадахшон тобеи ҳокими Ҳисор буданд. Дар солҳои ҳукмронии сулолаи Аштархониён ин мулкҳо, ҳатто Ҳисор тобеи Балх гапшт, чунки дар Балх валиаҳди хони Бухоро ҳоким буд ва ӯро низ «хон» меномиданд.

Дар замони ҳукмронии Имомқулихон дар Ҳисор Давлатбӣи кенагас ҳоким буд. Ӯ дар байни ҳокимони вилоятҳои дигари Бухоро мақоми хосеро дошт, ки дар натиҷа сиёсати нимаустақилиро ба даст овард.

Ҳукмронии Давлатбӣи то соли 1642 давом кард. Баъди ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Надирмуҳаммадхон дар вилоятҳо писарони ӯ ҳукмрон шуданд ва Ҳисор ба Қиличмуҳаммад ном писари ӯ расид. Сарзамини дар асри XVI ягонаи Ҳисор дар замони ҳукмронии сулолаи Аштархониён ба қисмҳо тақсим шуда, ба итоати Бухоро гузашт. Вале мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Ҳисор байни писарони Надирмуҳаммадхон давом мекард, ки билохира, писари сеюми ӯ Баҳром султон ҳокими ин мулк гапшт.

Баъд аз ба сари ҳокимияти Бухоро омадани Абдулазизхон (1645–1680) байни хонҳои Бухоро ва Балх барои соҳиб шудан ба ҳокимияти Ҳисор муборизаҳо оғоз шуданд. Аз ин муборизаҳо истифода намуда, як муддати кӯтоҳ ҳокими Самарқанд Ҳисорро тобеи худ гардонид. Итоати мулки Ҳисор ба Балх, Самарқанд ва Бухоро доимӣ набуд. Дар охири асри XVII аз бесарусомониҳои Бухоро истифода намуда, Ҳисор мустақилияти худро барқарор намуд.

Он замон Ҳисор яке аз вилоятҳои саркаш ба шумор мерафт. Дар ин ҷо қabilaи юзи ўзбек ҳукмронӣ мекард, ки пешвои онҳо Уткан додхоҳ ном шахсе буд. Соли 1703 лашкари Бухоро бо сардории пешвои юзҳои Самарқанд Муҳаммадраҳимбӣи атолиқ, ки бо юзҳои Ҳисор, маҳсусан, бо Уткан муносибатҳои душманона дошт, ба ин сарзамин ҳучум намуд. Рафтори душманонаи онҳо боиси хашму ғазаби мардуми Ҳисор гардид. Исёнгарон қароргоҳи лашкари Бухороро торумор карданд.

Лашкари Бухоро ақибнишинӣ карда, аҳолии Ҳисорро ба ихтиёри Уткан воғузор намуд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор намояндагони худро ба назди хони Бухоро фиристода, мурочиат намуданд, ки вазъияти онҳо хеле ноғувор аст ва аз хон хоҳиш қаданд, ки бехатарӣ ва осудагии аҳолии осоиштаро таъмин намояд. Вале амирон бо намояндагони аҳоли муносибати дағалона намуданд ва Назар тентак, яке аз бародарони Худоёрбийи мангит, шамшер кашида, ба ҷониби намояндагони мардум равон гардид. Шӯришгарон сангу қалтак ба даст гирифта, бар зидди онҳо бароманд. Амирони Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбий аз тарс роҳи гурезро пеш гирифтанд. Он гоҳ аҳолии Ҳисор хаймаҳои лашкари Бухороро, ки рӯ ба гурез оварда буданд, ғорат намуданд.

Ин шӯриш то андозае оммавӣ буд, ки шӯришгарон бо сангу дастҷӯб бар лашкари мусаллаҳи Бухоро пирӯз шуданд. Дар ин шӯриш дар баробари ҳунармандону тоҷирон дигар кишри аҳолии шаҳр низ ғайбона иштирок намуданд. Дар ин маврид манфиати ўзбекҳои қabilaи юз ва аҳолии муқимии вилояти Ҳисор – тоҷикон ба ҳам омаданд. Халқ барои қатъи чанг дар қаламрави худ ба по хестанд ва юзҳо онҳоро дастгирӣ намуданд.

Ҳабари ноқомии лашкари Бухоро дар Ҳисор ба ҳокими Балх Муқимхон расид. Бо фармони ў лашкари Балх бо сардории Маҳмудбийи атолиқ моҳи феввали соли 1704 ба сӯи Ҳисор ҳаракат кард. Вале то омадани онҳо ҳокими Ҳисор Уткани додхоҳ лашкари фирории Бухороро таъқиб намуда, лавозимоти зиёди ҳарбӣ, чодару хайма ва асиронро ғанимат гирифт.

Шикаст дар Ҳисор хони Бухоро – Убайдуллоҳхонро рӯҳан азоб меод. Ў аз набудани иттиҳод дар байни қabilaи юз истифода намуда, бори дигар ба сӯи Ҳисор лашкар кашид.

Ин навбат ҳам Балх бо мақсади ба итоати худ даровардани мулки Ҳисор лашкари сершуморро зери фармони Маҳмудбий ба он мулк равон кард. Ба ў муяссар гардид, ки лашкари Бухороро мағлуб намуда, Дарвеш қўшбегӣ, писари Фозилбийро ҳокими Ҳисор таъин намояд.

Баъд аз ронда шудани лашкари Бухоро бештар аз 50 сол Ҳисор ҳамчун мулки мустақил арзи вучуд дошт. Дар ин муддат ба баъзе ҳокимони Ҳисор муяссар шуд, ки ба сарзамини ҳамсоягони худ лашкар кашанд.

Аз тарафи дигар, хонҳои Бухоро мекӯшиданд, ки Ҳисорро мутеи худ гардонанд. Дар лаҳзаҳои душвори таҳдиди душман Ҳисор муттаҳиди худро пайдо кард, ки яке аз онҳо ҳокимони Ўротеша буданд. Ин иттиҳод ба он сабаб ба вучуд омад, ки ҳам дар Ҳисор ҳам дар Ўротеша намояндагони қabilaи юзҳо ҳукм меронданд.

Сарчашма:

Ахбори Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи муҳолифати ҳокими Бадахшон Ёрбек бо Маҳмудбӣи атолик: «Чун муддати як сол аз ҳукумат ва иёлати (идоракунии) Маҳмудбӣ гузафт, сокинони вилояти Балх дар муҳоли амн (сулҳу осоиштагӣ) ва фароғат буданд.... Дар ин вило (яъне вилояти Балх) бандагон, ки чиҳати забти коноти (конҳои) Бадахшон рафта буданд, тихидаст (бо дасти холи) омада, муҳолифати мир Ёрбекро маълум карданд. Умдатулумаро (яъне Маҳмудбӣи атолик) мактуби машъар (огоҳкунанда) ба насоиҳ (насиҳатҳо) навишта, ўро аз ин афъоли (рафтори) ношоишта манъ фармуд. Ў эътимод бар ҳисонати (мустваҳамии) қалъаи худ карда, бештар дар бағӣ (исён) ва хилоф иқдом намуд. Маҳмудбӣ дар хашм шуда, ба чамбияти (чамъ намудани) лашкар амр сохт, ки дар андак замон чандон аз муборизони мардафкани сафшикан фароҳам омаданд, ки муҳосибони (ҳисобкунандагони) хаёл аз уҳдаи шумори он қосир оянд (миқдори онҳоро шуморида натавонанд). Ба таърихи 1103 (1691 – 1692) байрақи шаҳомат афрошта гардиданд.

Чун аз дарёи Кукча убури намуданд, мир Ёрбек чамъеро ба чанг фиристод ва он беҳирадон ба андешаи носавоб (нодуруст) дар тақобул (ба муқобили онҳо) омада табли чангро ба навозиш оварданд (табли чангро заданд). Ва ҳаракатулмазбуҳӣ (ҳаракатҳои бефоида) намуда, оқибат шикастпарешон афтод, ки пароканда ва парешон гашта, рӯйи ҳазимат ба қониби қалъа ниҳоданд (ба сӯйи қалъа гурехтанд). Чавонони чангҷӯӣ аз ақиби гурехтагон таваҷҷуҳ намуда, аксарро ба теғу найза ва ханҷар сар аз тан ҷудо карданд. Бақиятуссайф (зиндамондагон) ба ҳазор таралдуд пиёда фирор намуданд. Алқисса, то даҳ рӯз дар қалъадорӣ эҳтимом (сайъ) менамуданд. Донистанд, ки бо он зафар чанг ситез (зӯрӣ) аз муҳолат (ғайри имкон) аст. Рӯзи даҳум чамъе аз содот (сайидон) ва дарвешон ва аҳли силоҳ ва мӯйсафедонро бо мусҳаф (Қуръон), ки қасам ёд карда буд, фиристод. Истиғфори (бахшиши) ҷароими (гуноҳҳои) худ намуда ва умаро низ муслех (оштидиҳанда) шуданд. Умдатулумаро (яъне Маҳмудбӣи) узри ў пазируфта, дусола ҳосили конотро (конҳоро) талабид».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасҳех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 254 – 255.

Ахбори Мирмуҳаммад Амине Бухорӣ дар бораи ба Ҳисор фиристодани лашкари Бухоро: «Бо амри Убайдуллоҳхон дар Бухоро барои ба Балх лашкар кашидан машварат барпо шуд. Дар он Муҳаммад Раҳимбӣи суханронӣ намуда гуфт, ки лашкаркашӣ ба Балх кори ниҳоят зарур аст, вале дар Ҳисори Шодмон Уткан бо қabilaи юз аз итоати шумо саркашӣ намуда, бо хилаву найранг қасри Ҳисорро соҳиб гаштааст ва худро мустақил мешуморад. Шояд ў мақсади забти Балхро низ дошта бошад. Мо бояд пеш аз ҳама масъалаи Утканро ҳал намоем. Хон ба гуфтаҳои Муҳаммад Раҳимбӣи бовар карда, қарор қабул кард, ки ба Ҳисор лашкаркашӣ намоянд. Муҳаммад Раҳимбӣи, ки бо Уткан қаблан душманӣ дошт, дар ин муҳориба сарлашкар таъйин гардид. Ҳангоме ки онҳо ба сӯйи Ҳисор ҳаракат намуданд, пешвоёни қabilaи юзҳо аз авлоди Шодӣ ба онҳо ҳамроҳ шуданд. Дар он замон ҳокими Ҳисор Холибек мирохур, писари Хушик атолик буд.

Қалъаи Уткан дар қисми шимолии соҳили дарёи Кофарниҳон воқеъ гардида буд. Лашкари бухориҳо ва юзҳои авлоди Шодӣ қалъаро аз ду ҷониб ихота намуданд. Дар наздикии ин қалъа мазори муқаддаси ҳазрати Мавлоно Яъқуби Чархӣ воқеъ буд. Ҷанговарони бухорӣ ба ин ҷойи муқаддас безътиноӣ намуда, қисми болоии мазорро вайрон карданд. Маҳалла ва хонаҳои соқинони он ҷоро оташи зада, маҷрои обро тағйир доданд, ки дар натиҷа зироати аҳоли ба нестӣ табдил ёфт.

Бухориҳо дар дил нисбат ба Муҳаммад Раҳимбӣ кинаву адоват доштанд ва аслан барои забти қалъаи Уткан бо ӯ яқдил набуданд. Аз ин рӯ онҳо бо муҳолифӣ худ рӯ ба рӯ нашуда, лашкари худро қариб як фарсанг дуртар бурданд. Юзҳои Ҳисор аз ин амали онҳо Муҳаммад Раҳимбӣро хабардор намуданд, вале ӯ, ки шахси ботаҷриба буд ва медонист, ки дар ин вазъияти ҳассос ихтилоф манфиат надорад, ба наздикони худ амр дод, ки онҳо ҳиссиёти душманӣ зоҳир накарда, мисли лашкари бухориён аскарони худро қафо баранд, зеро мақсади умумӣ онҳо як аст.

Пас аз он лашкари Муҳаммад Раҳимбӣ аз ҳар тараф ба сӯи қасри Уткан тирандозӣ намуданд. Уткан низ аз дохили қаср оташи ҷавобӣ мекушод. Пас аз чанде миёни бухориҳо овозаҳои воҳимаангезе паҳн шуданд, ки агар Маҳбудбӣ ба ёрии Уткан ояд, ҳоли онҳо бад мешавад.

Дар натиҷаи зиддиятҳои тезу тунд одамони зиёд талаф ёфтанд. Ба бухориён фатҳи қалъа муяссар нагашт, зеро аҳолии Ҳисор ва гирду атрофи он бар зидди лашкари Бухоро исён бардоштанд. Муҳаммад Раҳимбӣ бо қисми боқимондаи лашкари худ ба Бухоро баргашт.

Мирмуҳаммад Амینی Бухорӣ. Убайдуллоҳнома. Тарҷума аз забони тоҷикӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.А. Семёнов. Тошканд, 1957, сах. 60 – 67.

Санаҳои муҳим:

- 1691 – барои идораи конҳо ба Бадахшон фиристодани гурӯҳи соҳибмансабон аз ҷониби Маҳмудбӣи атолиқ
- 1692 – лашкаркашии Маҳмудбӣи атолиқ ба Бадахшон
- 1703 – лашкаркашии Муҳаммад Раҳимбӣи атолиқ ба Ҳисор
- 1704 – ба ҷониби Ҳисор ҳаракат намудани лашкари Балх бо сардории Маҳмудбӣи атолиқ

Савол ва супориш:

- 1) Маҳмудбӣи атолиқ кӣ буд?
- 2) Сабаби лашкаркашии Маҳмудбӣи атолиқ ба Бадахшон аз ҷӣ иборат буд?
- 3) Дар бораи муборизаи ҳокими Бадахшон Ёрбек бо лашкари Маҳмудбӣи атолиқ нақл кунед.
- 4) Дар бораи вазъи Ҳисор дар асри XVII маълумот диҳед.
- 5) Воқеаҳои соли 1703 дар Ҳисор рӯйдодоро нақл намоед.
- 6) Чаро лашкари Бухоро дар Ҳисор ба ноқомӣ дучор гардид?
- 7) Муборизаҳои Бухороро бо Балх дар бораи соҳиб шудан ба Ҳисор шарҳ диҳед.

§ 29. ХУЧАНД ВА ЎРОТЕППА ДАР АСРИ ХVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ ХVIII. ВАЪЪИ ХОНИИ БУХОРО ДАР ЗАМОНИ ҲУКМРОНИИ АБУЛФАЙЗХОН

Ду шахри қадими халқи тоҷик – Хучанд ва Ўротеппа дар асри ХVII баъзан ҳамқисмат гашта, аз тарафи як ҳоким идора мешуданд. Дар ибтидои ҳукмронии сулолаи Аштархонӣ аз парокандагии рӯйдода истифода намуда, Хучанд, Ўротеппа ва Тошканд аз иттиҳоди ҳокимияти Бухоро баромаданд.

Дар солҳои ҳукмронии Имомқулихон Ўротеппа ва Хучанд аз тарафи Суюнҷбий ном ҳоким идора мешуд. Ба ӯ муяссар мешавад, ки якҷанд шахрҳои ба Тошканд тобеъро забт кунад. Даре нагузашта Хучанд ва Ўротеппа ба ҳокими Самарқанд Ялангушбийи атолиқ тобеъ шуданд.

Намояндаи ин қабила Боқибийи юз амалиёти зидди ҳукумати марказиро сарварӣ намуда, ба қувваи ҳарбии қабилаи қазоқҳо таъя мекард. Ӯ пинҳонӣ воридаи Хучанд гашта, худсарихо менамуд. Бар зидди қазоқҳо ва Боқибий лашкари Бухоро бо сардории Абдулазизхон фиристода шуд. Вақте ки Абдулазизхон воридаи Хучанд гашт, Боқибийи юз назди ӯ шарт гузошт, ки ба муқобили падари худ – Надирмуҳаммадхон амал намуда, худро хони Бухоро эълон кунад. Агар ӯ ба суханони онҳо гӯш надиҳад, он гоҳ ба ӯ марг таҳдид мекунад. Дар натиҷа ин тадбир амалӣ гашта, дар Сарой ном музофоти Ўротеппа Абдулазизхон 25 сола соли 1645 маросими тоҷгузорӣ барпо кард. Падараш, ки дар дашти Қаршӣ машғули шикор буд, аз ин воқеа огоҳ гашта, ба Балх паноҳ бурд.

Боқибийи юз аз тарафи Абдулазизхон ҳокими Хучанду Ўротеппа таъин шуд. Қабилаи юз мақеъи худро дар ҳукумати Бухоро мустақкам намуд. Дар солҳои ҳукмронии Абдулазизхон (1645 – 1680) ҳокимони Хучанду Ўротеппа тобеи Бухоро буданд.

Баъд аз ба сари ҳокимият омадани Субҳонқулихон (1680-1702) дар Ўротеппа ва мулкҳои тобеи он якҷанд сол (1677 – 1686) Муҳаммадмуратобий ҳокимият кард. Намояндаи қабилаи юз – Муҳаммад Раҳимбийи юз аз тарафи хони Бухоро соли 1703 барои паҳш кардани шӯриши халқи ба Ҳисор фиристода шуд.

Убайдуллоҳхон баъд аз он ки ба сари ҳокимият омад, барои идора кардани Ўротеппа ва Хучанд писари Раҳимбийи юз – Оқбӯта қушбегиро ҳоким таъин кард, ки ӯ зиёда аз сӣ сол (1702 – 1734) дар ин ҷо ҳукмронӣ намуд.

Пойтахти Оқбӯта қушбегӣ шахри Ўротеппа буд. Сарзамини васеъ аз худуди Хӯқанд то сарҳади Самарқанд, болооби Зарафшрн–Масчоҳу Фалғар тобеи ӯ буданд. Ба ҳокимияти ин сарзамини густурда қаноатманд нашуда, Оқбӯта қушбегӣ хост водии Фарғонаро низ ишғол намояд. Ин хоҳиши ӯ

амалӣ нашуд, чунки соли 1734 аз дасти падарарӯси худ, хони Хӯқанд Раҳимбӣи минг (1734–1750) ба қатл расид. Баъд аз ин Раҳимбӣи Хучанд ва Ӯротешпаро забт кард.

Дар нимаи аввали асри XVIII вазъият дар қаламрави ҳокимияти Бухоро боз ҳам мушкилтар гардид. Халқ дар вазъияти бениҳоят вазнин қарор дошт. Амирону ҳокимони маҳаллӣ дар ҳама ҷо ба онҳо зулм мекарданд. Хони охирини сулолаи Аштархонӣён Абулфайзхон ба қорҳои давлатӣ аҳамият намедод ва аз субҳ то шом ба дилхушӣ дода шуда буд. Дар натиҷаи тохтутозҳои ҳафтсолаи қазоқҳо (1723–1730) Миёнқолот (байни Самарқанду Бухоро) тамоман ба харобазор табдил ёфт. Кишвар дар шароити бесарусомонӣ ва таназзули иқтисодӣ қарор дошт. Қаҳтӣ ва гуруснагии саҳт сар шуд. Қасони аз ҷанги фалокат раҳоефта ба ҳар тараф фирор мекарданд. Шаҳрҳои мамлакат бе одам монданд. Ба харобӣ рӯ ниҳодани ноҳияҳои марказии давлат ба тараққиёти нисбии гӯшаву қанорҳои мамлакат сабаб шуд, зеро қосибону ҳунармандон барои эмин мондан аз хавфу хатар ва пайдо намудани имкони қори осоишта марказҳои бузурги қасбу ҳунар ва тичоратро тарк карда, ба гӯшаҳои дурдаст паноҳ мебурданд.

Дар тамоми қаламрави кишвар дар байни ашрофи феодалӣ ва сарлашқарон ҷангҳои дохилӣ ва исёнҳо ба амал меомаданд, ки дар натиҷаи он давлат ба мулкҳои хурд тақсим шуд, ки онҳо мустақилона фаъолият карда, ба ҳокимияти марказӣ итоат намекарданд. Амирон ва мансабдорон аз беназорати ҳокимияти марказӣ истифода бурда, барои ба даст овардани ғоида аҳолиро зулм мекарданд, ки ин норозигии халқро нисбат ба ҳокимон боз ҳам бештар тақвият меод. Ҳокими Самарқанд Фарҳодбӣ ба аҳолӣ бераҳмона ва душманона муносибат менамуд. Дар ин вазъияти ноустувор соли 1722 ҳокими Шаҳрисабз – Иброҳимбӣ бо дастгирии ҳокими Қармина Абдулқарим шоҳзодаи хевағӣ Раҷаб султонро хони Самарқанд эълон кард ва ба номи ӯ танга сикка зада шуд. Раҷаб султон душмани ашаддӣ ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳакимбӣ буд. Раҷаб султон бо ҳамроҳии қонибдорони худ барои сарнагун кардани Абулфайзхон омодагӣ мегирифт. Ӯ барои ба даст овардани Бухоро ба қазоқҳое, ки дар Дашти Қипчоқ кӯчманчигӣ карда, аз сардию бенавой рӯзҳои вазнинро аз сар мегузaronиданд, мурочиат намуд ва ба онҳо ғаниматҳои фаровонро ваъда кард. Кӯчиёни муфлисшуда ва гурусна бо қорво ва чизу қораи худ ба Самарқанд кӯч бастанд ва дар тамоми водии Миёнқол то туманҳои Бухоро паҳн шуданд. Дар давоми ҳафт сол (1723 – 1730) онҳо аҳолиро бераҳмона ғорат карданд ва маконҳои ободро ба харобазор табдил доданд. Кӯчиёни бераҳм зери суми аспони худ киштзор ва боғоту тоқзорҳои деҳқонро поймол намуданд. Заминҳои кишт ва

чарогоҳҳои мамлакат дар зери суми чорпоёни сершумори бодиянишинон ба биёбон мубаддал шуданд. Маҳаллаҳои шукуфону ободи аҳолии маҳаллӣ ба вайрона ва биёбон табдил ёфт. Нарасидани маҳсулоти хӯрокворӣ эҳсос мешуд. Қаҳтӣ, гуруснагӣ ва қашшоқӣ сар шуда, чанд сол ҳукмфармой кард. Сокинон ба маконҳои нисбатан беҳавф кӯч мебастанд, вале қисми зиёди одамон дар роҳ аз гуруснагӣ ба ҳалокат мерасиданд. Халқ дар вазъияти ниҳоят вазнин қарор дошт. Амиронро ҳокимони маҳаллӣ дар ҳама ҷо ба онҳо зулм мекарданд. Кишвар дар шароити бесарусомонӣ ва таназули иқтисодӣ қарор дошт.

Сарчашма:

Маълумоти Абдураҳмони Толеъ оид ба вазъи Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон: «Идораи Самарқандро ба Фарҳодбӣ парвоначӣ утарчӣ воғузур намуданд. ӯ нисбат ба аҳолии сиёсати зӯровари ро пеша гирифта, бедодгариҳои зиёд намуд. Хабарӣ беадолатӣ ӯ ба аҳолии то ҳокимияти марказӣ расид, вале Фарҳодбӣ аз рафтори худ даст нақашид. Дар Мовароуннаҳр бесарусомонӣ рӯй дод. Худӯбӣ низ дар Шаҳрисабз муборизаи худро бо кенегасҳо идома меод. Дар соли 1125 ҳ.қ (1713), ҳамаи сарлашқарон дар Бухоро ҷамъ омада, ба чунин қарор расиданд, ки рафтори Фарҳодбӣи золим аз андоза берун омадааст. Аз ин хотир, идораи Самарқандро ба ихтиёри Муҳаммадраҳимбӣи дурман супориданд. Муҳаммадраҳимбӣ аз уҳдаи идораи Самарқанд баромада наметавонист ва яке аз хешовандони худ Султон тӯқсаторо аз Шаҳрисабз ба Самарқанд даъват намуд. Кенегасҳо дар Самарқанд ба аҳолии бераҳмию зӯровариҳои зиёд намуданд. Дар натиҷа халқӣ ба дод омада, шӯриш бардошт ва Султон тӯқсаторо аз Самарқанд берун карданд”.

Абдураҳмони Толеъ. Историю Абулфайз-хана. Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатель профессора А.А. Семёнова. Ташкент, 1959, сах. 37-39.

Санаҳои муҳим:

1645 – дар музофоти Сарои Ҷротеппа маросими тоҷгузорӣ барпо кардани Абдулазизхон

1703 – аз тарафи хони Бухоро ба Ҳисор фиристодани Муҳаммадраҳимбӣи юз барои паҳш кардани шӯриши халқӣ

1734 – ба қатл расидани хони Хӯқанд Раҳимбӣи минг ба дасти падарарӯсаиш

Савол ва супориш:

1) Дар бораи вазъи Хучанд ва Ҷротеппа дар асри XVII маълумот диҳед. 2) Дар бораи муборизаи Боқибӣи юз бо лашқари Бухоро чӣ медонед? 3) Чаро заботи Фарғона ба Оқбӯта қӯшбегӣ муяссар нагардид? 4) Вазъи хонии Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон шарҳ диҳед. 5) Раҷаб султон кӣ буд ва чӣ қорхоро анҷом дод? 6) Оқибати ғоратгариҳои кӯчманчиёни Дашти Қипчоқ мамлакатро ба кадом ҳолат овард?

§ 30. ЛАШКАРКАШИИ НОДИРОШОҲ БА СЎИ МУЛҚҲОИ БУХОРО ВА СУҚУТИ ДАВЛАТИ АШТАРХОНИЁН

Ба сари ҳокимият омадани Нодиршоҳ дар Эрон. Шохи Эрон Нодиршоҳи Афшор (1736–1747) аз вазъи мушкили ҳокимони Бухоро истифода карда, хост, ки Мовароуннахро ба зери итоати худ оварад.

Дар ибтидои асри XVIII Эрон давраи мушкилро аз сар мегузaronид. Як қисми сарзамини онро Туркия ишғол карда буд. Аз тарафи дигар, қабилаҳои афгон зидди ҳокимияти марказии Эрон шӯриш бардоштанд. Аз қисмати шимоли Эрон Русия як қисми ҳудуди Озарбойҷонро бо шаҳри Боку ишғол намуд. Дар чунин шароит сарлашқари Эрон Нодиршоҳи Афшор ба арсаи идоракунии давлат омад. ӯ тавонист, ки сарзамини Эронро аз афгонҳо ва туркҳо озод кунад, мамлакатро муттаҳид ва худро шоханшоҳи ин кишвар эълон намояд. Бо ҳамин дар Эрон хонадони нав, сулолаи Афшорҳо ба сари давлат омад.

Вазифаи аввалиндараҷаи Нодиршоҳ баланд бардоштани иқтисодиёти Эрон ва пуриқтидор гардонидани лашқар буд. Барои амалӣ намудани нақшаи худ Нодиршоҳ ба сӯи Хуросон (Афғонистони имрӯз) ва Ҳиндустон лашқар кашид. ӯ Хуросонро фатҳ карда, ба Лоҳур ҳаракат намуд ва баҳори соли 1737 шаҳри Дехлиро ба даст овард. Ба писараш Ризоқулиҳон фармон дод, ки ҳамроҳи сарлашқараш Таҳмосхони Ҷалоир барои ишғоли Балх иқдом намоянд.

Лашқаркашиҳои эронӣ ба мулкҳои хонии Бухоро. Ризоқулиҳон бо лашқари зиёд ба сӯи Балх равон шуд. Лашқари ӯ ба муқовимати саҳти муҳофизони Андхӯй нигоҳ накарда, тамоми музофоти онро ғорат намуданд. Пас аз ишғоли Андхӯй онҳо калъаи Ахчаро ба даст оварданд ва ба ҷониби Балх равон гаштанд. Балх ва гирду атрофии он ба тобеияти Ризоқулиҳон гузашт.

Баъд аз забти Балх Ризоқулиҳон бо дастури падараш бо дастаи 12 ҳазор нафара аз Амударё гузашта, Ғузорро ишғол намуд ва ба сӯи Қаршӣ равон шуд. Ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳакимбий инро шунида, тамоми аҳолии шаҳр ва гирду атрофи онро барои дифоъ сафарбар намуд. ӯ ба шаҳр дастаҳои мингитҳо ва қабилаҳои дигарро ворид сохт. Қабл аз муҳоҷираи шаҳр ӯ ба он ҷо дастаҳои худро фиристод, ки нони аҳолиро барои захира мусодира намоянд. Пас аз ин вай ба муҳоҷираи шаҳр оғоз намуд. Ҳокими ҳазораҳо Бобоҳон бо дастаи сеҳазорнафараи ўзбекҳо ба тарафи эронӣ гузашт ва бо ҳамин

лашқари онро тақвият дод. Муҳаммадҳақимбий дар вазъияти мушкил қарор гирифта, барои ёрӣ ба Абулфайзхон мурочиат намуд. Абулфайзхон тирамоҳи соли 1737 бо лашқари худ ба сӯйи Қаршӣ ҳаракат кард. Ҳокимони вилоятҳои гуногун, то Тошканду Хучанд бо лашқари худ ба кумаки хони Бухоро омаданд. Дар ихтиёри Абулфайзхон сад ҳазор лашқар ҷамъ омад.

Лашқари хони Бухоро сафи душманро раҳна намуда, воридаи Қаршӣ гардид. Аз фурсат истифода бурда, Ризоқулихон тӯпҳои худро ба қор андохт. Лашқари Бухоро бо ин навъ силоҳи оташфишон ошноӣ надошт ва садои тӯпро ҳам нашунида буданд. Ба эронӣён муяссар гардид, ки ба лашқари Бухоро талафоти зиёд расонанд. Ҷанги шадид дар назди Қаршӣ ба шикасти лашқари Абулфайзхон анҷом ёфт. Миқдори ғанимати ба дасти эронӣён расида ҳадду қанор надошт. Қасони зиёд аз тири тӯпҳои эронӣён кушта шуда, як қисми лашқар пароканда гардид. Аз лашқари садҳазораи хон сӣ ҳазор боқӣ монд. Неруҳои боқимондаи хони Бухоро ба ҷониби Қаршӣ рӯ ба ғузр оварданд. Хони Хоразм Илбарс бо лашқари зиёд ба ёрии хони Бухоро омад. Ризоқулихон аз ин хабар ёфта, бо хони Бухоро суҳбаст ва бо фармони Нодиршоҳ аз дарё гузашта, ба сӯйи Балх омад. Илбарс бошад, ба Хоразм баргашт. Бо фармони Нодиршоҳ Ниёзхони додхоҳ ҳокими Балх таъйин гардид. Минбаъд Балх барои онҳо ҳамчун мавзеи мувофиқи муҳими стратегӣ барои ҳучум ба ноҳияҳои Мовароуннаҳр хидмат менамуд.

Бо ҳамин амалиёт лашқаркашии эронӣён дар ҳудуди хони Бухоро зимистони солҳои 1737 – 1738 ба охир расид.

Ҳучуми навбатии Нодиршоҳ ба сӯйи Бухоро ва сукути давлати Аштархониён. Нодиршоҳ дар муҳорибаҳои Кафқоз, Хуросон ва Ҳиндустон зафар ёфта, дар соли 1740 аз роҳи Балх ва Чорҷӯй ба сӯйи Бухоро лашқар кашид. Дар ин давра табақаи ашрофи қабилаи манғит дар идоракунии Бухоро имтиёзи бештаре пайдо карда буд.

Пеш аз ин Нодиршоҳ ба ҳокими Балх Ниёзхон фармон дод, ки дар гузаргоҳҳои Тирмиз ва Қалаф аз болои Омударё пулҳо созанд ва барои дастгирии ӯ аз ҷумлаи музофотҳои тобеи Бухоро лашқар ҷамъ оваранд. Нодиршоҳ аввал ба Балх омада, маводи хӯроквории бо фармони ӯ омодагардидаро гирифта, баъдан тӯпҳоро ба заврақҳо бор карда, дар ибтидои соли 1740 ба он тарафи соҳили дарёи Ому гузашт.

Ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳақимбийи мангит дер боз орзу дошт, ки ҳокимияти Бухороро ишғол намояд ва барои ин мавриди барояш муносибро мечуст. Лашкаркашиҳои эронӣ ба муқобили лашкари Бухоро барои ӯ чунин фурсати муносибро фароҳам овард. Ӯ ба Нодиршоҳ номаи пурмеҳр ва боилтифот навишта, омодагии худро барои итоат аз ӯ изҳор дошт. Писараш, Муҳаммадраҳимхонро бо тухфа ва пешкашҳо ба назди Нодиршоҳ фиристод ва аз шоҳ хоҳиш намуд, ки ба Бухоро ояд.

Бояд таъкид намуд, ки ҳарчанд ашрофи ҳокими Бухоро барои дар амал пӣда шудани ҳадафҳои ватани худро ба эронӣ таслим менамуданд, вале мардум вуруди эронӣро ба Мовароуннаҳр чун бадбахтии бузург медонистанд.

Нодиршоҳ ба сӯи Бухоро ҳаракат кард ва дар Чаҳорҷӯй таваққуф намуд. Абулфайзхон аз ин огоҳ гашта, Муҳаммадҳақимбийро бо ашхоси дигари бонуфуз ба назди худ даъват намуд ва онҳоро бо тухфаҳои гаранбаҳо ба назди Нодиршоҳ фиристод. Абулфайзхон дар номаи худ омодагиашро барои истиқболу меҳмоннавозӣ изҳор дошт. Ин ҳайат бо эҳтироми зиёд аз ҷониби Нодиршоҳ қабул карда шуд. Муҳаммадҳақимбий ба Нодиршоҳ дар бораи вазъи ҳокимияти Абулфайзхон, парокандагии дохилии давлат, норозигии аҳоли муфассал ва ошкоро қисса намуд ва омодагии худро барои хидмат ба манфиати шоҳ изҳор кард. Нодиршоҳ ба ӯ ваколатномае дода, ҳамчун намоёндаи худ бо салоҳиятҳои зиёд ба Бухоро фиристод.

Муҳаммадҳақимбий ба Бухоро омада, ба назди Абулфайзхон ҳозир нашуда, мадрасаи Мири Арабро қароргоҳи хеш интихоб кард. Ашхоси боэътимоди худро ба тамоми бозорҳо, кӯчаҳо, масҷидҳо фиристода, эълон дошт, ки доир ба масъалаҳои марбут ба амнияти шахсӣ ва моликиятҳои вобаста ба вазъи пешомада ва наздикшавии лашкари Нодиршоҳ метавонанд ба ӯ мурочиат намоянд. Мардум барои гирифтани тазмини амнияти худ ва ҳифзи моликиятҳои ба назди ӯ, ба мадрасаи Мири Араб мерафтанд. Ин шухрати Муҳаммадҳақимбийро дар байни аҳолии шахр баланд мебардошт, аммо ин амали ӯ боиси хашми доираҳои дарборӣ ва ашрофи ҳоким, ки ӯро дар хиёнат айбдор менамуданд, гардид.

Қарор шуд, ки барои бо лашкари Эрон муқобилат нишон додан бо иштироки ашхоси масъул ва бонуфуз дар арк машварат даъват карда шавад, аммо Муҳаммадҳақимбий нахост ба арк биёяд. Он гоҳ қарор доданд, ки худи Абулфайзхон ба назди Муҳаммадҳақимбий меравад ва ҳангоми ба пешвои хон

омаданаш ўро ба қатл мерасонанд. Ҳангоме ки хон ба сўйи Муҳаммадҳақимбий меомад, ба сўйи ў оташ кушоданд. Абулфайзхон ба қаср баргашта, қарор дод, ки ба Нодиршоҳ таслим шавад. Дар наздикии Бухоро, дар мавзеи Чаҳорбаҳр, дар соҳили Зарафшон воҳўрии хони Бухоро ва Муҳаммадҳақимбий бо Нодиршоҳ ба вуқў пайваст. Нодиршоҳ хонро ба сифати зердаст ва тобеи худ боқӣ гузошт, вале амалан ҳокимият ба дасти Муҳаммадҳақимбий гузашт. Хони Бухоро Абулфайзхон вобастаи Муҳаммадҳақимбий гардида, Бухоро ба давлати тобеъ табдил ёфт. Барои тақвияти муносибатҳо онҳо робитаҳои хешовандиро низ барқарор намуданд. Нодиршоҳ ба яке аз духтарони Абулфайзхон издивоҷ намуд ва духтари дигари хони Бухоро ба хоҳарзодаи Нодиршоҳ – Алиқулихон ба шавҳар дода шуд.

Нодиршоҳ корҳои худро дар Бухоро анҷом дода, ҳамон сол (1740) ба Хоразм лашкар кашида, муқовимати хоразмиёнро дарҳам шикаста, ҳокими он – Илбарсхонро дар муҳориба ҳалок намуд. Нодиршоҳ Хеваро низ забт кард ва ба сари ҳокимият қоиммақоми худро нишонд. Ў ҳам дар Бухоро ва ҳам дар Хева захираи хўрокворӣ, пул ва дигар чизҳои пурқиматро мусодира карда, аскарони маҳаллиро ба лашкари худ ҳамроҳ намуд, ки дар байни онҳо писари Муҳаммадҳақимбий, Муҳаммадраҳимхон низ буд. Нодиршоҳ баъди анҷоми ин амалиёти бобарор ба Эрон баргашт.

Соли 1743 Муҳаммадҳақимбий вафот кард. Пас аз марги ў дар гўшаю қанори давлат исёнҳо бар зидди Абулфайзхон ва тохтутозҳо дар гирду атрофии Бухоро оғоз гардид ва рўз ба рўз тақвият мегирифт. Бо сарвари Ибодуллоҳи хитой-қипчоқ дар Миёнкол шўриш сар зад, ки он то ҳудуди девори Бухороро фаро гирифт. Барои фуру нишондани шўришҳо ва қорӣ намудани низом дар Бухоро Нодиршоҳ бо сарвари Муҳаммадраҳимхон лашкареро иборат аз эронӣҳо, афғонҳо ва туркманҳо ба Бухоро фиристод.

Муҳаммадраҳимхон хешовандон ва қонибдорони худро ба вазифаҳои баланди давлатӣ таъйин карда, бо ёрии онҳо мавқеи худро дар пойтахт устувор намуда, ба паҳш кардани шўришҳо оғоз намуд. Ў ошўбгарони Миёнкол, Шаҳрисабз, Қубодиён, Бойсун ва болооби Зарафшонро шикаст дода, ҳокимияти Бухороро дар ин ноҳияҳо барқарор намуд. Соли 1747 Нодиршоҳ Муҳаммадраҳимхонро ба Эрон даъват намуда, амр кард, ки Абулфайзхонро аз тахт барканор созад ва идораи кишварро ба уҳдаи худ гирад.

Муҳаммадраҳимхон ҳангоми ба Бухоро баргаштан қосидеро бо пайғом ба назди ашрофи ҳокими Бухоро фиристод, ки дар нома ба онҳо ва мардум сулҳу амният ваъда меод.

Ашхоси бонуфузи Бухоро бо тухфаҳо ба пешвои ӯ, ба беруни шаҳр баромаданд. Муҳаммадраҳимхон дар Ғозиобод чорбоғи худро қароргоҳ интиҳоб кард. Ӯ барои сарнагун кардани Абулфайзхон Хоҷаҳои Қўйбориро, ки дар мамлакат эътибори баланд доштанд, ба ҷониби худ ҷалб намуд. Баъд аз ҷустани тадбир Абулфайзхон дастгир шуда, дар зиндони Ғозиобод ба ҳабс андохта шуд ва дере нагузашта ӯро дар мадрасаи Мири Араб ба қатл расониданд.

Ҳамин тавр, соли 1753 ҳукмронии сулолаи Ҷониён ба охир расид. Сабабҳои асосии сукути сулолаи Ҷониён парокандагии давлат, харҷу марҷи сиёсӣ, таназули иқтисодӣ, вусъат ёфтани ҷангҳои дохилӣ, набудани ҳокимияти марказӣ ва муфлисшавии мардум ба ҳисоб мераванд. Ҳуҷуми Нодиршоҳи Афшор ба Мовароуннаҳр ба сукути ниҳоии ҳокимияти Ҷониён (Аштархониён) суръат бахшид.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммадқозими Марвӣ доир ба набарди лашкари Бухоро бо лашкари Нодиршоҳ:

Далерони Эрону тўронӣён,
Ба ҳам рехтанд ҳамчу боди хазон.
Зи абри бало тир борон шуда,
Нами хун чу сели баҳорон шуда.
Зи бас тир дар тан шуда ҷойгир,
Тани ҷангҷў гапта қандили тир.
Камонҳо фиканданду шамшери тез,
Ниҳоданд дар ҳам зи рўйи ситез.
Чакочаки шамшери бурандафарқ,
Заминро ба дарёи хун кард фарқ.
Зи бас мард хуфта ба хуни набард,
Шуда рўйи саҳро пур аз сурҳвард.
Зи бас сар фитода чу мева зи шох,
Шуда танг он арсагоҳи фарох.
Яке чун баровард шамшери кин,
Дигар як ҳамоил задаш аз камин.
Ҳазорон касу аспро з-он ситам,
Шикам зери зин, зин ба зери шикам.
Чунон шўрише сахт шуд пойдор,
Ки гўйи қиёмат шуда ошкор.

Муҳаммадқозими Марвӣ. Оламори Нодирӣ. Ба тасхех, муқаддима ва тавзеҳоти доктор Муҳаммад Аминӣ Риёҳӣ. Ҷилди 2. Техрон, 1364, саҳ. 791–792.

Санаҳои муҳим:

- 1737 – фатҳи шаҳри Деҳлӣ ва ба сӯи Қаршӣ ҳаракат кардани Нодиршоҳ
1740 – лашкаркашии Нодиршоҳ ба Бухоро ва Хоразм
1743 – вафоти Муҳаммадҳақимбӣ
1747 – Муҳаммадраҳимхонро ба Эрон даъват намудани Нодиршоҳ
1753 – ба охир расидани ҳукмронии сулолаи Ҷониён (Аштархониён) дар Бухоро

Савол ва супориш:

1. Дар бораи дар Эрон ба сари ҳокимият омадани Нодиршоҳ маълумот диҳед. 2) Нодиршоҳ барои пурзӯр намудани давлат дар назди худ кадом вазифаҳои аввалиндараҷаро гузошт? 3) Дар бораи лашкаркашии Ризоқулихон ба Бухоро маълумот диҳед. 4) Дар бораи муқовимати лашкари бухориён ба лашкари Ризоқулихон чӣ медонед? 5) Ҳучуми навбатии эронӣро ба Бухоро бо сардории Нодиршоҳ баён намоед. 6) Чаро ҳокими Қаршӣ Муҳаммадҳақимбӣ омодагии худро барои итоат намудан ба Нодиршоҳ изҳор намуд? 7) Воқеаҳои ба Нодиршоҳ таслим шудани Абулфайзхонро шарҳ диҳед. 8) Дар бораи лашкаркашии Нодиршоҳ ба Хоразм нақл кунед. 9) Сукути сулолаи Ҷониён (Аштархониён)-ро шарҳ диҳед.

МАВЗЎИ XI

ВАЗЪИ ИҚТИМОИЮ ИҚТИСОДИ ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§ 31. БА ИХТИЁРИ ЗАМИНДОРНИ КАЛОН ГУЗАШТАНИ ҚИСМИ ЗИЁДИ ЗАМИН. САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИ

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII ҳукуқи атоликҳо ва кудрату ихтиёри ашрофи баъзе тоифаҳо назар ба асри XVI хеле афзуд. Идораи давлат комилан ба дасти онҳо гузашта, аксаран мансабҳои калони давлатиро ишғол менамуданд. Дар нимаи аввали асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна, алалхусус, дар вилоятҳои марказии он иқтисод рӯ ба таназзул ниҳод. Кишоварзӣ дучори бухрон гардид. Ба мардум нон намерасид, вале даромади солонаи заминдорон сол ба сол меафзуд.

Дар натиҷаи зулму истисмор ва ситонидани хироч ва молиёти аз ҳад зиёд деҳқонро ба фақирӣ ва қашшоқӣ гирифтӣ кард. Ҳукумат аз тарси сар задани норозигҳои мардум дигар ба зиёд кардан ва ё чорӣ кардани андозӣ нав чурбат намекард.

Замин дар дасти заминдорони калон буд. Яке аз чунин заминдори сарватманд ҳокими Самарқанд – Ялангтушбий буд. Ӯ заминҳои беҳаду канори киштбобро дар вилояти Самарқанд ба даст оварда буд. Даромади зиёде, ки аз замин мегирифт, ба ӯ имкон дод лашкаре чамъ овада ба ишғоли мулкҳои дигар машғул шавад. Дар натиҷа сарвати ӯ боз ҳам бештар гардид. Пули коғазии нақдӣ ӯ бо сиккаҳои хазинаи давлатӣ баробар арзиш дошт. Ин маблағҳои хангуфт ба ӯ имкон меод, ки дар Самарқанд иншооти меъмории бошукӯхе, мисли мадрасаҳои Шердор ва Тиллоқорӣ созад. Илова бар ин, вай аз пардохти давлатии даромади солона озод буд.

Заминдори калони дигари ин давр Аллоҳбердибӣ парвоначӣ аз қабилаи минг ва писари ӯ Аллоҳёрбӣ буданд, ки заминҳои онҳо бо роҳи хариду фурӯш аз мардуми муфлисшуда ба даст омада буданд. Аллоҳбердибӣ замоне, ки ҳокими Самарқанд буд, бо Убайдуллоҳон ҳамеша дар муҳолифат қарор дошт. Заминҳои Аллоҳбердибӣ ва Аллоҳёрбӣ хеле зиёд буданд. Дар васиятномаи Аллоҳёрбӣ ба писарони худ 25 заминҳои милкӣ номбар мешаванд, ки аз онҳо қисмеро ба мерос гирифта, қисмеро бошад, ӯ ба пули тилло харида буд.

Бо мақсади дар як ҷой мутамарказ намудани заминҳои худ ӯ заминҳои дар деҳаи Ҳасанҳоҷаи Бухоро доштаашро ба заминҳои тумани Шавдори Самарқанд иваз намуд, ки арзиши он 30000 танга таъйин шуда буд.

Микдори зиёди заминҳо дар ин давра дар дасти рӯхониён, махсусан, шайхони Қўйборӣ буданд. Яке аз намояндагони шайхони Қўйборӣ Хоҷа Точиддин буд, ки бо ҳар роҳ заминҳои авлодии худро меафзуд. Аз сарҳади Туркистон то марзи дурдасти Хуросон деҳ, кӯҳ, даште набуд, ки дар он ҷо ин шайхҳо замин надошта бошанд.

Дарбори шайхони Қўйборӣ ба дарбори давлатӣ шабоҳат дошт. Сарвари хочагии онҳо девони вакил номида мешуд. Вакил ба корҳои молиявии мулки онҳо машғул буд. Мансабдорони дигар–саркору дафтардор дар ихтиёри худ якҷанд муншӣ доштанд. Дар дафтархонаи онҳо ба ғайр аз 40 нафар муншӣ, 72 каси дигар доимо ба ҷамъ кардани андози замин машғул буданд. Ғайр аз инҳо, дигар вазифадорон низ фаъолият мекарданд. Масалан, нигоҳубини аспони шайхони Қўйборӣ ба ихтиёри мирохурҳо буд.

Хоҷа Точиддин ҳазор қитъа замини кишт, 50 чорбоғ дар худуди Бухоро, Балх, Самарқанд, Тошқанд, Андиҷон, Ҳисор ва ҷойҳои дигар дошт. Ба ғайр аз ин, ӯ соҳиби сарой, хавлӣ, хаммом, бозорҳои болопӯшида ва осиеб буд. Ӯ шахсан худаш мулкҳои зиёди наверо обод кардааст, ки яке аз калонтарини онҳо деҳаи Ҳасанобод дар ноҳияи Бухоро буд. Он ҳамасола то 1000 ман ғалла даромад меовард. Мулкҳои бародари Точиддин Абдурраҳимхоҷа иборат аз 600 қитъаи замини қорам ва 44 ҷаҳорбоғ буд. Бародари дигари Точиддин – Хоҷа 500 қитъа замини милкӣ дошт.

Дар худуди Ҳисор ҳазор нафар мардикорон бо амри шайхони Қўйборӣ қор карда, чорбоғ ва гулбоғ бино карда, заминҳоро обшор гардониданд. Барои обёрӣ кардани замини қорами онҳо дар водии Ҳисор даҳ ҳазор мардикор истифода шуда аст. Ба заминдорон қорво ва олоти қорӣ тааллуқ доштанд. Дар заминҳои заминдорон қоряккорон низ қор мекарданд.

Дар худуди Ӯротеппа калонтарин заминдори асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII Хоҷа Мӯсо (вафот 1731) ном шахсе буд. Замини қорам ва оби Хоҷа Мӯсо дар худуди якҷанд деҳаҳои Ӯротеппа ва кӯхистони Масҷоҳ ҷойгир буданд. Хоҷа Мӯсо дар дарбори Бухоро соҳиби обрӯю эътибор буд. Аз ин мавқеъ истифода намуда, ӯ дар назди ҳокимони Ӯротеппа имтиёзҳои хосро доро буд. Масалан, ӯ аз замин андоз намедод. Ӯ ҳатто ба қорҳои идоракунии мулки Ӯротеппа даҳолат мекард.

Истихроҷ ва қорқарди сарватҳои зеризаминӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар хонии Бухоро бештар ба истихроҷи тилло шугъл меоварзиданд.

Дар болооби Чирчиқ истихроҷи тилло идома дошт. Дар болооби дарёи Сир, аз ҷумла дар маҳаллаҳои маскунии Кулолбош, Чош ва Қазноқ бо роҳи шустани рег тилло истихроҷ мешуд.

Тилло инчунин аз кӯҳҳои назди шаҳри Туркистон, аз ноҳияҳои Помир, аз болооби дарёи Зарафшон ва Қизилсу ба даст меомад.

Дар Самарқанд, Бухоро, Балх ва вилояти Хатлон истихроҷи маъданҳои тилло, нуқра, кварц, мис, сурб, оҳан ва ғайра ба роҳ монда шуда буд. Дар Бадахшон ва вилоятҳои дигари наздизоҳили ба ҷуз аз тилло боз сангҳои гаронбаҳо низ истихроҷ мешуданд. Дар ноҳияҳои назди дарёи Сир ва болооби Зарафшон селитра истеҳсол мегардид.

Истихроҷи маъданҳои зеризаминӣ дар хони Бухоро бо усули ибтидоии он амалӣ мешуд. Масалан, барои истихроҷи нуқра маъданро дар деғҳо мешӯнданд, ё ин ки барои ҳосил намудани ҷӯян ва оҳан маъданро дар кӯраҳои хурд мешӯнданд.

Сарчашма:

Васиқаи Ялангтушбий аз соли 1606 дар бораи харидани замин дар мавзеи Яримтуғи Самарқанд: «Аммо баъд, ин зикр аст нотик (гӯянда) дар баёни он, ки дар таърих 14 шаҳри шаввол... санаи 1014 (12 феврали соли 1606) буд, ки иқрори ... кифояти осори мехтар (қорманди соҳаи молия) Қовло ибни Абдуллоҳ, ки дар ин муомила аз қибали (аз тарафи) ҷаноби... Ойбегим, духтари ҳазрати Хоча Хошими Аҳрорӣ вақил буд, ... бар он ҷумла ки ба вақолати мазкура фӯрӯхта ба... амир Ялангтуш Баҳодур Олчин ибни ҷаноби амири қабир Бойхочабий ҳамагӣ ва тамоми арозии (заминҳои) милки холиси қобилаи зироат ва солиҳаи ҳароиси (барои зироатқорӣ ва киштукор истифода мешудагӣ) ин муаккалаи мазкураро (замини ба Ойбегим тааллуқдоштаро), ки воқеъ аст дар мавзеи Яримтуғ аз тумани Офаринқанти балдаи маҳфузаи Самарқанд маҳдуд аст ба ҳудуди арбаа майна (ҳудуди аз чор тараф муайяншуда), ки ғарбан пайваст аст баъзе ба ҳарими (ҳудуди мамнӯи) ҷӯи Девона ва баъзе ба (теппаи) Қаротеппа, шимолан баъзе ба кӯли Шайдор пайваста аст, баъзе ба Тош Марзак ва баъзе ба замини Қаротеппа ва шарқан пайвата аст баъзе ба Тош Ёзбек Ушлӣ ва баъзе ба Тош Қаротеппаи мазкур ва баъзе ба замини мулки Худойкули муҳрдор ибни Абдуллоҳ ... дар қулли ҳудуд аломоти зоҳира (дар ҳамаи ҳудуд аломатҳо равшан) вучуд доранд.

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на земель XVII-XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. Ташкент, 1954, сах. 3-4.

Амри Ялангтушбий атолиқ дар бораи тасдиқи ҳуқуқи меросии Хочабобо: «Ҳуққом (ҳокимон), арбоб ва аъмоли (мансабдорони) вилояти Ёротеппа бидонанд, ки ҷун сеуним оби милк қабл аз ин ба мучибӣ (мувофиқи) ҳукми ҳумоюн (муборак) суюрғоли мулло Хочаарбоб муқаррар шуда буда, ҳоло ба валади он – Хочабобо таалуқ ёфта ва нишони ҳумоюн – Абдуллоҳхонро дар даст дорад. Бояд, ки ба ҳамон дастур амал намуда, оби мазкурро муқаррар (таъйинкардашуда) ва мусаллами (муайяншудаи) ӯ доништа, ба иллати мол ва ҷихот ва ихроҷот (хароҷот) музоҳим (заҳматрасон) нашаванд. Ҳарсола нишони

мучаддад (нав) талаб надоранд ва хилофи ҳукм накунад. Дар уҳда дониста амал намоянд. Шаҳри (моҳи) муҳаррам, 1052 (март-апрели 1642).

А.Мухторов. Материалы по истории Ура-гюбе. М., 1963, сах. 15.

Ҳукмномаи Имомқулихон дар бораи аз андоз озод намудани заминҳои Ялангтушбий, ки аз гирду атрофи Самарқанд харидорӣ намудааст: «Бародарони комвор (саодатманд) ва фарзандони саодатёр ва умарои зулиқтидор (бойқтидор) ва вузарои кифоятосор ва аёну арбоб ва калонтарони вилояти Самарқанд. Бидонед, ки дар ин вило ба арзи ҳумоюн (муборақ) расид, ки аморатпаноҳ умдагулумаро (тақягоҳи амирон) Ялангтушбий дар ғумоноти вилояти мазкур амлоки зархарид дошта, ки мувофиқи шарият ду ҳиссаро ба подшоҳӣ гузошта, як ҳиссаро милки ҳолис сохта ва хутут ва чаки шаръӣ (ҳуччатҳои қонунӣ) ба даст дорад. Бинобар он, мо низ амлоки мазкурро... иноят фармудем (лутфу марҳамат кардем) мебояд, ки амлоки мазкурро милки ҳолиси ӯ дониста, ҳеч офарида музоҳим нашавад (ташвиш надихад) чиҳати молу чиҳот (хироч) ва ихроҷот (хароҷот) ва аворизот (андозҳо) ва соири тақлифот (маҷбуриятҳои дигар) мутаарриз нагарданд (домангир нашаванд)».

Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на земель XVII-XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. Ташкент, 1954, сах. 8-9.

Ҳукмномаи Убайдуллоҳхон дар бораи аз андоз озод кардани заминҳои Ўзбекхоча: «Ҳуққом (ҳокимон) ва уммол (андозситонони ваколатдор) ва арбоб (ҳўчаинҳо) ва кадхудоён (арбобони деҳ) ва элиқоқосиён (панҷоҳбошиён) ва даҳбошиёни Пойируди Бухоро ва кадхудоёни деҳаи Шоҳмуҳаммад бидонед, ки аз қадимулайём мавозеи (баробари) 46 таноб замин аз қарияи Работак милки сулс (сеяк) ва сулсон (аз се ду) шуда, ба мучиби чаки шаръӣ (ҳуччатҳои қонунӣ) ба дуогўйи зоти анвар Мулло Мир Шафъ тааллуқдошта алҳол фавт ёфта, арозии мазкур ба тариқи ирс (мерос) ба дуогўйи зоти анвари мо Ўзбекхоча валади ӯ мутааллиқ шуда, алвақт (ҳоло) мутасарриф шуда будааст (ба ихтиёри ӯ гузашта будааст), ки дар ин муддат аз тамоми тақлифот (андозҳо) суй омада (озод буда), ба ҳеч вачх миналвучух (ҳеч гоҳ) дирам ва диноре надода будааст. Ҳуққ фармудем, ки арозии (заминҳои) мазкурро ба дастури қадим суй ва маврусӣ (меросӣ) ва милки ҳолиси ӯ дониста, баъдалявм (пас аз ин) аз вачхи (аз чиҳати) танобона ва аворизот (андозҳо) ва соири тақлифот (маҷбуриятҳои дигар) ва ҳаволот (супоришҳо) дирам ва диноре талаб накунад. Чунончи як мардиқуроғии (ченаки замини обёришуда) замини мазкур маоф шудааст (аз андоз озод шудааст). Ба қарохат (хатти сиёҳ) чизе ҳавола насозанд (дохил накунад) ва вачхи (ба мисли) ҳашар ва бегор (навӣ маҷбурияти меҳнатӣ) ва мардикор (навӣ маҷбурият) ва чуфти гов (навӣ андоз) ва гайра ба қорандағони ӯ озор надиханд. Элчиён (ғалабонон) баъдалявм (пас аз ин) фуруд наёянд (дар ин замин қарор нагиранд). Бар ин мучиб муқарраршумурда аз фармуда во нагузоранд, ҳарсола ҳуққи қадид талаб нанамоянд».

Докумены к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на землю XVII-XIX вв. Подбор документов, перевод, введение и примечания О.Д. Чехович. Ташкент, 1954, сах. 98-99.

Санаҳои муҳим:

1731 – вафоти заминдори калони Ҷротешпа Хоҷа Мӯсо

Савол ва супориш:

1) Заминдорони калони он даврро номбар карда, дар бораи моликияти онҳо маълумот диҳед. 2) Дар бораи заминҳои шайхони Ҷӯйборӣ чӣ медонед? 3) Дар бораи моликияти заминдори калони Ҷротешпа Хоҷа Мӯсо нақл кунед. 4) Тилло дар ин давра бештар дар кадом минтақаҳои хонии Бухоро истихроҷ мешуд? 5) Селитраро дар қучо истиҳсол мекарданд? 6) Нуқра ва ҷӯяну оҳан чӣ гуна истихроҷ мешуд?

§ 32. КАСБУ ҲУНАР ВА ТИҶОРАТ

Касбу ҳунар. Дар давлати Ҷониён (Аштархониён) шароит барои тараққиёти касбу ҳунар номусоид буд, вале касибон ҳунари худро фаромӯш намекарданд. Шоҳиди замон, шоири ширинкалом Сайидои Насафӣ танҳо дар Бухоро дусад навъи ҳунарро ном бурдааст. Касибону ҳунармандон, ки маҳсули дасти онҳо ба хориҷ содир мешуд, як дараҷа ваъи бехтаре доштанд. Содироти мол дар ҷунин шароити саҳт ба пешрафти истиҳсолот мусоидат мекард.

Касибон матоъҳои ҳархеларо бештар дар хонаҳои он истиҳсол мекарданд. Ҳунари бофандагӣ ривочу раванқ ёфта, матоъҳои пахтагӣ бештар талабот доштанд ва онҳоро ба бозорҳои хориҷ аз кишвар мебароварданд. Харидорони ҷунин матоъҳо бештар қабилаҳои бодиянишин ва давлати Русия буданд. Бинобар он муносибатҳои тиҷоратӣ бо Русия вусъат меёфт.

Дар шаҳрҳои Бухоро навъҳои гуногуни матоъҳои абрешимӣ ва нимаабрешимӣ, матоъҳои пахтагӣ, ба монанди суфи хом, матоъҳои нақшдор, дастархонҳо, миёнбандҳо ва маҳсулоти дигар бо усули дастӣ коркард мешуданд.

Дар Балх ва шаҳрҳои дигари он қарбос, алоча, баҳмали рангҳои гуногун, қолинҳои ранга ва абрешимӣ ва амсоли онҳо истиҳсол мешуданд.

Аз касбу ҳунариҳои дигар коркарди ҷарм рушд ёфта буд, ки дар ҷараёни он ҷарми дорои сифати баланд тавлид мешуд. Ҳамин тариқ, дар Балх коркарди пӯстҳои қундуз ва паланг, дар Файзобод-пойтахти Бадахшон кафш ва ниммӯзаҳо барои бозори дохилӣ ва содирот истиҳсол мекардид.

Мисли асрҳои гузашта соҳтани афзорҳо аз оҳан ва мис афзалият пайдо кард. Устоҳо аз сӯзан сар карда, то югу сипор ва

афзорҳои рӯзгор истехсол мекарданд. Чун пештара устоҳои сохибхунари силоҳсоз аслиҳои гуногун–камон, найза, шамшер, корд, ханҷар, ҷавшан, зирех, сипар, тоскулоҳҳои бо сангҳои гаронбаҳо ва нақшу нигори бо тилло ва нуқра ороёфта месохтанд. Дар шаҳрҳои марказӣ, махсусан дар Бухоро, истехсоли тиру тӯп ва борут ба роҳ монда шуд. Истехсоли маҳсулоти филизӣ бо сабаби кам будани истихроҷи оҳан дар Осиёи Миёна нисбатан маҳдуд буд. Хукумати подшоҳии рус ба ин сарзамин овардани мис, оҳан ва пӯлодро манъ кард. Микдори ночизи филизот дар вилоятҳои Бухоро ва Самарқанд истехсол мешуд. Аз филизот зарфҳои навъҳои гуногуни биринҷӣ ва мис, ба мисли кӯзаҳо, ҷомҳо ва ғайра истехсол мешуданд, ки намои берунаи онҳо бо нақшу нигор ва гуногуншаклии худ фарқ мекард. Ин зарфҳо аксаран бо катибаҳо ба забони арабӣ ва форсӣ оро дода мешуданд.

Дар Файзобод (пойтахти Бадахшон) хунармандони маҳаллӣ аз филизот зарф ва шамъдонҳои нақшдор месохтанд, ки онҳо ба бозорҳо бароварда мешуданд.

Дар вилоятҳо мутахассисоне буданд, ки ба коркарди санги мармар ва гач шугл доштанд.

Хунармандони маҳаллӣ бо сохтани ашӯи сафолӣ машғул мешуданд, ки намунаҳои онҳо то рӯзҳои мо расидаанд. Зарфҳои нақшдори зебои сирдор низ истехсол мешуданд.

Дар Самарқанд ва Бухоро истехсоли қоғази баландсифат ба роҳ монда шуда буд.

Истехсоли навъҳои гуногуни сангҳои қиматбаҳо ва нимақиматбаҳо бештар дар Бадахшон мушоҳида мешуд. Лаъли Бадахшон дар аксари мамлакатҳо маъруф буд.

Хунари дастӣ, ба мисли кошинкорӣ ва кандакорӣ дар гач ва ҷӯб дар сатҳи баланд қарор дошт.

Қасбу хунар ва тичорат мисли замони пешин аслан дар дасти аҳолии муқими шаҳрҳо буд.

Нисбатан рушд ёфтани хунармандию косибӣ ба густариши савдои дохилӣ ва хориҷӣ сабаб шуд.

Муомилоти пулӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII вазъи умумии сиёсии ҳукумат дар мавриди сикказанӣ ва гардиши тангаҳо ба тараққиёти хунармандӣ ва тичорат мусоидат намекард. Дар ин давра беқурбшавии бошиддати тангаҳои нуқрагӣ ба ҷанм мерасид. Тангаҳо аслан аз хӯлаи нуқра ва мис сикка зада мешуд, ки микдори мис ҳарчи бештар дар он зиёд мешуд. Ҳангоми паст кардани маҳаки тангаҳо хазина доимо фоида ба даст меовард. Аҳоли бошад, ҳарчи бештар дучори зарар гардида, бар зидди беқурбшавии тангаҳо мубориза мебуд. Дар чунин маврид манфиати тамоми табақаҳои ҷомеа тақрибан ба ҳам меоманд.

Дар мубориза барои қурби тангаҳо мардум баъзан ғолиб меомад, ки дар натиҷаи он ҳукумат маҳаки тангаҳоро

муваққатан баланд мекард, вале дар охири чоряки асри XVII тангаҳои баландмаҳак сикка зада намешуданд. Дар соли 1708 Убайдуллоҳхон ислоҳоти пулӣ гузаронида, миқдори нуқра дар тангаҳо 9% пойин овард, ки ин боиси норозигии аҳоли гардид. Ҳукумат бо чунин роҳ аз амалиёти танга ғоида ба даст меоварад. Бори аз ин ҳам гарантар барои аҳоли ҳилаву найрангҳо дар муомилаи тангаҳо буд. Дар асри XVII тамоми тангаҳои нуқра дар хонии Бухоро ба «куҳна» ва «нав» тақсим мешуданд. Ҳар лаҳза ҳукумат метавонист «тангаҳои нав»-ро «куҳна» эълон кунад. Қобилияти харидории тангаҳои «куҳна» дар бозор ба таври кулӣ аз маҳаки он вобаста буд. Масалан, тангаҳое, ки дар он 60 % нуқра мавҷуд буд, дар ҳолати «нав» буданашон бо қурби маҷбури гардиш менамуданд ва онҳо тангаҳои баландқурб ба шумор мерафтанд. Чун онҳоро «куҳна» эълон менамуданд, пас 40% қобилияти харидории худро гум мекарданд, яъне аҳоли ҳамон замон 40% зарар меид. Дар тӯли асри XVII меъёри истисмор бо амалиёти танга хеле афзуд, ки ин ба муфлисшавии бештари хунармандон ва тоҷирон оварда расонд.

Ҳамин тариқ, дар ин давра сарфи назар аз шароити номусоид хунармандӣ дар хонии Бухоро хомӯш намешуд ва оҳиста-оҳиста қувват мегирифт, ки ин ба рушди тижорати дохилӣ ва хориҷӣ мусоидат менамуд.

Тижорати дохилӣ. Ҳарчанд мамлакат ба вазъияти мураккаб дучор шуда бошад ҳам, дар шаҳру ноҳияҳо тижорат дар бозорҳо амал мекард. Дар бисёр ҳолатҳо бозорҳо марказонида шуда буданд. Бозорҳо дар тамоми шаҳрҳо вучуд доштанд. Аҳолии шаҳру деҳот, дукондорони хурд, кишоварзон, хунармандон ва ашроф ба тижорат машғул мешуданд. Дар байни вилоятҳо ва шаҳрҳои мамлакат савдо доимо амал мекард.

Дар қаламрави Бухоро шумораи хеле зиёди бозорҳои марказонидашуда, растаҳои тижоратӣ, коргоҳҳои хунармандӣ ва дуконҳои тижоратӣ мавҷуд буданд. Ҳар як касбу хунар дар ин ҷо бозори махсуси худро дошт. Дар бозорҳои Бухоро молу ашёи дар шаҳрҳои дигар истехсолшудаи хунармандонро пайдо кардан мумкин буд. Ба бозорҳои ин ҷо на танҳо маҳсулоти кишоварзӣ ва баъзе навҳои маҳсулоти хунармандӣ аз деҳаҳои гирду атроф оварда мешуданд, балки ба Бухоро маҳсулот ва маснуоти дар шаҳрҳои дигари Осиёи Миёна сохташуда низ ворид мегашт. Дар байни онҳо ҷойи махсусро амволу ашёи хунармандони Самарқанд ишғол менамуд.

Дар бозорҳои Балх, дар баробари ашёи дигар фуруши молҳои аз ҷониби хунармандони маҳаллӣ сохташуда ва истехсолшуда, ба мисли афзори асп, қарбос, матоҳҳои гуногуни абрешмӣ ва ғайра ба савдо бароварда мешуданд.

Дар ин давра байни Бухоро ва Хева робитаҳои наздики тичоратӣ барқарор буд. Точирони хевагӣ бо молу ашӯи худ зуд-зуд ба шаҳрҳои хонии Бухоро мерафтанд. Молу ашӯи маъруфи хевагиҳо матоъҳои абрешимӣ ва катонӣ пахтагӣ буданд. Бухориҳо дар навбати худ бо молу амволи худ ба Хева аз тариқи дарё бо заврақҳои на он қадар калони аз тахтапораҳо сохташуда меоманд.

Тошканд дар нимаи дуоми асри XVIII, ки ба ҳайати хонии Бухоро дохил намешуд, бо тамоми шаҳрҳои муҳимтарини Осиёи Миёна: Бухоро, Самарқанд, Кӯлоб, Балх, Шаҳрисабз ва ғайра робитаи тичоратӣ дошт. Бехтарин тилло дар бозори Бухоро сиккаҳои тошкандӣ буданд. Аз Самарқанд ба Тошканд сурб мебурданд ва онро бо нархи арзон мефурухтанд. Точирони бухороӣ молу амволи зиёдеро, ки аз Русия, Хитой, Эрон ва Ҳиндустон ворид мешуданд, ба Тошканд мебурданд.

Тичорати хоричӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII хонии Бухоро бо Русия, Ҳиндустон, Хитой ва дигар кишварҳо робитаи тичоратӣ дошт. Мувофиқи шаҳодати сайёҳи англис Љенкинсон, ки дар ин давра ба Бухоро сафар карда буд, ҳар сол дар Бухоро чамъомади тоҷирон, ки бо корвонҳо аз Ҳиндустон, Русия, Хитой ва кишварҳои дигар ба ин ҷо меоманд, баргузор мегардид.

Дар ин лавра муносибатҳои тичоратии хонии Бухоро бо Ҳиндустон хеле авҷ гирифт. Баъд аз ҳамроҳшавии Астрахан ба Русия (1566) он ба яке аз марказҳои тичоратии империяи Русия мубаддал гашт, ки ба тичорати Русияро бо Осиёи Миёна ва дигар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла бо Ҳиндустон вусъат бахшид. Осиёи Миёна ҳамчун пайвандгари тичорати Русия ва Ҳинд ба ҳисоб мерафт. Ин дар навбати худ ба вусъатёбии гардиши мол байни хонии Бухоро ва Ҳиндустон таъсири судманд мерасонид. Ҳамаи ин ба рушди минбаъдаи воридшавии даромадҳо ба ҳазинаи давлат мусоидат мекард.

Дар Бухоро якҷанд маҳаллаҳои буданд, ки дар онҳо тоҷирони ҳиндӣ зиндагӣ мекарданд. Точирони бухороӣ ба балхӣ низ барои тичорат ба Ҳиндустон мерафтанд.

Дар ин давра аз шаҳрҳои хонии Бухоро ба Ҳиндустон аспҳо, шугурҳо, сағҳои тозӣ, парандагони шикорӣ, абрешим, чарми хом, лаълҳои андозаашон гуногун, зарфҳои булӯрин, меваҳои хушк ва ғайра мебурданд. Дар байни ин молҳо аз ҳама ба асп талабот зиёд буд ва Ҳиндустон ба ҳисоби миёна ҳар сол беш аз 25 ҳазор сар асп мехарид.

Аз Ҳиндустон ба хонии Бухоро асосан матоъҳои ҳиндӣ, ба мисли чомавор, амволи нақшину гулдор, шол, ҳарир, пироханҳои зардӯзӣ, шероза, доқа, ресмон, атриёт, ханҷарҳо, шамшер бо сипар ва анвои дигари аслиха, дурдонаҳо, сангҳои

гаронбаҳо, ашъи мухталифи тиллоӣ ва нукрагӣ ва амволи дигар ворид мегаштанд.

Тичорат бо Хитой низ амал мекард. Аз Чин аксаран матоъҳои абрешимӣ ва катонӣ, зарфҳои булӯрин, тамоку, чой, доруворӣ ва амволи дигар оварда мешуданд, ки миқдори зиёди онҳо барои фурӯш ба давлати Русия интиқол меёфт.

Дар тичорати хориҷӣ мубодилаи мол бо кӯчиён низ ҷойи муайяни худро дошт. Тоҷирони маҳаллӣ ба онҳо маҳсулоти ҳунармандони шаҳриро дастрас мекарданд ва аз онҳо асосан чорво ва маҳсулоти ҷармӣ мегирифтанд.

Дар ин давра робитаҳои тичоратӣ байни хони Бухоро ва Русия хеле вусъат ёфта буд. Ба рушди робитаҳои тичоратии байни ин давлатҳо, пеш аз ҳама шохони рус манфиатдор буданд ва барои беҳбудии ин кор ба тоҷирон имтиёзҳо меоданд.

Молу амвол асосан бо роҳҳои корвонгузар ба воситаи шутурҳо оварда мешуданд, ки ин ба талаботи ҳар ду ҷониб ҷавобгӯ набуд. Барои таъмини тичорати мусоид ва зиёдшавии гардиши амвол ҳукумати Русия дар баҳри Хитой барои дарёгардӣ киштиҳои калони бодбондорро нигоҳ медошт. Онҳо дар як сол ду маротиба (баҳор ва тирамоҳ) байни Астрахан ва қароргоҳи Қаригон барои тичорат бо Хева ва Бухоро ҳаракат менамуданд.

Дар соли 1681 дар Астрахан меҳмонхонаҳо бунёд шуданд ва дар ҳавлии онҳо барои тоҷирони мусофир дуконҳо, таҳхонаҳо ва растаҳо сохтанд. Тоҷирони бухорӣ, ба ғайр аз Астрахан дар Тоболск низ тичорат қарда, Сибирро бо ашъи ҳунарҳои дастӣ таъмин менамуданд. Дар ин давра роҳҳои тичоратӣ ба Волга ва Сибир низ кушода шуд. Сибир, Тоболск, Тара ва Оренбург ба марказҳои калони тичоратӣ тадил ёфтанд.

Дар асри XVII аз Осиёи Миёна ба Русия асосан, ғайр аз шохроҳи Сибир, се роҳи дигар мавҷуд буд, ки бо онҳо тоҷирони бухорӣ тичорати худро амалӣ менамуданд. Яке аз ин роҳҳо аз Бухоро ба Урганҷ ба воситаи дарёи Эмбу ва Яик ба соҳили баҳри Арал то Астрахан мегузашт. Паймудани ин масофа тақрибан 10 рӯзро дар бар мегирифт. Роҳи дигар аз Урганҷ ба шимолу ғарб ба Манқишлоқ, ба бандари Қарағанда мерафт. Аз бандари Қарағанда тоҷирони бухорӣ аз баҳри Хазар гузашта, ба Астрахан мерафтанд. Аз бандари Қарағанда то Астрахан тоҷирон вобаста аз вазъи обу ҳаво бо киштиҳои бодбондори давлатӣ дар давоми 7 – 8 рӯз шино менамуданд. Сеяки роҳе, ки аз Осиёи Миёна ба Русия мерафт, аз тариқи Машҳад, Астаробод, Ашроф, Рашт, Толиш, Боку, Дарбанд, Буйнашӣ ва Таркӣ буд. Ин роҳ аз Бухоро то Машҳад 4 ҳафтаро дар бар мегирифт, аз Машҳад то Астрахан 10 ҳафта. Аз ин роҳ тоҷирон дар мавридҳои истисноӣ истифода менамуданд.

Номгӯи молҳои аз тарафи тоҷирони ҳар ду ҷониб овардашуда гуногун буданд. Аз Русия ба шаҳрҳои хонии Бухоро аксаран чарм ва мӯйина, асбобу афзори мухталифаи асп ва фойтун, инчунин, моҳутҳои аврупоӣ, муҳраи реза, оинаҳои гуногун, маснуоти ҷавохиротӣ ва чарчинворӣ, гӯшворҳо, сӯзан, коғаз, абрешим ва амволи дигар ворид мешуд.

Аз Бухоро ба Русия маҳсулоти бофандагӣ, матоъҳои абрешимӣ ва пахтагӣ мебуданд, ки дар он ҷо ба ин молҳо талаботи зиёд буд.

Дар бозорҳои Русия молҳои зиёди осеъимиёнагӣ чун чарм, камонҳои бухорӣ, баъзе мӯйинаҳо, қолинҳо, коғазҳои пахтагӣ, меваҳои хушк ва амсоли онҳо хеле фаровон буданд.

Дар нимаи аввали асри XVIII вазъи робитаҳои тиҷоратии Бухоро бо Русия боз ҳам беҳтар гардид, ки он ба наздикшавии ҳар ду кишвар дар соҳаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ мусоидат менамуд.

Аксар ҳокиму хонҳои мамлакатҳои номбурда барои ривочу раванқи савдои берунӣ чораҳо меандешиданд. Дар роҳҳои қорвонгузар ҷоҳҳои об қанда, қорвонсаройҳо бино намуда, аз молҳои тиҷоратӣ бочро қам мекарданд. Тоҷирони бухорӣ аксаран амволи хориҷиро яқлуҳт қарз мегирифтанд ва пас аз фуруши он тавассути нуқра ҳисобу қитоб менамуданд. Ғайр аз он, тибқи шарият, моли харидоришударо метавонистанд дар давоми се сол барқароронанд. Ин амал барои тоҷирони хориҷӣ норухати зиёде пеш меовард. Убайдуллоҳон барои зиёдшавии воридоти амволи хориҷӣ ин дастури шариятро беэтибор эълон кард.

Баробари ривочи муносибатҳои тиҷоратӣ робитаҳои дипломатӣ низ рушд меёфт. Баъзан тоҷирон вазифаи дипломатиро ба уҳда доштанд ва супориши ҳокимони худро иҷро менамуданд.

Сарчашма:

Маълумоти Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ дар бораи ислоҳоти пулии Убайдуллоҳон дар соли 1708: Вазъияте, ки соли 1120 (1708) дар Бухоро барои ба мубодила баровардани пулҳо ба амал омад, чунин буд: бо сарнавишти тақдир дар ҳазинаи ҳокимони баландмартабаи Бухоро пули нақд қоҳиш ёфт. Илова бар он, сарфи ҷаноби олий Убайдуллоҳон ба қорҳои давлатӣ зиёд гардид. Замина барои ин чунин ташаккул ёфта буд: масъулони соҳаи молияи дарбор аз шахсони давлатманд ва тоҷирон барои сарфи заруратҳои гуногуни ҳазина пули зиёд қарз гирифта буданд ва маблағи девон барои рӯйпӯш намудани ин миқдор қарзҳо намерасид. Илова бар он, сарфи ҷаноби олий рӯз аз рӯз зиёд мегардид.

Дар чунин вазъият шахси фитнаангез ва фиребгар меҳтар Хоча Шафъ ба сардори ҳазинаи давлатӣ Хоча Болтуи сарой, ки ҷаноби олий ба суҳанҳои ӯ эътимод дошт, чунин маслиҳат пешниҳод намуд: Маблағе, ки дар давлат қамъоварӣ мешавад, ба сарфи ҳазрати

чахонкушой, барои таъмини маоши ҳарбиён ва масъулони давлатӣ, барои қабул ва ирсоли сафирон камӣ мекунад. Роҳҳои ба қарз таъмин кардани ин сарфиёт низ хеле танг гаштааст. Агар микдори андозҳо ба аҳолии боз ҳам зиёд карда шавад, дили онҳо аз ҳокимияти оли хунук шуда, вилоят ва шахрҳо қашшоқ мегарданд. Агар зарурате барои ноҳост чамъ намудани лашкар ва бо таҷҳизоти лозимӣ таъмин намудани онҳо пайдо шавад, тамоми амр ва тадбирҳо барои амалӣ гаштани ин кор беҳуда мегардад. Ба фикри ман барои ҳалли ин масъала бояд маҳаки тангаҳоро тағйир дода, арзиши онҳоро паст намоем. Агар ин кор амалӣ гардад, роҳи тичорат васеъ мешавад, ба хазина пули зиёд ворид мегардад ва касе аз ин зарар намебинад.

Ҳамин тариқ, Хоҷа Болту ба суханони Хоҷа Шафеъ бовар карда, лоиҳаи ин амалро ба хон пешниҳод намуд. Хон амр дод, ки корро тавре амалӣ намоянд, ки он ба манфиати давлат ва аҳолии мусоидат намояд. Хоҷа Болту ба хон дар бораи чӣ гуна ба давлат омадани даромадро бо чузъиёташ фаҳмонд, вале ӯ намедонист, ки ин меҳтари маймун (яъне Хоҷа Шафеъ) чӣ тавр чаноби олиро ба кори хеле ҳам бад гирифторменамояд.

Ҳамин тариқ, дар сиккаи тангаҳо тағйирот ворид карда шуд. Аз ҳар як тангаи куҳнаи нуқрагин чор тангаи нав сикка зада шуд.

Ин боиси норизоияти умумӣ гардид. Тоҷирони Бухоро гирифтани тангаҳои навро рад карданд, дуқонҳои худро бастанд, аз онҳо тамоми амволи худро берун кашиданд. Ҳунармандон намехостанд маҳсулоти худро ба пулҳои беқурбшуда бидиҳанд. Ба сабаби ғайриимкон будани дарёфти маҳсулот, корҳо дар коргоҳҳо қатъ гардиданд. Одамони одӣ аз ҳӯроквории рӯзмарра маҳрум шуда ба вазъи фалокатбор гирифтормешуданд. Дар бозор чизе фурӯхта намешуд. Дар Бухоро ва гирду атрофи он ҳаёти муътадили иқтисодӣ комилан ҳалалдор гардид. Ин ба гуруснагӣ оварда расонд. Анбӯҳи одамони ба ғазаб омада бо фарёд ва таҳдид ба дарбори хон наздик шуданд.

Мирмухаммад Амини Бухорӣ. Убайдуллоҳнома. Тарҷума аз забони тоҷикӣ ба русӣ ва тавзеҳоти А.А. Семёнов. Тошканд, 1957, сах. 156-158.

Дар бораи робитаи тичорати Бухоро бо Русия дар асри XVII: «Дар солҳои 1645–1646 бо фармони подшоҳи бузург Алексей Михайлович ба сарзамини Бухоро ба дасти Анисим Грибов ва ҳамроҳони ӯ чунин молҳо фиристоданд: ба маблағи 4251 сӯм пусти санҷоб, ба маблағи 100 сӯм 2 гривен устухони моҳӣ, моҳути анорранг 15 аршин, нархаш ба маблағи 143 сӯму 13 олтину 2 динар, 2500 сӯм пули тилло, ҳар кадомаш як сӯми тилло фиристода шуд. Ба Анисим инчунин, 10000 сӯм барои харидани мол дода шудааст, то ки молро аз Москва харида, ба Бухоро барад».

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. I. Ленинград, 1933, с. 211.

Санаҳои муҳим:

1681– барои тоҷирони мусофир бунёди меҳмонхонаҳо дар Астрахан
1708– ислоҳоти пулии Убайдуллоҳхон

Савол ва супориш:

1) Дар бораи вазъи касбу хунарҳои ин давра чӣ медонед? 2) Дар шаҳрҳои Бухоро кадом навъҳои гуногуни матоъҳо истеҳсол мешуданд? 3) Дар бораи сохтани афзорҳо аз оҳан ва мис ва силоҳсозии он давр маълумот диҳед. 4) Боз кадом навъҳои хунармандиро номбар карда метавонед? 5) Дар бораи муомилоти пулӣ ва гардиши тангаҳо маълумот диҳед. 6) Вазъи тиҷорати дохилӣ чӣ гуна буд? 7) Робитаҳои тиҷоратӣ бештар дар байни кадом шаҳрҳо вучуд доштанд? 8) Дар бораи тиҷорати хориҷӣ чӣҳо медонед? 9) Робитаҳои тиҷоратии хонии Бухоро бо Ҳиндустон шарҳ диҳед. 10) Дар бораи робитаҳои тиҷоратии хонии Бухоро ва Русияро маълумот диҳед.

§ 33. РОБИТАҲОИ ДИПЛОМАТӢ. ҶУНБИШҲОИ МАРДУМӢ

Робитаҳои дипломатӣ. Дар ин давра робитаҳои дипломатии хонии Бухоро бо мамлакатҳои хориҷӣ, аз ҷумла Русия, Ҳиндустон ва Эрон густариш меёфт.

Соли 1620 сафири Русия Иван Данилович Хохлов ба Бухоро омад ва Имомқулихон онро хеле хуш истикбол намуд. Ин сафорат дар Бухоро аз охири соли 1620 то 13 сентябри соли 1622 хузур дошт. Дар ин муддат Хохлов ду маротиба аз Самарқанд дидан намуд.

Дар нимаи аввали асри XVII муносибатҳои дипломатии Русия бо Балх низ рушд ёфт. Соли 1638 сафири Балх Хоҷаиброҳим ба Русия сафар карда буд.

Аз нимаи дуоми асри XVII то оғози асри XVIII робитаҳои дипломатии Бухоро ва Балх бо Русия боз ҳам бештар рушд ёфтанд.

Соли 1640 сафири Русия Анисим Грибов ба Хева ва Бухоро омада буд, ки ба зиммаи ин сафорат чамъ кардани маълумот дар бораи роҳҳои тиҷоратӣ ба Ҳиндустон воғузур шуда буд. А. Грибов соли 1646 бори дуюм низ ҳамчун сафир ба Бухоро омад.

Моҳи июли соли 1669 ба Бухоро бо сарвари бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо сафорати дигаре фиристода шуд, ки ҳайати он аз ҳашт нафар иборат буд. Онҳо ба Бухоро на бо роҳи баҳрӣ, балки аз роҳи заминӣ омада буданд. Ин сафорат дар Бухоро ва Хева тақрибан 30 моҳ (1669 – 1672) иқомат намуд.

Дар давраи ҳукмронии Пётри I байни хонии Бухоро ва Русия табодули сафирон бештар гардид. Сафирони зиёд аз Бухоро ба Русия сафар намуданд. Соли 1717 хони Бухоро Абулфайзхон сафири худ Қулибекро барои барқарор намудани

муносибатҳои дӯстӣ ва тичоратӣ бо Русия ба он ҷо фиристод.

Соли 1721 ба Бухоро сафири шоҳи рус Флорио Беневини омад. Пётри I ба ӯ супориш дода буд, ки дар бораи сарватҳои зерзаминии Бухоро, бахусус тилло маълумот ҷамъоварӣ намояд.

Моҳи августи соли 1734 аз Бухоро ба Петербург сафорате иборат аз 21 нафар бо сардории Алибеки парвоначӣ фиристода шуд.

Дар ин давра байни хонии Бухоро ва Ҳиндустон низ робитаи дипломатӣ мавҷуд буд. Ин робитаҳо асосан аз замони ҳукмронии Имомқулихон (1611 – 1642) оғоз гардида буданд. Соли 1625 сафири Балх Шоҳхочаи Нақшбанд ба шаҳри Агра рафта, то соли 1635 ӯ дар он ҷо монд.

Соли 1637 аз Балх ба Агра сафири Нодирмуҳаммадхон Мавлоно Абулғаффор омад. Дар навбати худ сафирони ҳиндӣ Ҳотам Булхайр ва Музаффар Ҳусайн бо тухфаҳои пураарзиш ба Балх фиристода шуданд. Онҳо 14 июни соли 1639 ба Балх расиданд ва худи хон онҳоро қабул кард.

Сафири Ҳиндустон Ҳаким Ҳозиқ соли 1638 ба Бухоро омад, ки ӯро шахсан худи Имомқулихон пазиروي намуд.

Соли 1658, хангоме ки Аврангзеб ба тахти салтанат нишаст, хони Бухоро Абдулазизхон барои табрики ӯ сафоратеро бо сарвари яке аз шахсони маъруф ва машҳури Бухоро Ҳочааҳмад Ҳусайни Нақшбанд ба Ҳиндустон равон кард.

Баъд аз он дар соли 1660 ҳокими Балх Субҳонқулихон сафорати худро бо сарвари амир Бек уғлӣ ба назди ҳокими Ҳиндустон Аврангзеб фиристод.

Ташрифи ҷавобӣ аз Ҳиндустон ба Балх ва Бухоро 18 июни соли 1664 аз ҷониби ҳайате бо сарвари Мустафохони Хафавӣ сурат гирифт.

Моҳи ноябри соли 1668 сафири Субҳонқулихон Шодмонхоча ба Дехлӣ фиристода шуд. Хангоми бозгашт ба ватан ҳокими Ҳиндустон ба ӯ 25 ҳазор рупия, фили ороишёфта ва ашёи мухталифи гаронбаҳо инъом намуд.

Дар даврони салтанати Аврангзеб сафорати аз хама пурнамояндаи Ҳиндустон, ки ба Бухоро ва Балх омада буд, ин сафорати Яккатозхон буд, ки он дар он ҷо беш аз 4 сол иқомат дошт ва моҳи ноябри соли 1675 ба ватан баргашт. Баҳори соли 1684 ба Бухоро сафири Аврангзеб Забардастхон ташриф овард, ки ӯ бо худ паёму тухфаҳои зиёд овард. Робитаҳои мутақобилаи тичоратӣ ва дипломатии хонии Бухоро бо Ҳиндустон, сарфи назар аз авзои мураккаби сиёсӣ катъ нагардидааст.

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII муносибатҳои сиёсӣ байни Бухорову Балх ва Эрон дӯстона набуд, вале ба ин нигоҳ накарда, робитаҳои дипломатӣ дар байни онҳо идома дошт.

Соли 1621 сафири Балх Поянда Мирзо бораи барқарор намудани сулҳ ва дӯстӣ миёни ҳар ду кишвар бо инъомҳои арзишманд ба Эрон омад. Дар навбати худ сафири Эрон Муҳаммад Солехбек ба Балх таширф овард. Соли 1622 аз Балх ба Эрон бо сарвари Сайид Иброҳимхоҷа ҳайати дигаре фиристода шуд.

Сипас бори дигар сафири Нодирмуҳаммадхон – Поянда Мирзо аз Балх ва сафири Имомқулихон, Абдурраҳимхоҷа аз Бухоро бо тухфаю инъомҳои гаронбаҳо ба Эрон рафтанд.

Дар солҳои минбаъда муносибатҳои дипломатии Бухорову Эрон бо сабаби ихтилофҳо ва набардҳо барои густариши қаламрави худ халалдор шуданд.

Чунбишҳои мардумӣ. Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар натиҷаи ҷангҳои беохир, муборизаҳои дохилӣ, зулми ситами тоқатфарсо ва истисмори бераҳмона норозигии мардум ниҳоят зиёд шуд. Дар манотиқи мухталифи мамлакат ошӯб ва исёнҳои мардум оғоз ёфтанд.

Дар давраи ҳукмронии Абулазизхон (1645–1680), дар деҳаи Даҳбеди наздики Самарқанд шӯриши халқии густурдае оғоз гардид, ки барои сарқӯб намудани он худи Абдулазизхон бо лашкари зиёде омад. ӯ шӯришро паҳш намуда, Даҳбедро оташ зад ва харобу валангор намуд.

Соли 1681 дар Миёнкал исёни мардум бар зидди истисморгарон сар зад. Барои сарқӯб намудани шӯриш ҳукумат қувваҳои зиёдеро ҷамъ овард ва онро паҳш намуд.

Шӯриши аз ҷама калонтарини халқӣ соли 1703 дар Ҳисор ба амал омад. Сабабҳои ин шӯриш ҷанг байни ду заминдор барои даст овардани нуфузи бештаре гардид. Лашкари Бухоро бо сардории Муҳаммадраҳимбийи юз ба муқобили Уткан ном ҳокими яке аз қалъаҳои вилояти Ҳисор ҷангро оғоз кард, вале лашкари Бухоро музаффарият ба даст наоварда, ақибнишинӣ намуд. Аҳолии Ҳисор аз низоъҳои хунини байни амалдорон ба танг омада, исён бардоштанд. Шӯришиён аз хони Бухоро талаб намуданд, ки онҳоро ғимоят наояд. Қиёми халқи ҷабрдида боиси он гардид, ки сарзамини Ҳисор тақрибан дар давоми 50 сол ҳамчун мулки мустақил фаъолият наояд.

Соли 1708, дар вақти эълони ислоҳоти пулии Убайдуллоҳхон, халқи Бухоро бар зидди ӯ шӯриш бардошт. Дукону бозорҳо баста шуданд, кори савдо қатъ гардид. Дар бозор чизе ёфт намешуд. Ин боиси ба шӯриши ошкоро бархостани мардуми фақирӣ бенаво гардид, вале шӯриши халқӣ

бераҳмона пахш шуд ва барои тарсонидани мардум чанд нафарро ба дор кашиданд. Ин шӯриши мардумӣ ҳукуматдоронро ба ҳарос оварда буд.

Соли 1709 дар натиҷаи низоъ байни қabilaҳои сарой ва найман дар Самарқанд ошӯби мардумӣ ба амал омад. Ин қabilaҳо ба ҳайати лашкари хон дохил мешуданд. Ошӯб дар Самарқанд пас аз мудохилаи намояндагони сӯфиёни силсилаи нақшабандия қатъ гардид.

Сабаби шӯриши дигари мардумие, ки соли 1713 дар Самарқанд ба вучуд омад, ин муносибати бераҳмонаи ҳокими Самарқанд Фарҳодбийи парвоначӣ нисбат ба аҳолии шаҳр буд. Ин тазохуроти самарқандиён хусусияти шӯриши умумиро дошт, зеро дар он на танҳо бенавоён, балки намояндагони тоҷирон, мансабдорони давлатӣ ҳам иштирок доштанд.

Дар ҳолати ноговор, аз хавфи ишғоли шаҳру вилоятҳо аз тарафи сардорони қabilaҳо ва ҳокимони ҳамсоя, мардум аксар вақт ҳукумати марказиро тарафдорӣ менамуд, зеро онҳо медонистанд, ки қангу низомҳои дохилӣ аҳолии ҳам шаҳр ва ҳам деҳотро хонахароб месозад. Масалан, як гурӯҳи феодалони қabilaи кенагас соли 1714 хоستانд ба арки хон дохил шаванд ва дар Бухоро табадуллотӣ дарборӣ кунанд, вале ин навбат мардум ба ҳимояи ҳукумат бархоста, дар шаҳр сангарҳо сохтанд. Фақат тавассути кумаки мардум ба хон муяссар гардид, ки душманашро сарқӯб созад.

Соли 1718 дар Балх ба муқобили ҳокими он Муҳаммадхон, ки зулми беҳадро ба мардум раво дид, шӯриш сар зада, он хусусияти оммавӣ гирифт. Дар натиҷа Муҳаммадхон Балхро тарк намуд.

Дар дигар ғушаву канори мамлакат низ бар зидди зулму бераҳмӣ мансабдорон шӯришу ошӯбҳои мардумӣ сурат мегирифт. Ин баёнгари он буд, ки мардум аз сохту шароити мавҷудаи замони худ ба дод омада, барои ҳимояи ҳуқуқи манфиатҳои худ бар зидди ҳукумат ба муборизаи ошкоро бармеҳост.

Сарчашма:

Сухбати сафири Бухоро мулло Фаррух бо дворянин Артаман Сергеевич Матвеев дар соли 1671 оид ба масъалаҳои гуногуни хонии Бухоро: «Котиб Иван Астафьев аз сафир пурсид, ки дар Бухоро чӣ гуна молҳо мавҷуданд? Селитра (намаки борут) ва абрешим ҳаст ё не? Сафир ҷавоб дод: дар онҳо молҳои зандона ва матои одии хитой, матои шоҳии хитой мавҷуд аст, ки миқдори хеле кам мебошанд. Селитра дар давлати онҳо ниҳоят зиёд аст ва сифатан аз селитраи форсӣ хуб аст ва онро бо батман мефурушанд. Як батман ба 1,5 пуд баробар аст ва нархаш ба пули Бухоро панҷ тин меистад. Ҳар як тини Бухоро ба 5 тини русӣ баробар аст, яъне бо пули русӣ ҳар як батман ба 25 олтин баробар аст. Абрешим, ки он «паф» номида мешавад, бо пули

Бухоро 2 сӯм меистад.... Дар сарзамини Бухоро чунин молҳо ҳастанд: абрешим, лаъл, қумоши сурх, матои одии хитой, матои шоҳии хитой, маъданҳои нуқра ва сурб, селитра ва дигар молҳо ҳастанд, ки баъзеи онҳоро аз Ҳиндустон меоранд. Точирон мунтазам рафтуомад доранд ва гавҳару ҷавохирот ва молҳои гуногуни зебо меоранд. Ба давлати подшоҳии ӯ чунин молҳо лозиманд: пӯсти хушсифати самур, рӯбоҳи сиёҳ, қоқум, моҳут, устухони моҳӣ (морж).

... Аз сафир пурсиданд, ки дар мамлакат ӯ гавҳар, маъдани нуқра ва селитра ҳосил менамоянд ё не? Агар ҳосил кунанд, бо кадом усул ва аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил мешавад ва нархи шохиву нуқра чанд пул аст? Сафир ҷавоб дод, ки гавҳарро дар давлати онҳо кормандони соҳаи саноат ҳосил мекунанд, онҳо гавҳарро дар кӯҳҳо мекобанд ва аз байни онҳо лаъл ва дигар гавҳарҳоро ҷудо карда мегиранд. Масалан, нуқра дар мамлақати онҳо бисёр аст, вале саноатчиён каманд. Маъданро дар деғҳо мегудозанд.

Аз як пуд маъдан чӣ қадар нуқра ҳосил карда мешавад? Инро сафир намедонад.

Абреширо аз онҳо бо нархи арзон – пудаш 2 сӯм харидан мумкин аст. Селитраи гудохташударо пудаш 10 сӯм бо пули русӣ харидан мумкин аст.

Ба сафир гуфта шуд, ки ба подшоҳ маълум аст, ки дар давлати Бухоро асирони рус мавҷуданд ва дар сарзамини Бухоро зиндагӣ мекунанд ва хон бояд он асирони подшоҳи бузургро феврал ва бегуфтугӯ озод кунад ва бо ин нисбат ба подшоҳи бузург муҳаббату дӯстии худро нишон диҳад.

Сафир гуфт: «Ҳамин ки ӯ ба назди хон баргардад, ба ӯ дар ин бора маълум мекунад ва умедвор аст, ки агар қасе аз одамони рус ба давлати худ, назди подшоҳи бузург баргаштан хоҳад, хон онҳоро озод мекунад, аз он сабаб, ки хони онҳо бо подшоҳи бузург аз самими қалб меҳоҳад дӯстӣ кунад. Вале одамони асиршудаи подшоҳи бузург дар давлати хони онҳо шухрати қалон доранд ва бисёрии онҳоро амалдорон таъйин карда, ба дарбори хон ҷалб карда шудаанд».

Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Ч. I. Ленинград, 1933, с. 337 – 338.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи қахтию гуруснагӣ дар Балх: «Дар Балх қахтӣ ва гуруснагӣ воқеъ шуд, ки хирвори ғалла ба ҳазор рупия расид ва дар он зимистон чунон сард ва соика (раъду барқ) шуд, ки ғулмон (ҳиндуҳо) ангиштсифат ҷонро дар танӯри бадан месӯхтанд ва касеро қудрати он набуд, ки сар аз дарвоза берун карда, бинихорӣ кунад».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасҳех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, сах. 166.

Дар бораи қахтию гуруснагӣ дар Мовароуннаҳр: «Дар давоми тохтутозҳои бардавоми ҳафтсолаи кӯчиён заминҳои дар байни Самарқанд ва Бухоро ҷойгир буда харобу валангор гардиданд. Дар Мовароуннаҳр гуруснагии гӯшношунид фаро расид... дар ҳама ҷойҳо одамон макони муқими худро тарк намуда, ба ҳар тараф шароканда шуданд. Дар Бухоро ду гузар аҳоли боқӣ монд. Дар Самарқанд бошад, нишонае аз маҳалли маскунӣ намонд».

Санаҳои муҳим:

- 1620 – ба Бухоро омадани сафири Русия Иван Данилович Хохлов
1621 – ба Эрон рафтани сафири Балх Поянда Мирзо
1622 – аз Балх ба Эрон фиристодани сафорат бо сарвари Сайид
Иброҳимхоча
1625 – ба Агра рафтани сафири Балх Шоҳхочаи Нақшбанд
1637 – аз Балх ба Агра рафтани сафири Нодирмуҳаммадхон Мавлоно
Абулгаффор
1638 – ба Русия омадани сафири Балх Хоҷаиброҳим
1638 – ба Бухоро омадани сафири Ҳиндустон Ҳаким Ҳозик
1639 – ба Балх омадани сафирони хиндӣ Ҳотам Булхайр ва Музаффар
Хусайн
1640 – ба Хева ва Бухоро омадани сафири Русия Анисим Грибов
1646 – бори дуюм ҳамчун сафир ба Бухоро омадани Анисим Грибов
1658 – ба Ҳиндустон рафтани сафорати Бухоро бо сардории
Хоҷааҳмад Хусайни Нақшбанд
1660 – ба Ҳиндустон рафтани сафорати Балх бо сарвари амир Бек
углӣ
1664 – аз Ҳиндустон ба Балх ва Бухоро омадани сафорат бо сарвари
Мустафоҳон Хафавӣ
1668 – ба Ҳиндустон равон шудани сафири Субҳонқулихон
Шодмонхоча
1669 – ба Бухоро омадани сафорати Русия бо сарвари бародарон
Борис ва Семён Пазухинҳо
1675 – ба Бухоро ва Балх омадани сафорати Ҳиндустон бо сарвари
Яккатозхон
1681 – сар задани исёни оммавӣ дар Миёнқол
1684 – ба Бухоро ташриф овардани сафири Ҳиндустон Забардастхон
1703 – оғози шӯриши мардумӣ дар Ҳисор
1709 – сар задани ошӯби мардумӣ Самарқанд
1713 – дубора шуруъ шудани шӯриши мардумӣ дар Самарқанд
1717 – ба Русия рафтани сафири Бухоро Қулибек
1718 – сар задани шӯриш дар Балх
1721 – ба Бухоро омадани сафири шоҳи рус Флорио Беневини
1734 – аз Бухоро ба Петербург рафтани сафорат бо сардории Алибеки
парвоначӣ.

Савол ва супориш:

- 1) Дар бораи робитаҳои дипломатии хонии Бухоро бо Русия маълумот диҳед. 2) Оид ба робитаҳои дипломатии хонии Бухоро бо Ҳиндустон чӣ медонед? 3) Робитаҳои дипломатии хонии Бухоро бо Эрон шарҳ диҳед. 4) Сабабҳои сар задани чунбишҳои мардумӣ аз чӣ иборат буданд? 5) Дар бораи шӯрише, ки соли 1703 дар Ҳисор сар зада буд, маълумот диҳед. 6) Шӯришҳои мардумии дар Самарқанд сарзадаро шарҳ диҳед. 7) Дар бораи чунбишҳои мардумии дар дигар шаҳрҳо бавучудодада чӣ медонед?

МАВЗЎИ XII

МАДАНИЯТИ МОДӢИ ВА МАЪНАВИИ ХАЛҚИ ТОЧИК ДАР АСРИ XVII ВА НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XVIII

§ 34. МЕЪМОРИИ ВА ХУНАР

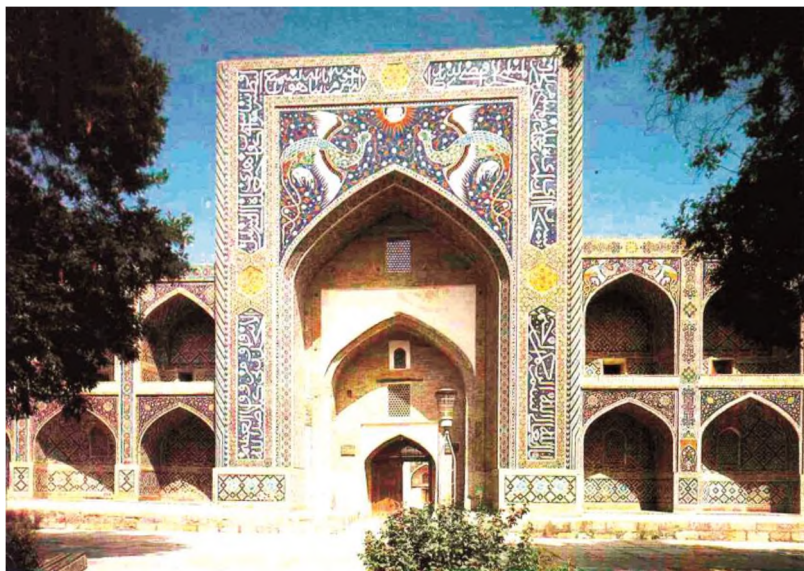
Меъморӣ. Бо вучуди он ки замона пур аз низоъ ва ҷангҳои харобиовар буд, дар шаҳрҳои марказӣ ва дар баъзе маркази вилоятҳо иншооти меъморӣ қомат меафрохтанд. Биноҳои боҳашматро бештар аёнро ашрофи сарватманд месохтанд. Яке аз онҳо Ялангушбӣ (1608–1656) буд, ки дар майдони Регистони Самарқанд сохтмони бузургро анҷом дод. Дар рӯбарӯи Мадрасаи Улугбек бо амри ӯ байни солҳои 1619–1631 меъмори номӣ Абдучаббор мадрасаеро бино кард. Дар пештоқи дармадгоҳи ин мадраса дарандае ба шер монанд тасвир ёфтааст. Аз ҳамин сабаб онро Мадрасаи Шердор номиданд. Пештоқи мадраса дар марказ, дар гӯшаҳо манораҳо, дар байни дарвоза ва манораҳо гунбазҳои теғдор бино ёфта, болои ду дархонаро зеб доданд.

Солҳои 1641–1660 Ялангушбӣ дар майдони Регистон боз як иморати дигар бино кард. Чун дар ороишоти ин бино тиллои бисёре истифода шуд, онро мадрасаи Тиллокӯрӣ номиданд. Дар ин бино мадрасаву масҷид дар як ҷо сохта шуданд. Ҳамин тарик, дар маркази шаҳри Самарқанд майдоне ба вучуд омад, ки як тарафаш кушод, се тарафаш бо се бинои мухташамӣ хушнамо зинат ёфта бо номи Регистони Самарқанд маъруф гардид.

Дигар аз ёдгориҳои меъморӣ асри XVII маҷмӯи иморатхӯст, ки дар Бухоро воқеъ гардидааст. Яке аз амалдорони олимақоми он замон Нодир девонбегӣ фармуд, ки ҳавз, мадраса ва хонақоҳе созанд, ки баъдан ин макон бо номи «Лаби Ҳавз» ё худ «Лаби Ҳавзи Девонбегӣ» маъруф шуд.

Дигар маҷмӯаи меъморӣ дар асри XVII биноёфтаи Бухоро мадрасаест, ки дар рӯбарӯи мадрасаи Улугбек сохта шудааст ва он мадрасаи Абдулазизхон ном дорад. Ин бино хеле зебо ороиш ёфта ва боҳашмат аст.

Дар Балх низ дар ин давра маҷмӯаҳои меъморӣ зиёде, ба мисли Дарвозаи Арк, Давлатхона, мадрасаҳо ва иншооти дигар қомат афрохтанд. Деворҳои Давлатхона бо мрамор оро ёфта, хучраҳои дарун ва долонҳо бо наққошӣ шудаанд. Мадрасае, ки дар охири асри XVII дар он ҷо аз тарафи Субҳонқулихон сохта шуда буд, Мадрасаи Калон ном дошт. Ин мадраса дар баландие бино ёфта, ҳавлии дарун ва беруни он аз хишти пухта сохта шуда, он аз арқҳои баланд ва тоқҳои гунбазшакл иборат буд.

Бухоро. Мадрасаи Нодир девонбегӣ.

Аз ороиши биноҳо маълум мешавад, ки меъморо анъанайи ду асри пешинаро давом додаанд. Дар ин аср комёбии хунармандони кандакори рӯйи гач назаррас аст. Дар ориши иморатҳо аз хунари хотамкорӣ ва кошинкорӣ ба таври васеъ истифода мебуданд.

Дар вилоятҳои дигари тоҷикнишин дар ин давр биноҳои гуногун сохта мешуданд. Маъруфтариини онҳо манораи мансуб ба номи Абдуллоҳхон дар деҳаи Навгилеми ноҳияи Исфара, макбараи Хоча Ҳотам дар ноҳияи Файзобод, мадрасаи Мирраҷаб Додхон дар Конибодом, мазори Бобои Қосим дар деҳаи Пискокади ноҳияи Ашт, Масҷиди Сангин ва Мадрасаи Нав дар Ҳисор, Мадрасаи Олим Додхон дар Панҷакент, якҷанд бинои аз хишти пухта сохташуда дар маҳалли Саримазори Ҷротеша мебошанд.

Дар кӯхистони Помир аз асрҳои XVII ва XVIII қалъаҳои Панӣ дар Роштқалъа, қалъаи Бартанг, қалъаи Вомар дар Рӯшон боқӣ мондаанд. Аксар қалъаҳои Помир дар баландкӯҳҳо бино меёфтанд, то ки барои душманон дастнорас бошанд.

Мусаввирӣ ва хушнависӣ. Дар китобхона ва осорхонаҳои мамлакатҳои ҷаҳон нусхаҳои хаттии китобҳои асрҳои XVII ва XVIII маҳфузанд. Баъзе аз ин нусхаҳои хаттӣ бо минҷураи мусаввирони Осиёи Миёна зинат ёфтаанд.

Ҳисор. Масҷиди Нав.

*Бухоро. Мадрасаи
Абдулазизхон.*

Аз намунаи кори онҳо маълум мешавад, ки анъанаи мактаби минётурии асри XVI давом ва рушди босазои худро дар асрҳои баъдина пайдо намудааст. Мисоли онро мо дар асари Шарафиддин Алии Яздӣ «Зафарнома» мебинем. Ин нусха соли 1628 дар Самарқанд китобат шуда, 12 минётурано дар бар мегирад. Ҳамаи тасвирҳо бисёр зебо ва ҷолибанд. Мусаввири забардаст дар сахнаҳои рамзӣ бо як маҳорати хайратангез тавонистааст миқдори зиёди симоҳои одамро ҷой диҳад. Дар ин минётура симои 28 одам, 18 асп ва набарди 20 разманда офарида шудааст. Сахнаи баъзи Темури низ пуродам аст: дар ин ҷо аҳли кибор, сипоҳиён, мутрибон, ҳофизон, ровиён ва соқӣёро метавон дид. Сахнаҳо хеле зебо ва хушранг офарида шудаанд.

Самарқанд. Мадрасаи Шердор.

Бо ҳамин навъ хунари баланд асари муаллифи мастҷӯӣ Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ – «Таърихи Абулхайрхонӣ»,

асари Ҳотифӣ «Темурнома» зеб ёфтаанд. Яке аз мусаввирони забардасти замон Муҳаммадмуроди Самарқандӣ буд. Ӯ асари маъруфи Саъдии Шерозӣ «Бӯстон»-ро бо ҳунари беназирӣ худ оро додааст.

Исфара. Манор ва масҷиди Абдуллоҳхон.

Рӯшон. Қалъаи Вомар.

Соли 1642 аз ҷониби Ҳочамухаммади Мусаввир симои Имомқулихон бо маҳорати баланд кашида шуд.

Аз ҷониби мусаввир Абдулғаффор доир ба анатомияи инсон тасвирҳои бисёр дилангез офарида шуданд. Дар онҳо устухонбандии одам, низоми асаб ва узвҳои дигари инсон бо маҳорати баланд инъикос ёфтаанд.

Китобҳои гуногунмазмун, махсусан, девони шоирони замони мухталиф, аз тарафи хушнависони маъруфи асрҳои XVII ва ибтидои асри XVIII рӯйнавис мешуданд. Хушхаттарин ва маъруфттарини онҳо дар дарбори хонҳо ва ашроф қору фаъолият мекарданд. Хушнависони маъруфи ин аср Мир Имом, Ҳочӣ Ёдгор ва Муҳаммадшарифи Бухорӣ буданд.

Дар асрҳои миёна хунари хаттотӣ як навъ машғулияте буд, ки ҳар нафари таҳсилкарда аз он касби маош мекард. Азбаски шоирони доираҳои шахр ба воситаи офаридани шеър зиндагии худро таъмин карда наметавонистанд, бисёре аз онҳо дар баробари шеърнависӣ хушнависӣ низ мекарданд. Ин ҳунар барояшон мадади маош мегардид. Яке аз устодони хат Ҳочӣ Муҳаммад Собирӣ Самарқандӣ ҳам шоир, ҳам устоди ҳафтқалам (яне устоди ҳафт навъи хат) буд. Дигар аз устодони хат шоири забардаст Мумтози Самарқандӣ ба шумор мерафт.

Дар ин давра хунари қандакорӣ ва қатибанависӣ дар болои сангҳо низ ба мушоҳида мерасад, вале теъдоди онҳо хеле кам буд. Сабабҳои таназзули хунари қатибанависӣ ба бухрони иқтисодӣ ва сиёсии мамлакат дар XVII вобастагӣ дошт.

Хунари хаттотие, ки дар навиштани китобҳо мушоҳида мешавад, аз хаттотии рӯйи сангҳо фарқ мекард. Аз қатибаҳои боқимондаи кӯхистони тоҷик – Масгҷоҳу Фалғар, бармеояд, ки дар асри XVII хунари зебои хаттотони асри XV – XVI рӯй ба таназзул ниҳодааст. Хаттотоне, ки хунари худро дар рӯйи сангҳо дар кӯхистон озмоиш кардаанд: Ҳочӣ Маҳмуд, Бокӣ писари Муҳаммад ва дигарон буданд.

Ба хунари мусаввирон ва хаттотони забардаст хунари саҳҳофон (муқовақунандаи китоб) илова мешуд. Зебоӣ ва бозоргир шудани китоб ба хунари онҳо вобастагӣ дошт. Муқоваро хунармандон аз чарм сохта, рӯйи онро бо гулҳо ороиш медоданд. Дар рӯйи муқова ба ғайр аз гулу гулқорӣ ном ва соли чилдозиашонро низ сабт мекарданд. Яке аз саҳҳофони маъруфи асри XVII Мулло Ортиқ писари Сӯфӣ Турсун буд. Ӯ соли 1683 Қуръонро чунон устокорона муқовабандӣ кардааст, ки бинандаро дар ҳайрат меғузорад.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ дар бораи биноҳои сохтаи Субҳонқулихон: «Дар Балх мадрасае тартиб ёфта, дар ниҳояти вусъат (васеъ) ва рифъат (баланд) ва зоҳири онро ба қошӣ ораста, бар фарози арк иморати музайян ба зару лочвард сохта миқдори шаст газ аз поён қор карда, ба фарози арк расонида. Алвақт (ҳоло) қиёс дар қамоли вусъат аст. Дар поёни қурнишхона (арк) маъаху (бо он) айвони

масциди чомеъ низ бино карда, чунончи дар асоси он андешаи уқалло (окилон) қосир аст (камӣ мекунад). Чаҳорбоғ дар ҷониби шарқии арки олій муҳайё намуда (сохта) марсум бо (бо номи) Аминобод. Дар миёни он қалъа ва хандақи амиқ ва иморат тартиб дода ва дар як ҷониби он чаманҳо орошта ба гулҳои алвон (рангоранг) ва меваҳои асноф (меваҳои гуногун) ва онро Боғи Зоғон номидаанд. Дар роҳи остонаи ҳазрати халифайи чаҳорум (манзураш Мазори Шариф) бар ду ҷониби роҳ аз замони Валимуҳаммадхон хиёбоне буда ва дар ин муддати айём барҳам хӯрда буд. Хон онро таҷдид фармуда (аз нав сохта), дарахтони мевапарвар ва ашҷори соягустар нишонид ва баъд аз чулус бар тахти Бухоро фармуд, ки дар саҳни Регистони Бухоро ҳавзе сохтаанд, ки ёд аз кавсар медиҳад ва низ дар он ҷо иморате карда ва онро дорушшифо (табобатхона) муқаррар сохта. Чунончи аттибои ҳозиқ (табибони ботачриба) дар он нишаста, беморонро ба шарбату гизо илоҷ мебахшанд».

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасхех ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, саҳ. 288 – 289.

Маълумоти Муҳаммад Юсуфи Муншӣ оид ба хушнавис Мавлоно Миралӣ: «Нодираи замон ва ягонаи даврон, умдаи (сардори) котибон, қудваи (пешвои) хушнависони арсаи амкон (ҷаҳон) Мавлоно Миралӣ... ӯ шогирди Зайниддин Маҳмуд аст ва ӯро таълим аз Мавлоно Султоналии Машҳадӣ аст. Ва ӯ (Султоналии Машҳадӣ) нисбати шогирдӣ ба Мавлоно Азҳар буда, ки дар хушнависӣ Азҳар минашшамс (аз офтоб ҳам равшантар) аст. ӯ шогирди Мавлоно Ҷаъфар аст. Мавлоно мазкур шогирди бевоситаи Хоча Миралӣ Табрэзӣ аст, ки Мавлоно Султоналӣ ин абёт дар шаъни ӯ гуфта:

Насху таълиқ агар хафифу ҷалист,
 Возеъуласли ӯ Хоча Миралист.
 То ки будаст оламу одам,
 Ҳаргиз ин хат набуда дар олам.
 Вазъ фармуда ӯ зи зеҳни дақиқ,
 Аз хатти насху аз хатти таълиқ.
 Найи килкаш аз он шакаррез аст,
 К-аслаш аз хоки поки Табрэз аст.
 ...Котибоне, ки қуҳнаву наванд,
 Хӯшачинони хирмани ӯянд.

Ин ашъор аз Мавлоно (Султоналӣ) аст, ки дар башорат ёфтани худ гуфтааст:

Дар ҷавонӣ ба хат будӣ майлам,
 Ишқи хат рондӣ аз мижа сайлам.
 Бар сари қӯй кам қадам задаме,
 То тавонистаме қалам задаме.
 Гаҳ з-ангуштҳо қалам кардӣ,
 Ба ҳаёле хате рақам кардӣ.

Аз қазо мири муфлисе рӯзе,
Пешам омад ба сони дилсӯзе.
Қаламу коғазу давотам чустан,
Бисту нух ҳарфро зи ҳарфи нахуст.
Бинавишту равон ба дастам дод,
Шудам аз илтифоти ӯ дилшод.
...3-ин сабаб ишқи хат зиёда шудам,
Дил гирифтори марди сода шудам.

... Мулло Миралиро (хушнависи дар боло зикршуда, яъне Мавлоно Миралӣ) бисёр будаанд. Ҳар як дар маҳорати хат ангуштнамо будаанд. Аршади (аз ҳама калони) онҳо Ҳоча Маҳмуд Сиёвушонӣ аст. Дар аксар мактуботи худ номи устоди худ менавишта ва (устод Мулло Миралӣ) ба рағми баъзе хаттотон дар ҳафӣ (майданависӣ) беҳтар аз Ҳоча Миралӣ будааст.

...(Мулло Миралӣ) дар маҳорати хат машҳур аст, ки шахсе илтимоси муфрадот (тасвири ҳар як ҳарф) аз Мир кард. Филҳол қалам бардошта, «алиф, бе»-ро то абҷад, ки бисту се сархат аст, навишт. Ҳанӯз нуқта, ки дар «бе» гузошта буд, хушк ношуда, муфрадот ба итмом расида ба навъе, ки:

Ҳар ҳарф чу чавғони хатти маъшуке,
Ҳар нуқта чу холи лаби хушғуфторе.

Муҳаммад Юсуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Фариштаи Саррофон. Техрон, 1380, саҳ. 94–96.

Санаҳои муҳим:

1628 – китобати асари Шарофиддин Алиӣ Яздӣ – «Зафарнома»
1642 – кашидани симои Имомқулихон аз ҷониби Ҳочамуҳаммади Мусаввир
1683 – муқовабандӣ кардани Қуръон аз ҷониби Мулло Ортиқ писари Сӯфӣ Турсун

Савол ва супориш:

1) Осори меъмории аз ҷониби Ялангушбӣ сохташударо номбар кунед. 2) Чаро ба бинои дар Регистони Самарқанд сохташуда Мадрасаи Шердор ном ниҳодаанд? 3) Ёдгориҳои меъмории Бухоро кадомҳоянд? 4) Дар бораи маҷмуаи меъмории Балх маълумот диҳед. 5) Боз кадом осори меъмории дар кишвари тоҷикон қоматафрохтаро медонед? 6) Минҷатураи асари Шарофиддин Алиӣ Яздӣ – «Зафарнома»-ро, ки соли 1628 дар Самарқанд китобат шудааст, шарҳ диҳед. 7) Осори ҳунарии кадом мусаввирони ин давраро номбар карда метавонед? 8) Дар бораи ҳунари хаттотӣ ва қандакорӣ рӯи санг маълумот диҳед. 9) Дар бораи ҳунари саҳҳофон (муқовабандон) чӣ медонед?

§ 35. АДАБИЁТ

Асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII аз давраҳои бисёр муҳими таърихи адабиёти тоҷик ба ҳисоб меравад. Дар аҳди Ҷониён (Аштархониён) якҷанд ҳавзаҳои адабӣ фаъолият мекард, ки маъруфтарини онҳо дар Самарқанд, Бухоро ва Балх буданд. Шумораи шоирони ин ҳавзаҳо аз 200 нафар бештар буд, ки қисме аз онҳо ҳунарманд буданд ва баъзеи онҳо кишоварзӣ мекарданд. Симоҳои дурахшони адабиёти ин давр Малехои Самарқандӣ, Сайидо Насафӣ, Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ ва Мулҳами Бухорӣ буданд.

Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ соли 1650 таваллуд ёфта, аввалҳои асри XVIII вафот кардааст. Падари ӯ аз шахсони соҳибмаърифат ва муътабари Самарқанд буда, дар мадрасаҳои ин шаҳр дарс мегуфт ва ба шеърӯ шоирӣ муҳаббати фаровон дошт. Малехо дар назди падараш ба шеърӯӣ оғоз кард. Ӯ то синни 30 солагӣ асосан бо роҳбарии падараш ба омӯхтани илмҳо машғул буд. Донишомӯзиро вай аз омӯхтани забони арабӣ ва илоҳиёт, аз қабилӣ фикҳ, тафсир ва ғайра оғоз менамояд. Соли 1678 баъд аз вафоти падар Малехо ба сафари Хурӯсон ва Эрон баромада, бо аҳли адаби ин сарзаминҳо мулоқот мекунад.

Баъди бозгашт аз Эрон Малехо дар қозихона ба қор даромада, мударриси мадрасаи Шайбониҳон низ таъйин мегардад. Ӯ дар баробари адои вазифаи шаръӣ, ба шеърӯӣ ва такмили тазкираи худ машғул шуд.

Малехо тазкираи худро «Музаккир-ул-асҳоб» номидааст. Аз ҷумлаи 165 шоире, ки дар ин тазкира зикр шудаанд, 56 нафарро шоирони Эрон ташкил мекунанд, ки муаллиф бо онҳо шахсан вохӯрда, ҳамсухбат шудааст.

Намунаҳои дар тазкираи Малехо омадаи осори шоирони асри XVII барои муайян кардани хусусиятҳои равнақи адабии ин давр аҳамияти бузург доранд.

Дигар аз шоири машҳури асри XVII Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ мебошад, ки аз байни табақаи ҳунармандон баромадааст. Фитрат соли 1657 дар Самарқанд таваллуд ёфта, баробари ҳунари зардӯзӣ дар азбар кардани илмҳои замонааш кӯшишҳо кардааст.

Фитрат соли 1685 ба Бухоро рафт ва дар он ҷо ба яке аз мадрасаҳо дохил шуд. Баробари таҳсил фаъолияти адабии худро низ равақ дода, дар шеърӯӣ ба дастовардҳо ноил шуд ва ба зудӣ дар радифи шоирони машҳури замон қарор гирифт.

Фитрат достони «Толибу Матлуб»-ро офарид ва дар тамоми жанрҳои адабӣ: – қасида, ғазал, рубоӣ, китъа ва ғайра асарҳо эҷод кардааст. Соли вафоти ӯ маълум нест.

Абдуллоҳ Мулҳами Бухорӣ аз шоирони тавоно ва номдори асрҳои XVII – XVIII буда, ба ҳунармандони шаҳри Бухоро тааллуқ дошт. Ӯ аз ҷавонӣ ба тарзи зиндагии қаландарон тавачҷуҳ карда, ҳамроҳи қаландарони ҷаҳонгард ба саёҳат баромад. Баъд аз баргаштан аз шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон ӯ ба касби худ – хиргоҳсозӣ идома медиҳад. Зиндагии Мулҳам дар нодорӣ ва азобу машаққат сипарӣ шудааст. Соли вафоти Мулҳам чун соли таваллуди ӯ маълум нест.

Мулҳам дар ду жанри адабӣ – ғазал ва маснавӣ таъбозмӯй кардааст. Маснавии ӯ «Лайлию Мачнун» 1843 байтро дар бар мегирад. Девони ашъори Мулҳам, ки дар соли 1720 китобат шудааст, дорой 2038 байт мебошад. Ғазалиёти ӯ симои эҷодиаширо чун шоири ғазалсаро маълум мекунад.

Бузургтарин шоири нимаи дуоми асри XVII ва аввали асри XVIII Сайидо Насафӣ буд (вафот байни солҳои 1707 – 1711). Падару модари Сайидо дар Бухоро истиқомат доштанд. Ӯ ба табақаи ҳунармандон наздик шуда, аз байни онҳо дӯстону ҳамфикрон пайдо кардааст.

Сайидо ханӯз дар ҷавонӣ аз рӯйи ниёзмандӣ ба касбу ҳунар пардохта, ба ҳамин восита зиндагии худро таъмин мекард. Чунончи ӯ менависад:

Ба зӯри дасту бозу мехӯрам, эй Сайидо, рӯзӣ,
Маро чун Кӯҳкан хуни ҷигар бошад бех аз ширам.

ё

Баҳри рӯзӣ мекунам бофандагӣ чун анкабут,
Рахт мебандам, агар зоди сафар бошад маро.

Сайидо дар ғазалиёташ аз қашшоқию гуруснагӣ, ғарибию бекасӣ, касодию бекадриӣ санъату ҳунар, хориву зиллати аҳли фазлу адаб шикоятҳои ҷонсӯз намудааст. Вай бештар умри худро ба саҳтӣ гузаронидааст.

Рӯзгорам ҳама умр ба саҳтӣ мегузарад,
Устухонро чу ҳумо рӯзии ман сохтаанд.

Дар эҷодиёти Сайидо яке аз мақомҳои марказиро асари ӯ «Баҳористон» ишғол менамояд. Дар ин асар Сайидо дар тимсоли ҳайвонот табақаҳои мухталифи ҷомеаи он замонро инъикос менамояд. Шоир нишон медиҳад, ки мардуми заҳматкаш, ки мисли мӯрча дар талоши ризқу рӯзии худанд, дар шарофат аз табақаи ҳукмрон болотар меистанд ва агар онҳо муттаҳид шаванд, метавонанд шерро ҳам мағлуб созанд.

Ба ғайр аз шоирони номбурда, дар вилоятҳои дигари тоҷикнишини Осиёи Миёна устодони калом бадеъ ҳаёт ба сарбурда, асарҳо эҷод мекарданд. Масалан, дар водии Рашт шоир ва олим Ҷомӣ ибни Камолиддини Қаротегинӣ (муаллифи маснавии «Мазҳари кул»), Ҳоҷӣ Шоҳӣ ибни Ҳоҷа Абдурраҳмони Ҳисорӣ (вафот 1657), Рифъати Ҳисорӣ ва дигарон зиндагӣ ва эҷод мекарданд.

Эҷодиёти шоирони асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII нишон медиҳад, ки адабиёти тоҷик дар чунин як шароити душвори таърихӣ дар марказ ва ноҳияҳо ривож меёфт. Шароити душвори сиёсӣ ва иҷтимоӣ дар кишвар малакаи эҷодии халқи тоҷикро аз равақ боз дошта натавонист.

Сарчашма:

Малехои Самарқандӣ дар таърихи «Музаққир-ул-асҳоб» рӯҷе ба худаш менависад: «Малехои Самарқандӣ таҳаллуסי муҳаррири (нависандаи) ин таҳрир ва соҳиби ин тақрир ва ҷомеи ин зариа (дастовез)-и бадеия Муҳаммадбадеъ валади ҷаноби мағфури марҳуми Муҳаммашариф ал-муфтийи Самарқандӣ аст ва нисбати Самарқанд бар ҷамеи обо ва аҷлоди муҳаррир собит аст. Аз ин вачҳ мафохират (фаҳр қардан) бар ҳеш аз соири сакана ва боқии мутавааттинаи (икоматқунандагон) балдаи мазкура дорад... Хулосаи калом, то ба ҳадди расидани синни сисолағӣ аз аҳди туғулият дар таҳти ҳимояти падари худ будам ва дар илм аз мантиқ ва калом, аз ҳайат ва ҳикмат авқот баҳри наҳве сарф қардам ва ба қадри насибқарди насобабахши қисоми азал баҳра бурдам ва падари азизи соҳиби тамизам умри гаронмоия худро лайлан ва наҳоран (шабу рӯз) сарфи ислоҳи ҳолу таълими ман қард ва дар ҳафтоду дуҷум синни муборақаш маро ба хондани илми арабия амр қарда буд».

Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммашариф Малехон Самарқандӣ. Музаққир-ул-асҳоб. Таҳияи К.Айнӣ, Душанбе, 1385 х.ш., сах. 506.

С.Айнӣ дар бораи Шавкати Бухороӣ менависад: «...падари Шавкат сарроф буда, Шавкат низ дар авоили ҳол ба саррофӣ машғуль дошта. Рӯзе ду савори ўзбек дар пешни дукони ў бо ҳам гуфтугӯ доштанд, аспони эшон бисоти дуконро поймол қарданд. Шавкат шӯрида ҳарфи ноҳуше зад. Сипоҳони ўзбек ба ҳам баромада, ўро ба дашному тозиёна азият расониданд. Шавкат ҳамон соат дил аз ёру диёр бардошта, роҳи Хуросон пеш гирифт. Ин воқеа дар аҳди ҳукумати Абдулазизхон ибни Нодирмуҳаммадхон воқеъ аст... Баъд аз он Шавкат аз Хуросон ба Исфаҳон рафтаву то охири умр (вафот 1107 ғ 1111 х.к/1695 ғ 1699) дар хоричи шаҳр дар мазори Шайх Али ибни Сухайл истиқомат қардаст...»

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 2010, сах. 101.

Санаҳои муҳим:

- 1650 – таваллуди Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ
1657 – таваллуди Фитрат дар Самарқанд
1657 – вафоти шоир Ҳоҷӣ Шохӣ ибни Ҳоҷа Абдурраҳмони Ҳисорӣ
1678 – ба сафари Хуросон ва Эрон баромадани Малехои Самарқандӣ
1685 – ба Бухоро рафтани Фитрат
1720 – китобати девони ашъори Мулҳами Бухороӣ

Савол ва супориш:

1) Дар аҳди Ҷониён (Аштархониён) кадом ҳавзаҳои адабӣ вучуд доштанд? 2) Дар бораи Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандӣ маълумот диҳед. 3) Дар бораи Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ чӣ медонед? 4) Ҳаёт ва эҷодиёти Мулҳами Бухороӣро шарҳ диҳед. 5) Дар бораи Сайиди Насафӣ ва фаолияти эҷодии ӯ нақл кунед. 6) Боз номи кадом устодони каломӣ бадеи ин даврро медонед?

§ 36. РУШДИ ИЛМ

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII бо вучуди нобасомониҳои сиёсӣ ва душвор шудани шароити зиндагӣ илм тоҷик ривож дошта, як зумра олимон ба таълифу таснифи асарҳои илмӣ ва тадрис дар мадрасаҳо машғул буданд. Баъзе аз олимон баробари фаъолияти илмӣ ба шеърӣ адаб низ шугл меварзиданд. Дар ин даврон на танҳо улуми расмии динӣ, балки илмҳои дунявӣ, монанди ҳайат, зич, хандаса, ҷабру муқобала, кимиё ва ғайра низ рушд меёфтанд.

Намоёнтарин олими ин давр Мулло Турсун Фароизи Самарқандӣ бо илмҳои дақиқ машғул буд. Ӯ дар соҳаи илмҳои риёзиёт, нучум, кимиё ва ғайра маҳорат дошт. Дар улуми динӣ, мисли фикҳ, ҳадис ва тафсир низ соҳибфан буд. Фароизи Самарқандӣ ба мисли «Масоили ҳисобия» («Масъалаҳои ҳисоб»), «Шарҳи сирочият-ул-ҷабрия», «Шарҳи виқоя» (оид ба фикҳ) ва ғайра асарҳои зиёд эҷод кардааст.

Олим ва шоири намоёни ин давр Қозӣ Лутфуллоҳ Шокири Бухороӣ низ дар улуми динӣ ва дунявӣ забардаст буда, дар фикҳу ҳадис, калому тафсир, ҳикмату ҳайат, мантиқ ва наҳву сарф маъруфи даврони худ буд. Ин олим ба фанҳои фалсафа (ҳикмат ва мантиқ) ва табиатшиносӣ низ тавачҷуҳ дошт. Ӯ ҳамчун шоир шуҳрати бештаре пайдо кардааст. Вай дар мадрасаҳои Бухорову Самарқанд дарс мегуфт.

Дигар аз олимон ва шоирони боистеъдоди аср Миршариф Мунсифи Самарқандӣ буд. Ӯ дар мадрасаи Бухоро ба хандаса, нучум ва арқомӣ зич машғул шудааст.

Дар ин давр машхуртарин олими илоҳиётшинос Мирмуҳаммадшарифи Шаҳрисабзӣ ба ҳисоб мерафт, ки мударрис ва аълами Бухоро буд ва бо таҳаллуси Шариф шеър низ эҷод мекард.

Зодаи Миёнколи Бухоро Дарвешалии Чангӣ яке аз мусикидонҳои машҳури он давр буд, ки оид ба назарияи мусиқӣ якчанд асар эҷод кардааст.

Дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII дар баробари намояндагони адабиёт ва илм таърихнависон низ қору зиндагӣ мекарданд. Яке аз таърихнигорони машҳури ин давр Маҳмуд ибни Валӣ ба шумор меравад. Асари ӯ “Баҳр-ул-асрор фи манокими-л-ахёр” («Баҳри асрор оид ба рафтори ашхоси наққор») ном дорад, ки он дар нимаи аввали асри XVII навишта шуда, аз ҳафт чилд иборат буд. Ҳар як чилди он дар навбати худ ба чор баҳш тақсим мешуд. Ин асар масъалаҳои гуногунро дар бар гирифта, чилди аввали он дар бораи тасвири олам буда, чилди дуюми он ба масъалаҳои таърихи давраи тоисломӣ бахшида шудааст. Дар чилди сеюм дар бораи ҳаёти пайгамбари ислом Муҳаммад, пайдоиш ва интишори дини ислом ва ҳодисаҳои таърихи он давр маълумот додааст. Чилди чоруми асар дар бораи таърихи сулолаҳои Уммавиён ва Аббосиён баҳс менамояд. Дар чилди панҷум таърихи сулолаҳои ҳоким дар Эрон ва Мовароуннаҳр оварда шудааст. Чилди шашумро муаллиф аз таърихи ҳучуми мугул ба Мовароуннаҳр Хуросон оғоз карда, то давраи ҳукмронии Надирмуҳаммадхони Аштархонӣ овардааст. Чилди ҳафтуми асар таърихи Темуриёнро то давраи Шоҳҷаҳон дар бар гирифтааст. Ин асари машҳури Маҳмуд ибни Валӣ то ҳол пурра дастрас нест ва то замони мо баъзе қисматҳои чилди аввал ва шашуми он расидаанд.

Таърихнигори дигар Ҳочӣ Муҳаммад Салим мебошад, ки асари таърихиеро бо номи «Силсилат-ус-саломат» таълиф кардааст. Ӯ бо хонҳои Бухоро ҳешутаборӣ дошт, солҳои дароз дар дарбори Аштархонӣ ҳаёт ба сар бурд. Асари мазкур воқеаҳои таърихи аз соли 1468 то соли 1711 дар бар гирифта, соли 1730 навишта шудааст. Чун Муҳаммадсалим аз наздикони хонҳои Бухоро буд, воқеаҳои зиёди дарборӣ, низоъҳои байнихамдигарии хонадони сулолаи Аштархонӣ ва муносибатҳои онҳо бо давлатҳои ҳамсоя, махсусан, бо Эрон, Ҳиндустон ва хонҳои қозоқу Хоразм, ҷабру ситам ба мардум ва ошӯбҳои халқиро бо ҷашми худ дидааст, онҳоро дар асараш хеле ҳуб баён кардааст.

Асари дигари таърихӣ, ки дар ин давра навишта шуд, рисолаи Муҳаммадҷусуфи Муншӣ «Таърихи Муқимхонӣ» мебошад. Ин асар дар солҳои ҳукмронии набераи Субҳонқулихон – Муҳаммад Муқимхон (1702–1707) дар Балх навишта шуд. Бинобар ин муаллиф бобҳои алоҳидаи асарро

ба масъалаҳои мухталифи ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва сиёсии вилояти Балх, таърихи хонҳои Бухоро, хусусан, сулолаи Аштархониён, муносибати байни Бухоро ва Балх бахшидааст.

Мухимтарин асари таърихӣ ин давр «Убайдуллоҳнома»-и Мирмуҳаммадамини Бухороӣ аст, ки комилан ба давраи ҳукмронии Убайдуллоҳхон (1702 – 1711) бахшида шуда, воқеоти гуногун, аз ҷумла ислоҳоти пулиро, ки боиси норозигии мардум дар Бухоро ва сар задани шӯриш гардид, дар бар гирифтааст.

Асари арзишманди дигаре, ки дар ин давра таълиф ёфт, «Таърихи Абулфайзхон» мебошад. Муаллифи асар Абдурраҳмони Толеъ воқеаҳои таърихию дар бораи вазъи сиёсӣ ва иқтисодии хонии Бухоро дар давраи ҳукмронии Абулфайзхон (1711 – 1747) тасвир кардааст.

Яке аз таърихнигорони маъруфи ин замон муаллифи «Таърихи Қипчоқхонӣ» Хӯҷамкулбеки Балхӣ буд. Асари ӯ сарчашмаи таърихӣ судманд ба шумор меравад, зеро муаллифи он шоҳиди воқеаҳои тасвиркарда дар асараш мебошад.

Дар ин давра як қатор таърихнигорони дигар, ба мисли Мулло Шарафиддини Самарқандӣ, Муҳаммадрафеи Ансорӣ, Мирзо Сомӣ, Авазбеки Балхӣ, Муҳаммадсалоҳи Балхӣ ва дигарон зиндагӣ мекарданд, ки дар бораи таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии ин замон асарҳои муҳими таърихӣ эҷод намудаанд.

Сарчашма:

Маълумот дар бораи олим ва таърихнигор Маҳмуд ибни Валӣ: Маҳмуд ибни Валӣ соли 1595 – 1596 дар шаҳри Косони вилояти Фарғона таваллуд ёфтааст. Баъдтар хонаводаи онҳо ба Балх мекуҷад. Соли 1624 – 25 ӯ аз Балх ба сафар баромада, ба Кобул, Пешовар, Лоҳур, Дехлӣ, Агра, Калкутта, Бирма ва дигар шаҳру мамлакатҳо меравад. Хангоми дар Агра буданаш ӯро ҳокими Ҳиндустон Шохҷаҳон қабул намуда буд. Соли 1631 ба Балх бармегардад ва дар китобхонаи ҳокими Балх Надирмуҳаммадхон ҳамчун китобдор ба кор даромада, ба навиштани асарҳои илмию адабӣ машғул мегардад.

Асари муҳими таърихӣ, ки ӯро машҳури олам намудааст «Баҳрул-асрор фи манокӣби-л-аҳёр» («Баҳри асрор оид ба рафтори ашхоси нақор») ном дорад, ки соли 1634 бо амри хони Балх Надирмуҳаммадхон ба навиштани он шурӯъ намуда, баъди соли 1640 – 1641 онро ба охир расондааст. Ба қавли худи муаллиф ин асар аз муқаддима, хулоса ва ҳафт китоб иборат буда, ҳар китоби он дорои чор рӯкн буд (аз чор қисм иборат буд). Ин асар аз рӯи мазмун масъалаҳои таърихӣ, ҷуғрофӣ, космографӣ (тасвири олам), ситорашиносӣ ва ғайраро дар бар гирифта, бо забони тоҷикӣ навишта шудааст. Мутаассифона, ин асар то ҳол пурра дастрас нест.

Махмуд ибни Валӣ дар соҳаи адабиёт ҳам таъбозмой намуда, як катор асарҳо офаридааст. Ба қалами ӯ асарҳои адабии «Хамса», ки дар пайравии Низомии Ганҷавӣ навиштааст, рисолаҳои «Равоихи тайиба» («Накхати (бӯйи) хуш»), «Гулқада», «Баҳория», девони ашъори дорои зиёда аз 25 ҳазор байт ва ғайра тааллуқ доранд, ки то ҳол ба мо дастрас нашудаанд.

Махмуд ибни Валӣ. Бахр-ул-асрор фи маноқиби-л-ахёр. Дастхати китобхонаи Индия Оффиси Англия, № 575, ҷилҳои 389 а – 398 а.

Маълумоти академик А.А.Семёнов дар бораи мусиқидон Дарвешалии Чангӣ: «Дарвешалии Чангӣ аслан аз мардуми Миёноли Бухоро буда, дар хонаводаи навозанда, ҳофиз ва шоир ба дунё омадааст. Аз хурдӣ ба мусиқӣ шавқ пайдо карда, навохтани қонун, най, уд гижжак, рӯҳафзо ва чангро дар назди мусиқидонони машҳури он давр омӯхтааст ва дар чангнавозӣ шухрат ёфт. Пас аз маъруф гаштан, ба дарбори Имомқулихони Аштархонӣ (1611 – 1642) роҳ ёфта, Чангии Хоқонӣ лақаб гирифт. Дарвешалии Чангӣ дар оҳангсозӣ низ шухрат дошт. Ӯ оид ба назарияи мусиқӣ чандин китобу рисола навиштааст, ки машҳуртарини онҳо «Тухфат-ус-сурур» мебошад. Дарвешалии Чангӣ таърихи мусиқиро хуб медонист. Вай хабар медиҳад, ки дар замони ӯ адади мақомҳо 12-то бошанд ҳам, дар аввал танҳо ҳафт мақом будааст. Дарвешалии Чангӣ аз бузургтарин муҳаққиқони соҳаи мусиқии мардуми тоҷик ва халқҳои дигари Осиёи Марказӣ буд. Осори Дарвешалии Чангӣ барои омӯхтани «Шашмақом» аҳамияти қалон дорад».

Семёнов А.А. Средневековый трактат по музыке Дарвиш-Али (XVII в.). Ташкент, 1946.

Санаҳои муҳим:

1730–навишта шудани асари Ҳоҷӣ Муҳаммад Салим «Силсила-т-ус-саломат»

Савол ва супориш:

1) Асарҳои Мулло Турсун Фароизи Самарқандиро баён кунед. 2) Қадом олимони маъруфи ин даврро медонед? 3) Дар бораи таърихнигор Ҳоҷӣ Муҳаммад Салим маълумот диҳед. 4) «Таърихи Муқимхонӣ» ба қалами қадом муаллиф тааллуқ дорад? 5) Муаррихони дигари машҳури ин давр ва асарҳои онҳоро номбар кунед.

МАВЗЎИ XIII

ВАЗЪИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИ ХЎҚАНД ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVIII

§ 37. ОҒОЗИ ҲУКМРОНИИ СУЛОЛАИ МАНГИТИЯ

Баъд аз кушта шудани Нодиршоҳи Афшор (соли 1747) дар Эрон давлати бузурги ташкилкардаи ӯ рӯ ба завол ниҳод. Пас аз он Муҳаммадраҳимбӣ бо дастгирии ашроф ва рӯҳониён соли 1753 ба тахти хонии Бухоро нишаст, вале ӯ чуръат намекард, ки унвони хониро ба номи худ ҳамроҳ кунад, зеро ӯ аз хонадони чингизӣ набуд. Аз оғози ҳукрони мугулҳо дар Мовароуннаҳр танҳо намояндагони ин хонадон ҳуқуқ доштанд, ки унвони хониро соҳиб шаванд. Барои қонунӣ кардани ҳокимияти худ Муҳаммадраҳимбӣ хони дастнишонда, писари хурдсоли Абулфайзхон–Абулмуъминхонро ба тахт нишонд. Даре нагузашта ӯ духтари худро ба Абдулмуъминхон ба занӣ дод, аммо пас аз як сол ӯро ба қатл расонид. Ҳамин тариқ, соли 1753 Муҳаммадраҳимбӣ дар Бухоро ба силсилаи хонадони Мангитӣ асос гузошта, худро хон эълон намуд.

Дар ин солҳо ҳар як ҳокимони мулкҳои алоҳида аз заифшавии ҳокимияти марказӣ ва иваз шудани сулолаҳо дар Бухоро истифода бурда, мекӯшиданд мустақил шаванд. Бинобар он, Муҳаммадраҳимхон барои нерӯманд кардани ҳукумати марказӣ, муҳолифати ҳокимони маҳаллиро то дараҷае аз байн бурда, ҳокимияти худро устувор намуд. Ӯ ба ҷудоихоии ҳокимони шаҳру вилоятҳо, ки дар иттиҳоди хони Бухоро буданд, меҳост хотима бахшад. Бинобар он Муҳаммадраҳимхон неруи ҳарбии мамлакатро тақвият дода, дар ҳар вилояти тобеи Бухоро ҳокимони мавриди эътимоди худро таъйин мекард. Масалан, Самарқандро забт карда, ҳокимияти онро ба бародари худ супурд. Дар Шаҳрисабз, Тошканд ва дигар шаҳру вилоятҳо низ шахсони боэътимоди худро ба сари қор овард. Барои расидан ба мақсади асосии худ вай лашкари неруманде ташкил намуда, исёни қabilaҳои ўзбекро, ки дар Миёнқол ба вукӯъ омада буд, паҳш намуд. Замини қabilaҳои стирӯғ ва баҳранро мусодира намуда, сокинонашро ба наздикии шаҳри Бухоро кӯчонид, то ки онҳо доим зери назорати ҳукумати хонӣ бошанд.

Баъди ин Муҳаммадраҳимхон хост ноҳияҳои Ургут, Панҷакент ва Ўротепшаро ба зери иттиҳоди худ биоварад. Баъди ҷангҳои пуршиддат ӯ тавонист танҳо Ургутро тобеи худ гардонад, аммо мубориза барои ба даст овардани Ўротепша тӯл кашида, бе натиҷа анҷом ёфт.

Мубориза барои ишғоли Ҷротеппа. Ҳокими Ҷротеппа Фозилбийи юз писари Содиқбий хонҳои Бухороро ба ташвиш гузошт. Ба сифати сарвари қаблаи юз ӯ ба муқобили Нодиршоҳ низ бархоста буд. Баъд аз ду соли қатли Нодиршоҳ Фозилбий ҳокими Ҷротеппа шуда, бар зидди Хўқанду Бухоро муқовимат кард. Хони Бухоро Муҳаммадраҳимхон дар мубориза ба муқобили ҳокими Ҷротеппа заъфи худро эҳсос намуда, бо хони Хўқанд Ирдонабий (1751 – 1770), сарварони қаблаи қипчоқ ва ҳокими Қаршӣ иттиҳод баста, соли 1754 ба қониби Ҷротеппа лашкар кашид. Дар чунин ҳолат Фозилбий бо лашкари Ҷротеппа ба муқобили иттиҳоди дар боло зикршуда мубориза карда наметавонист. Бинобар ин ӯ ба ҳешованд ва ҳамқаблаи худ, ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбийи юз мурочиат намуда, имдод талабид. Ҳашт ҳазор лашкари Ҳисор ба воситаи дараи Қаратоғ, ба сардии хаво ва барфпӯш будани ағбаи мушкилгузар нигоҳ накарда, ба ёрии Фозилбий рафтанд.

Барои хони Бухорою Хўқанд ва дигар муттаҳидони онҳо дар фасли сарди зимистон зери деворҳои қалъа ҳозир шудани Муҳаммадамини юз бо лашкараш ғайриҷашмдошт буд. Хонҳои Бухорову Хўқанд дарк карданд, ки омадани Муҳаммадамини юз ба Ҷротеппа барои онҳо оқибати хуб надорад.

18 майи соли 1754 задухўрди аввал сурат гирифт. Лашкари Ҷротеппа мавқеи хуб интиҳоб карда, байни ғору сойҳо қойгир шуда буданд, ки ин қойҳоро фақат аҳолии маҳалли медонист. Ин буд, ки лашкари Ҷротеппа дар айнаи авҷи задухўрд аз қойҳои панаҳёфта ногаҳон ба душман ҳамла карда, онро ба танг оварданд. Хони Бухоро мебоист чораҳои фаври меандешид. Бинобар ин, Муҳаммадраҳимхон лашкари Бухороро бар зидди лашкари Ҳисор фиристода, эълон кард, ки ҳар касе сари буридаи душманро оварад, номи ӯро ба тўмори махсус навишта, баъдтар тухфа медиҳанд. Хони Хўқанд низ ба шахсони дар ҷанг шучоат нишондода, инъому тухфаҳо медод, вале ҳамаи ин тадбирҳо хони Бухороро қаноатманд накард. Ӯ медонист, ки бо чунин чораҳо ғалаба ба даст овардан аз имкон берун аст. Бинобар он ӯ ба Насаф (Қаршӣ), Яққабоғ ва Шаҳрисабз намояндагони худро фиристода, лашкари он қойҳоро ба назди худ даъват кард. Аз ин нақша ҳокими Ҷротеппа ва Ҳисор огоҳ гаштанд. Муҳаммадамини юз роҳи осони ғалабаро ҷуста, чорае андешид. Ӯ ду мактуб, яке ба номи хони Бухоро ва дигаре ба номи хони Хўқанд менависад. Ба хони Хўқанд, Ирдонабий аз номи Фозилбий менависад, ки мо бо ҳам ҳамсоя ва ҳешутаборем, бинобар ин набояд бо ҳамдигар ҷангем ва хони Бухоро набояд дўстии моро барҳам занад.

Дар мактуби хони Бухоро навишта буд, ки ба шумо 92 қабилаи ўзбекияи Мовароуннаҳр мутеъ аст. Мо низ тобеи шумо мешавем. Мактуби ба номи хони Бухоро навиштаро ба Ирдонабий ва мактуби ба ӯ навиштаро ба Муҳаммадраҳимхон мерасонанд. Баъди расонидани мактубҳо ҳар ду тараф (Бухоро ва Хўқанд) иродаи ҷанг наменамоянд ва лашкари Бухоро ақиб менишинад. Лашкари Хўқанд бошад, ба сўйи Хучанд ҳаракат мекунад. Нисбат ба бухориҳо хўқандиҳо камаслиҳа ва кампўшок буданд. Бинобар он, лашкари Ўротешпаву Ҳисор хўқандиёнро таъқиб менамоянд, ки то расидан ба Хучанд лашкари Хўқанд талафоти зиёде меदिҳад. Сарбозони зиёде аз онҳо кушта ва асир мешаванд. Аз каллаи сарбозони Хўқанд дар соҳили дарёи Оқсу калламанора месозанд. Асирони хўқандиро ба Ўротешпа оварда, ба қатл мерасонанд ва аз сари онҳо калламанори дуҷум бардошта мешавад.

Муҳаммадаминбийи юз баъд аз ҷанде аз Ўротешпа ба воситаи Киштуту Панҷакент ба ҷониби Ҳисор баргашт. Дар Тақоби Киштут ӯ Малик Мизробро, ки ҳокими мулки Фон буд, бо дувоздаҳ нафар ақрабояш ба қатл расонид. Ба ин восита Муҳаммадамин хунбаҳои қозӣ Ҳусейни Мирақонӣ–ҳокими Фалғарро, ки соли 1743 Малик Мизроб ӯро кушта буд, гирифт. Дар Киштут Мўсобий, писари Аллоҳёрбий ҳоким таъйин шуд.

Ғалабаи соли 1754 бар лашкари Бухорову Хўқанд истиқлолияти Ўротешпаро ним аср, яъне то охири асри XVIII таъмин намуд.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон дар бораи ба Хўқанд омадани ҳокими Ўротешпа Фозилбий: «Чун мардуми Хитой аз қори саёдатпаноҳон хотири нопоки худро ҷамъ намуданд, сипоҳи қалмиқро ба ҷониби мулки Фарғона фиристоданд ва эшон бисёри вилоятро мусаххар (забт) намуда, вилояти Хўқандро муҳосира намуданд. Ва Абдукаримбий миёни аз сад ҷо баста, бо он қофирони нопок ҳар рӯз ғазо мекард. Муҳосира ба тўл кашид.

Дар он оғоз Фозилбий ибни Содикбийи юз дар Ўротешпа ҳукумат мекард ва ӯ фарзандхонди Абдукаримбий мебуд. Дар он вақт умраш ба бист сол буд. Чун ин хабарро шунид, ба таъҷили тамом мутаваҷҷеҳи Хўқанд шуд. Баъд аз қатъи манозил худро ба Хўқанд расонид. Ба давлати ғазо мушарраф гардид. Аз омадани он аморатпаноҳ Абдукаримбий бисёр шодиҳо намуд ва қадами он аморатпаноҳро муборак дониста, ба меҳмондорӣ ӯ пардохт. Баъд аз ҷанд рӯз лашкари қалмоқ бисёр ба танг омада, мамлақати Хўқандро во гузошта, мутаваҷҷеҳи диёри худ шуданд ва мардуми аҳли ислом таоқуб намуда, тороч мекарданд. Гўянд муборизатпаноҳи Шермуҳаммад ном

баҳодур Фозил дар ҳамон чанги куффор ба як рӯз навад қалмоқро халонида буд. Чаноби эшони Султонхон мегуфтанд, ки аз забони худи Шермуҳаммад баҳодур ин суҳанро борҳо шунидем. Абдукаримбӣ аз қор халос ёфт ва Фозил ба обрӯӣ тамои руҳсати иҷозат фармуд».

Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-тавориҳ. Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. Душанбе, 1985, сах. 378 – 379.

Санаҳои муҳим:

1743 – кушта шудани ҳокими Фалғар қозӣ Ҳусейни Мираконӣ аз ҷониби Малик Мизроб

1747 – кушта шудани Нодиршоҳ

1753 – ба тахти Бухоро нишастани Муҳаммадраҳимхон

1754 – лашкаркашии Муҳаммадраҳимхон ба ҷониби Ӯротепша

Савол ва супориш:

1) Ба тахти хонии Бухоро нишастани Муҳаммадраҳимхонро шарҳ диҳед. 2) Чаро Муҳаммадраҳимбӣ чуръат накард, ки унвони хониро қабул намояд? 3) Дар бораи тадбирҳои Муҳаммадраҳимхон оид ба неруманд гардонидани ҳукумати марказӣ маълумот диҳед. 4) Муборизаи Муҳаммадраҳимхон ва хони Хӯқандро барои ишғоли Ӯротепша нақл кунед. 5) Мазмуни мактуби Муҳаммадамини юзро ба хонҳои Бухоро ва Хӯқанд шарҳ диҳед. 6) Натиҷаи муборизаи хонҳои Бухорову Хӯқанд барои ишғоли Ӯротепша бо чӣ анҷом ёфт?

§ 38. ЗАБТИ ҲИСОР ВА АМАЛИЁТИ ҲОКИМОНИ ӮРОТЕПША

Забти Ҳисор. Муҳаммадаминбӣ юз дар баробари марди часур ва сипоҳӣ будан, бо хунҳорӣ низ ном бароварда буд. Шахсони зиёд аз ӯ тарсида, норизо гашта, аз вилоят фирор менамуданд. Ҳатто баъзе ноҳияҳо аз тасарруфи беки мазкур баромада, ба тобеияти Бухоро гузаштанд. Ба нокомӣ анҷом ёфтани нақшаи хони Бухоро барои ишғоли Ӯротепша ва иштироки ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбӣ дар он қорзор, ки норозигии хони Бухоро ба вучуд овард, Муҳаммадраҳимхонро водор намуд, ки нақшаи чандинсолаи худро амалӣ гардонад. Ин буд, ки хони Бухоро солҳои 1757 – 1758 ба сӯи Ҳисор ду маротиба лашкар кашида, баъди чангҳои шадид ин сарзаминро ишғол кард. Ҳокими он Муҳаммадаминбӣ юз асир афтод ва ӯро дар сари бозори Ҳисор ба дастури хони Бухоро ба дор овехтанд.

Чун Ҳисор ва вилоятҳои атрофи он барои хони Бухоро аҳамияти муҳим доштанд ва ҳокимони ин маҳалҳо доимо

саркашӣ мекарданд, бинобар ин дар Ҳисор истехкоми нав сохта шуд. Муҳаммадраҳимхон амаки худ Дониёлбийро ҳокими Ҳисор ва вилоятҳои Кӯхистон таъйин намуд. Бо ин галабааш Муҳаммадраҳимхон дар Ҳисор, Қубодиён, Қундуз ҳокимияташро татбиқ кард ва вилояти Балх ва мулкҳои он – Кӯлоб ва Бадахшон низ тобеи Дониёлбий шуданд.

Амалиёти ҳокими Ҷротешпа. Баъд аз қатли ҳокими Ҳисор Муҳаммадаминбий ҳокими Ҷротешпа Фозилбий дар қасди қотилони хешованд ва муттаҳиди худ, Муҳаммадаминбий мешавад. Барои иҷрои ин мақсад ӯ мавриди мувофиқ мечуст. Чунин фурсат баъд аз вафоти Муҳаммадраҳимхон (1758) фаро расид, Фозилбий ба сӯи Самарқанд, ки бародари Муҳаммадраҳимхон – Баротбек султон ҳокими он буд, лашкар кашид. Баъд аз ишғоли шаҳр Фозилбий Баротбекро ба қасоси марги ҳокими Ҳисор ба қатл расонид.

Фозилбий барои ишғоли пойтахти хонигарӣ-шаҳри Бухоро лашкаркашии худро идома дод. Ӯ Хатирҷӣ, Кармина ва Каттакӯрғонро ба даст овард. Ҳамон сол дар музофоти кӯхистонии хонии Бухоро пораи кӯҳи бузурге пойин омада, пеши оби дарёи Зарафшонро бастан. Даре нагузашта дарёи Зарафшон ин сарбандро пора кард ва Зарафшон ба як дарёи азиме мубаддал гашта, ҳарчи ки дар наздикиҳои соҳили он буд, бо худ мебард, аз ҷумла як қисми лашкари Фозилбий низ дар мавҷи пурталотуми ин дарё ғарқ шуданд. Натиҷаи ин офати табииро ӯ «аз ғайб» пиндошта, «қазои илоҳӣ» шумурд ва лашкарашро ба шаҳри Самарқанд баргардонид.

Аз ин ақибнишинӣ истифода намуда, хони Бухоро Дониёл атолик Қаршӣ, Нурато ва Миёнкалотро ба тасарруфи худ дароварда, ба муҳосираи Самарқанд омода гашт. Набарде, ки тайи 50 рӯз идома ёфт, натиҷае набахшид ва лашкари хон ба Бухоро баргашт. Аммо ҳокими Самарқанд Бобобий писари Фозилбий бе ҷанг шаҳрро ба хони Бухоро таслим кард ва Фозилбий бошад, ба Бухоро, барои зиёрати ҷойҳои муқаддаси он рафта, баъди ҷанд муддате ба шаҳри Ҷротешпа баргашт.

Дар замони ҳукмронии Фозилбий ва писари калонии ӯ, Худоёр девонбегӣ худуди мулки Ҷротешпа дар қисмати шарқ – Нов, Хучанд ва Маҳрами Конибодомро дар бар гирифта, аз Хоҷабоқирғонсой мегузашт. Дар самти шимол ва шарқу шимол – Сирдарё сарҳади ин мулк буда, Бекобод ва Ховасро фаро мегирift. Дар қисмати ғарб мулки мазкур ба Самарқанд ҳамсарҳад шуда, шаҳрҳои Қиззах, Ём, Пишоғар ва Зоминро зери ҳукмронии хеш нигоҳ медошт. Сарҳади ҷанубии мулки Ҷротешпа то қаторкӯҳи Ҳисор расида, Мастчоҳу Фалғар, Фону Киштут ва Панҷакентро фаро гирифт.

Дар нимаи дуюми асри XVIII, дар замони ҳукмронии Фозилбӣи мулки Ӯротеппа мулки мустақил буда, ончунон неруеро соҳиб буд, ки ба муқобили лашқари Хӯқанду Бухоро муқовимат карда тавонист.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон дар бораи лашқаркашии Муҳаммадраҳимхон ва Ирдоабӣи ба Ӯротеппа: «Дар он аср дар Бухоро Раҳимхони мангит ҳукумат мекард ва ӯ Ирдоабӣро фарзанд хонда буд. Дар Ӯротеппа Фозилбӣи ибни Содиқбӣи ҳукумат мекард. Чун Раҳимхон лашқар ба қониби Ӯротеппа кашид ва Ирдоабӣи низ дар ҳаракат омада, ҳар ду соҳибдавлат баъд аз қатъи роҳ дар мавзеи Ём рӯй диданд. Бо иттифоқи якдигар Ӯротеппаро муҳосира намуда, ҳар қадом ба мақари худ муроҷиат намуданд. Лашқари Ирдоабӣи ба офати беморӣ ба боди саҳт дучор афтод ва аз пушти эшон мардуми юз таоқуб намуда, аксарро гирифта, қалламанора сохтанд. Ирдоабӣи бо чандин машаққат ва меҳнат худро ба Хӯқанд расонид ва шабу рӯз дар тадоруқи ин қор буд. Баъд аз чандин вақт бо лашқари анбӯҳ мутаваҷҷеҳи мамлақати Ӯротеппа гашт. Баъд аз қатъи роҳ наздики он балда расид. Ин хабарро Фозилбӣи шунид. Бе тааммул бо лашқари бисёр истиқбол намуда, ба хотири ӯ чунон расид ин ҳамон ош дар қоса аст. Надонист, ки чинӣ ҳар рӯз намешиканад, ба рӯзе мешиканад, ба ҳукми он ки:

Душман чу бинӣ нотавон лоф бар вучудат мазан,
Мағзест дар ҳар устухон, мардест дар ҳар пирахан.

Ва чун ҳар ду дарёи лашқар дар мавзеи Оқсу ба ҳам даровехтанд, чунон қанге шуд, ки хоки майдон аз хуни ялон (ҷасурон) аргувонӣ (сурх) гардид. Баъд аз муҳориботи бисёр қавқоби зафар аз қониби Ирдоабӣи тулӯъ намуд, ситораи Фозилбӣи дар ҳубут (нишебӣ) афтод. Сипоҳи юз рӯй ба ҳазимат овард (шикаст хӯрд) ва лашқари минг таоқуб намуда, ба қатл мерасониданд ва пораеро асир мекарданд. Дар он рӯз Ирдоабӣи ба дасти худ ҳаҷдаҳ қас аз бузургони юзро ба қатл расонид. Дар он вақт аз дасташ шамшер хато афтода, ба сари асп хӯрд ва нисфи сари аспро қалам кард. Баъд ихтиёри ин қорро накард ва аз он маҳлақои (ҳалоқатгоҳи) пурбим Фозилбӣи бо чандин меҳнат ва машаққат худро ба соҳили наҷот расонид. Асироне, ки қамъ омада буданд, ҳамаро ҳукм намуда, ба қатл расонид, қалламанора созанд. Мисли гӯсфанди бечора... сар мебурианд ва аз хуни мусулмонан дарёи Оқсу дарёи Сурхоб гашт. Аз сари юзон мингони минг юзқалламанора чи ки қаллақӯҳ сохтанд».

Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-тавориҳ. Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. Душанбе, 1985, саҳ. 380 – 382.

Санаҳои муҳим:

1757 – 1758 – забти мулки Ҳисор аз ҷониби Муҳаммадраҳимхон

1758 – вафоти Муҳаммадраҳимхон

Савол ва супориш:

1) Дар бораи лашкаркашиҳои Муҳаммадраҳимхон ба сӯйи Ҳисор нақл кунед. 2) Ҳокими Ҳисор таъйин шудани Дониёлбиро шарҳ диҳед. 3) Муборизаи ҳокими Ҷротеппа Фозилбийро барои ишғоли Самарқанд маънидод кунед. 4) Чаро Фозилбий аз ишғоли Бухоро даст кашид? 5) Дар бораи қаламрави мулки Ҷротеппа хангоми ҳукмронии Фозилбий ва писари ӯ Худоёр маълумот диҳед.

§ 39. ҲУКМРОНИИ ДОНИЁЛ АТОЛИҚ. ТАДБИРҲОИ ШОҲМУРОД БАРОИ МУСТАҲКАМ КАРДАНИ АМОРАТИ БУХОРО

Ба сари ҳокимият омадани Дониёлбий атолиқ. Баъд аз марги Муҳаммадраҳимхон, соли 1758 дар Бухоро шӯриш сар зад. Шӯришиён молу амволи сарватмандонро ғорат карда, хонаи онҳоро оташ мезаданд. Сабаби шӯриш ҷорӣ намудани андозҳои наву вазнин буд, аммо шӯриш ба хун оғушта гардид. Дар чунин шароити вазнин Дониёлбий атолиқ ҳукуматро ба дасти худ гирифт, лекин вай тахти хониро қабул накарда, Абдулғозӣ ном набераи Абулфайзхонро расман ба тахти Бухоро нишонид ва худаш маъмури вазифаи атолиқӣ гардид.

Дар солҳои ҳукмронии Дониёлбийи атолиқ (1758–1785) парокандагии ҳокимият ва маҳдудшавии ҳудуди хонии Бухоро ба амал омад. Вилояти Балх истиқлолият ба даст овард ва мулки Ҷротеппа низ истиқлолияти худро нигоҳ медошт. Ташаққули ҳукумати хонии Хӯқанд дар нимаи дуюми асри XVIII ба анҷом мерасид.

Баъд аз ба Бухоро баргаштани Атолиқбий мулки Ҳисор боз мустақил гардид. Қаротегин ва Дарвоз мулкҳои мустақил буданд. Мулкҳои хурди дигар – Рӯшон, Шугнон, Вахон танҳо ҳудуди як ё ду водиро ишғол мекарданд. Дар байни ҳокимони Ҳисор, Кӯлоб, Қаротегин ва Дарвоз аксар вақт ҷангҳои дохилӣ ба вуқӯъ меомад. Масалан, яке аз ҷангҳои хунин байни Дарвоз ва Қаротегин соли 1790 дар ҳудуди деҳаи Мучихарфи ноҳияи Нурободи имрӯза ба амал омад. Дар чунин шароити вазнин хони Хева ва подшоҳи Афғонистон ба Бухоро ҳуҷум оварданд. Ба Дониёлбий ва писари ӯ Шоҳмурод (1785 – 1800) лозим омад, ки таҳдидҳои ба сари хонигарӣ омадаро бартараф намояд. Онҳо

бояд ҳокимияти худро ба сарзаминҳои бекигарихои саркаш барқарор намуда, хонии Бухороро аз вазъияти вазнини бухрони сиёсӣ мебароварданд.

Соли 1770 ба Дониёлбийи атолиқ муяссар гашт, ки Қаршӣ, Шаҳрисабз ва Ҳисорро ба худ тобеъ кунад, вале ин пирузии дер давом накард. Баъди вафоти Дониёлбийи атолиқ дар ҳама ғӯшаю канори хонии Бухоро муборизаи ҳокимони хурд барои баромадан аз ҳайати хонигарӣ сар шуд. Ин истиқлолхоҳии ҳокимони вилоятҳо бо муборизаи мардум ба муқобили худсарихо ва фишори ҳокимон дар як вақт давом дошт. Махсусан, дар маркази хонигарӣ – шаҳри Бухоро шӯриши калон ба амал омад. Норозигии оммаи халқ тамоми аморати Бухороро фаро гирифт.

Чорабиниҳои Шоҳмурод барои мустаҳкам кардани аморат.

Пас аз вафоти Дониёлбийи атолиқ валиаҳди ӯ Шоҳмурод соли 1785 ба тахти Бухоро нишаст. Дар ин сол косаи сабри аҳолии Бухоро лабрез шуда, онҳо шӯриш бардоштанд. Дар ин шӯриш беш аз ҳазор нафар кушта шуд. Муборизаи халқ вусъат пайдо мекард ва Шоҳмурод маҷбур шуд, то савганд хӯрад, ки аҳолии Бухороро аз ҷабру зулм ва хирочу андозҳои аз ҳад зиёд озод хоҳад кард. Формони ӯро ба рӯи санг сабт намуда, дар пештоқи масҷиди ҷомеи Бухоро гузоштанд.

Аҳди салтанати Шоҳмурод (1785–1800) дар таърихи сулолаи Мангития давраи нисбатан устувор гардидани ҳокимият ба шумор меравад. Ӯ аз унвони хонӣ даст кашида, худро амир эълон кард. Ин чунин маъно дошт, ки вай ҳокими танҳо як пораи давлати мусулмонӣ, яъне танҳо хонигарии Бухоро мебошад. Аз ин давра сар карда, хонии Бухоро ба худ номи «аморати Бухоро»-ро гирифт.

Шоҳмурод ба мақсади баргараф намудани норизоятии умумӣ баъзе ислоҳот гузаронид. Вай танҳо андозҳои шаръӣ, монанди хироч ва закотро боқӣ гузошта, дигар ҳамаи молиёт, боч ва ҷаримаҳоро барҳам дод, лекин ба ивази ин ҷизя – андози аз мардуми ғайримусулмон ситонидашавандаро хеле зиёд кард. Ба аскарон моҳона муқаррар намуд. Бисёр заминҳои вақфро, ки хонҳои собиқ мусодира карда буданд, дубора барқарор кард. Ӯ ислоҳоти пул гузаронид, ки ба ривочу равнақи тичорат мусоидат намуд.

Шоҳмурод бо мақсади афзудани иқтидори ҳокимияти марказӣ ҳокими вилоятҳоро аз кор барканор карда, ҳокимони нав таъйин намуд. Муқобилати ҳокимони ҷудоғона дарҳам шикаста шуд. Ҳатто саркаштарини онҳо назди ӯ сари итоат ҳам карданд, ки яке аз онҳо ҳокими Шаҳрисабз Ниёзали буд.

Амири Бухоро ба ҳар шаҳру деҳа қозӣ таъйин карданро қорӣ намуд. Умури маҳкамаро низ як дараҷа ба тартиб овард. Шохмурод рисолае роҷеъ ба ҳуқуқ таълиф намуд, ки барои қозихо ҳамчун дастуруламал хизмат мекард. Дар он замон қонуне қорӣ гардид, ки мувофиқи он агар касе нисбат ба моликият ҷинояте содир кунад, сарфи назар аз мақоми ҷамъиятии ӯ, ба саҳтгарин ҷазо гирифтӣ мешуд. Чунин тадбир ба манфиати табақаҳои гуногуни аҳоли буд, зеро он то як андозае пеш роҳи ғорату торочҳои аз ҳад зиёдро гирифт. Ҳама медонистанд, ки барои роҳзанӣ ва дуздӣ дасти рости шахсро мебуранд ва аз ин рӯ ба ин қор қуръат намекарданд. Шохмурод барои муҳофизати расму оин мансаби раисиро қорӣ сохт, ки ӯ мебоист иҷрои тамоми фармудаҳои шариатро назорат мекард.

Мустаҳкам шудани ҳокимияти марказӣ боиси таъмини амнияти роҳҳо гардид ва ин дар баробари ислоҳоти пул барои раванкаи тичорат заминаи мусоид фароҳам овард. Кишоварзӣ дубора рӯ ба инкишоф овард. Наҳрҳои нави обёрӣ қанда шуданд. Дар натиҷаи пешрафти қорҳои обёрӣ ба зиндагонии муқимӣ гузаштани тоифаҳои бодиянишин дар заминҳои навобод бештар гардид. Дар боби афзудани нуфуси ноҳияҳои камодам чораҳо меандешиданд. Яке аз ин чораҳо аз як ноҳия ба ноҳияи дигар кӯчонидани аҳоли буд. Аксар вақт ин тадбир бар хилофи хоҳиши одамон сурат мегирифт.

Баъд аз каме беҳтар гаштани вазъияти дохилии аморат, Шохмурод ҷангҳои ғоратгаронаро оғоз кард. Ӯ ҷанд маротиба ба Хуросон лашқар кашид ва бисёр маҳалҳои онро торочу хароб намуд. Дар ин лашқаркашиҳо ҳар каси қобили меҳнатро аз аҳолии Хуросон асир карда, ба Бухоро меовард. Ба ин восита бозори ғуломфурӯшии Бухоро хеле авҷ гирифт.

Дар охири асри XVIII Шохмурод дубора Марвро ишғол кард. Пас аз ҷанде вай ба муқобили бародари худ Умарбий, ки дар Марв ҳоким буд ва барои ҷудо шудан аз Бухоро кӯшиш мекард, мубориза бурда, сарбанди дарёи Марғобро вайрон намуд, ки дар натиҷа соқинони ин водӣ бе об монданд. Шохмурод қисмати зиёди аҳолии ин воҳаро ба Самарқанду Бухоро кӯчонида, дар таъмири харобаҳое, ки аз ҷангҳои собиқ ба амал омада буданд, истифода бурд. Вилояти Марв ба харобазор табдил ёфт. Ӯ мекушид, ки мулкҳои сарқаше чун Ҳисор ва Ӯротешпаро ба худ тобеъ кунад, аммо дар ин роҳ натиҷа ба даст наовард. Ба ҳангоми лашқаркашӣ аҳолии қобили меҳнати атрофи Хучанд, Ӯротешпа, Зомин ва Ёмро иҷборан ба Самарқанд бурда, дар соҳтмони биноҳо ва иншооти обёрӣ истифода мебард. Маҳз бо қувваи ин одамон дар Самарқанд 24 масҷид ва дигар иморатҳои гуногун сохта шуданд.

Чанги Шохмурод бо подшоҳи Афғонистон, ки муттаҳиди ҳокими Ӯротешпа Худоёрбий девонбегӣ буд, ба нокомӣ анҷомид.

Сарчашма:

Маълумоти Аҳмади Дониш дар бораи харобии назми аморат дар замони амир Дониёл: «Бидон, ки дар айёми ҳукумати амир Дониёл (1758–1785) ба доруламорати Бухоро хеле тафовути фоҳиш (ошкор) дар умури миллатӣ воқеъ шуда, аксар мадрасаҳо ва масҷид аз дарсу намоз таътил ёфта, хучраоти мадорис коҳхонаи хари обкашу ғалладони баққол шуда, ба сабаби он, ки мардуми ўзбек (сулолаи хонадони минғитияро номидааст) дар умури давлатӣ тадохул ёфта, ҷиҳати беабтӣ салтанат шуда, ҳарчи аз ҳар ҷо ёфтаанд, мутасаррифу молик (соҳиб) шуда, шўъла аз ҷароғи бевазан ва нон аз анбори ӯ қоқ дуздада, ба масрафи шикаму харчи худ мерасониданд ва касеро маҷоли бозхост набуд ва бозори ҳамр (майнўшӣ), қимор ва фиску фасод бисёр роичу гарм буда, дар миёни умаро ва ҳуққом. Лекин фуқаро ва раёро маҷоли ҳаракату сукун (бепарвоӣ, беҳаракатӣ) набуд аз фарти (барзиёдии) зулму зарҷ ва олқу солуқ, мисли аминаноя вакилона ва арзонии никоҳу қиматии никоҳона. Масалан, маҳри муаччал даҳ дирам ва никоҳонаи қозӣ даҳ динор ва як ман гандум даҳ танга, ҳаққулмизон (тарозупулӣ) понздаҳ танга ва ало ҳазо.

...Ва дар аксари маносиби (мансабҳои) аморат худи писарони амир Дониёл мансуб буда, ишоти фиску фасод менамуданд.

...Ва худи амир Дониёл аз ҷиҳати пирӣ ҳазаф шуда, аз тансику тадбири мулкӣ очиз монда, саранҷоми фатҳу ратқи (идора қардани) муҳимоти мамлакатро ба дастӣ авлоду аъмол ва умаро дода, аз шебу фарози адлу зулм беҳабар будааст ва ҳамаи аҳқому ҳудуди шаръӣ муатталу муҳмал (беътибор) монда, ба доду фарёди мазлуме касе илтифот (таваҷҷух) наменамуд».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 2010, сах. 20.

Санаҳои муҳим:

1758 – сар задани шўриш дар Бухоро

1770 – аз ҷониби Дониёлбӣ атолиқ ишғол шудани Қаршӣ,

Шаҳрисабз ва Ҳисор

1785 – ба тахти Бухоро нишастани Шохмурод

1790 – ҷангҳо байни Дарвоз ва Қаротегин

Савол ва супориш:

1) Дар кадом шароит Дониёлбӣ атолиқ соҳиби ҳукумат гардид? 2) Дар солҳои ҳукмронии Дониёлбӣ атолиқ дар мамлакат чӣ гуна тағйирот ба вучуд омад? 3) Дар бораи муборизаи истиклолҳои ҳокимони хурд баъди марги Дониёлбӣ атолиқ маълумот диҳед. 4) Дар бораи шўриши аҳолии Бухоро ҳангоми ба тахт нишастани Шохмурод чӣ медонед? 5) Дар давраи ҳукмронии кадом ҳоким хониғарии Бухоро ба худ номи «аморати Бухоро»-ро гирифт? 6) Шохмурод барои пурзур гардондани мамлакат чӣ гуна тадбирҳо

андешид? 7) Дар бораи лашкаркашиҳои Шоҳмурод ба мулкҳои Хуросон маълумот диҳед.

§ 40. ТАЪСИСИ ХОНИИ ХҶҶҶҶ

Фарғона дар охири асри XVIII нимамустақил шуда буд. Дар асри XVIII ин сарзамин аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофӣ худ назар ба Бухоро, Хева ва Тошканд вазъияти бартаре дошт, зеро бисёр ҳодисоти харобиовар, аз ҷумла ҷангҳои Нодиршоҳ, то он ҷо асар накарда буд. Аз ин рӯ аҳолии Фарғона хеле афзуда, иқтисодии он зиёд мешуд. Ҷамин буд, ки барои таъсиси давлати мустақил замина ва имкониятҳои мусоид муҳайё гардид.

Яке аз аввалин хонҳои Хуҷанд Шоҳруххон (1709–1721) ном дошт. Ҳокими Ёротешпа ва Хуҷанд Оқбӯтабий духтари ёро ба ақди никоҳи худ дароварда, ба хони Хуҷанд домод шуд. Дар навбати худ ё духтарашро ба хони Хуҷанд Раҳимхон (1721 – 1735) ба шавҳар медиҳад, вале бо вучуди хешу таборӣ, ҳокими Ёротешпа ва Хуҷанд намехост, ки Хуҷанд мустақил гашта, бо ё ҳамсарҳад гардад. Бинобар ин Оқбӯтабий домодашро ба меҳмонӣ даъват карда, меҳост ёро ба қатл расонад. Раҳимхон аз ин нақша огоҳ гашта, зуд мулки падарарӯсагро тарк намуд, вале Оқбӯтабий аз ин нақшаи худ даст накашида буд. Ёро бо роҳи ваъдаҳои бардурӯг бори дигар Раҳимхонро даъват карда, дар Хуҷанд меҳмондорӣ намуд. Хони ҷавони Хуҷанд бори дигар аз макри Оқбӯтабий огоҳ гашта, шабона ба хонаи хоби падарарӯсаиш дохил шуд ва ёро бо ду писараш ба қатл расонид. Соли 1734 як қисми мулкҳои тобеи Оқбӯтабий ба Раҳимхон гузашт. Ин ғалабаи бечанг сабаб шуд, ки хонии Хуҷанд аз душмани нисбатан тавоноии худ эмин гашта, ҳамчун давлати мустақил арзи вучуд намояд.

Дере нагузашта, ҳокими Ёротешпа тавонист Хуҷандро аз нав тобеи худ гардонад. Шаҳри мазкур дар нимаи дуюми асри XVIII борҳо бо роҳи ҷанг аз итоати Ёротешпа баромада, ба хонҳои Хуҷанд тобеъ гаштааст.

Дар замони ҳукмронии намояндаи қабилаи минг Ирдонабий (1751 – 1769) ва Норбӯтабий (1770 – 1799) ташаккули хонигарии Хуҷанд ба охир расид ва ҳукмронии хонадони мингҳо дар ин мулк оғоз ёфт.

Норбӯтабий пеш аз ба сари ҳокимият омадан бо ҳокимони Ёротешпа Фозилбий ва Худоёр девонбегӣ дӯстӣ дошт. Вақте ки ё фирорӣ гашт, ба Ёротешпа омада, Фозилбий қалъаи Қизилӣ ва деҳаҳои тобеи онро ба Норбӯтабий дод ва ёро бо Худоёр

девонбегӣ рафоқат дошт. Бо вучуди ин, баъди ба сари ҳокимият омадан дар Хӯқанд, Норбӯтабий лашкар кашида, Хучанд ва Ӯротеппаро забт намуд. Ирискулбий ҳокими Ӯротеппа таъйин шуд. Ӯқмронии ӯ, яъне тобеияти ин шаҳр ба хонигарии Хӯқанд се сол давом кард.

Худоёр девонбегӣ бо ҳокимони Шаҳрисабзу Ургут иттиҳод баста, бо ёрии лашкари ин мулкҳо Ӯротеппа ва Хучандро забт намуд, ки дар ин набардҳо Ирискулбий ҳалок гашт.

Хонҳои давлати ҷавони Хӯқанд аз ибтидои аввали барқарор гаштани ҳокимияти худ на танҳо бо ҳокимони Ӯротеппаву Хучанд ва мулкҳои дигари нисбатан хурд, балки бо ҳокимони алоҳида, гурӯҳҳо ва қабилаҳои бодиянишин низ мубориза мебуданд. Бо ин амал онҳо мехостанд давлати худро аз ҳучуми қабилаҳои ҳамсоияи қирғизу қипчоқ муҳофизат намоянд, зеро ин қабилаҳо тез-тез ба деҳаҳои мардуми муқимӣ ҳамла меоварданд. Мардуми баъзе шаҳрҳо ҳам аз дасти онҳо ба дод омада буданд. Барои иҷрои ин амалиёти низомӣ лашкари неруманд ташкил кардан лозим меомад.

Баъд аз ҷангҳои дуру дароз ба хонҳои Хӯқанд муяссар гашт, ки дар охири асри XVIII давлати нисбатан неруманде ташкил кунанд. Ин сарзамин яке аз хониҳои калонтарини Осиёи Миёна ба ҳисоб мерафт ва он бо аморати Бухоро ва хонии Хева рақиб гашт.

Хонии Хева, ки дар қисмати шимолии Осиёи Миёна ҷойгир буд, дар асри XVIII давраи хеле саҳти ҷангу низоҳҳои байнихудиро аз сар мегузаронид. Ба зами ин, дар солҳои 60-и асри мазкур саросари онро гуруснагӣ ва вабо фаро гирифт. Ба хони ин мулк Муҳаммадамини қунгурот (1763-1790) муяссар гашт, ки тартибу низоми муайяне ҷорӣ намояд. Ӯ инчунин, ҳукмронии сулолаи қунгуротро дар Хева асос гузошт, ки то соли 1920 онҳо ин давлати хониро идора мекарданд.

Ҳамин тариқ, дар нимаи дуоми асри XVIII дар сарзамини Осиёи Миёна се давлати мустақил: – аморати Бухоро, хониҳои Хӯқанд ва Хева арзи вучуд доштанд, ки байни онҳо барои мулкҳои ба онҳо ҳамхудуд, ба мисли Тошқанд, Қиззах, Ӯротеппа, Хучанд, Ӯсор ва ғайра рақобати доимӣ вучуд дошт. Онҳо мехостанд, ки ин мулкҳо ба худ тобеъ намуда, ҳамчун манбаи даромад истифода баранд.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Ҳақимхон дар бораи хони Хӯқанд Раҳимхон: «Дар лақабаш ўро Раҳимхони соҳибкирон мегуфтанд. Баъд аз чанд вақт ҳукумати Хучандро ба бародараш Абдукаримбий во гузошту худ дар вилояти Хӯқанд қарор гирифт. Дар он вақт Хӯқанд навобод шуда буд ва ў бар ободонии он вилоят саъйи балег намуд. Ҳукумати Марғелонро ба бародари кӯчакаш Шодибий тафвиз намуд. Чун тамоми мамолики Фарғонаро дар тахти тасарруфи худ даровард, хотири худро билқул аз ин ҷониб чамъ сохт. Бо лашқари анбӯх мутаваҷҷеҳи Самарқанд шуд. Баъд аз қатъи мароҳил дар вилояти Самарқанд расид ва он мамлақатро сахл дараҷа фатҳ намуд. Аз он ҷо мутаваҷҷеҳи Янгикўрғон гашт ва он балдаро низ мусаххар намуд. Баъд аз он инони якрон ба савби Шаҳрисабз тофт. Дар он вақт дар вилояти Кеш Ҳақимбукрӣ бародари Иброҳими атолиқ ҳукмронӣ мекард. Чун аз омадани Раҳимхон вуқуф ёфт, омодаи ҷангу китол шуд. Чун Раҳимхон ба наздикии Шаҳрисабз нузули иҷлол фармуд ва элчиёни суҳандон дар миён шуда, тарҳи ошноӣ дар мобайн андохтанд. Ҳақимбек дар паси пардаи исмат бародарзодае дошт Ойҷучуқоим бинти Иброҳими атолиқ дар қамоли хубӣ ўро дар ақди Раҳимхон даровард. Раҳимхон бо обрўйи тамом ҷониби Самарқанд мутаваҷҷеҳ шуд. Чун ба он балда ворид гардид, дар табиати ў марази саъбе мутаваллий шуд. Ва пореа гўянд, ки дар мазори ҳазрати шайх Қусам ибни Аббос аспакӣ болои зин баромад. Аз рўйи беадабӣ ба он касал мубтало гашт. Аз ҷониби худ Анақулий додхохро ва мулло Бечораро ноиб сохта, худ мутаваҷҷеҳи Хӯқанд гардид. Чун дар вилояти Хучанд нузули иҷлол фармуд, марази ў аз ҳадди эътидол гузашт. Ва ҳарчанд табибони он рўзгор муолиҷа карданд, ҳеч қадом муфид наафтод. Аз дори дунё раҳти ҳастиро барҷид, рўй сўйи уқбо овард. Наъши ўро дар Хӯқанд бурда, дафн карданд. Муддати ҳукуматаш даҳ сол ва муддати умраш сию се сол буд».

Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих. Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А, Мухторов. Душанбе, 1985, сах. 377 – 378.

Санаҳои муҳим:

1734 – ба дасти Раҳимхон гузаштани як қисми мулкҳои тобеи Оқбўтабий

Савол ва супориш:

1) Шароити мусоиди Фарғонаро барои таъсиси давлати мустақил шарҳ диҳед. 2) Дар бораи ҳамчун давлати мустақил арзи вучуд намудани хонии Хӯқанд нақл кунед. 3) Аввалин хонҳои хонии Хӯқандро номбар кунед. 4) Ташаккули хонигии Хӯқанд қай ба охир расид? 5) Дар бораи лашқарқашии Норбўтабий ба Хучанд ва Ўротепша маълумот диҳед. 6) Доир ба хонии Хева чӣ медонед?

МАВЗЎИ XIV

ВАЗЪИ СИЁСИИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ХОНИИ ХЎҚАНД ДАР АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 41. АМИРОНИ БУХОРО

Соли 1800 амири Бухоро Шохмурод вафот кард ва ба чойи ӯ писараш амир Ҳайдар ба тахти аморат нишаст.

Намояндагони сулолаи Аштархониён (Ҷониён) худро аз авлоди пайгамбари ислом ҳазрати Муҳаммад пиндошта, таҳаллуси ифтихории “сайид”-ро ба номи худ пайваст мекарданд. Хонадони сулолаи Манғития бошад, аз ин ифтихор махрум буданд. Бинобар он, асосгузори ин сулола Муҳаммадраҳимхон духтари хони охиринаи сулолаи Аштархониён Абулфайзхонро (1711 – 1747) ба издивочи худ даровард. Бо ин ӯ мақсад дошт, ки насли ояндаи хонадони Манғития ба унвони муқаддас ва ифтихории «сайид» мушарраф гардад, вале аз ин никоҳ фарзанд нашуд.

Баъд аз ба сари ҳокимият омадан Шохмурод зани амакаш Муҳаммадраҳимхонро (духтари Абулфайзхонро) ба ақди никоҳи худ даровард. Аз ин издивоҷ се фарзанд таваллуд ёфт, ки писари калониаш Ҳайдар ном дошт. Азбаски ӯ аз духтари сайид таваллуд ёфта буд, бинобар он, аз амир Ҳайдар сар карда, то Олимхон (1910–1920) амирони Бухоро ба номи худ лақаби ифтихории «сайид»-ро ҳамроҳ карданд.

Дар солҳои аввали ҳукмронии амир Ҳайдар ба лашкари Бухоро муяссар гардид, ки ба Хева зарбаи шадид расонида, аз ҷониби ин хонигарӣ хавфи ҳучумро ба Бухоро бартараф намояд. Вале баъд аз чанд соли ин воқеа, ба сабаби заиф гардидани аморати Бухоро, хонҳои Хева, аз ҷумла Муҳаммадраҳимхони кунгурот, муттасил ба Бухоро ҳучум намуда, то деворҳои он расид.

Бо мақсади муттаҳид кардан ва мустаҳкам намудани давлати худ амир Ҳайдар ба сарғаҳи Зарафшон ҳамла карда, Панҷакент, Фалғар ва Масчоҳро як муддат ба қаламрави худ ҳамроҳ намуд. Муборизаи амир Ҳайдар бо ҳокими Шаҳрисабз, хони Хўқанд ва Ўротепша хеле тўлонӣ ва тоқатфарсо буд. Ба амир лозим омад, ки ба тарафи Ҳисор ҳам лашкар кашад.

Ӯ сиёсати падари худро дар бораи марказият додани давлат пеш бурда натавонист. Вай худро яке аз уламои замон пиндошта, дар мадрасаи арк, ки бо амри ӯ сохта буданд, ба дарсгӯӣ машғул шуд. Амир Ҳайдар Курьонро азбар карда

бошад ҳам, ҳеч гоҳ зоҳиди риёзаткаш набуд ва дар ҳарами худ духтарони зиёдеро чамъ меовард. Дар замони ҳокимияти ӯ саркашии ҳокимони маҳаллӣ дубора қувват гирифт. Дар натиҷаи лашкаркашиҳои сершуморе, ки ба муқобили ҳокимони исёнгар ва ҳамсояғони хусуматпарвар анҷом меёфт, инчунин пардохти маоши беш аз ҳазор амалдор ва инъомҳои пулии ҳарсолаи аъёну ашроф, эҳтиёҷи моддии давлатро бештар мегардонид. Дар ин вақт харчи амир ду баробар аз дахли ӯ зиёдтар буд. Андозҳое ба номи молиёт ва хироч, монанди қўшунпулӣ, танобпулӣ, алафпулӣ, чўбпулӣ, миробина, кафсан ва ғайра дубора қорӣ гардиданд. Ба замми ин, ғоратгарихое, ки ҳангоми амалиёти ҳарбӣ ба вукӯъ меомад, ба сари мардуми меҳнаткаш мусобатҳои зиёде оварда, онҳоро боз ҳам қашшоку бенавотар месохтанд. Дар ибтидои солҳои бистум асри XIX таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросарии кишвар рух дод. Афзудани ҷабру зулм ва истибдод боиси сар задани ошўбҳо гардид. Яке аз калонтарини он ошўбҳо шўриши хитойқипчоқҳо буд, ки соли 1821 дар водии Миёнкол оғоз шуда, то соли 1825 давом кард.

Амир Ҳайдар якҷанд писар дошт. Насруллоҳ – фарзанди дуюми ӯ мақсад дошт, ки харчи зудтар ба тахти Бухоро соҳиб шавад. Ӯ ҳокими Қаршӣ буд ва падараш амир Ҳайдарро ба хатнасури писараш Музаффар ба он шаҳр даъват намуд. Падараш дар тўй ширкат варзид, аммо дар роҳи бозгашт ба Бухоро бемор шуд, зеро ки писараш Насруллоҳ ба хўроки падар заҳр андохта буд. Амир Ҳайдар баъди 18 рӯзи беморӣ соли 1826 дар синни 48-солагӣ аз дунё гузашт.

Писари калонии амир Ҳайдар – Мир Ҳусайн ба тахти Бухоро нишаст. Қўшбегии амир Ҳақимбий бо Насруллоҳ забон як карда, ба Мир Ҳусайн низ заҳр дода, ўро ба ҳалокат расониданд. Мир Ҳусайн 76 рӯз ҳукмронӣ кард, вале пеш аз вафоташ ӯ бародараш Мир Умарро аз Кармина даъват намуда, ба ҷойи худ амир таъйин кард.

Ҳукмронии Мир Умар камтар аз ду моҳ давом кард. Ӯ бештар ба айшу ишрат машғул шуда, ба корҳои давлатӣ аҳамият намедод. Ин бепарвояи сабаби норозигии аъёну ашроф ва мардуми Бухоро гардид. Аз ин вазъият истифода намуда, Насруллоҳ бо мақсади ишғоли тахти Бухоро ба сўйи ин шаҳр лашкар кашид. Барои ба ҳадаф расидан ба ӯ қўшбегӣ Ҳақимбий кумак мерасонид. Мир Умар мачбур шуд, ки аз Бухоро фирор намояд. Баъд аз якуним сол ӯ дар Хўқанд вафот кард ва ҷасадашро оварда, дар Бухоро дафн карданд.

Насруллоҳ соли 1826 ба тахти Бухоро соҳиб шуда, то соли 1860 ҳукмронӣ намуд. Ӯ феврал се бародари дигари худ–

Зубайрхон, Ҳамзахон ва Сафдархонро бо зану фарзандонаш қатл намуда, аз даъвогарони тахти амири худро эмин намуд. Барои ин ки асрори ба тахт соҳибшавиаш пинҳон бошад, Насруллоҳ кӯшбегӣ Ҳақимбийро низ ба қатл расонид. Дар давоми як моҳи пас аз чулуси худ Насруллоҳ ҳар рӯз аз 50 то 100 нафарро ба қатл мерасонид. Насруллоҳ дар ибтидои 7 – 8 соли ҳукмронии худ ҳамаи дарбориёни падараш, наздикон, сипоҳиёни ўро аз вазифаашон маҳрум намуда, қатл кард ва молу мулки ҳар қадом ба манфиати хазинаи амир мусодира шуд. Ў бо ғаддорӣ ва хунхорӣ аз ҳад зиёд аз дигар амирони мангития фарқ мекард. Барои ин ба вай мардум лақаби «Амири қассоб»-ро дода буданд. Давраи ҳукмронии амир Насруллоҳ бо бадқирдорӣ, қатлу қуштор, хиёнат, бешарафӣ ва хирсу ози гӯшношунид ном баровард.

Амир Насруллоҳ ба Шаҳрисабз, Ўротепша, Хўқанд ва Хева мутғасил лашкар мекашид. Кӯшишҳои ӯ дар бораи ба ҳайати аморати Бухоро баргардонидани вилоятҳои соҳили чапи дарёи Ому, ки акнун ба тасарруфи амирони афғон даромада буданд, натиҷа набахшид.

*Амир Насруллоҳ
(1826 – 1860)*

Амир Насруллоҳ бо мақсади ҳокими мутлақ гаштан чораҳои ниҳоят бераҳмона дид. Он амирон ва сарони сипоҳро, ки андаке норозиятӣ изҳор мекарданд ва ё майли ҷудошавӣ доштанд, ба қатл расонида ва ё худ бадарға намуда, молу мулкашон мусодира мегардид.

Соли 1842 ӯ беки Мастҷох Ботурхочаро ба Бухоро даъват намуда, ба қатл мерасонад. Соли 1858 дар яке аз лашкаркашиҳои худ ба Ўротепша ба амир Насруллоҳ муяссар мешавад, ки шаҳро ишғол намояд ва ҳокими он Рустамбек бо дастури вай қушта мешавад.

Амир Насруллоҳ дар пойтахт барои амнияти ҳокимияти худ ҳукуқи кӯшбегиро маҳдуд намуд. Соли 1837 амир Насруллоҳ ислоҳоти ҳарбӣ гузаронид. То ин вақт лашкари Бухоро аз ду қисмат иборат буд: яке навқарҳо, ки бидуни муҳлат хизмат мекарданд, дигаре қарачирикҳо, ки сершумор буданд. Ғайр аз навқарҳо шогирдпешаҳо низ буданд. Онҳо хизмати қисми тайёрии лашкаро адо мекарданд. Навқарҳо ба ду қисм – ба мерганҳо ва найзадастон ҷудо мешуданд. Мерганҳо бо туфанг ва

ё камон, найзадастон бо найза мусаллах буданд. Қисми махсуси лашкарро силоҳи оташфишони тўп ташкил меод, ки ба он тўпчибошӣ фармонравой мекард.

Қарачирикҳо аксар вақт бесилоҳ буданд. Мардони бе силоҳ, аз рӯи амри амир, ба хангоми зарурат белу каланд ба даст мегирифтанд.

Асоси қисми муназзами лашкари амир асирони рус, форсҳо ва дигарон буданд. Барои онҳо либоси махсуси низомӣ қорӣ шуда буд. Хамаи сарбозони ин қисм мусаллах буданд.

Соли 1860 Насруллоҳ–ин амири золими хунхор аз тарафи зани ба зӯр гирифтааш–духтари беки Шаҳрисабз Кенагасхоним ба ҳалокат расонида шуд. Мувофиқи баъзе ривоятҳои таърихӣ Кенагасхоним хангоми хоб ба гӯши амир Насруллоҳ симоб рехтааст. Амир Насруллоҳ аз дарди чонкоҳ бедор шуда, пеш аз марг фармудааст, ки он зан ва хамаи фарзандони ӯро кушта, ба чоҳ партоянд.

Сарчашма:

Ахбори Мирзо Шамси Бухорӣ оид ба вафоти амир Шохмурод: «Амир Шохмурод дар соли 1199 ҳ.қ (1785) пас аз барканорӣ Абулғозихон зимомӣ ҳукмронӣ Бухороро дар даст гирифт. Амир пас аз шонздаҳ соли ҳукумат дар соли 1215 ҳ.қ. (1800) ба синни шастусосолағӣ мурд ва дар чивори (ҳамсояғӣ) мазори ҳазрати Ҳоҷӣ Ҳабибуллоҳ..., қониби Чӯйбори Бухоро мадфун гардид. ... Амир фармонравой неруманд ва пуртавон буд. Ӯ сарзаминҳои кишоварзиро густариш дод. Бисёре аз молиётро, ки дар замони падараш Дониёлбек ваъз шуда буд ва барои мардум сангин ва тавонфарсо буд, лағв (бекор) кард. Дар замони вай Осӣи Марказӣ ба се амиришин: Бухоро, Хева ва Хӯқанд тақсим гардид, ки маркази сиёсии онҳо Бухоро буд».

Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хӯқанд ва Қошғар. Техрон, 1998, сах. 159.

Маълумоти Аҳмади Дониш дар бораи усули давлатдорӣ амир Насруллоҳ: «Дар айёми ҳукумати худ қасонеро, ки дар фитнаи элу улус машҳур шуда буданд, ё ба амирони собиқ кӯрнамакӣ қарда, ҳамаро қаҳру қатъ қард ва давлатхоҳони худро нек истимолат дод.... Духтари раз (май) дар асри ӯ дар пардаи исмат (беғуноҳӣ) нишаст ва бонги наю даф аз даҳлезҳо ба зӯр берун меомад ва дар хамаи вилоятҳо, ки бо падари ӯ муҳолафат меоштанд, муҳолифонро гӯшмол ва вочибе дод ва давлати ӯ ба тату (вусъату) фасхат гирифт, то Хӯқанду Қеш хама мутеъ ва мунқоди (мутеи) ӯ шуданд.

...Ин маслақро (роҳро) ҳам аз падари худ омӯхта буд, ки амир Ҳайдар баъд аз он ки ба фитна ва муҳосамаҳои (низоъҳои) элу улус (қабилаҳо) воқиф шуд, аксар умарои элдор (соҳибқабила) ва номварро бар замин нишонда, он гоҳ ба фароғат ҳукмронӣ менамуд. Ин шева

агарчи барои хифзи давлат дар зоҳир мурзӣ афтад, лекин дар охир зарари бисёр ба ҳавошии салтанат расонид, зеро ки ҳеч касе дар айёми давлати писари ӯ (ки амир Насруллоҳ аст) аз уҳдаи ҳеч коре барнаёмаданд ва вилоятҳоро ба ҳасм тафвиз (воғузур) намуданд.

Мучмалан он ки баъд аз он ки санаи ҳичрӣ аз панҷоҳ (бар ҳазору ду сад) (1834) мутаҷовиз шуд, таназзул дар умури миллатӣ ва давлатӣ рӯй додан гирифт. Чун амир Насруллоҳ шеваи яргу (низоъ) ва мусодара бар гардани сипоҳ ниҳод, уммолу (ҳокимону) мутасаррифон (моликон) ночор ба зулм даст ниҳоданд. Уламо низ аз гирифтани гири ӯ битарсиданд ва бо хушомад фатвоҳои мулоим (мувофиқ) меоданд ва касеро маҷол намонд, ки ҳақиқати шаръро бар амир тавонад маълум кард».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 2010, сах. 34-35.

Санаҳои муҳим:

1800 – вафоти амир Шохмурод

1826 – аз олам гузаштани амир Ҳайдар

1826 – ба тахти Бухоро нишастани амир Насруллоҳ

1837 – ислоҳоти ҳарбии амир Насруллоҳ

1842 – қатли беки Мастҷоҳ Ботурҷоҳ аз ҷониби амир Насруллоҳ

1858 – қатли ҳокими Ҷротеппа Рустамбек аз ҷониби амир Насруллоҳ

1860 – ба ҳалокат расидани амир Насруллоҳ

Савол ва супориш:

1) Шарҳ диҳед, ки ба чӣ сабаб намоёндагони сулолаи Манғитиён ба унвони ифтихории «сайид» ноил гардиданд? 2) Дар бораи ҳукмронии амир Ҳайдар маълумот диҳед. 3) Чаро дар замони ҳукмронии амир Ҳайдар дар кишвар таназзули иқтисодӣ ва ҳаробии саросарӣ рух дод? 4) Сабаби аз олам гузаштани амир Ҳайдар дар чӣ буд? 5) Дар бораи ҳукмронии кӯтоҳмуддати Мир Ҳусайн ва Мир Умар маълумот диҳед. 6) Амир Насруллоҳ бо мақсади аз даъвогарони тахти амирӣ худро эмин намудан ва ҳокими мутлақ шудан, кадом корҳоро амалӣ намуд? 7) Ислоҳоти ҳарбии амир Насруллоҳро шарҳ диҳед.

§ 42. ХОНҲОИ ХҶҶҶҶ

Хонигарии ХҶҶҶҶ дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX сарзамини васеъро фаро мегирифт. Шаҳрҳои ХҶҶҶҶ, Намангон, Андичон, Марғелон, Ҷш (дар водии Фарғона), Тошканд ва Туркистон, ноҳияҳои ҳозираи Тоҷикистон–Исфара, Конибодом, Ашт, каме дертар–Дарвоз, Қаротегин ва Помир тобеи ин хонигарӣ буданд. Бо ин қаноат накарда, хонҳои ХҶҶҶҶ барои густариш додани сарзамини худ лашкаркашӣ ва хунрезии зиёде кардаанд.

Норбӯтабий панҷ писар ва панҷ духтар дошт. Баъд аз вафоти ӯ писараш Олимхон ба тахт нишаст. Ӯ зиёда аз даҳ сол (1800–1810) ҳокимият ронда, дар синни 36-солагӣ аз тарафи бародараш Умархон кушта шуд. Олимхон барои мустаҳкам намудани хонии Хӯканд баъзе тадбирҳо андешид. Ӯ иқдом кард, ки баъзе урфу одатҳое, ки ба шариати ислом мувофиқат намекунанд, барҳам диҳад. Касонеро, ки худро бардурӯғ сайидзода ва шайхзода номида буданд, аз ин унвонҳо маҳрум сохт.

Дар Мовароуннаҳр расм буд, ки дар ҳар ҷо дарахти азиме бошад, он ҷойро мазор пиндошта, ба он латтапора мебастанд, дар наздаш ҷароғ фурузон мекарданд, аз ин ҷо барои рафъи мушкilotи худ ёри металабиданд ва худро дар гумроҳӣ меандохтанд. Бо фармони Олимхон ин дарахтҳоро аз беҳу бунёдаш барканданд.

Тадбири дигари Олимхон нисбат ба талбандаҳо ва гадоён буд. Шахсоне, ки бо вучуди таъмин будан бо мавод ва васоили зиндагӣ гадоӣ мекарданд, ҳамаро хон ҷамъ намуда, ба ҳар кадоме аз онҳо як сар шутур дод, то ки ниғаҳбонӣ кунанд ва дар вақти зарурӣ ба қорвонсароӣ хон ҳозир созанд.

Аз рӯи мушоҳидаи Олимхон дар қаламрави ӯ шахсоне буданд, ки худро валӣ сохта, бардурӯғ қароматфурӯшӣ мекарданд ва мусулмононро мефирефтанд. Хон ин гуна одамонро ҷамъ намуда, имтиҳон мегирифт. Онеро, ки қораш ба шариат мувофиқ буд, ба иззати тамои руҳсату иҷозат меод. Онеро, ки қораш бар хилофи шариат буд, ба ҷандин хорӣ тавба меод. Аз ин тадбирҳо бармеояд, ки Олимхон марди соҳибмаърифат будааст. Ӯ дар тариқати қодирия буд ва ҳар рӯз баъд аз хуфтан дар қасри худ ҷаҳр мекард.

Ҷораҳои андешидаи Олимхон сабаби норизоияти баъзе табақаҳои ашроф ва сарварони қабилаҳои бодиянишин гашт. Барои муҳофизати худ Олимхон сафи сарбозонро аз ҳисоби ҷавонони кӯхистон: Мастҷоҳ, Қаротегин ва Дарвоз афзун гардонид. Қисми савораи лашкари Хӯканд ба даҳ ҳазор сарбоз расида буд. Барои ин миқдор сарбозро аз хӯрок ва лавозимоти ҳарбӣ таъмин намудан Олимхон барои ишғоли мулкҳои дигар лашкар мекашид. Ӯ борҳо ба ҷониби Хучанд, Ӯротешпа ва Ҷиззах ҳуҷум кардааст. Амалиёти ишғолгаронаи хони Хӯканд ба иззати нафси амири Бухоро мерасид. Байни ин ду давлат барои ишғоли мулки Ӯротешпа ҷангҳои зиёде ба миён омад.

Чун тасарруфи Ӯротешпа ба Олимхон муяссар нашуд, ҷуброни онро аз ҷойи дигар гирифт ва дар охири ҳукмронияш Тошқанд ва сарзамини қабилаҳои қазоқи ҳамҷавори онро ба қаламрави худ дохил кард.

Олимхон барои марказонидани давлат талошҳо ба ҳарч

дод, вале дар ин замина муҳолифати доираҳои бонуфуси аёнӣ ашроф ва рӯхониёнро баргараф карда натавонист.

Ба гурӯҳҳои аз Олимхон норозӣ муяссар гашт, ки дар суиқасде хонро ба қатл расонанд. Ба ҷойи ӯ бародараш Умархон (1810–1822) ба тахт нишаст. Дар аҳди салтанати ӯ соҳти маъмурии ҳукумат ташаккул ёфт. Умархон ба тарафи шимол лашкар кашида, масоҳати паҳновари даштҳои қазокнишинро аз баҳри Арал то Ҳафтрӯд ишғол намуд. Ҳамин тарик, як қисме аз сарзамини қabilaҳои қирғизу қазок ба қаламрави хони Хӯқанд пайваст гардид. Табақаи ашроф дар солҳои ҳукмронии ӯ имтиёзҳои зиёдеро ба даст оварда, мансабҳои олии давлатиро соҳиб гаштанд. Умархон борҳо барои ишғоли Хучанду Ӯротеша ва Қиззах бо ҳокимони ин мулкҳо ва амири Бухоро ҷангидааст. Хунрезӣ ва қатлу ғорати лашкари Хӯқанд ҳаллу қанор надоштанд. Масалан, соли 1816 Умархон Ӯротешаро ишғол намуда, зиёда аз ду ҳазор қасро ба қатл расонид, сенздаҳ ҳазор аз мардуми Ӯротешаро асир намуда, ба мулки худ бурд. Бо қувваи ин асирон шаҳре бо номи Шаҳрихон бино карда, садҳо таноб замини бекорхобида обшор шуд. Аз рӯи фармони Умархон асирони мазкур дар муддати ҳафт сол ҳукуки хона пӯшидан надоштанд. Онҳо дар чайлаву ҷодарҳо истиқомат мекарданд. Бо роҳи қатлу ғорат ва истисмори мардуми зеридаст ба Умархон муяссар мешавад, ки иқтисодии мулки худро ба дараҷае баланд бардорад.

Умархон худ шоир буд ва бо таҳаллуси Амирӣ шеър мегуфт. Дар солҳои ҳукмронии ӯ дар Хӯқанд доираи адабӣ арзи вучуд намуд. Яке аз шоираҳои соҳибсалиқаи ин доира ҳамсари Умархон – Моҳларойим буд, ки бо таҳаллусҳои Макнуна, Нодира ва Комила шеър эҷод мекард.

Баъд аз вафоти Умархон писари 15-солааш Муҳаммадалихон ба тахти Хӯқанд нишаст. Дар ибтидо ӯ шахсони ба худ номаъқул ва маҳдудкунандаи фаъолияти ӯро аз дарбор дур кард. Сиёсати падар ва амакашро давом дода, ӯ борҳо барои ишғоли Қонғар, вилоятҳои ҷануби Қазоқистон, Ӯротеша, Ём ва сарзаминҳои дигар лашкар кашид. Қаротегин, Кӯлоб, Дарвоз ва як қисми Помир дар замони ҳукмронии хони мазкур як муддат тобеи Хӯқанд гаштанд.

Дар хонии Хӯқанд баъди ба сари қудрат омадани Муҳаммадалихон воқеаҳои бисёре рух доданд. Мақсади ин хон ба даст овардани шаҳрҳои Қиззах, Хучанд ва Ӯротеша буд.

Соли 1828 Муҳаммадалихон Ӯротешаро забт намуда, ба амир Насруллоҳ созишномаи сулҳро пешниҳод кард. Амири Бухоро ин пешниҳодро қабул намуда, сулҳ байни ин ду давлат аз соли 1830 то соли 1840 барқарор гашт.

Аз соли 1840 то соли 1866 байни хонии Хӯқанд ва аморати Бухоро муборизаҳои шадид ба вуқӯъ омаданд. Дар ин муддат

шаҳрҳои Хучанд ва Ўротеппа ҳар якуним сол аз дасти яке ба дасти дигаре мегузаштанд.

Яке аз баҳонаҳои риоят нашудани сулҳи даҳсола дар соли 1840 ин ба амир Насруллоҳ паноҳ бурдани бародари Муҳаммадалихон – султон Маҳмудхон буд. Амир Насруллоҳ ўро пазирой карда, ба ў меҳрубониҳо зоҳир менамуд.

Барои дар зери хатар нигоҳ доштани мулкҳои зери тасарруфи хони Хўқанд, амири Бухоро султон Маҳмудро ҳокими Урметан таъин кард. Хони Хўқанд бар зидди Бухоро ҷанг эълон намуд, вале ў дар назди Ўротеппа шикаст хўрда, ба ақибнишинӣ маҷбур гашт. Хучанд ба амири Бухоро бе ҷанг таслим шуд.

Амир Насруллоҳ аз ақибӣ лашкари Муҳаммадалихон лашкари даҳазорнафараро равона кард. Хони Хўқанд эҳсос намуд, ки қор аз даст рафтааст. Бинобар ин, ў ба назди амири Бухоро писарашро бо муҳри давлатӣ равон кард. Сафирҳои Хўқанд ба амир хабар расонданд, ки ин хон ба Насруллоҳ шаҳрҳои Хучанд, Тошқанд ва Туркистонро бо хирочи яқсолаи давлатӣ ва боҷи аз тоҷирон ҷамъовардааш медиҳад. Илова бар ҷамаи ин, дар хутба номи амир Насруллоҳ зикр мешавад. Ҷамаи ин гузаришҳо маънии аз даст додани истиқлолият ва тобеи аморати Бухоро гаштани хонии Хўқандро дошт. Амир Насруллоҳ бо ин гузаришҳо қаноатманд шуда, бародари Муҳаммадалихон – султон Маҳмудро ҳокими Хучанд таъин карда, ба Бухоро баргашт.

Муҳаммадалихон дар зоҳир ба шартҳои амири Бухоро розӣ шуда, дар амал бар зидди Бухоро ба ҷанг омода мегашт. Дар ин қор модараш Моҳларойим, ки яке аз таҳаллуқҳои шоириаш Нодира буд, ба ў кўмак мерасонд. Ин зан ба Хучанд, ба назди писари хурдиаш султон Маҳмуд омада, ўро барои оштии бо бародараш Муҳаммадалихон моил намуд. Созиш намудани ду бародар маънои онро дошт, ки Хучанд аз тасарруфи Бухоро баромада, боз ба хонии Хўқанд ҳамроҳ мешавад.

Ин хабар амир Насруллоҳро ба ғазаб овард ва ў соли 1842 ба тарафи Хўқанд лашкар кашид. Ин навбат пойтахти хонигарӣ шаҳри Хўқанд аз тарафи амир ишғол шуд ва бо амри Насруллоҳ хони Хўқанд Муҳаммадалихон бо писараш, модараш Нодира ва бародараш султон Маҳмуд ба қатл расиданд.

Муҳаммадалихон марди золим ва бераҳме буд. Дар муддати ҳукмронияш ў одамони зиёди бегуноҳро ба қатл расонид. Чун шуҳратпарастӣ фосиқ умр ба сар мебард, айшу нўш ва кайфу сафо шугли доимии Муҳаммадалихон ба шумор

мерафт. Муҳаммадалихон кафтарбозиро дӯст медошт. Дар ҳар кучое, ки кафтарҳои бозингар парвариш мекарданд, ба он ҷо лашкар кашада, соҳиби ин кафтарҳо мешуд. Ҳамнишини ӯ аксар вақт кафтарбозон ва авбашон буданд. Рафтори ғайришарӣ ва номуносиби хони Хӯқанд баҳоне барои лашкаркашӣ ва ишғоли ин мулк, қатли Муҳаммадалихон ва наздикони ӯ аз тарафи амир Насруллоҳ буд.

Баъд аз дуним моҳи ин воқеа ҳокимияти Бухоро дар Хӯқанд аз тарафи сарварони қабилаҳои қирғизу қазоқ бо иттифоқи мардуми шӯришбардоштаи шаҳри Хӯқанд сарнагун гашт. Ба сари ҳокимият ҷияни Норбӯтабий – Шералихон (1842 – 1844) омад. Ӯ тавонист, ки ҳокимияти Хӯқандро бори дигар дар Тошканд, Қурама, Хучанд ва ҷануби Қозоқистон барқарор намояд. Дар солҳои ҳукмронии ӯ қабилаи қипчоқ бо сарвари Мусулмонқул дар мулки Хӯқанд нуфуз пайдо намуд. Мубориза барои тахти хонӣ байни ворисони Олимхону Умархон аз як тараф ва қипчоқҳо аз тарафи дигар, ба хунрезҳои зиёде овард, ки дар натиҷа Шералихон кушта шуд. Писари ӯ Худоёрхон соли 1844 тахти Хӯқандро соҳиб гашт, вале дар ин сарзамин худсарии қипчоқҳо то дараҷае зиёд шуда буд, ки онҳо соҳибхатиёр амал намуда, мардуми таҳҷойии Хӯқандро таҳқир мекарданд. Дар натиҷа соли 1852 бар зидди Мусулмонқул – пешвои қипчоқҳо ва қабилаи қипчоқ мардум ба исён бархоста, Мусулмонқулро ба қатл расонида, ҳокимияти бодиянишинонро барҳам доданд.

Сарчашма:

Маълумоти Муҳаммад Ҳакимхон оид ба лашкаркашии хони Хӯқанд Олимхон ба сӯйи Ёротепша: «Чун чанде бар ин бигзапт, амир Олимхон хост, ки боз саъдатпаноҳӣ Маҳмудхонхочаро гӯшмол диҳад. Мучмали сухан ин ки қабл аз ин муқаддима ёздаҳ маротиба бар сари Ёротепша лашкар кашада, он вилоятро бисёр ба танг оварда буд. Агар ҳар кадомро хуллас баён кунем, ба тӯл меанҷомад, то мустамеонро малоли хотир нагардад. Бинобар он фақир қасиртар гардонидам. Ва ин сафари дувоздахум буд, ки шурӯъ мекунам. Зубдаи калом он ки амир Олимхон бар тамоми мамолики Фарғона қорҷӣ занонд, ки ҳар кас марқаб дошта бошад, саворӣ намояд. Агар аҳаде аз ин сафари нусратасар монад, сараш бар бод меравад ва молаш ба тороч. Дар он маврид чунон лашкар ҷамъ шуда буд, ки на дар кӯҳ мегунҷид ва на дар ҳомун (саҳро). Ба чандин шабн ширкатсаворӣ намуда, мутавачҷеҳи мақсад гашт. Баъд аз се кӯч дар вилояти Хучанд ворид гардид. Аз он ҷо ба як кӯч қалбаи Ёротепшаро чун нигини ангуштарӣ дар миён гирифта, ба муҳосира ва муқотила машғул гашт. Ва саъдатпаноҳӣ низ шартӣ қалбадориро ба ҷой оварда, ба андохтани тири туфанг пардохт. Рӯзи дигар амир Олимхон ароба ва манҷаниқҳое, ки аз баҳри фатҳи

қалъа дурустӣ карда буд, пеш андохт. Юриш кард ва аз як чониб дар тахти тоб гирифта, тӯбхона мутаваҷҷеҳи қалъа шуд ва аз чониби Ювонғор шахзода Умархон Эрискулбии кӯчак ва Ҷумъабои қийтоқӣ ва дигар умаро рӯ ба қалъа оварданд ва аз чониби Ҷувонғор шахзода Раҳмонқулибӣ ва Холиқул мирзо ва ғайри дигар юриш оварданд. Дар он рӯз чунон оташи пайкор афрӯхта шуд, ки сарҳо чун гӯй дар майдон ғалтон шуда, дастҳо чун алам (парчам) қалам гардида, борони марг боридан гирифт. Каси бисёр аз ҳар ду чониб рӯ ба манзили охираат оварданд.

Баъд аз муҳорибаҳои зиёд амир Олимхон дид, ки фатҳи қалъа бо осонӣ муяссар намешавад, бозгашт намуда, ба урдуи худ нузул фармуд. Ҳар рӯз баҳодурони кинаҳо аз хуни хеш хоки майдонро гулгун мекарданд. Муддати муҳосира ба ҳаҷдаҳ рӯз кашид».

Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб-ут-тавориҳ. Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва фехристҳо А. Мухторов. Душанбе, 1985, сах. 419-420.

Санаҳои муҳим:

1816 – қатли зиёда аз ду ҳазор нафар дар Ўротепша аз чониби Умархон
1842 – Хӯқандро ишғол намудани лашкари Бухоро
1844 – ба тахти Хӯқанд соҳиб гаштани Худоёрхон
1852 – қатли шудани Мусулмонкул

Савол ва супориш:

1) Дар ҳудуди хонии Хӯқанд кадом минтақаҳо дохил мешуданд?
2) Барои мустақкам намудани хонии Хӯқанд Олимхон чӣ гуна тадбирҳо андешид? 3) Дар бораи лашкаркашиҳои Олимхон ба мулкҳои дигар нақл кунед. 4) Кӯшишҳои Умархонро барои пурқувват гардондани мамлакат шарҳ диҳед. 5) Дар бораи ишғоли мулкҳои дигар ва қатлу ғорати Умархон маълумот диҳед. 6) Умархон бо кадом таҳаллуси адабӣ шеър эҷод мекард? 7) Дар бораи лашкаркашиҳои Муҳаммадалихон ба мулкҳои ҳамсоя нақл кунед. 8) Рафторҳои номуносиби Муҳаммадалихонро зикр кунед. 9) Давраи ҳукмронии Шералихон ва писари ӯ Худоёрхонро шарҳ диҳед.

§ 43. БЕКҲОИ ҲИСОР ВА КҮЛОБ

Амир Ҳайдар (1800–1826) хангоми ба тахти Бухоро нишастан, ба қароре омад, ки ҳокимони вилоятҳоро иваз намояд. Бо ин мақсад ӯ баъзеро ба осонӣ аз вазифа озод кард ва барои иваз намудани баъзеи дигар лашкар кашид. Беки Ҳисор Аллоҳбердии тоз нисбат ба аморати Бухоро сиёсати мустақилона пеш мебард. Ин вазъият барои амир Ҳайдар баҳонае шуд, то ӯ ба Ҳисор лашкар кашад. Дар натиҷа амир

галаба ба даст оварда, Аллохбердии тоз ба қатл расид. Дар Ҳисор нуфуси қабилаи юз зиёд буд. Амир Ҳайдар инро ба инобат гирифта, бо мақсади тақягоҳ пайдо кардан Саидбӣи юзро дар ин ҷо ҳоким таъин кард. Барои тобеияти Ҳисорро ба Бухоро мустаҳкам кардан, амир Ҳайдар духтари Саидбӣро ба никоҳи худ даровард ва ҳокими мазкур ба рутбаи атолиқӣ сазовор гашт ва муддати тӯлонӣ дар ин мулк ҳокимият ронд. Бо даъвати амир Ҳайдар Саидбӣ бо лашкараш соли 1825 дар паҳш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо дар Миёнкол иштирок кард.

Баъд аз Саидбӣи атолиқ писараш Сӯфибӣи девонбегӣ беки Ҳисор таъин шуд, ки ӯ тағои амир Насруллоҳ буд. Бинобар сабаби хешу таборӣ ин ҳокими Ҳисор ба ҳуқуқҳои бештаре соҳиб мешавад. Сӯфибӣ дар лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ ширкат кардааст, аз ҷумла ӯ бо 500 нафар лашкари Ҳисор дар лашкаркашии амир Насруллоҳ дар соли 1842 ба Хӯқанд ва ишғоли он нақши муҳим дошт.

Ҳукмронии Саидбӣ ва писари ӯ Сӯфибӣи юз дар Ҳисор тақрибан ним аср давом кард. Баъди Суфибӣи девонбегӣ писари дигари Саидбӣи атолиқ Абдулкаримбӣи парвоначӣ ҳокими Ҳисор шуд. Ҳокимият дар ин мулк меросӣ гашта, аз як насл ба насли дигар мегузашт. Шоири маъруфи Ҳисор Парии Ҳисорӣ асари худ «Зафарнома»-ро ба Абдулкаримбӣ бахшида, аз ҷумла гуфтааст:

Нигорад ба имдоди таъби салим,
Ба парвоначӣ ибни Абдулкарим.
Шаҳи покгавҳар, муқаддассифот,
Зи бурҷи саъдат ду хуршеди зот...
Аморатпаноҳ асту волоғуҳар,
Муҳаммадсаидбӣ атолиқ падар.

Дар замони ҳукмронии Абдулкаримбӣи парвоначӣ муносибати беки Ҳисор бо ҳокимони Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз ба душманӣ гароид. Беки Балҷувону Кӯлоб – Каттабек ба сӯи Ҳисор лашкар кашида, мағлуб мешавад ва асир афтада, ба қатл мерасад. Писари ӯ Мизробшоҳ (1849–1859) барои қасоси қатли падарро гирифта бо шаҳи Дарвоз Исмоилхон иттиҳод баста, ба сӯи Ҳисор лашкар мекашад. Мизробшоҳ Файзобдро ишғол намуда, ба сӯи Душанбе ҳаракат мекунад. Баъд аз ишғоли ин шаҳр бо фармони Мизробшоҳ ва Исмоилхон Душанберо оташ мезананд.

Баъд аз Мизробшоҳ бародари хурдиаш Сарабек ҳокими

Кӯлобу Балҷувон шуд. Ҳокими Ҳисор кӯшиш кард, ки бо ӯ муносибати дӯстона барқарор намоянд. Сарабек ин пешниҳодро қабул кард ва онҳо байни худ иттиҳод баста, якҷоя ба муқобили шаҳи Дарвоз лашкар кашиданд. Иттифокчиён лашкари Дарвозро дар Обигарм мағлуб карданд ва ин ғалаба душмани байни Ҳисору Кӯлобро аз миён бардошт.

Ҳисор худро мулки мустақил мешуморид. Барои ба иттиҳоди худ даровардани Ҳисор амир Музаффар соли 1867 ба ин ҷо лашкар кашид. Лашкари Бухоро дар назди Дехнав ғалаба ба даст оварда, лашкари Ҳисорро дар қалъаи он ба муҳосира гирифтанд. Лашкари Бухоро шабохун зада, Дехнавро ишғол намуд. Сарбозони амир қатли омми даҳшатангезе карда, ҳар каси ба дасташон афтодаро мекуштанд.

Ба чанде аз сарварони Ҳисор ва иттифокчиёни онҳо муяссар гардид, ки ба мулки Қаротегин, Дарвоз ва Кӯлоб фирор карда, чон ба саломат баранд. Аз он ҷумла беки Ҳисор Абдулкаримбий додхоҳ ба Кӯлоб паноҳ бурд. Ҳокими ин ҷо Сарабек бо мақсади бехтар намудани муносибати худ бо амири Бухоро Абдулкаримбий додхоҳро бо чанд нафаре аз ҳамриқобонаш ба амир Музаффар таслим кард, ки дар натиҷа беки Ҳисор бо тамоми хонаводааш ба қатл расид.

Яқуббек кӯшбегӣ ҳокими Кӯлоб ва Раҳмонкул парвоначӣ ҳокими Ҳисор таъйин шуданд. Баъди шикасти лашкари амир аз русҳо дар назди Самарқанд (соли 1868) Раҳмонкул парвоначӣ аз иттиҳоди Бухоро баромад.

Барои забти Шаҳрисабзу Ҳисор амир аз русҳо имдод талабид. Соли 1870 бо ёрии лашкари рус ба амир Музаффар муяссар мешавад, ки Ҳисору Кӯлобро ишғол намояд. Амир дар Ҳисор панҷ ҳазор касро қатл кард. Барои дар зери иттиҳоди худ нигоҳ доштани Ҳисор чор ҳазор сарбозро бо 11 адад тӯп дар сарзамин ҷойгир намуд.

Яқуббек кӯшбегӣ дар ин қаламрав ҳоким таъйин шуд ва баъди як сол вафот кард. Ба ҷойи ӯ Салим дастархончӣ ҳоким таъйин шуд. Ҳукмронии ӯ низ дер давом накард. Салимро писари амир Музаффар – Абдулмуъминхон иваз кард. Вай дар давоми понздаҳ сол (1871–1886) идоракунии худсаронааш сарзамини Ҳисорро ба харобазор табдил дод. Тобистони соли 1886 амир ӯро аз ҳокимии Ҳисор озод карда, ҳокими Бойсун таъйин кард.

Сарчашма:

Маълумоти Е.К. Мейендорф дар бораи мулкҳои Ҳисор ва Кӯлоб: «Ҳисор дар водии шукуфон воқеъ буда, дорои заминҳои ҳосилхез ва чарогоҳҳои сабзу хуррам буд. Тақрибан се ҳазор иморат

дошт. Ҳокими Ҳисор, ки падарарӯси амир Ҳайдар буд, ба вазифаи атолиқӣ соҳиб шуда, иттифоқчии бовафои амири Бухоро ба шумор мерафт. Ба Ҳисор шаҳри Дехнав, Саричӯй, Тӯпаланг, Регар, Қаротог, Даштобод, Чокмазор ва Хӯчатаман тааллуқ доштанд. Ҳокими Обигарм баъзан бар зидди ҳокими Ҳисор лашкаркашӣ мекард.

Кӯлоб, ки тақрибан се ҳазор иморат дошт, дар шарқтари Ҳисор, дар роҳи аз Бадахшон ба сӯи Хӯқанд воқеъ буд ва мулки мустақил ба шумор мерафт».

Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Москва, 1975, сах. 77.

Санаҳои муҳим:

1825 – ширкати Саидбӣ дар паҳш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо дар Миёнкӯл

1842 – иштироқи лашкари Ҳисор дар ишғоли Хӯқанд

1867 – лашкаркашӣи амир Музаффар ба Ҳисор

1868 – аз итоати Бухоро баромадани Раҳмонқул парвоначӣ

1870 – Ҳисору Кӯлобро ишғол намудани амир Музаффар

Савол ва супориш:

1) Баҳонаи ба Ҳисор ҳучум намудани амир Ҳайдар аз чӣ иборат буд? 2) Натиҷаи ҳучуми амир Ҳайдар ба Ҳисор бо чӣ анҷомид? 3) Бо кадом мақсад амир Ҳайдар Саидбӣи юзро ҳокими Ҳисор таъйин намуд? 4) Дар бораи ҳукмронии Сӯфибӣи девонбегӣ дар Ҳисор маълумот диҳед. 5) Муносибати Ҳисор бо ҳокимони Кӯлоб, Балҷувон ва Дарвоз дар замони ҳукмронии Абдулқаримбӣи чӣ гуна буд? 6) Дар бораи лашкаркашӣи амир Музаффар ба Ҳисор чӣ медонед? 7) Муборизаи амир Музаффарро бо ҳокимони Ҳисору Кӯлоб шарҳ диҳед.

§ 44. ҲОКИМОНИ ӮРОТЕППА ВА ХУЧАНД

Соли 1800 аз тарафи лашкари Бухоро Ӯротеппа забт шуд. Бародари Худоёрбӣ – Бобобӣи ҳокими ин мулк ва писари Худоёрбӣ Бекмуродбӣи ҳокими Хучанд таъйин шуданд. Бекмуродбӣ ба сӯи Ӯротеппа лашкар кашида, амак ва падарарӯси худ Бобобӣро ба қатл расонид. Аз ин вазъ истифода намуда, хони Хӯқанд Олимхон Хучандро ишғол кард. Бекмуродбӣи барои баргардонидани Хучанд ба қаламрави худ ба боҷаи худ, амир Ҳайдар мурочиат намуда, аз ӯ ёрӣ талабид. Соли 1802 амир фурсатро ганимат шуморида, бо лашкари худ озими Ӯротеппа гашт. Бекмуродбӣ ба пешвози вай баромад. Амир Ҳайдар Бекмуродбӣро дастгир намуда, ба дасти писарони Бобобӣи супорид, ки ӯро ба қатл расониданд. Ба ҷойи ӯ Ирназарбӣи ҳокими Ӯротеппа таъйин шуд. Барои дар итоати худ нигоҳ доштани Ӯротеппа дар ин шаҳр чор ҳазор лашкари Бухоро мустақар гашт.

Хони Хўқанд Олимхон соли 1805 ба сўйи Ўротепша лашкар кашида, Ирناзарбийи мангитиро аз ҳокимият маҳрум сохт. Даре нагузашта, Маҳмудхони Хоҷаахрорӣ шаҳрро ишғол кард ва то соли 1810 ӯ дар тобеияти амир Ҳайдар буд. Баъд Маҳмудхон аз Бухоро рӯй гардонид, бо хони Хўқанд Умархон ҳамзабон шуд. Бо вучуди ин, хони мазкур эътимоди ӯро ба даст наовард ва Маҳмудхонро аз вазифа баргараф кард.

Соли 1814 Муҳаммадраҳими атолиқ ё худ Атолиқбек ҳокими Ўротепша таъйин шуд. Дар замони ҳукмронии ӯ (қалъаи) Қиззах, Ём ва Зомин аз нав тобеи Ўротепша гаштанд. Ҳукмронии ҳокими мазкур дар Ўротепша ва дар ҷойҳои номбурда то соли 1828 давом кард. Ӯро хони Хўқанд Муҳаммадалихон (1822–1842) аз ҳокимияти Ўротепша маҳрум гардонид ва Муҳаммадраҳим ба Шаҳрисабз омада, хост мулки худро аз дасти хони Хўқанд баргардонад, вале нақшааш амалӣ нагашт ва ӯ кушта шуд. Шоҳи парвонаҷӣ пеш аз ҳокими Ўротепша таъйин шудан, Хучандро идора мекард. Ҳукмрони номбурда дар Ўротепша то соли 1832 ҳокимият кард. Ӯро Гадоӣбой парвонаҷӣ иваз намуда, то соли 1839 ҳокимият ронд.

Амири Бухоро Насруллоҳ соли 1841 ин мулкро забт намуд ва Карамкул додхоҳро ҳокими Ўротепша таъйин кард.

Баъд аз галабаи соли 1841 аз болои Хўқанд амир Насруллоҳ дар бозгашт ба сўйи Бухоро писари хурдии Нодира султон Маҳмудро ҳокими Хучанд ва Бердиёрро ҳокими Ўротепша таъйин намуд.

Соли 1842, хангоми ба сўйи Хўқанд лашкар кашидани амири Бухоро лашкари Ўротепша бо сарвари ҳокими он Бердиёр ҳамроҳи амир Насруллоҳ вориди Хўқанд гашт. Баъди чанде Бердиёр вафот кард ва ба ҷойи ӯ амир Насруллоҳ аввал Исобеки мангит ва баъди як сол Исобеки юзро, ки набераи Худоёрбий буд, ҳокими Ўротепша таъйин намуд.

Ҳукмронии аввали ӯ аз соли 1843 то соли 1849 давом кард ва дар охири соли 1849 Исобек аз ҳокимият ронда шуда, Абдулғаффорбек ҷойи ӯро гирифт. Ҳукмронии вай низ дер напӯид ва ҳокимияти ин мулк ба Аллоҳшуқурбек расид. Исобек бо ёрии лашкари қипчоқ ба мулки Ўротепша ҳамла оварда, галаба кард. Аллоҳшуқурбек асир афтода, ба қатл расид. Ҳукмронии дуҷуми Исобек дар Ўротепша то соли 1852 давом кард. Дар ин сол Рустамбек ба тахти Ўротепша соҳиб гашт. Исобек ба назди хони Хўқанд Худоёрхон баргашт ва хон ӯро ҳокими Андичон таъйин кард. Даре нагузашта ӯ аз он ҷо ба пойтахти хонӣ даъват шуда, ба қатл расид.

Хукмронии Рустамбек то соли 1858 давом кард. Дар ин муддат ӯ дар пойтахти худ корвонсарой, мадраса, хаммом, масҷид ва дигар биноҳои азим бино намуд. Рустамбек соли 1858 баъд аз забти мулки Ӯротеппа аз тарафи амир Насруллоҳ ба қатл расид. Аз соли қатли ӯ то забти мулки Ӯротеппа аз тарафи лашкари Русия дар соли 1866, дар ин мулк якчанд нафар дастнишондагони Бухорову Хӯқанд, ба мисли Бозорбий, Баротбек, Абдулгаффорбек ва дигарон ҳукм ронданд.

Ҳамаи ҳокимони ба сари қудрат омада ҳаракат кардаанд, ки хазинаи худро аз ҳисоби халқи қашшоқшуда пур кунанд. Як қисми мардум мачбур шуданд, ки ба кӯхистони дурдаст ва вилоятҳои дигар ҳичрат намоянд. Бинобар қатлу ғорат ва ба мулки дигар муҳочират намудани мардум, саршумори аҳолии он зиёд намешуд. Дар нимаи аввали асри XIX дар шаҳри Ӯротеппа хамагӣ даҳ ҳазор одам зиндагӣ мекард.

Сарчашма:

Ахбори Муҳаммад Ҳақимхон оид ба лашкаркашии хони Хӯқанд Олимхон ба Хучанд: «Дар он вақт хабар расид, ки Бекмуродбек Бобо парвоначиро ба дараҷаи шаҳодат расонида ва худ бар маснади ҳукумат нишаст. Амир Олимхон ин хабарро шунида, билузҳмол бо лашкари анбӯх мутаваҷҷеҳи Хучанд шуд. Чун дар мавзеи Конибодом расида буд, ки хабари вафоти ҷаноби саъдатпаноҳи Ҳақимтӯра, ҷадди фақир чамъ шуда расид. Амир Олимхон шахзодаи оламиён амир Умархонро гардонида фиристонд ва он шоҳзода дар камоли таъҷил ҳамон шаб дар Хӯқанд рафта, рӯзи дигар саъдат ва уламо ва фуқаро чамъ шуда, ба ҳою хув наъшашонро (ҷасадашонро) бардошта, ба ҳокдонашон бурда супурданд. Муддати умр чилу ҳашт сол буд. Алқисса, аз манзили мазкур амир Олимхон бо сипоҳи ҷаррор Раҷаб девонбегиرو амири лашкар сохта, пеш фармуд. Он донои соҳибтадбир дар камоли таъҷил шабгир зада, қабл аз дамидани субҳ худро ба дарвозаи Хучанд расонида, макин карданд. Дарвозабони аз бозии фалак беҳабар дарвозаи фатҳ ба рӯйи эшон боз кард. Эшон мунтазири он вақт буданд, якбора худро ба шаҳр дохил карданд. Даст ба қатлу тороч кушоданд ва мардуми шаҳри Хучанд аз ин ғавғо дар ҳайрат афтада, ба ҳар сӯ медавиданд. Бекмуродбий аз ин воқеаи ҳоила воқиф гашта, билузҳмол бо сипоҳи худ аз арк ба зер омада, дар миёни шаҳр ба ҷанг пайваст. Чунон ҷанге сохт, ки лашкариёни Фарғона ангушти ҳайрат ба дандон газидаанд. Баъд аз муҳориботи бисёр Бекмуродбий дид, ки қор аз даст рафтааст, гашта ба арк дохил шуда, ба андохтани тири туфанг машғул гашт. Амир Олимхон низ ба шаҳр даромада, аркро чун ниғини ангуштарӣ дар миён гирифта, ба муҳориба ва мӯқотила пардохт. Баъд аз панҷ рӯз Бекмуродбий бисёр ба танг омада, сулҳро дар миён андохт. Амир Олимхон сухани ӯро қабул намуда, оштии намуданд. Бекмуродбий худро маъа (бо) молу амвол гирифта ва аркро ҳолӣ гузошта, бо ҷандин дарду ҳасрат мутаваҷҷеҳи Ӯротеппа гашт».

Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих. Китоби 2. Таҳиягар, муаллифи муқаддима ва таълиқот ва феҳристҳо А. Мухторов. Душанбе, 1985, сах. 409 – 410.

Санаҳои муҳим:

- 1800 – ишғоли Ҷротепша аз тарафи лашкари Бухоро
- 1802 – озими Ҷротепша гардидани амир Ҳайдар
- 1805 – лашкаркашии хони Хўқанд Олимхон ба сўи Ҷротепша
- 1814 – ҳокими Ҷротепша таъин шудани Муҳаммадраҳими атолик
- 1841 – ишғоли Ҷротепша аз тарафи амири Бухоро Насруллоҳ
- 1842 – ба сўи Хўқанд лашкар кашидани амири Бухоро
- 1849 – аз ҳокимият ронда шудани ҳокими Ҷротепша Исобек
- 1858 – қатли ҳокими Ҷротепша Рустамбек аз тарафи амир Насруллоҳ

Савол ва супориш:

1) Мубориза байни ҳокимони Хучанд ва Ҷротепшаро шарҳ диҳед. 2) Оид ба лашкаркашии хони Хўқанд ба сўи Ҷротепша чӣ медонед? 3) Дар бораи ҳукмронии ҳокими Ҷротепша Муҳаммадраҳими атолик маълумот диҳед. 4) Лашкаркашиҳои амир Насруллоҳро ба Хучанд нақл кунед. 5) Ҳукмронии ҳокимони Ҷротепша Исобек ва Рустамбекро шарҳу эзоҳ диҳед. 6) Фаҳмонед, ки чаро саршумори аҳолии мулки Ҷротепша зиёд намегардид.

§ 45. ҶАНҒҲО БАЙНИ АМИРОНИ БУХОРОЮ ХОНҲОИ ХЎҚАНД ВА ОҚИБАТИ ХАРОБИОВАРИ ОНҲО

Дар ибтидои асри XIX барои соҳиб шудан ба шахрҳои Тошқанд, Ҷиззах ва баъзе дигар мулкҳои хурди кўхистон амири Бухоро ва хони Хўқанд муборизаҳои хунин мебарданд. Ин муборизаҳо гоҳ ба нафъи як тараф ва гоҳ ба нафъи тарафи дигар анҷом меёфт. Муборизаи ин ду давлат барои Ҷротепша зиёда аз ним аср давом кард. Сабаб он буд, ки ин шахр аҳамияти муҳими стратегӣ дошт. Роҳҳои иртиботии ду давлат аз ҳамин мулк мегузаштанд. Сабаби дигари мубориза барои Ҷротепша омили иқтисодӣ дошт. Ин вилояти сернуфус барои хазина даромади бисёр дода метавонист. Аз ин ҷо миқдори зиёди ғалла ба деҳаҳои сарғаҳи Зарафшон, Самарқанду мулкҳои дигар содир мегардид.

Бист соли аввали асри XIX мубориза барои ба даст даровардани Ҷротепша ва Хучанд ба ҳеҷ тараф нафъ наовард. Амири Бухоро Ҳайдар ва хони Хўқанд Умархон мачбур шуданд, ки амалиёти ҷангиро қатъ гардонид, байни худ «сулҳи абадӣ» имзо кунанд. Онҳо ба ворисони худ васият карданд, ки сулҳи мазкурро «муқаддас ва вайроннашаванда» донанд.

Бо ҳамин давраи аввали мубориза барои Хучанду Ҷротепша ба охир расид. Дар ин муддат хони Хўқанд неруманд гардид, зеро ошӯбҳои халқии соли 1810 ва солҳои 1821 – 1825 аморати Бухороро заиф гардонид ва мардуми он гуруснагиро

аз сар мегузaronид.

Бухоро аз пурқувват гаштани хонии Хўқанд зери хатар монда буд. Хони нави ба тахт нишастаи Хўқанд–Муҳаммадалихон (1822–1842) аз мушкилиҳои дар аморати Бухоро рӯйдода хост ба манфиати худ истифода намояд. ӯ ва амири Бухоро Насруллоҳ (1826–1860) «сулҳи абадӣ»-ро вайрон намуда, муборизаро барои Хучанду ӯротепша ва дигар мулкҳо аз нав сар карданд. Ин мубориза дар ибтидо ба Бухоро натиҷаи дилхоҳ наод. Нокомиҳои ҳарбӣ ҳар ду тарафро водор намуд, ки сулҳи навро имзо кунанд. Ин созишнома аз соли 1830 то соли 1840 нисбатан риоя мешуд. Дар ин солҳо Хучанд ва ӯротепша зери тобеияти хони Хўқанд буданд.

Аз соли 1840 давраи дуҷуми мубориза барои ин ду шаҳр оғоз шуд, ки дар он амири Бухоро пирӯз гардид. Амир Насруллоҳ талош кард, ки хонии Хўқандро зери тасарруфи худ дароварад. Барои иҷрои ин мақсад сабабе бояд меёфт, ки дар натиҷа фосиқӣ ва ишратпарастии Муҳаммадалихон бахонаи ҷанг шуд. Соли 1841 амир лашкар кашида, то наздикии Конибодом расид. Хони Хўқанд неруи муқовимат надошт. ӯ ба назди амир сафирони худро равон карда, ваъда кард, ки яксола хирочи мулки худро ба ӯ медиҳад, инчунин, шаҳрҳои Хучанду Тошканд ба итлоати Бухоро мегузаранд ва амир Насруллоҳ бо ин қаноатманд мешавад. ӯ дар Хучанд султон Маҳмудро ҳоким гузошта, ба Бухоро бармегардад. Даре нагузашта, бо миёнаравии модараш Нодира ба Муҳаммадалихон муяссар гашт, ки бо бародараш султон Маҳмуд забон як карда, Хучандро аз нав ба итлоати худ дарорад.

Соли 1842 Насруллоҳ бо лашкари якҷояи ӯротепша бо сардории ҳокими ӯ Бердиёр, лашкари Мастҷоҳ бо сардории беки он Ботурҷоҳа, лашкари Ҳисор бо сардории Сӯфибӣи девонбегӣ, лашкари Самарқанд бо сардории Иброҳимбӣи мангит, лашкари Ургут бо сардории Одил додҷоҳ ба сӯи Хўқанд ҳамла оварда, онро ишғол мекунад.

Амир Насруллоҳ барои идора кардани хонии Хўқанд шахси бозғимодӣ худро таъйин намуда, ба Бухоро бармегардад. Дар ин ҷо ӯ беки Мастҷоҳ Ботурҷоҳаро низ қатл кард.

Бераҳмиҳои сарбозони Бухоро ва сарлашкарони онҳо дар Хўқанд боиси шӯриши бузурге шуд, ки дар натиҷа ҳокими амири Бухоро дар ин мулк сарнагун гардид. Баъди воқеаҳои пурушӯби соли 1842 Исфара, Конибодом ва Хучанд зери тасарруфи хонии Хўқанд ва ӯротепша зери ҳокимияти Бухоро

монданд.

Аз воқеаҳои рӯйдода маълум мешавад, ки низоъҳои байниҳамдигарии хонҳо тақдири мардуми зери дасти онҳоро ҳал мекард. Сабаби ҷангҳои байниҳамдигарии онҳо дар он буд, ки амиру хонҳо мехостанд қаламрави худро васеътар ва ҳазинаашонро ғанитар гардонанд.

Хулоса, дар нимаи аввали асри XIX муборизаи хунини аморати Бухоро бо хонии Хӯқанд барои соҳиб шудан ба ноҳияҳои шимолии Тоҷикистони имрӯза шиддат ёфта буд. Танҳо барои ба даст даровардани Ёротеппа онҳо зиёда аз чихил маротиба ба ин шаҳр лашкар кашиданд. Дар ин муддат ғи маротиба ҳоким иваз шуд.

Дар байни аморати Бухоро ва Шаҳрисабз низ муттасил ҷанг ва муборизаҳо ба амал меомаданд. Соли 1856, пас аз 32 бор ҳучум овардан, ба амир Насруллоҳ муяссар шуд, ки Шаҳрисабзро ба худ тобеъ намояд, вале ин ғалабаи муваққатӣ буд.

Хонҳои Хева зуд-зуд ба ҳудуди Бухоро ҳамла карда, ба талаву тороч даст мезаданд. Амир Насруллоҳ тамоми лашкари аморати Бухороро фароҳам оварда, соли 1834 ба сӯи Хева лашкар кашид. Ҳарчанд ин мулкро тобеи худ нагардонида бошад ҳам, ба амир муяссар мешавад, ки қаламрави худро якҷанд муддат аз ҳучуми Хева амон ниғаҳ дорад.

Оқибатҳои харобиовари ҷангҳои амирони Бухоро ва хонҳои Хӯқанд. Аз ҷангҳои, ки дар ҳар як-якуним сол барои ишғоли Хучанд, Ёротеппа, Ҷиззах ва Шаҳрисабз ба вуқӯъ меомаданд ин шаҳрҳо ва атрофи онҳоро ба харобазор табдил медоданд. Хони Хӯқанд Олимхон дар яке аз лашкаркашиҳои ба сарбозонаш амр намуд, ки шаҳри Ёротеппаро тороч кунанд. Дар натиҷа мувофиқи маълумоти шохиди воқеа дар шаҳр «ба ҷуз хоку санг ҳар он чӣ ки ин вилояти пурбаракат дошт, рабуданд». Аҳолии боқимондаи Ёротеппа, марду зан пойи луч ва тани нимбараҳна, нолаву фиғонкунон, мисли ғадоён ба назди сарбозони хон омада, ҳоли табоҳи худро баён мекарданд ва хӯроку пӯшок металабиданд. Шоира Дилшоди Барно дар хотираҳои худ навиштааст, ки ишғолгарон аввал деҳаҳоро ғорат карданд, боғҳо, пулҳо ва иморатҳои беруни шаҳрро оташ заданд. Баъди ба шаҳр даромадан, сарбозон, навқарон ва муқаррабони хони Хӯқанд хона ба хона ғашта, моли мардумро талаву тороч, фосикӣ ва беномусӣ мекарданд. Дар ҳар ҷо дорҳо сохта, аз субҳ то ба шом одамонро ба дор мезаданд. Деҳаҳо тамоман валангор гардида, киштзорҳо поймол ва сӯзонда

шуданд.

Чангҳои бардавом ҷойҳои дигарро низ хароб карда буд. Масалан, ишғоли қалъаи Шахрисабз ба лашкари Бухоро муяссар нагардид, сарбозони амири Бухоро деҳаҳои атрофи онро ғорат ва хароб менамуданд. Ҷар сол баҳорон амир Насруллоҳ барои нобуд кардани киштзорҳои ғалла дастаҳои савораи худро ба Шахрисабз равон мекард. Дар натиҷаи харобкориҳои онҳо гуруснагӣ сар мезад, нархи ғалла ва дигар хӯрокворихо бениҳоят баланд мешуд ва мардуми зиёде ба ҳалокат мерасид.

Таҷовузгарон аҳолиро на танҳо ғорат мекарданд, балки асир карда, ба ҷойҳои дигар мебарданд ва мисли гулом қор мефармуданд. Тавре ки қаблан зикр шуд, соли 1816 хони Хӯқанд Умархон, баъд аз ишғоли Ўротеппа зиёда аз ду ҳазор одамро ба қатл расонида, сездар ҳазори дигарро асир карда, ба даштҳои беоби мулки худ бурд. Дар натиҷаи чангҳои пайдарпай аҳолии шаҳрҳо ва миқдори заминҳои қорам кам мешуданд.

Сарчашма:

Маълумоти Аҳмади Дониш дар бораи амир Умархон: «Азбаски дар таъбаи фисқу фасод муставлӣ буда, дар муддати андак ҳам хеле доди айшу қомронӣ дода, аз бари бақияи умр захира андӯхта, дар авқоти шабурузӣ бе майу мутриб зист накарда, мудом масту беҳуш буда, то ки дар айёми ҳукумати худ аз муҳосараи Бухоро ва омадани амир Насруллоҳ – бародари ӯ аз Самарқанд беҳабар буда. Ва овози тири туфанг, ки аз беруни шаҳр меомад, муқаррабони ӯ меғуфтанд: «Мерганҳои хосса ба беруни шаҳр машқи тири туфанг доранд ва нишона меандозанд, шумо дилчамъ бошед. То соате ки асокири амир Насруллоҳ Бухороро фатҳ карда, ба дарвозаи арқ омада, ду дарвозаи арқро бишқастанд. Амир ҳам дар он ҳол дар самои чангу чағона ва дафу дойра иштиғол дошта, он гоҳ яке аз фухуди уламо ба ӯ восита шуда, занвор дар фаранҷӣ андохта, аз арқи Бухоро (бароварда) ихроҷ карданд, то рафт, он ҷо ки рафт».

Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Душанбе, 2010, саҳ. 32 – 33.

Санаҳои муҳим:

1834 – ба сӯйи Хева лашкар кашидани амир Насруллоҳ

1842 – ишғоли Хӯқанд аз ҷониби амир Насруллоҳ

1856 – Шахрисабзро ба худ тобеъ намудани амир Насруллоҳ

Савол ва сунорш:

1) Сабаби чангҳои амирони Бухоро бо хонҳои Хӯқанд аз ҷиҳати иборат буд? 2) Давраи аввали муборизаи амири Бухоро Ҷайдар ва хони

Хўқанд Умархон барои Хучанду Ўротешпа бо кадом натиҷа анҷом ёфт? 3) Мубориза барои Хучанду Ўротешпа ва мулкҳои дигар байни ҳокимони Бухоро ва Хўқанд кай аз нав оғоз ёфт? 4) Дар бораи лашкарқашии амир Насруллоҳ ба хонии Хўқанд маълумот диҳед. 5) Сабаби ҷангҳои байниҳамдигарии амиру хонхоро шарҳу эзоҳ диҳед. 6) Дар бораи ҳамлаи хонҳои Хева ба ҳудуди Бухоро нақл кунед. 7) Оид ба харобиҳои ҷангҳои амирон ва хонҳо чӣ медонед? 8) Оқибати ин ҷангҳо ба Ўротешпа ва Шаҳрисабз чӣ гуна таъсир расонид?

§ 46. СОХТИ МАЪМУРИИ АМОРАТИ БУХОРО

Ҳукмронии сулолаи Мангитиён дар Бухоро меросӣ буда, бо ҳеҷ гуна қонун маҳдуд карда намешуд. Амирон соҳибихтиёр давлатро идора мекарданд. Қонуни ягонае, ки ҳукмронии онҳоро нисбатан маҳдуд мегардонд, шариати ислом ва баъзе расму оини анъанавии ниёгон буд.

Баъди амир қўшбегӣ дар мақоми дуюми аморати Бухоро буд. Вай аз тарафи амир таъйин шуда, танҳо ба ӯ итоат мекард. Тамоми қорҳои маъмурӣ ва хоҷагӣ дар ихтиёри қўшбегӣ буд.

Қўшбегӣ вазифаи сарвазирро адо намуда, ба ӯ дигар мансабдорон итоат мекарданд. Онҳое, ки дар ҳудуди ҳокимҳои вилоят вазифаи девонбегиро иҷро мекарданд, ба қўшбегии поён тобеъ буданд.

Яке аз мансабҳои дарборӣ иноқи калон ном дошт. Шаҳси ба ин рутба расида дар ҳузури амир фармонхоро кироат мекард ё тартиб меод. Мутасаддии амалиёти ҳосусӣ дар ихтиёри кўқалтош буд.

Қорҳои дигар ба зиммаи мансабдорони дараҷаашон поён гузошта мешуд. Амалдорони амирӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешуданд: табақаи аёну ашрофи ғайрирӯхонӣ ва аҳли уламо. Амалдорон ва сипоҳиён ба гурӯҳи аввал, фақеҳ, муллоҳо, мударрисон, ҳуқуқшиносон, шайхулислом, қозӣ, муфтӣ, раис ва дигарон ба гурӯҳи дуум, яъне ба аҳли уламо дохил мешуданд. Вале атолиқ, шайхулислом ва баъзе мансабҳои дигар дар асрҳои XVI – XVIII, ки мақоми баланд ба ҳисоб мерафтанд, дар замони ҳукмронии сулолаи Мангитиён ба мансабҳои ифтихорӣ тақдир ёфтанд.

Аморати Бухоро ба вилоятҳо ва туманҳо тақсим мешуд. Ҳар кадоми онҳоро наздикони амир, писарони ӯ ва ҳешовандонаш идора мекарданд. Сардорони ин мулкҳо дар Ҳисор ва Қўлоб бек ё ҳоким, дар Қаротегин ва Дарвоз – шаҳ (ё шоҳ), дар Ўротешпа ва Хучанд ҳоким, дар Масҷоҳу Фалғар мир ном мебарданд. Бекигарӣҳо ба амлоқдорӣ тақсим мешуданд, ки амлоқдор онро идора мекард. Дар баъзе вилоятҳои кўҳистон

(Ҳисор, Қаротегин, Кӯлоб ва ғайра) амлоқдорӣ ба мири ҳазора чудо мешуд, ки аз якчанд деҳа иборат буд. Деҳаро арбоб ё амин идора мекард.

Дар Қаротегин ва Бадахшон ба ғайр аз шоҳ, миру арбобҳо дар идораи маъмури мавқеи муҳимро ишғол менамуданд.

Муҳофизати шабонаи шаҳрҳо, кушодан ва бастанӣ дарвозаҳои Бухоро дар ихтиёри миршаб буд. Дар Хӯқанд ва Ҷуртеппа онҳоро кӯрбошӣ меномиданд. Миршаб ва кӯрбошӣ ба оромӣ осудагии шаҳр назорат мебуданд.

Ба воситаи мансабдорони номбурда хону амир, беку ҳокимон мулки худро идора мекарданд, хирочу андоз ҳам меоварданд. Амалдорони амири аз тарафи давлат маош мегирифтанд. Онҳо аз ҳисоби мардум, аксар аз ҳисоби деҳқонӣ ва қосибон зиндагӣ карда, бори вазнини дӯши мардуми меҳнатиро дучанд мегардониданд.

Воҳиди маъмури дар болооби Зарафшон–Мастҷоҳ, Фалғар ва Фон, сада ё даҳа буд, ки ба амир ва арбоб тобӣ буданд. Ҳар як сада қозӣ, муфти ва раис дошт.

Дар Хӯқанд хонҳо аз қабилаи минг, мисли сулолаи хонадони Манғитияи Бухоро, ҳукмрони мутлақ буданд. Ҳокимияти хонро ҳеҷ гуна қонун маҳдуд намекард. Дар ин ҷо баъди хон мингбошӣ дар мақоми дуум буд. Дар хонии Хӯқанд бекҳо ё ҳокимони вилоятҳо, сарзакотчӣ ва қозикалон нуфузи қалонро соҳиб буданд. Дар ин хонигарӣ чун аморати Бухоро мансабҳои хоҷақалон, мири асад, нақиб, сарқор, девонбегӣ, амлоқдор, қадхудо, арбоб (дар деҳаҳо) мавҷуд буданд.

Аз аҳли уламо қозикалони Бухоро дар ҷойи аввал қарор мегирифт. Ӯ аз тарафи амир таъйин мегардид ва ба ӯ ҳамаи қозиеҳи аморати Бухоро итоат мекарданд. Шаҳсони ба ҳукми қозӣ норозибуда мебоист ба қозикалони Бухоро шикоят кунанд, вале ин навъ мавридҳо ниҳоят кам мешуд. Ҳукми қозикалонро танҳо амири Бухоро ҳуқуқи бекор кардан дошт.

Қозикалон ва қозихо дар маҳкама, биноҳои махсус, ки қозихона ном дошт, нишаста қорафтодагон ва гунаҳкоронро қабул мекарданд. Қозихо мирзоён, пешхизматон ва дигар мардуми хизматгорро дар ихтиёри худ доштанд. Вақфнома, вақолатнома, тақсими мерос ва дигар асноди расмӣ дар ҳузури қозӣ тартиб ёфта, бо муҳри ӯ тасдиқ мешуданд.

Қозиеҳи вилоятҳои Қаротегин ва Дарвоз аз тарафи ҳокимони он ҷо таъйин мегардиданд. Ҳаққултарақа (моли меросӣ) ва никоҳона аз рӯи одати мардуми ин ҷойҳо, ба ҳоким мерасид. Дар ҷойҳои дигар ин навъи даромадҳо ба манфиати қозӣ ва қозихона мегузашт.

Лашкар ва аслиҳа. Лашкари аморати Бухоро асосан аз

саворанизом иборат буд. Онҳоро навкар меномиданд. Навкарон барои хизмати худ аз навъҳои гуногуни андози давлатӣ озод буданд. Барои хизмати сарбозӣ ҳар кадоми онҳо ҳарсола галладона (гандум, чуворӣ), сарулибос ва миқдори ночизи маош мегирифтанд. Дар вақти эълони ҷанг навкар вазифадор буд, ки бо силоҳ ва аспи худ ба назди ҳокими вилоят ҳозир шавад. Агар аспи навкар ҷангоми амалиёти ҷангӣ ҳалок шавад, ба ӯ аз ҳисоби давлат аспи дигар меоданд. Ҳамчунин, хӯроки лашкарро аз ақиби кӯшун бо уштурҳо бор карда мебуданд.

Лашкари амир аз тарафи даҳбонӣ ва юзбонӣ роҳбарӣ мешуд. Сарварони лашкар аз давлат ба сифати танҳо замин мегирифтанд.

Силоҳи навкарон асосан найза ва шамшер буд. Як қисми ночизи онҳо камонҳои пилтагӣ доштанд. Дар ибтидои асри XIX як қисми сарбозон ҳатто бо камонғулак мусаллаҳ буда, сипари оҳанӣ ё чармӣ дар даст доштанд.

Дар вақти амалиёти ҷангӣ барои муҳосира намудани истехкомҳо, сохтмони пулҳо ва дигар корҳо ба ҳайати лашкар аз ҳисоби деҳқонон ва косибон қарачирикҳо даъват мешуданд. Онҳо бо аспони худ ба ҷанг мерафтанд. Азбаски силоҳ намерасид, қарачирикҳо каланду бел мегирифтанд.

Лашкари амир бо тӯпҳои мисӣ низ мусаллаҳ буд. Тӯпҳо ба ароба бор карда, мебуданд. Аз ҳар тӯп дар як рӯз аз 5 то 6 тир меандоختанд.

Дар ибтидои асри XIX аморати Бухоро дорои 3600 навкар буд. Як қисми онҳо муқими шаҳри Бухоро, қисми дигараш дар вилоятҳо истиқомат мекарданд. Онҳо дар вақти ҷанг бо фармони амир ғавран ҷамъ меомаданд.

Соли 1837 амир Насруллоҳ лашкари пиёдагарди доимӣ ва баталиёни тӯпчиёро ташкил кард. Онҳоро сарбоз меномиданд. Сарбозҳо дар давраи ҷанг сарулибоси махсус, камзӯли сурх, шалвори сафед ва телпак мепӯшиданд. Миқдори сарбозон 2000 нафар буд. Муҳлати хизмати сарбозӣ маълум набуд. Дар миёнаҳои сари XIX миқдори тӯпҳои лашкари Бухоро ба 80 адад мерасид.

Бо ин қувва ва неруи сарбозон ба амир Насруллоҳ муяссар шуд, ки давлати нисбатан мутамарказ ташкил намуда, бар мулкҳои дигар ғалаба ба даст оварад.

Қувваҳои ҳарбии ҳонии Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX аз аморати Бухоро кам фарқ мекард. Лашкари савораи хон доимӣ набуд. Онҳо дар вақти ҷанг ҷамъ меомаданд. Савораҳои низомии муайян ва силоҳи якхела надоштанд. Аз хазина ҳар кадом сарбоз орду биринҷ ва дар як сол ду ҷома мегирифт. Ба ивази маош ба сарбозон ва сардорони онҳо баъзан инъомҳо меоданд. Сарбозони савора аз хон асп ва баъзан замини кишт мегирифтанд. Силоҳи лашкари Хӯқанд аз силоҳи лашкари

Бухоро беҳтар набуд. Танҳо як қисми ками сарбозон бо камони пилтағӣ мусаллаҳ буданд. Лашкари хон дорои 100 адад тӯп буд.

Қисми ташкилии қувваи ҳарбии хони Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX аз қувваи низомии аморати Бухоро кам фарқ мекард, вале назар ба лашкари Бухоро заифтар буд. Бинобар ин, ба амирони Бухоро муяссар мегашт, ки дар ҷангҳои бо хони Хӯқанд суратгирифта борҳо пирӯз гашта, чандин маротиба маркази хонигарӣ – шаҳри Хӯқандро ишғол намоянд.

Сарчашма:

Маълумоти Н. Хаников дар бораи баъзе вазифаҳои амир ва шаҳрдор дар аморати Бухоро: «Сардори давлат амир аст. Ҳуққи ҳаёту мамоти аҳолии шаҳру деҳоти мамлакат дар ихтиёри ӯст ва амалиёти ӯро дар ин боб танҳо қонунҳои исломӣ, ки аз рӯи Қуръон амал мекунанд, маҳдуд мегардонд. Амир дар шаҳрҳои аз Бухоро дур воқеъ буда шаҳрдор (раиси шаҳр) таъйин мекард ва тамоми ҳуқуқҳои худро, ба ҷуз аз ҳуқуқи ҳаёт ва марг, ба ихтиёри ӯ меод. Ба ҷо овардани ҳуққи қатл танҳо бо иҷозати амир амалӣ мегашт.

Шаҳрдорон аз тамоми ҳодисоти дар маҳалҳо рӯй дода бояд амирро огоҳ менамуданд. Ҳар ҳафта рӯзҳои ҷумъа, баъди адои намози ҷумъа, онҳо ахбори худро ба амир пешниҳод мекарданд. Агар дар итлоати шаҳрдор шаҳрҳои хурди дигар бошанд, он гоҳ сардорони онҳо маълумоти заруриро ба шаҳрдори асосӣ пешкаш менамуданд ва ӯ онҳоро ба амир мерасонд.

Ҳангоми лашкаркашии амир барои ҷамъ намудани ҷангиён, шаҳрдорон фармони амирро гирифта, дар бозорҳои шаҳр эълон мекарданд. Ашхосе, ки барои ин кор дар Бухоро ва маҳалҳои дигар қаблан номнавис шуда буданд, дар вақти муайяншуда ба ҷойи лозимӣ ҷамъ меомаданд. Бо аслиҳа ва аспҳо таъмин намудани ашхоси ҷамъшуда ба уҳдаи шаҳрдорон воғузур буд.

Ҷамъовариҳои хирочро низ шаҳрдорон иҷро мекарданд. Ҷамъовариҳои навоҳҳои дигари андоз аз ҷониби ашхоси масъули дигар иҷро мешуд.

Н. Ханьков. Описание Бухарского ханства. Санкт-Петербург, 1843, сах. 179 – 181.

Савол ва супоришҳо:

1) Сохтори маъмурии аморати Бухоро чӣ гуна буд? 2) Қӯшбегӣ дар аморати Бухоро кадом вазифаҳоро иҷро мекард? 3) Амалдорони амирӣ ба чанд гурӯҳ тақсим мешуданд? 4) Ба гурӯҳи аввали амалдорони амирӣ кӣҳо дохил буданд? 5) Аморати Бухоро аз ҷиҳати маъмури ба кадом қисматҳо ҷудо мешуд? 6) Сардорони мулкҳои аморати Бухоро чӣ ном мебарданд? 7) Бекигарихоро кӣ идора мекард? 8) Идораи деҳа ба дӯши кӣ воғузур буд? 9) Вазифаи миршаб аз чӣ иборат буд? 10) Дар бораи сохтори маъмури хонии Хӯқанд маълумот диҳед. 11) Вазифаҳои қозикалони Бухоро шарҳ диҳед. 12) Ба уҳдаи қозихо кадом вазифаҳо воғузур буданд? 13) Лашкари савора дар аморати Бухоро чӣ ном дошт? 14) Навқар кадом вазифаҳоро иҷро мекард? 15) Лашкари амир аз тарафи кӣҳо идора мешуд? 16) Сарбозҳо кӣҳо буданд? 17) Дар бораи қувваҳои ҳарбии хонии Хӯқанд дар нимаи аввали асри XIX маълумот диҳед.

МАВЗҶИ ХV
ВАЗЪИ ИҚТИМОӢ ВА ИҚТИСОДӢ ДАР НИМАИ
АВВАЛИ АСРИ ХІХ

§ 47. ҚОЙГИРШАВИИ АҲОЛӢ ДАР АМОРАТИ БУХОРО ВА
ХҶҚАНД. ҲАӢТИ КИШОВАРЗӢ

Дар нимаи аввали асри ХІХ дар қаламрави аморати Бухоро ва Хӯқанд тоҷикон дастачамъона зиндагӣ мекарданд.

Дар аморати Бухоро тоҷикон асосан дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Ҳисор, болооби Зарафшон, дар ҳавзаи Қашқадарё, Сурхондарё, ноҳияҳои кӯхистони Шеробод, Деҳнав, Бойсун, Саричӯй, дар шоҳаи ҷанубии қаторкӯҳҳои Ҳисор (води Шерхондарё, Қаратоғдарё, Хонақоҳдарё, Лучоб, Варзоб, Симиғанҷ, болооби Кофарниҳон), водии Файзобод, Кӯлоб, Рашту Дарвоз ва Помир истиқомат доштанд. Тоҷикон нисфи зиёди аҳолии Шаҳрисабз, Китоб ва Чирчиқро ташкил меоданд. Дар хонии Хӯқанд тоҷикон дар тамоми ноҳияҳои он буданд, аммо онҳо асосан дар шаҳрҳои Хучанд, Шаҳрихон, Марғелон, Намангон, Истаравшан, Конибодом, Исфара, Ашт, Сух, Риштон, Чуст, Қувва, Косон ва дигар минтақаҳои водии Фарғона дастачамъона ҳаёт ба сар мебуданд. Дар дарбори хонии Хӯқанд тоҷикон вазифаҳои масъул ва аввалиндараҷаро ишғол мекарданд.

Мусаввараи ду тоҷики шаҳришин

Аҳолии ноҳияҳои кӯхистони аморати Бухоро ва хонии Хӯқандро тоҷикон дар бар мегирифтанд. Низоъҳои дохилӣ ва ҷангҳои феодалӣ, ки дар нимаи аввали асри ХІХ фазои нобасомонери ба вучуд оварда буд, бисёре аз хонаводаҳои

точиконро маҷбур сохт то аз сарзаминҳои муқимии худ кӯч баста, ба маҳалҳои амнтаре раванд. Ин раванд боис шуд, то дар худуди Фарғона ва дигар водихо деҳаҳои бо номҳои Мастҷой, Қаротегинӣ, Даҳбедӣ ва ғайра пайдо шаванд. То ба имрӯз дар Самарқанд маҳаллаҳои бо номҳои Ховасӣ, Зоминӣ, Хучандӣ мавҷуданд.

Маҳалҳои аморати Бухоро аз ҷиҳати ҷойгиршавии аҳолии яқсон набуданд; водии Зарафшон (Миёнкалот) ва Қашқадарё сернуфус ва вилоятҳои Бухорои Шарқӣ нисбатан камнуфус буданд. Албатта, дар ин қисмати аморат водихое ҳам буданд, ки аҳолии хеле зиёд доштанд.

Солҳои 1830–1840 дар аморати Бухоро тақрибан ду миллион, дар шаҳри Бухоро дар ҷаҳояки аввали асри XIX 70 ҳазор, дар Самарқанд 30 ҳазор, дар шаҳри Хучанд 17 ҳазор ва дар Истаравшан 12 ҳазор аҳолии зиндагӣ мекард. Дар вилояти Хучанд аҳолии тақрибан 74900 нафарро дар бар мегирифт. Аз ин миқдор рӯҳониён худуди 600 нафар (0.8 дарсад), тоҷирон ва қосибон 2636 (тақминан 3.5 фоиз) ва кишоварзон 71664 нафар буданд.

Дар пойтахти аморат–шаҳри Бухоро, бештар сеяки тамоми аҳолии шаҳршинони аморат истиқомат менамуд. Аҳолии асосии ин шаҳр тоҷикон буданд. Ба ҳисоби соли 1820 онҳо ба миқдори аз чор се ҳиссаи теъдоди умумии аҳолии пойтахти аморатро ташкил мекарданд.

Дар худуди аморати Бухоро ва хонии Хӯканд ба ғайр аз тоҷикон ўзбекҳо, туркманҳо ва яҳудиён низ зиндагӣ мекарданд. Умуман, дар шаҳрҳо фақат даҳяки аҳолии, ҳатто аз ин ҳам камтар зиндагонӣ доштанд, ки ин теъдодро асосан тоҷикон ташкил мекарданд. Аҳолии деҳот назар ба шаҳр чандин баробар зиёдтар буд.

Кишоварзӣ. Асоси иқтисоди аморати Бухоро ва хонии Хӯкандро кишоварзӣ ва чорводорӣ ташкил меод. Мисли дигар мамлакатҳои Шарқ кишоварзӣ ба воситаи усули зироати оби ба шароити хоку иқлими ноҳияҳои гуногун мувофиқ рушд мекард.

Дар Осиёи Миёна тарзҳои ниҳоят оқилонаи истеҳсолоти кишоварзӣ ва муносибати обу замин ба вучуд омада, дар амал ҷорӣ гардида буданд. Деҳқонон меҳнати хеле зиёд сарф намуда, заминро барои зироат омода месохтанд. Барои ин қор мардуми кӯҳистон заминҳои қорами худро ҳамасола аз санг тоза мекарданд.

Деҳқонони безамин ё камзамини кӯҳистон барои ба кишт омода сохтани замини санглох маҷбур буданд, ки хокро аз дигар ҷой бо ҳар васила кашонда биёранд. Аз ин замин танҳо як навбат ҳосил мегирифтанд, чунки барфу борон хоки кашонидаи

онҳоро шуста мебурд. Соли дуҷум деҳқон маҷбур мешуд, ки боз аз нав хок кашонад.

Боғдорӣ ҳам шугли осон набуд. Масалан, ба анор дар як сол аз 6 то 10 бор об додан лозим меомад. Тирамоҳ бо машаққати зиёд дарахти анору анҷир ва токи ангурро зери хок намуда, аввали баҳор онҳоро аз хок берун меоварданд. Бо меҳнати саҳт деҳқон биёбонҳо ва санглохҳоро ба киштзор табдил меод.

Шудгори замин дар вилояти Кӯлоб дар моҳи март, дар болооби Рашт ва водиҳои баландкӯҳи шохобҳои Сурхоб дар моҳи апрел ва май шурӯъ мешуд, ки дар моҳи июл–август ҳосили гандумро ҷамъоварӣ менамуданд. Олоти меҳнат хеле сода буд. Бо сипор шудгор ва сипас бо мола ва сихмол замини шудгоршударо ҳамвор мекарданд. Каланд ҳамчун муҳимтарин ва муносибтарини олоти меҳнат васеъ истифода мегардид. Бо дос дарав мекарданд. Барои бод кардани гандум панҷшоха ва бели ҷӯбиरो ба қор мебурданд. Дар боғдорӣ досткалла ва қачқорд истифода мешуд. Дар кӯҳистон чигина ва дар ҳамвориҳо хелҳои гуногуни аробаи дучарха вазифаи нақлиётро иҷро мекард. Барои пурзӯр ва ҳосилхез кардани замин ва киштзор пору, хоки теппа ва кулӯҳи девори иморатҳои кухнаро хока карда мепошиданд.

Соҳт ва таркиби майдонҳои кишти заминҳои оби байни ноҳияҳои ҷудогона фарқи калон доштанд. Ҷунончи, дар ноҳияи Хучанд 60 дарсади заминро киштзори галла (аз он нисфаш гандум, баъд ҷуворӣ ва шолӣ, камтар ҷав ва арзан) таъкил меод. Тақрибан 14 дарсади майдон аз боғу тоқзор иборат буд. Пахтаи маҳаллӣ (ғӯза) 11,5 дарсад, юнучка 6,4 дарсад, обҷақорӣ 4,5 дарсади майдонро ишғол менамуд. Дар маҳалҳои ба шаҳр наздик бештар боғдорӣ ва обҷақорӣ раванқ меёфт. Дар боғҳо ангур, себ, нок, анор, олу, зардолу, бодом, анҷир, тут ва ғайра парвариш мешуданд, ки бо наъҳои олии худ шуҳрат пайдо карда буданд. Дар баъзе ноҳияҳо, ки об фаровон буд, мавқеи асосиро зироатҳои саноатӣ ишғол менамуданд, ки муҳимтарини онҳо пахта, тамоку, зағир ва рустаниҳои рангдиханда буданд, вале олоти кишоварзӣ ба дараҷаи ибтидоӣ буд. Истифодаи обу замин низ бо усулҳои ақибмонда сурат мегирифт. Бинобар ин ба заҳмати хеле зиёд ва маҳорати деҳқонон нигоҳ накарда, самараи кишоварзӣ хеле ночиз буд.

Дар нимаи аввали асри XIX миқдори ҳосили гандум ва ҷав дар вилоятҳои Ғузур, Ширбадан, Бойсун ва Ҳисор 500 ҳазор батман буд. Дар ин замон дар вилояти Ҳисор ҳосили хуби шолӣ ба даст меоварданд. Дар вилояти Рашт (Қаротегин) шолӣ ва пахта кишт намешуд ва дар Дарвоз бошад, ба сабаби кам будани

заминҳои обӣ мардум бо гандуми маҳаллӣ таъмин намегардид. Бинобар ин аз Кӯлоб ва Рашт, ки ҳосили фаровони гандум ба даст меоварданд, ба Дарвоз гандум мекашонданд. Дар навбати худ иқлими гарми Дарвоз боиси кишти гуза мегардид, ки ҳамсояҳои атрофро бо пахта таъмин мекард.

Шароити кишоварзӣ дар ноҳияҳои Помири Ғарбӣ ва умуман Бадахшон бисёр мушкил буд. Дар ин ҷо аксари заминҳои киштбоб дар нишебии кӯҳҳо қарор доштанд, ки замини онҳо санглох буда, бо сипор чуфт қардани он мушкилии зиёдеро ба бор меовард. Ба ин сабаб аксари замиҳоро бо каланд шудгор мекарданд.

Ба чорводорӣ тақрибан дар тамоми вилоятҳо машғул буданд. Сарчашмаҳои ин замон аз рушди чорводорӣ, қароқулпарварӣ баҳусус, дар миёни чорводорони қирғиз ва ўзбекони сокин дар Рашт, Кӯлоб ва Бухоро хабар медиҳанд. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд асосан асп, хар, гов, гўсфанд, буз ва шугур парвариш мекарданд. Ҳар як хонавода якчанд чорво дошт, ки он аксаран аз гову барзагов ва бузу гўсфанд иборат буд. Дар Помир ва дигар ноҳияҳои кўхистон чорводорӣ соҳаи асосӣ ба ҳисоб мерафт. Чорво мардумро бо хўрок ва пўшок таъмин мекард. Чорводорони тоифаҳои нимкўчӣ ва алалхусус, кўчӣ хусусияти дигар доштанд. Рамаҳо ва ҳамроҳи онҳо аҳоли ё худ қисми он аз як чарогоҳ ба чарогоҳи дигар мегузаштанд. Давраи дар чарогоҳ нигоҳ доштани чорво хеле мушкил ва тўлонӣ буд.

Аҳолии шаҳрҳо дар баробари касбу ҳунар ва тичорат ба боғдорӣ, ангурпарварӣ ва умуман, кишоварзӣ низ машғул мешуданд. Масалан, қисми зиёди аҳолии шаҳри Ўротеша соҳиби боғҳои ангур буданд. Ё худ машғулияти асосии мардуми Самарқанд боғдорӣ, истехсоли абрешим ва пахта буд.

Сарчашма:

Олим ва шоири олмонӣ Ж.Перти дар бораи маҳалли сукувати тоҷикон менависад: «Форсҳо ва ё тоҷикон (чи хеле ки онҳо худро чунин ном мебаранд) дар Осиё мардуми аз ҳама маъмуланд. Онҳо дар паҳнкўҳҳои Эрон то дарёи Ҳинд ҷойгузин шудаанд; онҳоро ҳатто дар Тўрон ва қисмати ғарбии болои Осиё вомехўранд. Онҳо деҳотеро дар Русия ва Сибир асос гузоштаанд».

Нақли қавл аз Н.В.Хаников. Записки по этнографии Персии. Москва, 1977, сах.27.

Н.В. Хаников (1819–1878) донишманди бузург, сайёҳу ҷуғрофидони маруф ва шарқшиноси шинохтаи асри XIX-и Русия дар бораи ҳислатҳои тоҷикон менависад: «Тоҷикон мардуми оромтабиат буда, ба ҳокиме, ки дар сари давлат аст, итоат мекунанд. Онҳо ғайр аз кишоварзӣ ба баъзе навъҳои тичорат ва истехсоли молҳое, ки барои афғонҳо қобили рағбат нест, машғул мешаванд. Умуман, онҳо нармхў

буда, мардуми одӣ ва меҳнатдӯстанд. Гарчанд онҳо бо афгонҳо монанд хастанд, ногуфта наметавонам, ки дар раванди омезиш аз онҳо танҳо сифатҳои некашонро пазируфтаанд. Тоҷикон ба ҷумлаи халқҳои ҷангҷӯ шомил намешаванд...»

Н.В. Ханьков. Записки по этнографии Персии. Москва, 1977, сах. 97 – 98.

Муҳаммад Содикҷочаи Гулшанӣ дар бораи кишоварзии вилояти Хатлон менависад: «Зироат дар ин вилоят аз анвои хубубот ва аснофи мазруот мавҷуд аст. Ва аз ин вилоят аз роҳи дарё ҳамроҳи сал (амад) ва қайқ ба иёлати Лабиоб ҳарсола мутаҷовиз аз даҳ ҳазор ман ғаллот ҳамлу нақл мешавад. Дар ин вилоят ғалла фаровон ва нархи он арзон. Ба асокири муҳофизи Дарвоз низ аз ин вилоят ғалла меравад».

Муҳаммад Содикҷочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ч.Назриев, Душанбе, 2006, сах.142.

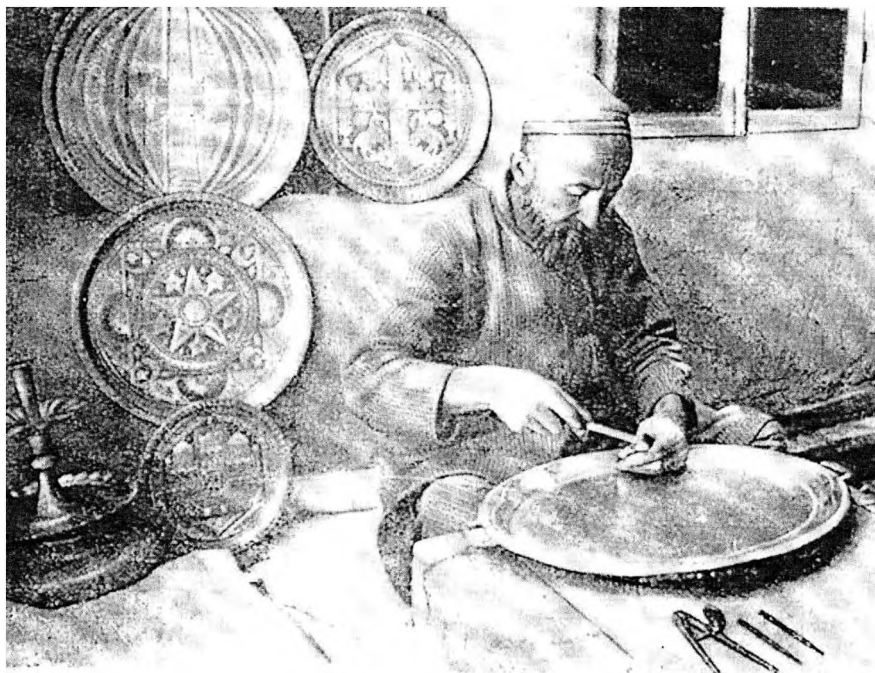
Савол ва супориш:

1) Дар нимаи аввали асри XIX тоҷикон дар Осиёи Миёна дар кадом шаҳр вилоятҳо зиндагӣ доштанд? 2) Аҳолии аморати Бухоро дар солҳои 1830–1840 чӣ миқдор буд? 3) Кишоварзони вилояти Хучанд дар нимаи аввали асри XIX чӣ қадар буданд? 4) Зироати асосиро дар заминҳои аморати Бухоро чӣ ташкил мекард? 5) Дар аморати Бухоро боз кадом соҳаи рушди иқтисодӣ мавҷуд буд?

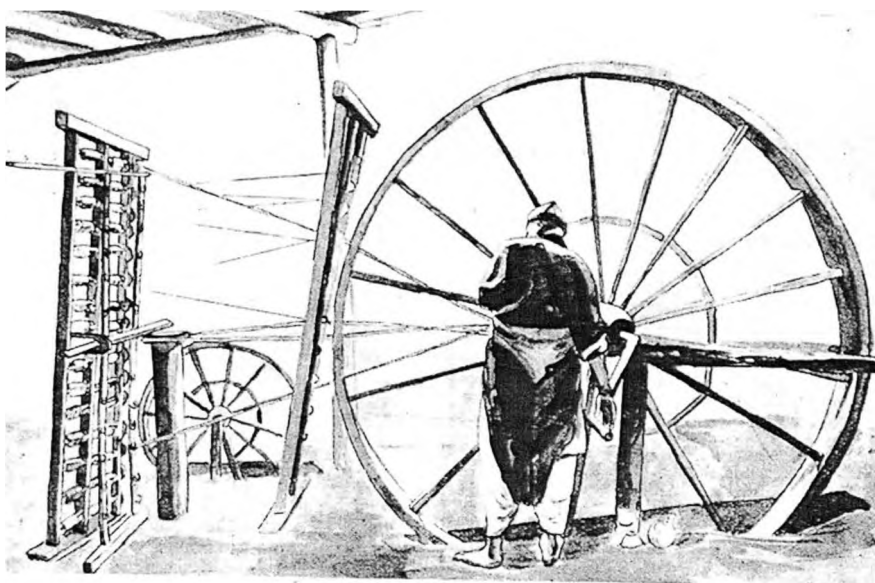
§ 48. ХУНАРМАНДӢ. САРВАТӢОИ ЗЕРИЗАМИНӢ

Дар нимаи аввали асри XIX дар аморати Бухоро ва хони Хӯқанд ханӯз меҳнати хунармандӣ аз кишоварзӣ ҷудо ба назар намерасид. Бинобар он, сокинони шаҳрҳо ҳамзамон бо тавлиди маснуоти дастӣ ба кишоварзӣ низ машғул мешуданд. Сокинони деҳот бошанд, на танҳо кишоварзӣ ва ҷорводорӣ, инчунин, косибӣ низ мекарданд. Вобастагии хунармандӣ бо кишоварзӣ вазъи қувваҳои истехсолкунанда ва муомилоти молии ин замонаро инъикос менамуд, ки он дар сатҳи поин қарор дошт.

Дар деҳот истехсолоти хунармандӣ дар хонаҳои сокинони он ба роҳ монда шуда буд. Дехотиён бештар ҷиҳт хомсуф ва қарбос мабофтанд. Дар шаҳри Истаравшан аз 1041 дукони қосибон 187-тоаш дар деҳаҳои гирду атрофи он ҷойгир буданд. Ин шаҳр бештар ба истехсолоти лавозимоти пашмӣ, қорд ва теғ (поку), матоъҳои дастдӯз ва дастбоф шухрат пайдо карда, маҳсулоти он на фақат эҳтиёҷоти дохилро қонеъ мегардонид, балки ба берун ҳам содир карда мешуд.

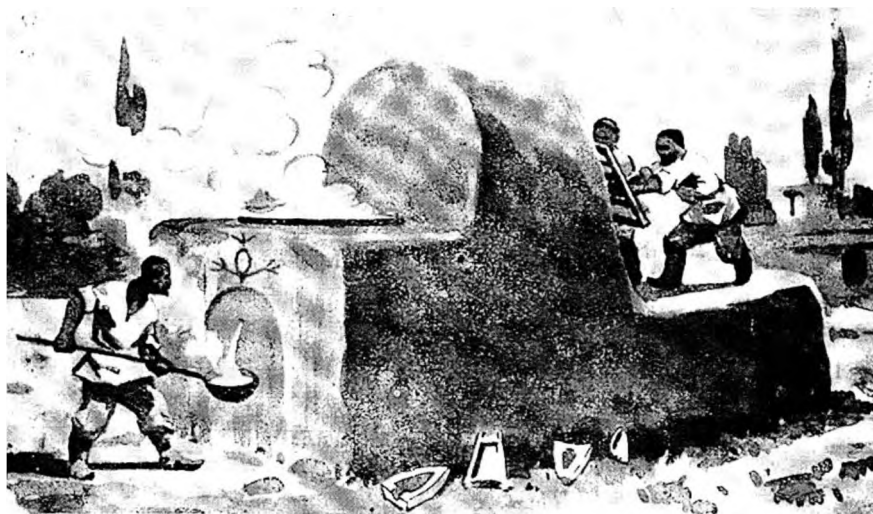
Мисгар

Дастгоҳи шоҳибофӣ

Дар дехот касбу ҳунар ривоч ёфта бошад ҳам, аммо сатҳи тараққиёт ва тақомули техникаи касбу ҳунари шаҳр баландтар буд.

Дар ин замон касбу ҳунар ихтисосҳои зиёдеро фаро мегирифт, ки мардум асосан ба чунин ҳунароҳо шуғл доштанд: пардозии филизот, бинокорӣ, даббоғӣ, кулолгарӣ, чӯбкорӣ, либосдӯзӣ, ошпазӣ ва дигар касбу кор, ки тавассути он дигар ашёи рӯзгорро тайёр мекарданд. Ҳар як соҳа дар навбати худ ба гурӯҳҳо ҷудо мешуд. Чунончи, пардозии филизот ба панҷ гурӯҳ тақсим гардида буд: оҳангарӣ, дегрезӣ, мисгарӣ, рехтагарӣ ва заргарӣ. Дар айни замон ҳуди як гурӯҳи оҳангарӣ чунин пешаваронро дар бар мегирифт: челонгар, наългар, қуфлсоз, кордгар, сӯзангар ва мехчагар. Чунин гурӯҳбандиҳо дар дигар соҳаҳои касбу ҳунар низ вучуд доштанд.

Тасвире аз маросими чӯянгудоzӣ

Дар нимаи аввали асри XIX кулолгарӣ, ки занону мардон ба он шуғл доштанд, рушд кард. Ҳунари чӯбкорӣ низ густариш ёфт. Ҳунари заргарӣ бағоят инкишоф ёфта буд. Заргарҳо аз тиллову нуқра ва мис зебу зинати занона месохтанд ва ба онҳо аз сангҳои қиматбаҳо ва камқимат нигин васл мекарданд. Илова ба тоҷикон дар ҳунари заргарӣ ҳиндуҳо, ки дар шаҳрҳои Бухоро, Хӯқанд, Шаҳрисабз, Қаршӣ ва Ҳисор зиндагӣ мекарданд, низ маъруф буданд.

Аз охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX Хӯқанд чун як маркази истеҳсоли қоғаз шуҳрат пайдо кард. Ҷувозҳои қоғазгарии Хӯқанд дар Сух, Чоркӯҳ, Воруҳ, Хучанд,

Истаравшан ва дар деҳаи Қўштегирмон воқеъ буданд. Дар ин ҷойҳо когази хом тавлид мекарданд ва онро ба маркази хонигарӣ-шаҳри Хўқанд интиқол дода, коркард намуда, онро ҷилодор карда, баъдан ба бозор барои фурӯш мебароварданд.

Ҳамаи кори хунармандони моҳир дастӣ иҷро мешуд, ки ин меҳнати зиёдеро талаб менамуд. Бинобар ин, ҳаҷми маҳсулоти аксари касибон чандон зиёд набуд. Музди меҳнати касибон барои рӯзгор ва харидани ашёи хом кифоят намекард.

Ҳар як хунарманд шогирди худро дошт. Хунармандон хунари худро ба писар, бародар ё наздикони худ ҳатман меомӯзонданд, ки ба ин васила силсилаи хунармандони авлодӣ ба вучуд меомад.

Ҳар як хунар оинномаи худро дошт, ки онро рисола меномиданд, ки дар он навъ ва андозаи ин ва ё он маҳсулот навишта мешуд. Косиб ин коидаи пешбинишударо бояд риоя мекард.

Дар тамоми шаҳрҳои аморати Бухоро ва хонии Хўқанд хунармандони як касб як навъ иттиҳодияҳоро таъсис карданд, ки дар маҳаллаҳои алоҳида ҷойгир буданд. Масалан, баъзе маҳаллаҳои шаҳрҳои Хучанд ва Истаравшан ба коркарди филизот махсус гардонида шуда, дар Хучанд маҳаллаҳои сангарон, ниёздегча, кунгурасозон, милтиқсозон, дар Истаравшан бошад, маҳаллаҳои дегрезон, сӯзангарон, меҳчагарон ва кордгаронро ба вучуд оварданд.

Кӯзаҳо

Рушди маснуоти дастӣ ва хунармандӣ боиси бузург шудани шаҳрҳо гардид. Дар ин давр шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хўқанд, Намангон, Ҳисор, Тирмиз, Истаравшан ва Хучанд шаҳрҳои буданд, ки аҳамияти муҳимми иқтисодӣ доштанд.

Хунармандӣ дар ҳаёти иқтисодии аморати Бухоро нақши муҳим мебозид. Аксари аҳолии шаҳр аз касибону хунармандон

иборат буд. Дар шаҳри Бухоро тақрибан 10–15 ҳазор хунарманд мезист, ки бо аҳли хонаводаи худ қариб чоряки аҳолии шаҳрро ташкил медоданд.

Пешаварон бо аҳли хонаводаи худ қисми муҳимми аҳолии Хучандро ташкил мекарданд. Дар ин шаҳр зиёда аз 100 навъи истеҳсолоти хунармандӣ вучуд дошт. Хучанд бо абрешими худ маъруф буд ва ба ин сабаб дар ин шаҳр касби бофандагӣ равнақи бештар пайдо кард. Ҳисор бо теғ, шамшер ва кордҳои худ шуҳрат ёфта буд, ки ин маҳсулотро ба тамоми шаҳрҳои аморат мебарданд. Дар дигар шаҳрҳои Бухорои Шарқӣ оҳангарӣ ривож ёфта буд, ки ин хунар бо маҳсулоти худ махсус гардонида шуда буд. Масалан, як оҳангар танҳо занҷир, дигараш наъл, сеюмӣ мех, чаҳорумӣ каланд ва ғайра истеҳсол мекарданд.

Мардуми ноҳияҳои кӯҳистони Рашту Дарвоз бо кулолгарӣ шугл доштанд. Бо ин хунар ҳам занон ва ҳам мардон машғул мешуданд. Хунари чӯбкорӣ низ равнақ ёфта буд. Устоҳо асбобу олоти кишоварзӣ – сипор, чоршоҳ ва панҷшоҳ, белҳои чӯбин, афзорҳои гуногуни рӯзгор–кафш, чарх, қуфл, дастгоҳи бофандагӣ, гахвора, дару дарича, панҷараҳои зебо ва ғайраҳоро месохтанд. Устоҳо зини асп ва зини хар тайёр мекарданд, ки дар бозори маҳаллӣ талабот ба он зиёд буд.

Мағозҳои ҳархела ва гуногунранг, гулпартоии устоҳои маҳаллӣ, ки ба он ҳам мардон ва ҳам занон машғул буданд, бағоят таракқӣ карда буд.

Пешонабандҳои арӯсӣ, куртаҳои чакан, пӯшоки пашмӣ (чакман) ва куртаҳои рағза, парпарӣ, халтачаҳо барои ҷиҳози арӯсӣ, гулдӯзиҳои ҳархела (ҷойнамоз, рӯчо, борпӯш, сӯзанӣ ва ҳоказо) аз хунари баланди чеварон ва дигар хунармандон гувоҳӣ медоданд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар аморати Бухоро истеҳсолоти хунарҳои дастӣ бо маҳсулоти корхонаҳо, ки аз кишварҳои гуногун ворид карда мешуд, наметавонист рақобат кунад ва ин сабаби заиф гаштани истеҳсоли навъҳои анъанавии маҳсулоти хунармандӣ гардид.

Сарватҳои зеризаминӣ. Маводи хомро барои истеҳсолоти хунармандӣ аз соҳаи кишоварзӣ ва чорводорӣ, инчунин, аз истихроҷи маъдан ба даст меоварданд. Аморати Бухоро ва хонии Хӯканд аз сарватҳои зеризаминӣ ғанӣ буд. Дар ин сарзамин қонҳои маъдан зиёд буданд, вале ба сабаби ханӯз дар ҳолати ибтидоӣ қарор гирифтани тариқи истихроҷ ва хеле афзун будани талабот эҳтиёҷи кишварро қонъ карда наметавонишанд.

Тоҷиконе, ки дар ду тарафи соҳили Зарафшон ва Искандардарё зиндагӣ мекарданд, инчунин, аз соҳилҳои дарёҳои

дар Рашту Дарвоз чорӣ мешуда бо усули заршӯӣ тилло ба даст меоварданд. Дар нимаи аввали асри XIX истихроҷи филизоти ранга вусъат ёфт. Ин замон тилло на танҳо дар соҳилҳои дарёҳои Зарафшон ва Вахш инчунин, дар Балҷувон, дар миёнаоб ва болооби рӯди Панҷ, баҳусус, дар деҳаи Гармчашма, дар тарафи соҳили рости ин дарё ва дар Бадахшон фаровон ба даст меомад. Бо вучуди ин ки маҳалҳои зиёди истихроҷи тилло зиёд буданд, аммо тилло ба тариқи заршӯӣ бадастомада талаботи кишварро наметавонист қаноатманд созад, бинобар ин аз Ҳиндустон, Эрон ва Хитой ба аморати Бухоро ва Ҳуканд тилло ворид карда мешуд.

Дар кӯҳҳои Шахрисабз, Бойсун, Ҳисор, дар болооби дарёи Ванҷ ва дигар маҳалҳои Бадахшон маъдани оҳан, дар Кӯхитанг, кӯҳсори Фарғона ва Варзоб сурб (кӯргошим) истихроҷ мекарданд. Бо вучуди ин ки қонҳои истихроҷи маъдани оҳан маълум буданд, дар бисёр ноҳияҳо аз регии дарё ба даст овардани онро афзал медонистанд.

Дар ибтидои асри XIX дар баробари истифодаи силоҳи оташфишон ба сурб ва селитра, ки барои тайёр кардани тир ва борут зарур буданд, аҳамият меоданд. Сурб, нуқра ва селитраро дар кӯҳҳои Истаравшан ва Фарғона, намак ва графитро дар наздикии Бухоро, фирӯза, мис, сурма ва оҳанро дар Нурато ва гачро дар Самарқанд истихроҷ мекарданд.

Болооби Зарафшон–Мастҷоҳ, Фалғар, Фон, Киштут аз тиллою олтингӯгирд, селитраю сурма, ангиштсанг ва дигар сарватҳои зеризаминӣ ғани буд. Олтингӯгирд дар наздикии қалъаи Сарвода (Фалғар) ба даст оварда мешуд, ки ҳуқуқи истихроҷи онро танҳо бекҳои водии Фондарё доштанд.

Намак дар ноҳияҳои Қаршӣ, Бойсун, Норақ, кӯҳҳои Хочасартез, Хочамуъмин ва ҷойҳои дигар фаровон истеҳсол мешуд. Онро ҳам ба шакли суда (масалан, дар Ашт) ва ҳам ба шакли намаксанг (қонҳои машҳури намаки рангини кӯҳҳои Ғузор, намаки кӯҳи Хочамуъмин – наздикии Кӯлоб ва ғайра) ба даст меоварданд.

Дар кӯҳистони Бадахшон ва Фарғона ҳар гуна ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо, чун лаълу ёқут, фирӯза, лочвард ва амсоли инҳо ба даст оварда мешуд. Дар ибтидои асри XIX, дар соҳили дарёи Панҷ, дар наздикии Шугнон лаъл ба даст меоварданд. Ин макони истихроҷи лаъл меросӣ аз насл ба насл мегузашт. Пешаварони ин ҷой хунари истихроҷи ин санги қиматбаҳоро ба меросбарони худ меомӯзониданд. Дар солҳои бистуми асри XIX баъд аз он ки ҳокими Қундуз Муродбек Бадахшонро ишғол кард, қорғарони лаъл истеҳроҷ мекардари маҷбур сохт бемузд барои ӯ лаъл истихроҷ кунанд, аммо онҳо аз ин фармони ҳокими Қундуз сарпечӣ карданд, ки дар натиҷа

миёни эшон задухӯрд ба амал омад. Муродбек онҳоро ба ботлоқзорҳои Қундуз муҳочир кард, ки аксари ин пешаварон ҳалок шуданд.

Тавачҷух ба филизоти қиматбаҳо чун тиллову нуқра ва дигар маъданҳо аморати Бухоро водор сохт ба Русия муроҷиат намояд, то дар муайян кардани конҳо ва истихроҷи маъданҳо дар аморат ба онҳо ёрӣ расонанд. Ин буд, ки дар солҳои сиёми асри XIX Русияи подшоҳӣ гурӯҳи муҳандисонро бо сарвари Бутенев ба Бухоро фиристод. Ин ҳайат корхоёро дар муайян намудани конҳои филизот ва сангҳои қиматбаҳо дар Бухоро ва болооби Зарафшон анҷом дод.

Дар нимаи аввали асри XIX набудани василаҳои техникӣ ва мутахассисон истихроҷи сарватҳои зеризаминиро дар қаламрави аморат душвор мегардонид.

Сарчашма:

Муҳаммад Содикҷоҷаи Гулшанӣ дар «Таърихи Ҳумоюн» дар бораи машғулияти мардуми Ҳисор менависад: «Аҳолии Қаратоғ ва Ҳисор ба илми саноат низ машғуланд. Чунончи, ба алочабофӣ ва кордсозӣ ба муҳркани маъруфанд. Алоча ва корду дашнаи Қаратоғ забонзади аҳли олам аст, дӯсту душман ба нафосати саноеи онҳо инкор надорад ва аҳли Қаратоғ ба муҳркани низ маҳорати тамоми доранд».

Муҳаммад Содикҷоҷаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ч.Назриев, Душанбе, 2006, сах. 125.

Т.С. Бурнашев, ки сафаре ба аморати Бухоро дар охири асри XVIII дошт, дар бораи ин ки мардуми дехот мисли шахриён ба хунармандӣ машғул буданд, менависад: «Як иддае аз сокинони дехаҳо мисли шахриён коғаз ва абрешим мересанд ва матоъ мебофанд. Аммо онҳо ва дигарон бинои маҳсусе барои кор надоранд ва онро дар хонаҳои худ дуруст мекунанд».

Бурнашев Т.С. Путешествие от сибирской линии до города Бухары в 1749 и обратно 1795 г. /Сибирский вестник. Санкт-Петербург, 1818, сах. 80.

Савол ва супориш:

1) Дар ин давра вобастагии хунармандӣ бо кишоварзӣ чиро инъикос мекард? 2) Дар он замон кадом касбу хунарҳо маъмул буданд? 3) Рушди маснуоти дастӣ ва хунармандӣ боиси чӣ мегардад? 4) Чаро дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX истеҳсолоти хунарҳои дастӣ заиф гардид? 5) Филизоти қиматбаҳо дар қучо истихроҷ мешуд? 6) Дар Бадахшон чӣ навъ маъданҳо ба даст меоварданд? 7) Дар бораи пешаварони Шугнон маълумот диҳед.

§ 49. ТИЧОРАТИ ДОХИЛӢ ВА ХОРИЦӢ

Тичорат яке аз воситаҳои асосии муомилоти кишрҳои гуногуни ҷомеаи он вақт, инчунин, робитаи аморати Бухоро ва хонии Хўқанд бо кишварҳои дигар ба ҳисоб мерафт. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд тичорати дохилӣ асосан дар байни соқинони маҳаллӣ, яъне тоҷикон ва кўчманчиён сурат мегирифт. Ин тичоратро асосан ҳосили бадастомада аз заминҳои зироатӣ ва боғҳо, молҳои истехсоли хунармандони шаҳру деҳот ва маҳсулоти чорводорӣ, ки онҳоро асосан кўчманчиён ба савдо мебароварданд, ташкил мекард.

Табодули мол ё хоҷагии натуралӣ, ки асоси иқтисоди он замонро дар бар мегирифт, инчунин, андозҳои гуногуни аз кишоварзон ва хунармандон ситонидамешуда дар пешрафт тичорат монеаҳо ба вуҷуд меовард.

Бозори деҳа

Маркази асосии тичорат дар шаҳро ва деҳаҳои бузург бозорҳо ба ҳисоб мерафтанд. Бозорҳои Уротеппа ва Хучанд қариб болопӯшида буданд. Растваҳои бозор ҳар яке моли муайян доштанд. Бозорҳои шаҳро аз дуконҳои зиёди хунармандӣ ва тичоратӣ иборат буд. Дуконҳо на он қадар калон буда, дар паҳлуи ҳам зич ҷой мегирифтанд. Дар Хучанду Истаравшан дуконҳои савдо асосан дар бозорҳои шаҳр ҷой гирифта буданд. Ду бозори Хучанд 790 дукон дошт. Аз 854 дукон ва устохонаҳои

хунармандии Истаравшан 642-тоаш дар бозор ва 212-тоаш дар гузарҳои шаҳр ҷойгир буданд. Аз ин дуконҳо маҳсули косибони маҳаллӣ ва косибони шаҳру вилоятҳои дурдаст ва мамлакатҳои дигарро пайдо кардан мумкин буд.

Дар нимаи аввали асри XIX Самарқанд 19 бозор дошт, ки теъдоди дуконҳои он ба 2414 адад мерасид.

Дар шаҳрҳои аморат қорвонсаройҳо бисёр буданд. Дар қорвонсаройҳо асосан тоҷирони мусофир ва баъзан маҳаллӣ иқомат мекарданд. Ба Бухоро ҳар сол 12 то 13 ҳазор қорвон меомад ва он ҳама борҳо, одамон, аспу аробаҳо асосан, дар қорвонсаройҳо ҷой мегирифтанд. Соли 1820 дар Бухоро 14 қорвонсарой буд, ки шумораи онҳо дар соли 1825 ба 35 адад расид. Самарқанд дорои 35 қорвонсарой буд. Дар ҷорҷаки аввали асри XIX Хучанд 5 қорвонсарой, Истаравшан як қорвонсарой дошт. Қорвонсаройҳо на фақат дар пешравиҳои тичорат, инчунин, дар ҳаёти фарҳангӣ ва илмӣ аморат нақши муҳим мебозиданд. Ҳамроҳ бо қорвонҳои тичоратӣ ба шаҳрҳои аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд намоёндагонӣ илму фарҳанг омада, гоҳу гузоре дар ин ҷой зиндагии доимиро ихтиёр мекарданд.

Хусусияти хоси шаҳрҳо аз он иборат буд, ки дар ҷорҷа ва хиёбонҳои асосӣ марказҳои тичорат воқеъ гардида, дар он тими дарози гунбаздор сохта мешуд. Аз байни тим кӯча мегузашт ва дар тарафи он қатори дуконҳо сохта шуда буданд. Маркази тичорати Самарқанд ва Шаҳрисабз ҳамин гуна тим дошт. Дар Бухоро панҷ тим мавҷуд буд. Чунин иморатҳои бозорро дар Самарқанд ва Шаҳрисабз «ҷорҷа», дар Бухоро «тоқ» мегуфтанд. Маркази шаҳри Бухоро асосан аз бозорҳо иборат буданд. Дар майдони Регистон ва дигар майдонҳо низ дуконҳо вучуд доштанд. Одатан, дар назди дарвозаи шаҳр бозор мавҷуд буд.

Шаҳри Хучанд аз марказҳои калони тичоратӣ ба ҳисоб мерафт, ки ба воситаи он тоҷирон моли худро ба бозорҳои хонии Хӯқанд ва аз он ҷойҳо ба аморати Бухоро мебарданд. Бозорҳои Истаравшан калон ва серодам буданд. Ба ин ҷо мардуми Мастҷоҳ, Фалғар, Ҳисор ҳатто Рашт омада, маҳсулоти кишоварзӣ ва ҷорводорӣ худро фурӯхта, аз он ҷо молҳои зарурии рӯзгор ва афзорҳои кишоварзӣ мехариданд. Баъзе аз тоҷирони Истаравшан ба минтақаҳои дурдасти водии Рашт матоъҳо, рӯймол, зини асп, пойафзор, панҷшоха, оина ва дигар молҳо оварда, бо ҷорво ва пӯсти он ва аз водии Рашт бошад, баъзе шахсони алоҳида ба Ҳисор ҷакман оварда, онро бо қорбос, алоча ва адрас иваз мекарданд. Аз Ҳисор ва Кӯлоб ба водии Рашт пахта меоварданд. Аз водии Рашт ба Хӯқанд рамаҳои ғусфандро бурда, бо маҳсулоти косибӣ иваз мекарданд.

Бисёр шаҳру вилоятҳо бо навъи муайяни маҳсулоти хунармандӣ ва молҳои фурӯшии худ шуҳрат доштанд. Масалан, Ҳисор бо матои алоча, ханҷар ва гӯсфандони худ, Истаравшан бо корд, матоъҳои пашмин ва кашидадӯзиҳои шон, Хучанд бо адрасу шохӣ ва Қаршӣ бо матои алоча маъруф буданд.

Илова ба бозорҳои доимоамалкунанда дар шаҳрҳо ва деҳаҳои калон инчунин «давраи бозор» ё «бозорнаббат» вучуд дошт, ки дар рӯзҳои муайян барпо мешуд. Масалан, дар Бухоро бозори Когон рӯзи сешанбе, бозори Баҳоуддин рӯзи чоршанбе, дар Қаратог рӯзҳои сешанбе ва шанбе, дар Душанбе рӯзҳои чоршанбе ва якшанбе, дар Ҳисор рӯзи душанбе, дар Файзобод рӯзи сешанбе ва дар Регар шанбе рӯзи бозор буд. Ин гуна тақсимои рӯзҳои бозор байни шаҳру деҳот аз он сабаб буд, ки косибон ва тоҷирон аз як бозор ба бозори дигар рафта, моли худро фурӯхта тавонанд.

Дар бозори шаҳрҳо ва ноҳияҳои аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд пулҳои тилло, нуқра ва мисӣ дар гардиш буданд. Бо афзоиш ёфтани тиҷорат байни аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бо Русия пулҳои русӣ низ дар муомилоти тиҷоратӣ нақш мебозиданд. Тоҷирон барои аз як мулк ба мулки дигар бурдани моли худ боч ва дар бозорҳо закот меоданд.

Робитаи тиҷоратии аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бо дигар мамлакатҳо барқарор буд. Тоҷирони бухорӣ ва фарғонагӣ бо Эрон, Ҳиндустон, Хитой, маҳсусан, Кошғар муомилоти тиҷоратӣ доштанд. Аз Эрон ба Бухоро шохӣ, газворҳои пахтагӣ меоварданд. Аз Ҳиндустон ба ғайр аз чунин молҳо чой, нил, марворид, дигар сангҳои қиматбаҳо, дорувор, зарфҳо, аз Хитой дорувор, ширинӣ ва зарфҳои чинӣ ворид мешуданд.

Дар нимаи аввали асри XIX робитаҳои тиҷоратӣ бо Русия нисбатан рушд ёфт. Аз аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд ба ин мамлакат навъҳои гуногуни қолин, меваи хушк, пӯст, пахта ва матоъҳои пахтагӣ, пӯсти қароқулӣ ва ғайра содир мешуд. Масалан, соли 1818 10 ҳазор ва соли 1836 36,5 ҳазор пуд пахта ба Русия содир шуд. Аз Русия ба ин кишварҳо парандаҳои шикорӣ (боз, шохин), сурб, тангаҳои тилло, мис, оҳан, пӯлод, чӯян, мохут, қанд, маҳсулоти чармӣ ва мӯйина меоварданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ фақат дар даҳсолаи 1840–1850 бо роҳи Оренбург аз Русия ба хониҳои Осиёи Миёна тақрибан 40 ҳазор пуд мис, беш аз 400 ҳазор пуд оҳан, 75 ҳазор пуд чӯян, 25 ҳазор пуд пӯлод ворид шудааст. Тоҷирони Бухоро баъзе аз ин молҳои аз Русия воридшударо ба Ҳироту Балх ва Қобул барои тиҷорати мебурданд. Аз густариши тиҷорат миёни аморати Бухоро ва Русия ин шаҳодат медиҳад, ки дар намоишгоҳи савдои Нижегородск тоҷирони Бухоро 19 дукони доимоамалкунандаи худро доштанд.

Муносибатҳои тичорати дар нимаи аввали асри XIX дар шаҳрҳо ва водихо нисбатан рушд мекард. Дар манотиқи қўхистон бошад, он хеле заиф ба назар мерасид, зеро сокинони қўхистон асосан, бо маҳсулоти бадастовардаи худ рўзгор мегузaronиданд.

Хукмронии сохти мавҷуда дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд ба ривочи бештари тичорати дохилӣ ва хориҷӣ монӣ буд. Боҷу хироҷ ва ичорапулии аз ҳад зиёд, харобии роҳҳо ва набудани амният чи дар роҳу чи дар шаҳрҳо пеши тараққиёти босуръати тичоратро мегирифт. Дар роҳҳо аз дасти ғоратгарон молу қони савдогарон ҳамеша дар хатар буд.

Сарчашма:

Низомии рус И.В.Виткевич, ки аз 2 январ то 13 феввали соли 1836 дар Бухоро буд, дар бораи тичорати он менависад: «Нукра ба Бухоро аз Қошғар барои молҳои русӣ ворид мешавад; тилло ҳамон аз Русия меояд ва баъдан аз тариқи саррофони ҳинду ба Қобул меравад. Он (сиккаи тилло) дар Бухоро он қадр кам аст, ки ду-се червон (даҳ рубли тилло)-ро бисёр ба мушкилӣ пайдо кардан мумкин аст. Пулҳои қалбақӣ дар муомила ҳастанд. Тоҷирон ҳамеша илтимос мекунанд, ки пулҳои ҳақиқӣ доранд ё не ва дар ҳоли ҷавоби рад додан, пулҳои қалбақиро низ мегиранд».

Записка И.В. Виткевича. Дар китоби «Записки о Бухарском ханстве», Москва, 1983, сах. 105.

Савол ва супориш:

1) Тичорат дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд чӣ гуна сурат мегирифт? 2) Дар пешравии тичорат қадом монсаҳо буд? 3) Қорвонсаройҳои илова ба рисолати тичоратӣ боз дар ҳаёти қомеа чӣ гуна нақш мебозиданд? 4) Аморати Бухоро бо қадом кишварҳо робитаи тичоратӣ дошт? 5) Давраи бозор ва ё бозорнабват чӣ маънӣ дорад? 6) Дар бораи муомилаи тичоратӣ байни шаҳрҳо ва минтақаҳои аморати Бухоро нақл кунед.

§ 50. ОБЁРӢ. ШАҚЛҲОӢ ЗАМИНДОРӢ

Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд қорҳои зиёди обёрӣ анҷом дода шуданд. Муҳимтарин шабақаҳои обёрии водии Фарғона ба вучуд омаданд. Масалан, аз дарёи Норин ва Қарадарё шабақаҳои обёрӣ, аз қумла наҳри Янгиариқ қанда шуд. Ба сабаби обёрии заминҳои беоб шаҳрҳои нав бунёд ёфтанд. Яке аз чунин шаҳрҳо, ки бо қувваи асирони истаравшанӣ поягузорӣ шуд, Шаҳрихон мебошад.

Дар ҳавзаи Зарафшонӣ аморати Бухоро низ қорҳои обёрӣ анҷом ёфтанд. Дар давраи хукмронии амир Шохмурод (1785 – 1800) дар дарёи Зарафшон каналҳои Қазонариқ (дарозииаш 40 км, чуқуриаш 2 м.), ки заминҳои Ургутро обёрӣ мекард, Таймонариқ

(24 км дарозӣ, чуқуриаш 1.6 м.), ки заминҳои тумани Шерозро обёрӣ мекард ва ғайра кофта шуданд. Илова бар инҳо, аз Оқдарё ва Қарадарё, ки шохобҳои Зарафшон мебошанд, нахрҳо қанда шуданд.

Дар ҳудуди Панҷакент нахрҳои Қўйи Хурмӣ (дарозииаш 4 км) ва Қўйи Саразм (дарозииаш 3 км) заминҳои бисёрро обёрӣ гардониданд.

Шоҳмурод сохтмони шабакаҳои обёрикундаро зери назорати худ гирифта, бо роҳи меҳнати маҷбурӣ деҳқонро ба ин кор сафарбар мекард. Барои анҷоми ин корҳо ӯ бо номи «қўшпулӣ» андози махсусро ҷорӣ кард. Дар ибтидо маблағҳои ба ин восита ҷамъовардари барои қандани нахрҳои нав истифода мебуданд ва баъдтар барои эҳтиёҷоти дигар низ сарф мекардагӣ шуданд.

Нахру қўйборхоро на фақат ҳукумат, балки заминдорони қалон ҳам месохтанд. Яке аз чунин шахсон муҳандиси бузурги соҳаи обёрӣ ва донишманди исломӣ Халифа Ҳасани Қаротегинӣ буд, ки дар ҳудуди ноҳияҳои Рапшту Қонибодом ва Самарқанду Панҷакент қўйборҳо қанда, об бароварда, ободихо кардааст.

Заминҳои нави аз ҳисоби шахсони сарватманд сохташуда ба ихтиёри худӣ онҳо мегузашт. Онҳо меҳнати деҳқонро дар ин заминҳо истифода мебуданд. Барои қандани нахру қўйборҳо мардуми гирду атрофро ба хашар ҷалб мекарданд.

Дар ин бора хатҳои рӯйи сангҳо гувоҳӣ медиҳанд. Масалан, дар ҳудуди деҳаҳои Поршнев ва Шидзи ноҳияи Рӯшони Бадахшон дар рӯйи сангҳои солҳои 1758 чунин катиба сабт гаштаанд: «Умаршоҳи Назарбек дар қандани нахр бисёр ранҷ кашидааст». Ё худ, аз навиштаҳои соли 1764 маълум мешавад, ки қўйборро Шогадо писари Хоҷа Салмон қандааст, ки аз авлоди Носири Хусрав буд.

Дар қатори заминҳои обӣ киштзорҳои лалмӣ дар баландихо, нишебихо ва доманаҳои кӯҳҳо бисёр буданд.

Заминдорӣ ва шаклҳои он. Дар нимаи аввали асри XIX асосан, ҳамон шаклҳои пешинаи моликияти хусусии заминдорӣ – замини амлокӣ–заминҳои давлатӣ, милки хурри ҳолис, заминҳои милкӣ, заминҳои вақф ва хирочӣ ҳифз шуданд.

Заминҳои давлатиро «замини амлок» ё «замини подшоҳӣ» меномиданд. Заминҳои амлокӣ ё давлатиро харидану фурӯхтан, ба мерос мондан, ба гарав додан ва ё аз ин ҳисоб заминҳо додани заминҳои вақф иҷозат набуд. Заминҳои амлокӣ чун тухфа барои хизмати муайян дода шуда, вале баъди вафоти соҳиби он, замин ба ихтиёри давлат баргардониданида мешуд. Заминҳои амлокӣ мусодира намешуданд. Онҳоро деҳқонон кишт

карда, барои истифодаи замин ба хазина андоз меоданд.

Заминҳо, ки давлат аз онҳо ҳеҷ гуна андоз намегирифт, замини милки хурр ё милки хурри ҳолис ном доштанд. Аз чунин заминҳо асосан сайидҳо, ки худро ба авлоди пайғамбари ислом Муҳаммад (с) нисбат меоданд ва дигар рӯҳониёни бонуфуз истифода мекарданд. Заминҳои милки хурр асосан дар ҷойҳои бехтарин ҷойгир шуда, ҳамеша аз об таъмин буданд ва ҳосили хуб меоданд. Ин заминҳоро кишоварзон, ки онҳоро қоранда меномиданд, ба ивази қисми муайяни ҳосил ба иҷора мегирифтанд. Дар ин давр чунин заминҳо дар қисмати шимоли Тоҷикистон ва водии Ҳисор хеле зиёд буданд.

Заминҳои милкӣ аз тарафи амир ба соҳиби он ба подоши хидматхояш ба таври доимӣ бахшида шуда, бо иваз шудани ҳоким ба номи соҳибаш аз нав санад тайёр мекарданд ва ё санади пешинаи заминро бо муҳри ҳокими нав тасдиқ менамуданд.

Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар аморати Бухоро бо сабаби пурзӯр шудани нуфуси рӯҳониён замини вақф бисёр шуд, ки он 24 дарсади замини киштро ташкил меод. Деҳқонони дар замини вақф кишткунанда бештар ба мутаваллиҳо вобаста буданд. Кишт кардани чунин заминҳо барои деҳқонон қоранда буд, зеро онҳо дар заминҳои вақф тамоми сол аз субҳ то шом қоранда, ба ивази заҳмати худ танҳо аз қор ва ё панҷ ҳиссаи ҳосилро мегирифтанд.

Дар атрофи Панҷакент ва деҳаи Киштут то ду ҳазор таноб заминҳои вақф буд. 70 деҳаи заминҳои Истаравшан заминҳои вақф доштанд, ки 10000 таноб заминро ташкил меоданд.

Заминҳои вақф дар ин замон ба се навъ тақсим мешуданд:

1. Заминҳои вақф, ки даромади он ба манфиати муассисаи динӣ:–хонақоҳ, мазору масҷидҳо ё мактабу мадрасаҳо сарф карда мешуд.

2. Заминҳои вақф, ки фоидаи он ба нафъи ҷамъият – сохтмон ё таъмири роҳ, кӯпрукҳо ва ғайраҳо харҷ мегашт. Ин нафъи вақфро вақфи омма меномиданд.

3. Заминҳои вақф, ки мутаваллии он аз авлоди вақфкунанда таъмин мешуд. Ин нафъи вақф ба манфиати меросхӯрон буда, «вақфи авлодӣ» номида мешуд.

Ба масҷиду мадрасаҳои Самарқанд 51 991 таноб замин вақф шуда буд. Дар ҳудуди Панҷакент (деҳаҳои Хурмӣ ва Ёрӣ) дар нимаи аввали асри XIX қалонтарин соҳиби вақфи авлодӣ Халифа Ҳасани Қаротегинӣ буд, ки зиёда аз ҳазор таноб замин, яқчанд осеёбу наҳрҳоро дар ихтиёр дошт.

Панҷакент. Мақбарои Халифа Ҳасан.

Усули ба танҳоқ додани замин аз оғози ҳукмронии сулолаи Манғитиён ба таври васеъ қорӣ гардид. Замини танҳоқ ин тариқи ба шахсони ҷудогона инъом намудани қитъаи замини як ва ё якчанд деҳ ва ҳатто вилояти тамои аст, ки даромади он қомилан дар ихтиёри танҳоқдор буд. Баъзан соҳиби танҳоқ илова бар он ки аз замини танҳоқ фоида ба даст меовард, музде ба маблағи муайян низ аз ҳазинаи амир дарёфт менамуд.

Ақсар вақт минтақаҳои наҷандон қалон ба тариқи танҳоқ ба шахсони гуногуни соҳибмансаб, аз қумла ба сипоҳиён инъом қарда мешуданд. Дар қаҳоряки аввали асри XIX миқдори танҳоқдорон фақат дар аморати Бухоро то 36 ҳазор нафар расида буд. Агар танҳоқдор ба қойи дигар мекӯчид, заминаш ба танҳоқгири наҷ дода мешуд. Андози замини ба сифати танҳоқ додашуда ба рутбаи шахс вобаста буд; соҳибони рутбаи пойинтари қарбӣ аз 1 то 5 гектар замин мегирифтанд. Шахсони олируфта аз қабиле сарқардаҳо як деҳаи тамоиро бо садҳо гектар замин, осеб ва дигар дороиқояшон ба даст меоварданд. Агар писар ба мансаби падар таъйин шавад, ба танҳоқӣ ӯ низ соҳиб мешуд.

Дар мулкҳои кӯҳистон – Қаротегину Дарвоз танҳоқ дорои хусусиятҳои ба худ ҳосе буд. Дар ин қо на замин, балки ҳоҷақҳои деҳқонӣ ба танҳоқ дода мешуданд. Онҳо қар сол ба ҳиссаи маълуми ҳосиле деҳқонӣ соҳиб гардида, дар айни замон, аҳолии деҳаҳои зердасти худро ба қорҳои ҳоҷақии шахсии худ низ қалб менамуданд. Аз ҳамин сабаб барои деҳқононе, ки

хоҷагиашон ба танҳоӣ гузаштааст, рӯзҳои саҳт пеш меомаданд. Танҳоҳхӯрҳо деҳқононро ғайр аз қорҳои кишоварзӣ боз дар дигар қорҳои гуногун ба манфиати худ истифода мебарданд. Хулоса, танҳо ба ивази мавҷиби пулӣ ва ғалла дода мешуд, ки аз он ғоиди бузурге ба даст мебарварданд.

Заминҳое, ки барои истифодаи онҳо андози замин – хироч ва ушр меоданд, заминҳои хирочӣ ном доштанд. Қисми зиёди ин навъ заминҳо лалмӣ буда, ҳосилашон ба боду ҳаво вобаста буд. Дар миёнаҳои асри XIX дар музофоти Хучанду Истаравшан 82300 таноб замини хирочӣ буд. Соҳибони чунин заминҳо ба ҳазинаи ҳокимон даромади зиёд меоварданд.

Ба ғайр аз заминҳои номбаршуда, заминҳои истифодашавандаи ҷамъиятӣ низ буданд. Онҳо бештар дар дашту биёбонҳо, дар маҳалҳои зимистонгузаронии кӯчманчиён ва дар доманакӯҳҳо воқеъ буданд. Марғзор ва ҷарогоҳҳо дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ҷарогоҳи умумии дар водии Ромит воқеъбуда «замини мирӣ» ном дошт. Дар Мастҷоҳу Фалғар ҷарогоҳҳо моликияти ҷамъиятӣ ҳисоб меёфтанд. Онҳо аз замони қадим байни деҳаҳо ё якҷанд деҳа тақсим шуда буданд.

Дар минтақаҳои дашт ё худ дар доманакӯҳҳо (масалан, дар водии Ҳисор) аксар вақт заминҳои лалмӣ заминҳои умумӣ ҳисоб меёфтанд. Ин заминҳо баъд аз кишт шудан аз тарафи деҳқонон ба қатори заминҳо хирочӣ дохил мешуданд ва аз ҳамин ҳисоб ба давлат андоз месупориданд. Ҷангалҳои кӯҳӣ низ дар баъзе ноҳияҳо умумӣ ҳисоб меёфтанд.

Дар хариду фурӯши замин ҳеҷ гуна маҳдудият набуд ва танҳо фурӯшандаву харидор мебоист қоидаҳои шариятро риоя кунанд. Хариду фурӯш дар назди қозӣ расмият мегирифт. Нархи замин ба ҳосилнокии он, обёрӣ шуданаш, масофаи роҳ то деҳа ё то шаҳр вобастагӣ дошт. Тоқзорҳо ва боғот назар ба замини кишт нархи баланд доштанд. Дар баъзе музофотҳои камоб (масалан, дар Истаравшан) об ҳам манбаи хариду фурӯш буда, нархи он аз нархи замини кишт болотар меистод.

Сарчашма:

Бар асари ҳодисаҳо баъзе вақфномаҳо аз байн мераванд ва амир Шохмурод дастур медиҳад санадҳои онҳоро аз нав барқарор кунанд. Дар ин хусус Аҳмади Дониш менависад: «(Амир Шохмурод) ба масҷидҳо имому муаззин ва ба хонақоҳ машоих ва ба мадрасаҳо мударрис насб намуд, авқофи (вақфҳои) ботилшударо ҷорӣ карду сиччилот (дафтарҳо)-и онро таҷдид фармуд».

Аҳмад Маҳдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 2010, саҳ.26.

Савол ва супориш:

1) Кадом шабакаҳои обёри сохта шуданд? 2) Шаклҳои заминдорӣ ин даврро номбар кунед? 3) Дар аморати Бухоро чанд дарсади заминҳоро заминҳои вақф ташкил мекард? 4) Заминҳои танҳо чӣ гуна заминҳо буданд? 5) Аз кадом заминҳо мардум ройгон истифода мекард? 6) Кадом навъи заминро харидану фурӯхтан, ба мерос мондан ва ба гарав додан иҷозат набуд?

§ 51. АНДОЗҲО

Дар аморати Бухоро ва хонии Хӯканд ҳар ду навъи даромад аз андозҳо – пулию молӣ ва бегорӣ, яъне бе музд кор фармудан мавҷуд буд. Ба ғоидаи давлат ва сарватмандон кишоварзон, қосибон ва дигар қишрҳои бевизоати ҷомеа андозҳои зиёде, мисли хироч, таноб, закот ва ғайра месупориданд. Дар шаҳрҳо ва деҳот раванди ситонидани андоз аз тарафи девонбегӣ, амлоқдор, амин, арбоб ва оқсақолҳо иҷро мешуд. Онҳо ба ҳокимон андозҳои ҷамъоваришударо супорида, забонхат гирифта, барои ин хидмати худ на аз ҳоким, балки аз андозсупорандагон ҳаққи заҳмат меситониданд.

Шакли гуногуни истисмори деҳқонон тақрибан дар ҳамаи навъи андоз аз замин мушоҳида мегардид. Махсусан, аҳволи сокинони ноҳияҳои кӯҳистон ниҳоят вазнин буд. Дар болооби Зарафшон кишоварзони беамин 25 дарсади аҳолиро ташкил медоданд. Онҳое, ки чорвои корӣ надоштанд, маҷбур буданд ба сифати муздур кор кунанд.

Дар ибтидои асри XIX заминҳои хирочӣ барои амиру хонҳо ва ҳокимон даромади зиёд меовард. Миқдори хироч аз ҳар таноб замин ба дараҷаи обёрии замин вобастагӣ дошт. Аз заминҳои обӣ аз чор як ва аз панҷ як ҳисса, аз заминҳои лалмӣ ба андозаи аз шаш як қисми ҳосил андоз меситонданд.

Аз деҳқонони деҳаҳои кӯҳистони болооби Зарафшон аз панҷ як қисми ҳосилро хироч мегиританд. Дар бекигарихи Моғиёну Фороб хироч ба шакли мол (натура) гирифта мешуд, ки тахминан аз 14 то 20 ҳазор пудро ташкил мекард. Андозҷамъкунандагон дар Фалғар, Фон ва Яғноб хирочро бо пул мерӯғиданд, дар Мастҷоҳ бошад, нисфи он бо пул дода мешуд. Дар қисмати ҳамвориҳои водии Ҳисор хирочро бо пули нақд, дар баҳши кӯҳистонии он бошад, дар шакли мол меситониданд.

Аз боғу тоқзор, кишти юнучка, полиз ва обҷакорӣ андоз бо номи «танобона» ситонда мешуд. Дар аморати Бухоро солҳои 1807–1808 аз ҳар таноб ба маблағи як тилло ё худ ба тариқи мол

сеяки ҳосилро ба сифати танобпулӣ меситонданд. Дар хонии Хӯқанд ва баъзе ҷойҳои дигар ин андоз пулакӣ ситонда мешуд. Бинобар ин, «танобпулӣ» ном гирифтааст.

Барои ситонидани танобпулӣ замин дар ҳар се сол як маротиба андоза карда мешуд. Танобпулӣ ҳангоми мугча бастанӣ дарахтон, яъне қатъи назар аз миқдори ҳақиқии ҳосил, рӯёнда мешуд. Дар ин маврид офати табиӣ, ки ба ҳосил зарар мерасонид, ба эътибор гирифта намешуд.

Вақте ки андозҳо бо пул ситонида мешуданд, пешакӣ нархи зироат муқаррар мегардид. Усулан, вай мебоист ба нархи бозор баробар меомад, аммо амалан онро хеле баланд мебардоштанд.

Дар баъзе мавридҳо дар Моғиён, Фороб, Киштут, инчунин, дар болооби Зарафшон ба ҷойи танобпулӣ закот мерӯёниданд. Кафсан низ як навъи андоз буд.

Кӯчманчиёни чорводор ҳам закот меоданд. Аз ҳар 40 сар гӯсфанд як сар, аз ҳар 10 сар уштур низ як сар гӯсфанд дода мешуд. Кӯчманчиён инчунин, барои мансабдори худ як миқдор пулу молро ба сифати маоши онҳо меоданд.

Ҳунармандон ва тоҷирон низ ҳангоми фурӯхтани моли худ ба ҳазинаи ҳоким андоз месупориданд. Ба ҷуз андози «тарозупулӣ» ва «тахтиҷой» дар бозор боз аз онҳо андози маҳсус, ба мисли «далолипулӣ» низ меситониданд.

Барзгарон ва ҳунармандоне, ки дар қорҳои таъмири ҷӯйбору дарғотҳо иштирок намекарданд, «бокипулӣ» ном андоз месупурданд.

Ба зами ин хирочу маҷбуриятҳои маъмул боз бисёр андозҳои дигар низ мавҷуд буданд. Онҳо маҳсусан, дар давраи амалиёти ҳарбӣ вусъати зиёд пайдо мекарданд. Яке аз ҳамина гуна андозҳои фавқулода «чул» буд, ки пардохти он барои аҳоли хеле гарон меафтод. Масалан, амир Насруллоҳ дар арафаи омодагӣ ба юриши Хучанд дар муддати се рӯз 100 ҳазор туман пул ҷамъоварӣ намуд. Ҳангоми ҷанг ё баъди ба охир расидани он ғолибон аз мағлубон ба ном «пайпулӣ» ё «амонпулӣ» андоз мегирифтанд. Ҳаҷми он ба худсарии ғолиб вобаста буд.

Ҳангоми рӯёндани андозҳо андозгирандагон ба суиистеъмоли вазифа роҳ меоданд. Аз маврид истифода бурда, аз мардум ба ҳаҷми зиёд молиёт меситонданд. Андозгирандагон, бек ва ҳазинадор аз ҳисоби андоз дуздӣ мекарданд. Вазъи деҳқонон ва дигар қишрҳои бебизоати ҷомеа боз аз он мушқил мегардид, ки маъмурон аз давлат маош нагирифта, аз ҳисоби ҷамъовариҳои андозҳо зиндагӣ ба сар мебурданд. Амир фақат бо ҳамина қаноат мекард, ки миқдори муайяннамудаи андоз пурра ҷамъоварӣ гардида, ба ҳазинаи ӯ ворид шавад.

Хирочу молиётҳои иловагӣ ва маҷбуриятҳои гуногуни меҳнатӣ, алалхусус, дар Бухорои Шарқӣ ҳадду ҳисоб надоштанд. Ба деҳқонон лозим меомад, ки маҷбуриятҳои гуногунро низ иҷро намоянд. Яке аз маҷбуриятҳои хеле вазнин ҳашар буд. Ҳашар дар қорҳои маҷбурият, ки деҳқонон бояд иҷро мекарданд, мисли сохтан ва таъмир кардани наҳрҳо, иншоот, қалъаҳо, кӯпрукҳо, роҳҳо, инчунин, киштикор ва ниҳолнишонӣ дар заминҳои мир ё хон истифода мешуд. Гоҳе дар як ҳашар то 10 ҳазор кас иштирок мекард. Деҳқонон вазифадор буданд, ки ба ҳашар бо хару асп ва асбобу афзори худ ҳозир шаванд.

Дар хонии Хӯқанд муқарар гардида буд, ки ҳар як деҳқон бояд се рӯз дар ҳашар ширкат намояд. Ғизои одамон ва хӯроки чорворо хон ба зиммаи худ мегирифт. Дар водии Рашт муддати ҳашар 15 рӯз тӯл мекашид. Дар баъзе ҷойҳо деҳқонон ҳангоми ҳашар аз ҳисоби худ хӯрок меҳӯрданд.

Дар Қаротегин ва Дарвоз аҳолиро маҷбур мекарданд, ки барои амалдорон ва ҳокимони худ ҳезум тайёр намоянд.

Дар Хӯқанд, Дарвоз ва Қаротегин давлат аз маблағи акди никоҳ ва тақсими мерос низ андоз мегирифт. Дар ҷойҳои дигар ин маблағ ба қозӣ дода мешуд.

Дар сари пулҳо ва гузаргоҳҳо барои гузаронидани бор ва чорво боҷ ситонида мешуд. Бори гарони андозҳо бар дӯши деҳқонони бебизоат меафтод. Онҳо барои додани андозҳо аксар вақт пул пайдо карда наметавонишанд. Аз ҳамин сабаб онҳо маҷбур буданд, ки аз бойҳо пул ё маҳсулот қарз бигиранд. Барои қарз гирифта мебоист чанд дарсаде (фоизе) илова намуда, баргардонанд. Ин қор ба хонахаробии қасони бисёр сабаб мегардид. Деҳқонон маҷбур мешуданд, ки барои рӯз гузаронидан ба шаҳрҳои қалон раванд, ки дар он ҷойҳо ба сифати мардикор, саис, машқоб ва боғбон қор мекарданд.

Дар ин замон гулом қардан ва ба гуломӣ фуруҳтани одамон дар шаҳрҳои бузурги аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд, мисли шаҳрҳои Бухоро, Хӯқанд ва Тошқанд ба назар мерасид. Намояндагони синфи ҳоким на танҳо гуломонро мефуруҳтанд, балки барои ҳамдигар инъом низ менамуданд. Соҳибмансабон ва заминдорони қалон соҳиби даҳҳо гулом буданд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо сарватмандони бухороӣ маъмулан, то 40 нафар гулом доштанд. Манбаи ба даст овардани гуломон ҷангҳои дохилӣ, тохтутоз ба ноҳияҳои шимолу шарқи Эрон, гуруснагӣ ва қашшоқии мардум буд. Дар баъзе ҷойҳо дар қорҳои кишоварзӣ, қосибӣ ва дигар машғулиятҳо меҳнати арзони гуломон истифода мегардид. Гуломон аз субҳ то шом қор карда, нимгурусна шабро рӯз мекарданд ва дар тан либоси порра доштанд.

Сарчашма:

Аҳмад Махдуми Дониш дар бораи ситонидани андоз менависад: «Ва ҳамчунин дар обе, ки ханӯз аз манбаъ наҷӯшида, мироб ришва ситонад, ки аввал фалон касро об диҳад ва об ояду бигзарад ва он шахсро об нарасида бувад. Ё ба умеди омадани об чандин бор мардикори вилоят талабад, то нахрҳо пок доранд ва аз омадаву наомада ду танга ба зулму ғасб биситонад. Ва ҳамаи ин пулҳо ба хазина оид шавад, ки ҳар моҳе ва ду моҳе чанд ҳазор танга ба номи мироб ва (ё) мири асос санад бинависанду бифиристанд, ки ин маблағ танга ба давлатхона равона кунад, ё ба фалон шахс бидиҳанд.

Ва боз ба ҳар деҳаву қишлоқ қаровулу ниғаҳбон вазъ кардаанд, ки рохҳо аз дузду роҳзан пок бошад. Инҳо аз ин пул, ки бад-ин наҳч чамъ мешавад, мавочиб мехӯранд. Ва агар касеро ба дари қаровулхонаи эшон бикушанду молаш бибаранд, касе аз эшон баромада тафтишу тафаҳхус намекунад».

Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 2010, сах.74.

Савол ва супориш:

1) Дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд кадом навъи даромад аз андозҳо мавҷуд буд? 2) Соҳибмансабон аз ҳисоби кӣ маош мегирифтанд? 3) Хироч чӣ гуна андоз буд? 4) Аз чӣ чизе танобона меситониданд? 5) Боқигули чӣ гуна андоз аст? 6) Андози ба ҳангоми чанг чамъоваришуда чӣ ном дорад? 7) Кадом кори маҷбури дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд истифода мешуд? 8) Боҷ дар кучо ситонида мешуд? 9) Дар бораи гулом қардан ва меҳнати гуломон маълумот диҳед.

§ 52. ШҶРИШҶОИ МАРДУМӢ

Заҳмати тоқатфарсо, андозу маҷбуриятҳои сершумор, суиистифода аз мансаб, хонавайрон ва қашшоқшавии мардум, чангҳои харобиоваранда сабаби асосии шӯришҳои оммавии мардуми қабрида гардиданд.

Дар ибтидои асри XIX чунбишҳои мардумӣ теъдоде аз вилоятҳои Осиеи Миёнаро фаро гирифтанд, ки бузургтарин чунбиши мардумӣ дар ибтидои соли 1810 дар Бухоро рух дода буд. Аз рӯи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ зимистони он сол чунон сард шуд, ки то се моҳ ях дар замин боқӣ монд. Гандум ва ҷавро куллан сармо зад ва нархи ғалла ниҳоят баланд шуд. Илова бар ин, ончунон чорво дар он солҳо ҳалок шуд, ки ҳеч намонд. Нархи гӯшту равған низ баланд гардид. Нисфи мардуми Бухоро аз чунин шароити тоқатфарсо ба ҳар қониб рафтанд.

Гуруснағи ва қахтӣ ба миён омад. Аз 1 апрел то 16 май чунон тӯфони сахте дар пойтахт вазид, ки якчанд деҳаҳои наздики он зери рег монданд. Ҳаёти сокинони ин деҳаҳо дар хатар афтада, мачбур шуданд ба деҳаҳои дигар кӯчанд. Ин фалокат қахтӣ ва гуруснагиро дучанд гардонид. Бозорҳо ҳолӣ монда, дуконҳо баста ва одамони зиёд талаф шуданд. Дуздӣ авҷ гирифт. Даस्ताҳои дуздон халқро ғорат мекарданд ва мекуштанд. Шаҳри Бухоро ва атрофи он тамоман хароб гардид. Дарбори амир барои сабуктар гардонидани вазъияти ниҳоят сахти аҳоли ягон чорае намеандешид. Ҳамаи ин қаҳру ғазаби халқро дучанд намуда, сабаби ба вучуд омадани шӯриш гардид.

Сокинони Бухоро дар майдони марказии шаҳр – Регистон, дар назди қасри амир чамъ омаданд. Амир аз қаҳру ғазаби халқ тарсида, пойтахтро тарк намуд. Ӯ барои паст намудани ғазаби халқ ва паҳш намудани шӯриш амр намуд, ки ҳамаи сокинони Бухоро дар муддати се рӯз берун аз шаҳр баромада, ба мазори ҳазрати Баҳоуддини Нақшбанд раванд ва намоз хонанд. Хонаҳои мардуми шаҳр ҳолӣ монданд. Амалдорони амир хонаҳои бесоҳибмондари кофтуков карда, чизу чораи шаҳриёнро ба яғмо бурданд. Онҳо галлаи эҳтиётии баъзе қасонро ба мардуми гурусна тақсим накарда, ба нархи қимат онро фурӯхтанд. Аксари мардум пуле надоштанд, то чизе бихаранд.

Ниҳоят ба амир муяссар шуд, ки бо неруи силоҳ шӯришро паҳш кунад ва дар пойтахти худ вазъи нисбатан муътадилро барқарор намояд. Ин замон ба амир хабар доданд, ки ду қорвони бухориёнро дар роҳи баргашт аз Эрон туркманҳо ғорат кардаанд ва қорвониёнро ба қатл расонидаанд. Амир ҷавоб гуфт, ки ҳоло ки дар Регистон ҳеҷ хатаре нест, дигар чизҳо барояш аҳамият надоранд.

Гуруснағи ва қахтӣ ноҳияҳои дигари аз пойтахт дурро низ фаро гирифт. Дар ин бора шоҳиди ҳодиса Мулло Чумбақули Ургутӣ (1727–1855) мутахаллис ба Хумулӣ зимистони соли 1810 ба ноҳияи Панҷакент, ба деҳаи Ёрӣ омада, мушоҳидаашро ба таври зайл ба риштаи назм қашидааст.

Шаб ҳама шаб чашми аспам баҳри як ҷав мепарид,
Хостам бар дидааш коҳе ниҳам, пайдо нашуд.

Ҳодисаи соли 1810 вазъи сиёсии Бухороро заиф гардонид, ки дар натиҷа Ургут, Моғиён, Фороб ва дигар мулкҳои хурд аз аморат канорагирӣ карда, Истаравшан зери тасарруфи хони Хӯканд даромад.

Шӯру ошӯбҳои халқӣ дар аморати Бухоро солҳои 1819 – 1820 низ ба вукӯи омада буданд. Чунбиши калони мардумӣ соли 1821 дар қисмати миёнаи водии Зарафшон, байни Самарқанду Бухоро, дар Миёнкол ба амал омад. Дар ин ҷо тоифаи нимкӯчиҳои ўзбек-хитойқипчоқҳо зиндагӣ мекарданд. Сол аз сол зиёдшавии андозҳо, ба хизмати ҳарбӣ сафарбар кардани миқдори зиёди мардони қабिलाҳо – ҳамаи ин сабаби бевоситаи шӯриш гардид. Соли 1821 ҳукумат дубора сарбоз гирифтандро сар кард. Ин амал хитойқипчоқҳоро маҷбур сохт, ки ба шӯриши ошкоро бархезанд. Қарақалпоқҳои соқинони ин маҳал низ ба шӯришиён ҳамроҳ шуданд. Тамоми тоифаи ноҳияҳои байни Самарқанду Каттакўрғон ба зери ливои шӯришгарон даромаданд. Шӯришгарон маъмурони амиро ронда, Каттакўрғон, Чалак, Янгиқурғон ва ҷойҳои дигарро забт намуданд. Бебизоатони ин ҷойҳо ба сафи шӯришгарон шомил шуданд. Аёну ашроф барои аз даст надодани сарвати худ ба амир кумак карданд. Амир Ҳайдар борҳо кӯшиш намуд, ки қалъаи хитойқипчоқҳо–Чалакро ба даст дароварда, шӯришро пахш кунад, вале талошҳои ӯ чандин сол бе самар монданд. Хитойқипчоқҳо хоستانд ба Бухоро зарба зананд, вале ба ин муваффақ нашуданд. Шӯришгарон кӯшиш карданд, ки деҳқонони ноҳияҳои гуногунро ба тарафи худ кашанд, аммо ин ҳам нашуд.

Дар ҳамин вазъият соли 1825 амир Ҳайдар муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шӯришгаронро ишғол намуд. Дар пахш кардани шӯриши хитойқипчоқҳо ба амир ҷосусони англис, ки он вақт дар Бухоро буданд ва силоҳи оташфшонӣ барои аҳолии маҳаллӣ номаълумро ба қор мебарданд, ёрӣ расониданд.

Соли 1826 шӯриши мардуми Самарқанд рух дод, ки он ҳам ба ноқомӣ анҷомид.

Дар солҳои 1840 – 1842 муносибат байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд хеле тезтунд гардид. Амир Насруллоҳ соли 1842 лашкар кашида, Хўқандро ишғол кард. Мансабдорони амири Бухоро дар Хўқанд мардумро маҷбур намуданд, ки на танҳо ҳамаи андозҳои дар аморати Бухоро муқарраргардидаҳо супоранд, балки бар замми ин талаб намуд, ки аз ҷор як ҳиссаи ҳосилро ба хазинаи давлат бидиҳанд. Мардуми Хўқанд аз ин худсарихо ба дод омада буданд. Онҳо бо қаблаи қипчоқ забон як қарда, ба сари ҳокимият Шералихонро оварданд.

Баъд аз ду соли ин воқеа дар Хўқанд шӯриш ба амал омад. Сардори шӯришиён Хоча Қаландари мисгар буд. Ҳазорон камбағалони шӯришгар бо сардорӣ ин марди шучоъ пойтахти мамлакатро ишғол намуда, манзилҳои амалдорони хонро ба ҳок

яксон карданд. Сохибмансабони низомӣ ва ғайринизомӣ ба гӯшаҳо пинҳон шуданд. Сипас шӯришгарон дарбори хонро ихота намуданд. Доираҳои ҳукмрон фақат бо макру фиреб ва душворихоӣ зиёде тавонистанд, ки ин шӯришро фуру нишонанд.

Дар натиҷаи шӯриши халқӣ ҳокимияти амири Бухоро дар Хӯқанд барҳам хӯрд. Сарбозони Бухоро бо амалдоронаш ба қатл расиданд. Ҳокими аз тарафи амир таъйиншуда роҳи гурезро пеш гирифт.

Муборизаи синфӣ дар ноҳияҳои ҷудоғонаи кӯҳистони Помири Ғарбӣ ҳам бо шиддати тамоми давом мекард. Дар ибтидои солҳои 60-ум деҳқонони Шугнон, Рӯшон ва Вахон шӯриш бардоштанд, ки ба он Шайхзодаи Рӯшонӣ сардорӣ намуд. Шӯришгарон нишемангоҳи Мири Рӯшон-Қалъаи Вомарро ба даст дароварданд. Сипас онҳо ба сӯйи қароргоҳи мири Шугнон Қалъаи Барпанча ҳаракат карда, лашкари онҳоро торумор намуда, тамоми дороии ҳокимонро дар байни деҳқонон тақсим карданд. Ин шӯриш фақат пас аз он ки ҳукмрони кулли Бадахшон ба Помири Ғарбӣ қувваи зиёде ҳарбӣ фиристод, шикаст хӯрд.

Чунон ки дида мешавад, ошӯбҳои мардум ҳам дар шаҳру ҳам дар деҳот ба амал меомаданд. Ин ҷунбишҳо ба таври пароканда ва ғайримуташаккил сар мезаданд ва дер давом намекарданд. Ҳамаи шӯришҳо хусусияти маҳаллӣ дошта, тамоми қаламрави давлатро фаро намегирифтанд. Мақсади асосии шӯришгарон барҳам додани суиистифода аз вазифа ва ноинсофиҳои аз ҳад зиёде намояндагони ҳокимияти давлатӣ, аз қор дур кардани ҳокимони ҷудоғона, беҳтар кардани аҳволи моддӣ ва амсоли инҳо буданд.

Ошӯбҳои мардумӣ дар чаҳоряки асри XIX мавқеи аморатро хеле заиф гардонид. Муборизаи тӯлоии бенатиҷа бар зидди шӯриши хитойқипчоқҳо обрӯй ва эътибори амиро дар назари мардум коҳиш дод.

Сарчашма:

Аҳмад Махдуми Дониш дар бораи нооромии дар замони ҳукумати амир Ҳайдар менависад: «Воқеан, дар айёми давлати ӯ аксар умаро (амирон) ба муҳолифату адоват бархостанд ва душманонро шӯрониданд, ки ҳама элу улус (қабила ва сарзамини ӯ) ва қӯрғонҳои қаламрави Бухоро ба бағӣ (саркаши)-у фасод бархостанд ва мудом лашкаркаштиву ҷангу ҷидол дар мобайни элот (қабилаҳои кӯчманчи)-и ўзбек воқеъ буд».

Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития. Душанбе, 2010, сах. 30.

Мирзо Абдулазими Сомӣ дар рисолаи худ дар бораи яке аз сабабҳои нооромии дар соли аввали ба тахт нишастани амир Ҳайдар менависад: «Подшоҳи мавсуф (амир Ҳайдар) дар суҳбати уламо ва аҳли илму адаб роғиб буд ва қаробат бо аҳли фазилату қарам дошт. Ин равия ба умаро ва арокини давлат, ки ўзбекия буданд, писандида нашуда, аксар аз подшоҳ дил гаронӣ доштанд. Ба сабаби игро (шўронидан) ва таҳриқи эшон соли дуҷуми чулус хони Хоразм бо лашкари ҷаррор (анбӯх)-и бисёр омада, атрофи Бухороро наҳб (тороч)-у ғорат кард».

Мирзо Абдулазими Сомӣ. Таърихи салотини Манғития. Нашри факсимил, Москва, 1962, ҷараҳи 63а-63б.

Дар бораи гуруснагӣ ва ошўби соли 1810 дар Бухоро муаллифи «Точ-ут-таворих» Муҳаммад Шариф менависад: «Дар таърихи шаҳри муҳаррам-ул-ҳароми санаи 1225 (феврал-марти 1810) буд, чунон зимистон сард шуд, ки то се моҳ ях ба миқдори як қулоч боқӣ монд. Гандуму ҷавро қуллан сармо зада, нарх ба сад танга расид. Дар як ҳафтаи моҳ ба ҳаштод, баъд аз 20 рўзи дигар ба 60 танга баромад. Чунон савоим (чорво) дар он сол ҳалок шуд, ки ҳеч намонд. Нархи раған ба якуним ашрафӣ, дуним ман гўшт 14 танга шуд. Мардумони Бухоро қариб ба нисф ба ҳар қониб рафтанд».

Санаҳои муҳим:

1810 – шўриш дар Бухоро

1819 – 1820 – шўру ошўбҳои мардумӣ дар аморати Бухоро

1821 – қунбиши қалони мардумӣ дар Миёнқол

1825 – аз тарафи амир Ҳайдар ишғол намудани муҳимтарин нуқтаҳои муқовимати шўришиён

1826 – шўриши мардумӣ дар Самарқанд

1840 – 1842 – тезутунд гардидани муносибат байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд. Лашқар қашидани амир Насруллоҳ ба қониби Хўқанд

Савол ва сўпориш:

1) Сабабҳои шўришҳои мардумиро дар соли 1810 баён қунед. 2) Барои паҳш қардани шўриши мардумӣ дар Бухоро амир қӣ тадбир дид? 3) Ҳодисаи бавуҷудомадаи соли 1810 дар Бухоро ба қӣ сабаб гардид? 4) Соли 1821 дар қучо қунбиши мардумӣ ба вучуд омад ва сабабҳои дар қӣ буд? 5) Дар бораи муносибат байни аморати Бухоро ва хонии Хўқанд дар солҳои 1840 – 1842 маълумот диҳед. 6) Ошўбҳои мардумӣ дар қаҳоряқи асри XIX ба қӣ оварда расонид?

МАВЗЎИ XVI
МАДАНИЯТИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ
ДАР НИМАИ АВВАЛИ АСРИ XIX

§ 53. БИНОКОРӢ ВА МЕЪМОРӢ

Дар асри XVIII Осиёи Миёна бухрони шадида ичтимоиро аз сар гузаронид. Аз ҳам пошидани пояҳои давлатдорӣ, харобии шабакаҳои обрасон, поин омадани ҳосили зироат, гуруснагӣ ва бемориҳои мухталиф, ҳучуми сахронишинон ба шаҳрҳои аморати Бухоро ва дигар омилҳо боис шуд, ки фаъолиятҳои бинокорӣ тақрибан қатъ шавад. Танҳо дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX дар қаламрави аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд эҳёи фаъолиятҳои меъморӣ ба назар мерасад. Бо вучуди ин, дар нимаи аввали асри XIX сатҳи рушди ҳунари меъмории Осиёи Миёна, алалхусус, сохтмони биноҳои бошукӯҳ пойин буд. Бо ҳамин сабаб аз ёдгориҳои меъмории ин давра то замони мо теъдоди каме боқӣ мондаанд. Дар ин давр бинокорӣ асосан дар шаҳрҳои марказӣ, мисли Бухоро, Самарқанд, Хӯқанд ва шаҳрҳои Тошқанд, Андиҷон, Хучанд, Истаравшан ва ғоҳе дар деҳоте, ки онҳо мақонҳои муқаддас буданд, идома пайдо кард.

Ба меъмории ин замон аксар хусусияти бузургандозаӣ ва шукӯҳу ҷалоли зоҳирӣ хос буд. Ин меъморӣ аз дастовардҳои нав маҳрум буда, бо сифати паст ба анҷом мерасид. Дар замони бухрони сиёсӣ ва иҷтимоӣ идомакорӣ ва пайдарпайии малакаи бинокорӣ қанда шуда, асрори тайёр намудани кошинҳои хотамкоришуда ва парчинҳои гуногунранг фаромӯш гардид.

Аз биноҳои боқимондаи ин давр мадрасаи Халифа Ниёзқул, ки бештар бо номи Чорманор (1807) машҳур аст ва силсилаи иморати Халифа Худойдод дар Бухоро диққати ҳар бинандаро ба худ ҷалб менамоянд. Ҳар як манораи Чорманор бо гунбази фирӯзаӣ пӯшонида шудааст.

Дар Самарқанд якҷанд биноҳои қалон сохта ва ё сохтмони нотамоми иморатҳои кӯҳна анҷом шуданд. Масалан, дар миёнаи асри XIX дар таҳкурсии қаблӣ бинои масҷиди Ҳазрати Хизр сохта шуд (намуди ҳозираи бино дар натиҷаи азнавсозии соли 1915 пайдо шудааст).

Дар ҳамин давра дар Хучанд, Истаравшан, Ҳисор, Панҷакент ва дигар шаҳрҳо низ иморатҳои бисёр қомат афрохтанд. Масалан, масҷид ва якҷанд мадрасаҳои начандон қалон дар Хучанд сохта шуданд, қисман масҷиди Шайх Муслиҳиддин, мақбараи Тӯпхона ва масҷид дар Чорбоғ таъмир

Бухоро. Чорманор.

Бинои мазкур дуошёна буда, 49 хучра дошт. Дар ду гӯшаи пеши мадраса ду манор сохта шуда буд. Пештоқи мадраса бо пораи кошони сурху кабуд ва сафед ороиш дошт. Дар ду тарафи пештоқи мадраса тасвири ду ҳайвон ба назар мерасид, ки ба паланг ё аспҳои афсонавӣ монандӣ доштанд. Аз сохтмонҳои калони онвақтаи Истаравшан мадрасаи Намозгоҳ, Айвони Тиллокӯрӣ дар пойтахти қароргоҳи ҳоким дар болои Муғтеппа, ҳаммом, қорвонсарой ва масҷид бино ёфта буданд.

Дар ҳамин давра баъзе иморатҳои Регистони Ҳисор (Мадрасаи Нав), дар Панҷакент Мадрасаи Миролим Додхоҳ сохта шуданд. Дар Конибодом Мадрасаи Ойим бино гардид, ки бо хучраҳо ихота шуда буд. Дар қисмати марказии шаҳри Исфара дар охири асри XVIII Мадрасаи Сарибозор, ки аз се ҷониб бо хучраҳо ихота шуда буд, қомат меафрозад.

Дар нимаи аввали асри XIX дар ноҳияҳои кунунии Тоҷикистон қалъаҳо ва қасрҳо сохта мешавад. Ба чунин ёдгориҳои меъмории қалъаи беки Бешкент дар Шаҳритӯс, қалъаи Кистакӯз, Сарихисор (дар деҳаи Чоркӯҳ) ва қалъаи Сарводаро (водии Фондарё) метавон шомил кард. Ин замон дар Помир як тӯйдод қалъаҳои начандон калон, ки ба ҳокимони маҳаллӣ тааллуқ доштанд, мисли қалъаи Панҷ, Роштқалъа дар Шугнон, Барпанҷа дар Вахон ва Қалъаи Бовар дар Рӯшон низ ҳифз шуда буданд. Ҳамаи ин қалъаҳо деворҳои баланди муҳофизатӣ бо дарвозаҳо доштанд, ки дар дохили он хонаҳо ва сохтмонҳои

гардиданд. Хучанд дар нимаи аввали асри XIX ҳафт дарвоза дошт, ки роҳи ҳар яки он ба маркази шаҳр мебард. Маркази қосибую тичоратии Хучанд бозори Панҷшанбе ба ҳисоб мерафт, ки дар маркази қисми шарқии шаҳр ҷойгир буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо ин дар ин давра дар Хучанд 146 маҳалла, 150 ҷойхона ва 47 мадраса мавҷуд буд. Деворҳои атрофи шаҳри Хучанд ва Истаравшанро тез-тез таъмир мекарданд.

Аз ёдгориҳои меъмории Истаравшан бинои мадрасаи Рустамбек қобили зикр аст. Ин бино солҳои 50-уми асри XIX аз тарафи ҳокими ин мулк Рустамбек сохта шуда буд.

дигари хоҷагӣ мавҷуд буданд. Дар ин қалъаҳо сокинони деҳаҳои наздик дар замони нооромиҳо ва ҷангҳои дохилӣ паноҳгоҳ мечустанд.

Дар хони Хӯқанд низ бинокорӣ вусъати зиёде пайдо карда буд. Дар шаҳрҳои ин мамлакат бисёр иморатҳои мухташам, қасрҳо, қорвонсарой, ҳаммом, қалъаву манораҳо, инчунин, масҷиду мадраса ва макбараҳо сохта шуданд. Аз биноҳои бошукӯҳи ин давраи Хӯқанд макбараи Модари Хон ва Дахмаи Шохон қолибанд. Тақрибан дар як вақт бо ин биноҳо масҷиди Хонақоҳ дар Марғелон ва масҷиди Чинорлик дар Хӯқанд, макбараи Хучам Қабрӣ дар Намангон ва дигар биноҳо сохта шудаанд. Сарфи назар аз баъзе ҷиҳатҳои норасоии биноҳои мазкур, меъмрон дар сохтмони онҳо асосан анъанаи меъмории давраи асри миёнаи Фарғонаро давом додаанд.

Аммо дар бинокорӣ оммавӣ қатъи анъана ва таназзул мушоҳида намешавад. Баръакс, маҳз дар ин давра навъҳои маҳаллии манзилҳои Осиёи Миёна комилан ташаққул меёбад. Зимнан, дар тарҳ, ороиш ва масоҳат ду навъ бино – манзили одамони давлатманд ва манзили одамони қамбағал аз ҳам тафовути ҷиддӣ пайдо мекунанд. Ҷор тарафи манзилгоҳ бо деворҳои баланд ихота мегардиданд. Ба тақозои иқлим дар ҳар манзилгоҳ саҳни ҳавлӣ аҳамияти қалон дошт, зеро сокинони он аксаран рӯзҳои солро дар зери сояи дарахтон мегузаронданд.

Ҳавлӣ аз ду қисмат иборат буд: ҳавлии дарун ва ҳавлии берун. Дар ҳавлии дарун хонаи зист, ошхона ва ғайра ҷой мегирифт. Дар ҳавлии берун одатан саисхона, меҳмонхона, дарвозахона ҷойгир мешуд. Гоҳе ҳавлии хурди махсуси хоҷагӣ ва китъаи боғро ҳам ҷудо мекарданд. Аксаран дар пеши хонаҳо айвон месохтанд. Биноҳо на фақат яқошона, балки дуошона ва гоҳо сеошона ҳам бунёд мегардиданд.

Дар бинокорӣ деҳот ҳавлӣ ва китъаи боғ бо деворҳои баланди гилӣ ихота гардида, работ ва ё кӯрғон аксар вақт зеварбандӣ карда мешуд. Беҳтарин намунаҳои ҷунин манзилҳо дар Самарқанд боқӣ мондаанд.

Хонаву айвонҳо ҷунон сохта мешуданд, ки қасро дар тобистон аз гармо ва зимистон аз сармо муҳофизат мекарданд. Хонаи зист ғайр аз дари асосӣ, дарича ва тобадон ҳам дошт, ки барои равшанӣ ва тоза кардани ҳавои хона хизмат мекард. Дар даруни хона барои хӯрокпазӣ ошхона ҷудо мекарданд, ки оташдону мӯрӣ дошт. Барои гарм шудан дар фасли зимистон дар хонаҳо сандалӣ мавҷуд буд.

Барои ороиши қисмати дохилии сохтмон тамоми навъҳои хунари амалии мардум, мисли қандакорӣ, ҷӯб, гачкорӣ, нақшунигор ва ғайра истифода мешуд, аммо ин ҳама зебӣ ба қасрҳо ва манзили одамони доро мутааллиқ буд. Мардикороне, ки барои онҳо хизмат мекарданд, дар қулбаҳои ҳақирона, баъзан дар тахонаҳо мезистанд.

Сарчашма:

Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ дар «Таърихи Ҳумоюн» дар бораи мадрасаҳои вилояти Ҳисор менависад: «Дар ин вилоят ду мадрасаи сангини часиму рафеи дуошӯна, муштамил бар ҳучуроти сангин ва як хонақоҳи чумъа ва идайнхонии сангин дорад дар муозии кӯрғон. Ва як мадрасаи чӯбин машҳур ба Чашмаи Моҳиён низ мавҷуд аст. Ва чанд адад мадрасаи кӯчаки дигар низ дорад...».

Муҳаммад Содикхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ. Назриев, Душанбе, 2006, сах.124.

Савол ва супориш:

1) Чӣ сабаб шуд, ки дар нимаи аввали асри XIX ҷаъолиятҳои бинокорӣ тақрибан қатъ шавад? 2) Хусусиятҳои меъмории ин замонро баён кунед? 3) Қадом ёдгориҳои меъмории Бухорои ин давраро медонед? 4) Дар бораи ёдгориҳои меъмории Хучанд ва Истаравшан маълумот диҳед 5) Дар нимаи аввали асри XIX дар ноҳияҳои кунунии Тоҷикистон қадом қалъаҳо бино шуданд? 6) Дар бораи бинокорӣи Хӯқанд маълумот диҳед. 7) Ин замон бинокорӣи оммавӣ чӣ гуна сурат мегирифт?

§ 54. ТАЪРИХНИГОРӢ

Таърих аз муҳимтарин донишҳост, ки инсоният ба он ниёзи бепоён дорад. Чун ин илм аз гузаштаи инсоният баҳс мекунад, инсонро чунон зарурате пеш меояд, ки гузаштаи ҷамъияти одамонро бо ҳар роҳу равише барои худ дарёбад, то шахсияти худ ва ҷӣ будани ҷамъияти хешро беҳтар дарк карда бошад.

Омӯзиши воқеаҳои таърихӣ ва баррасии ҳолисонаи онҳо танҳо бар пояи сарчашмаҳои таърихӣ метавонад анҷом ёбад. Маъназ ва ё сарчашмаи таърихӣ боқимондаи фарҳанги моддӣ ва маънавии замони худ буда, маҳсули ҷаъолияти фарҳанги муайяни иҷтимоӣ дар гузашта мебошад, ки дар худ маълумоти ҳақиқиро дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳо дорад ва онҳо дар раванди шинохти таърихӣ истифода мешаванд.

Дар нимаи аввали асри XIX асарҳои муҳими соҳаи таърих баҳшида ба сулолаи Манғитиён дар Бухоро ва хонадони мингҳо дар Хӯқанд навишта мешаванд. Асарҳо оид ба таърих асосан шакли воқеанигориро ба худ гирифта буданд. Онҳо дар омӯхтани ҳаёти асри XIX арзиши зиёд доранд. Яке аз ин гуна сарчашмаҳо асари Муҳаммад Яъқуб «Гулшан-ул-мулук» мебошад, ки замони ҳукмронии манғитиҳоро то аҳди амир Насруллоҳ (1826 – 1860) тавсиф мекунад. Муаллифи ин китоб аз доираи дарбориён, шоҳид ва иштирокчиҳои бевоситаи бисёр воқеаҳои таърихӣи замонаш буд. Аз ҳамин сабаб маълумоти ӯ аҳамияти таърихӣ дорад.

Дар хонии Хӯқанд навиштани таърихномаҳо ба ҳукми анбана даромад. Соли 1822 бо фармони амир Умархон Мирзо Қаландар Мушрифӣ Исфарагӣ ба навиштани «Шоҳнома» дар наسر пардохт. То ин вақт як пораи ин «Шоҳнома»-ро Фазлиӣ Намангонӣ ба назм дароварда буд. Ба назар мерасад, ки сабки баёни Фазлиӣ Намангонӣ ба Умархон писанд намеояд ва навиштани ин асарро ба Мирзо Қаландари Мушрифӣ Исфарагӣ месупорад.

Таърихи аморати Бухоро ва хониҳои Хӯқанду Хиваи охири асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX дар рисолаи «Мунтахаб-ут-таворих»-и Муҳаммад Ҳақимхон шарҳу баён ёфтааст. Муаллиф хоҳарзодаи хонҳои Хӯқанд Олимхон ва Умархон буда, аз аҳволи дарбор хабар дошт ва бисёр воқеаҳо ҳамчун ширкаткунанда ва шохиди он ба қалам додааст. Воқеаҳои дар асар тасвирёфта аз замони ҳукмронии Норбӯтахон (1770–1799) то айёми салтанати Муҳаммадалихонро (1822–1842) фаро гирифтааст.

Падари Ҳақимхон–Маъсумхон аз шахсиятҳои ба хонҳои Хӯқанд–Олимхон ва Умархон наздик буд ва соли 1815 дар замони ҳукумати Умархон шайхулислом таъйин шуд. Ҳақимхони нуҳсола ба гирифтани унвони нақиб, ки аз рутбаҳои баланди хонии Хӯқанд ба ҳисоб мерафт, сарфароз гашт. Пас аз ба сари ҳокимият омадани писари Умархон – Муҳаммадалихон дар Хӯқанд дар атрофи одамоне, ки ба Умархон наздик буданд, муҳити носолиме фароҳам омад. Муаллифи «Мунтахаб-ут-таворих» Муҳаммад Ҳақимхон ва падари ӯ Маъсумхон низ дучори бадбинии хон гашта, аз мамлакат ронда шуданд. Муҳаммад Ҳақимхон пас аз ронда шуданиаш аз қаламрави Хӯқанд ба кишварҳои зиёде сафар карда, маросими ҳаҷро ба ҷо оварда, соли 1259 ҳ.қ. (1842–1843) дар Шаҳрисабз «Мунтахаб-ут-таворих»-ро ба итмом расонидааст.

Муаллифи «Ҷаҳоннамо» ё «Таърихи ҷаҳоннамоӣ» Ҷунайд Мулло Аваз Муҳаммад писари Мулло Рӯзӣ Муҳаммад Сӯфӣи Аттор мебошад, ки асари хешро соли 1868 таълиф намудааст. Мулло Аваз аз ҷамоаи тоҷирони хурди Хӯқанд ба шумор мерафт, ки ба чарчинфурӯшӣ шуғл дошт. Ӯ бо доираи дарбори Хӯқанд робита надошт. Рисолаи «Таърихи ҷаҳоннамоӣ»-ро муаллиф дар тӯли 15 сол навиштааст, ки асосан ба муносибати байни аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд бахшида шудааст. Ҷилди дуюми ин асар аз таърихи хонии Хӯқанд дар асри XIX ҳикоят мекунад.

Доир ба таърихи хонии Хӯқанд, асарҳои дигар, аз қабилӣ «Таърихи Шоҳруҳӣ»-и Мулло Ниёзмӯхаммад ва «Таърихи муҳоҷирон»-и Дилшоди Барно навишта шудаанд. Дар ин асарҳо бисёр ҳодиса ва воқеаҳои таърихӣ нимаи аввали асри XIX инъикос ёфтаанд.

Мулло Ниёзмухаммад яке аз адибони маъруфи нимаи дуоми асри XIX-и Хӯқанд буда, рисолаи «Таърихи Шоҳрухӣ»-ро дар поёни умраш, дар байни солҳои 1871–1875 эҷод кардааст. Муаллиф таърихи хонии Хӯқандро аз ибтидои таъсисёбӣ то соли 1875 ба қалам додааст. Мулло Ниёзмухаммад шогирди Домулло Махдум, писари Домулло Қозии аълам буда, дар замонаш дар мадрасаҳои Хӯқанд дониш андӯхта, ба иртиботи хатми сохтмони мадраса ва масҷиду мазорҳои Хӯқанд таърихҳо гуфтааст. Мулло Ниёзмухаммад дар замони ҳукмронии Шералихон (1842–1845) ва то давраи охири ҳукумати Худоёрхон (1875) дар ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии хонии Хӯқанд ширкат кардааст ва ба ин далел навиштаҳои таърихии ӯ аз аҳамияти муҳимми илмӣ бархурдоранд.

Муаллифи «Таърихи муҳочирон» Дилшоди Барно (1800 – 1907) шоираи тоҷик, духтари Раҳимкул Сӯфии Истаравшанӣ, хангоме ки амир Умархон (1787–1822) – хони Хӯқанд соли 1816 Истаравшанро ишғол кард, дар қатори 13 ҳазор асир ӯро ба Хӯқанд бурд. Чанде нагузашта Дилшоди Барноро амир Умархон озод намуд ва ӯ дар хонаи Тошмахдум ном шахсе паноҳ бурд, ки баъдан ин шахс ҳамсари ӯ гардид. Дилшоди Барно 51 сол дар Хӯқанд мактабдорӣ карда, ба зиёда аз 800 нафар духтар савод омӯзонидааст. Шоираҳои доираи адабии Хӯқанд Хайринисо, Баҳринисо, Анбаротун ва Тӯтиқиз аз ҷумлаи шогирдони ӯянд. Аз Дилшоди Барно «Мунтахаб-ул-ашъор», рисолаи «Таърихи муҳочирон» ва 1200 мисраъ ашъори пароканда ба мерос мондааст. Дар «Таърихи муҳочирон» Дилшоди Барно дар бораи торочгарӣ ва кушторҳои амир Умархон, таърихи ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна ва аз ҳаёти иҷтимоӣ ва сиёсии ин давр сухан мегӯяд. Аз ҷумла дар як ғазалаш авзои замонашро инъикос кардааст:

Замона қачраву золим бувад шоҳи замон, эй воҳ,
 Халоиқ аз укубатҳо намеёбад амон, эй воҳ.
 Ба мулки хештан аҳли замон бегонамонанданд,
 Дар ин ҷо аҷнабии раҳнагар дорад макон, эй воҳ.
 Ба деҳқон на замин, не ҷуфти гову олати қор аст,
 Зи мева маҳрум аст, ҳар фаълаву ҳар боғбон, эй воҳ.
 Ҷафочӯ аз муғул найрангкунон дар тахт оромад,
 Ба монанди мағас бар шарбату нон ҳукмрон, эй воҳ.

Аз силсилаи асарҳои таърихии ин давр рисолаи Мир Олими Бухорӣ «Фатҳномаи султонӣ» арзиши муҳимми таърихӣ дорад. Ин асар дар баробари баён воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XIX маълумоти зиёде оид ба ислохоти андоз ва шӯриши хитойкипчокхоро додааст.

Барои омӯхтани таърихи маҳалҳо ба мисли Панҷакент, асари Мулло Ҷумъақули Ургутӣ мутахаллис ба Хумулӣ қобили кайд мебошад. Хумулӣ қозии вилояти Ургут буд ва дар шеър, таърихӣ ва хушнависӣ маҳорат дошт.

Ҳамаи асарҳои таърихӣ номбурда ба забони тоҷикӣ таълиф шудаанд, ки барои омӯхтани таърихи мардумони Осиёи Миёнаи нимаи аввали асри XIX сарчашмаи бехтарин ба шумор мераванд.

Дар қатори асарҳои таърихӣ ба забони тоҷикӣ офаридашуда рисолаи Шермуҳаммади Мунис «Шоҳиди иқбол»-ро, ки ба забони ўзбекӣ иншо шудааст, метавон ёдовар шуд. Ахбори ҷаҳонӣ аввали асри XIX, ки дар ин китоб инъикос ёфтааст, бисёр муҳим мебошанд. Баъди вафоти Шермуҳаммади Мунис ҷиянаш Муҳаммад Ризо, ки бо тахаллуси Огаҳӣ маъруф аст, ин асарро идома дода, ахбори воқеаҳо то соли 1872 зикр кардааст.

Сарчашма:

Пораҳое аз асари Муҳаммад Ҳақимхон «Мунтахаб-ут-таворих»: «Давлату насаби ду хонадонро баён мекунам, ки баъд аз шутури хонӣ ба инҳо расидан, аввал манғият (манғитиҳо), ки дар Бухоро салтанат мекунад, дуом минг дар Хўқанд алҳол салтанат мекунад. Давлати юзу кенагас ва ғайри дигарро дар замми ин ду давлат бар сабили иҷмол (кўтоҳ) хоҳам баён кард, иншоаллоҳ...».

Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих, ҷилди 1, чопи факсимилӣ. Таҳияи А. Мухторов, Душанбе, 1983, 218.

«Зикри лашкар қашидани амир Умархон дар болои амир Ҳайдар подшоҳ ва ин хабарро шунида, боз гаштани амир Ҳайдар подшоҳ ба савби Самарқанд.

Чун ин хабарро амир Умархон шунид (яъне лашкарқашии амир Ҳайдар ба ҷониби Уротепшаро), билотаваққуф бо лашкари Фарғона мутаваҷҷеҳи Уротепша шуд. Баъд аз тайи масофат дар он вило (вилоят) расид ва шунид, ки амир Ҳайдар подшоҳ дар болои Пишоғар қурултой (шўро) сохтааст. Билоэҳмол бо лашкари кинаҳо мутаваҷҷеҳи лашкаргоҳ мунқият шуд ва аз омадани амир Умархон амир Ҳайдар подшоҳ вуқуф ёфта, саросема аз он ҷо кўч карда, ба ҷониби Самарқанд муроҷиат фармуд. Амир Умархон шабгир зада, дар қамолӣ таъҷил худро вақти тулӯи офтоб дар қалъаи Пишоғар расонид. Дид, ки пай хасту Ҳайдар нест ва ҳам ин лафз таърих аст ва қалъаи Пишоғарро чун ниғини ангушттарин дар миён гирифта, ба муҳосира пардохт...»

Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб-ут-таворих, ҷилди 2. Ба чоп омодакунанда Ё. Ковоҳоро ва К.Ҳонадо, Токио, 2006, сах. 131.

Савол ва супориш:

1) Сарчашмаҳои таърихӣ чӣ аҳамият доранд? 2) «Гулшан-ул-мулк» ба қалами кӣ тааллуқ дорад ва воқеаҳои қадом замонро дар бар мегирад? 3) Дар бораи Муҳаммад Ҳақимхон ва асари ӯ маълумот

дихед. 4) Муаллифи «Чаҳоннамо» ё «Таърихи чаҳоннамоӣ» кист, кай навишта шудааст ва дар бораи чӣ нақл мекунад? 5) Мулло Ниёзмухаммад муаллифи кадом асари таърихист ва он кай иншо шудааст? 6) Дар бораи Дилшоди Барно ва рисолаи ӯ «Таърихи муҳочирон» маълумот диҳед. 7) Боз кадом рисолаҳои таърихӣ ин давраро меденад?

§ 55. ҲАЁТИ ИЛМӢ ВА АДАБӢ

Забони тоҷикӣ дар нимаи якуми асри XIX дар аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд, чи дар дастгоҳи давлатию идоравӣ ва чи дар доираҳои адабӣ, мавқеи асосиро ишғол мекард. Ду навъи мактаб вучуд дошт: мактаби ибтидоӣ ва олий, яъне мадраса. Дар мактабҳо кӯдакон савод меомӯхтанд ва тарбия мегирифтанд. Таълиму тадрис ба забони тоҷикӣ ва арабӣ сурат мегирифт. Муаллимони мактабҳо асосан рӯҳониён буданд, ки табақаи босаводтарини аҳолии ба ҳисоб мерафтанд. Талабагон ва толибилмон асосан, дар фаъли тирамоҳу зимистон ба мактабу мадраса мерафтанд.

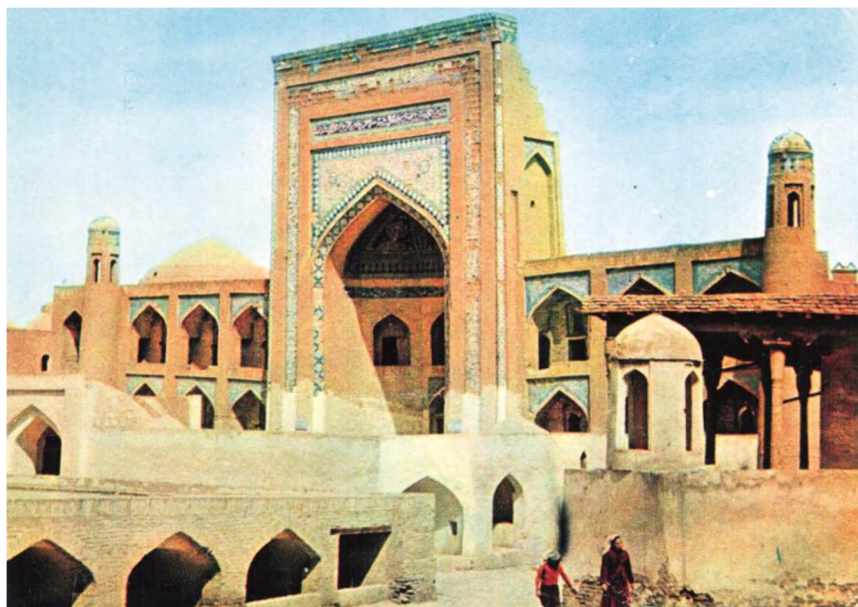
Дар мадрасаҳо қариб тамоми дарсҳо ба забони арабӣ гузашта, забони тоҷикӣ барои шарҳ ва тарҷумаи фанҳо хидмат менамуд. Дар ин вақт омӯхтани илми фикҳ, тафсири Қуръон ва шарҳи китобҳои дарсии динии асри миёна хеле ривож ёфт. Ба ҳамин сабаб муддати таҳсили мадраса ниҳоят дароз шуда, аз 8 то 20 сол давом мекард. Илова бар осори динӣ дар мадрасаҳо, чор амали арифметикӣ ва баъзе масъалаҳои алгебра ва геометрия низ омӯзонида мешуданд. Дар замони ҳукмронии Шохмурод танҳо дар мадрасаҳои Бухоро то 30 ҳазор нафар таълим мегирифтанд. Дар ин мадрасаҳо бештар фарзандони рӯҳониён ва шахсони дорову сарватманд таҳсили илм мекарданд ва дарвозаи мадрасаҳо ба рӯи оммаи васеи заҳматкашон пӯшида буд. Маоши толибилмон, мударрисон, мутававлӣ, ходимони дар ин даргоҳ хизматкунанда ва инчунин, таъмири бинои мадраса аз даромади заминҳои вақф буд.

Хатмкунандагони мадраса бештар ба вазифаи қозии шаҳру вилоятҳо, муфти, имоми масҷидҳо таъйин мешуданд, ё худ дастнависхоро нусхабардорӣ мекарданд.

Дар шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хӯқанд, Хучанд, Ҷирғатша, Ҳисор, Кӯлоб, Кангурт Панҷакент, Қонибодом ва ноҳияи Фарм мадрасаҳо амал мекарданд, вале обрӯмандтарин таълимгоҳҳо мадрасаҳои пойтахти аморат – шаҳри Бухоро ба шумор мерафтанд. Бухоро дар ин давра маркази динии тамоми Осиёи Миёна ба шумор мерафт.

Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо дар нимаи аввали асри XIX дар хонии Хуқанд беш аз 320 мадраса мавҷуд буд. Танҳо

дар шаҳри Хўқанд 36 мадраса, 30 қорихона ва беш аз 50 мактаб ғаболият мекард. Шумораи мударрисон беш аз 120 нафар ва теъдоди умумии толибилмони мадрасаҳои Хўқанд то ба 3000 нафар мерасид.

Хева. Мадрасаи Алиқулixon.

Духтарон имкони дар мадрасаҳо хонданро надоштанд ва мадрасаи махсус барои занон вучуд надошт. Бибиотуни (муаллимаи) мактабҳои занона асосан, занони муллоҳо ва мударрисон буданд. Бибихалифаҳо ба духтарон асосҳои дину шариати исломро таълим меоданд.

Дар нимаи якуми асри XIX дар пойтахти ҳамаи хониҳои Осиёи Миёна ҳаёти адабӣ дар авҷ буд. Дар аморати Бухоро ва хонии Хўқанд ба ду забон – ба забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ шеър эҷод мекарданд, ки боиси ба вучуд омадани шоирони дузабона гардид. Дар миёнаи асри XVIII ҷараёни тозае дар адабиёт зухур карда буд, ки дар асарҳои баъдина низ идома ёфта, дар таърихи адабиёти тоҷик ба номи «сабки бедилӣ» машҳур гашт. Намояндагони ин ҷараён беш аз ҳама ба тасаввуфи Бедил тақлид менамуданд. Сабки бедилӣ муқаллидони пешқадами худро дошт. Дар байни пайравони Бедил шоироне буданд, ки дар асри XIX эҷодиёти худро то андозае ба ҳаёти иҷтимоии халқ наздиктар намуда, гояҳои нисбат ба он замон пешқадамро таълиф мекарданд. Умуман, равияи озодандешӣ ба назми ин давра роҳ пайдо менамуд. Ҷунончи, Мулло Ҳусайн, ки бо

тахаллуси Дониши Бухороӣ машхур аст, Мирзо Муҳаммадсодиқи, Муншӣ, Ҷунайдуллоҳи Ҳозик, Муҳаммадшарифи Гулханӣ, Махмур, Маъдан, Дилшод ва дигарон дар ҳамин давра умр ба сар бурда, ашъоре дар ин сабк офариданд. Дар эҷодиёти Гулханӣ, Махмур ва Маъдан ҳаҷви иҷтимоӣ ҷойи намоёнро ишғол менамуд, ки он ба мазмуни лирикии шоирони маорифпарвар таъсир кардааст. Достони Ҳозик «Юсуф ва Зулайхо», масалҳои Гулханӣ, шеърҳои иҷтимоӣ шоира Дилшод ва дигарон аз ҷумлаи асарҳои озодфикрона мебошанд.

Дар ин давр доираҳои адабӣ мисли асрҳои пешин дар Бухоро, Самарқанд, Хӯканд, Хучанд, Истаравшан, Шаҳрисабз ва ғайра ба назар мерасанд. Ҷун доираи адабии Бухоро дар нимаи аввали асри XIX низ доираи адабии марказӣ шинохта мешуд, бинобар ин шоирон аз шаҳрҳо ва ноҳияҳои аморати Бухоро, хонии Хӯканд ва ҳатто берун аз ин қаламрав ба ин ҷо омада, ба маҷрои умумии шеърҳои адаби тоҷик ҳамроҳ мешуданд.

Яке аз шоири соҳибдевони доираи адабии Бухоро Султонхони Адо мебошад, ки дар Самарқанд таваллуд шуда, дар замони ҳукумати амир Ҳайдар шоири дарбори ӯ буд ва дар аҳди амир Умархон ба Хӯканд рафта, дар замони ҳукумати амир Насруллоҳ боз ба Бухоро бармегардад. Ӯ аз авлоди Ҳоча Аҳрори Валӣ буд.

Дигар аз шоирони доираи адабии Бухоро Ҷунайдуллоҳ Махдум Ҳозики Ҳиротӣ буд. Ӯ дар замони ҳукумати амир Ҳайдар ба Бухоро омада, баъди ҷанге ба дарбори Умархон ба Хӯканд рафт. Баъд аз вафоти Умархон дар замони ҳукмронии амир Насруллоҳ ба Бухоро баргашт. Ҳангоми сафаре дар Самарқанд дар рикоби амир Насруллоҳ буд ва шеъре аз зулму золимии ӯ гуфт. Ин шеър ба воситаи душманонаш ба дасти амир Насруллоҳ афтод. Ҷун Ҳозик ба воситаи дӯстонаш аз ин хабар ёфт, ба тарафи Шаҳрисабз фирор кард. Амир Насруллоҳ қотилеро ба Шаҳрисабз фиристод, ки шоирро дар раҳти хобаш ба қатл расонид. Қатли шоир байни солҳои 1830 – 1834 иттифок афтодааст.

Шоир, олиму мударриси номдор Мир Иноятуллоҳ Мавлавӣ, ки бо таҳаллуси Рашид шеър мегуфт, дар охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX зиндагӣ кардааст. Амир Ҳайдар аз шогирдон ӯ буд. Баъд аз ба сари ҳукумат омадан, амир Ҳайдар ӯро ба вазифаҳои козиқалони Бухоро, унвони мавлавӣ, охунди кӯкалтош ва ба вазифаи мирасадӣ сарфароз сохтааст. Ашъораш аз 4 ҳазор байт бештар буд. Ӯ соли 1813 вафот кардааст.

Шоири маъруф Мирзо Муҳаммадсодиқи Муншӣ дар аҳди амир Ҳайдар иншонависи дарбор буд. Девони ашъораш иборат аз 15 ҳазор байт аст. Шоири бадеҳагӯӣ, нуктасанҷ, ҳозирҷавоб ва беназири замони худ буд.

Раҳматуллоҳи Бухорӣ, ки бо таҳаллуси Хичлат шеър

мегуфт, шоири аҳди амир Насруллоҳ аст, ки бо фармони амир вазифаи қозигиро низ иҷро кардааст. Ӯро дар тазкираҳо шахси олим, донишманд ва муътақиди ашъори Бедил ба қалам додаанд.

Шоир ва ғозили ин замон Мулло Абдулазиз Маҳмуд ибни Ғаниӣ Балхӣ аст, ки бо таҳаллуси Ҳайрат шеър сароидааст. Тибқи ахбори тазкираҳо тамоми китобҳои маъруф хоҳ ба арабӣ ва хоҳ ба форсӣ дар ҳар илме, ки бошад мутолиа карда, дар хошияи онҳо назари хешро баён намудааст. Ӯ низ бо фармони амир Насруллоҳ ба мансаби қозигӣ расида ва соли 1832 вафот кардааст.

Дар ин давр шоироне мисли Гулмуҳаммадбӣи Афғон, ки дар аҳди амир Насруллоҳ ҳокими Нурато буд, Мулло Раҷаб Парии Ҳисорӣ, Мирзо Олимҷон Ҳасрати Ҳисорӣ, Ҳазонии Қаротегинӣ, Муллохусайн Маҳдум Дониши Бухорой, Муллоҷаҳон Дониши Бухорой (вафот 1832 – 33), Забеҳои Яҳудии Самарқандӣ, Мулло Муҳаммад Шарифхоча Шевани Бухорой (вафот 1845), Шавқии Каттақӯрғонӣ (вафот 1861–62), Муҳаммадзамони Самарқандӣ ибни Муҳаммадризои Фалғарии Похутӣ (1788–1849) ва дигарон зиндагӣ ва эҷод кардаанд.

Дар нимаи аввали асри XIX, дар давраи ҳукмронии амир Олимхон (1800–1812) доираи адабии Хӯқанд таъсис ёфта, дар аҳди амир Умархон (1812–1822) ин доираи адабӣ шуҳрат пайдо кард. Худи амир Умархон бо таҳаллуси Амирӣ шеър мегуфт ва ҳамсараш Нодираи Андичонӣ бо таҳаллуси Нодира ва Макнуна шеър менавишт. Шоирони зуллисонайн, ба мисли Умархон, Макнуна, Гулханӣ ва дигарон ба арсаи адабиёт омадаанд, ки асархояшонро бо забони тоҷикӣ ва ўзбекӣ иншо мекарданд. Ин хусусияти доираи адабии Хӯқанд аз он гувоҳӣ медед, ки забони ўзбекӣ дар ҳаёти иҷтимоии хонигарӣ охишта-охишта ҷойгоҳ пайдо мекард. Агар дар асрҳои гузашта шоирони туркзабон асосан, шеърҳои худро ба забони тоҷикӣ меофариданд, дар ин аҳд раванди баръақс рух дода, шоирони тоҷик, мисли Гулханӣ, Ҳотифи Хучандӣ (вафот 1842–43), Дилшоди Барноӣ Истаравшанӣ ва дигарон бо зарурати зиндагӣ ва тақозои замон ба забони туркӣ шеър мегуфтанд. Ҷойгоҳ пайдо кардани забони ўзбекӣ дар доираи адабии Хӯқанд аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии хонигарӣ сарони қабилаҳои ўзбек нуфуси бештаре ба даст оварданд. Бо вучуди ин, забони расмӣ давлатии хонигарӣ забони тоҷикӣ буда, коргузори асосан ба забони тоҷикӣ сурат мегирифт, ки далели он санадҳои мухталифи ба ёдгир монда аз ин давранд.

Дар «Таърихи муҳочирон»-и Дилшоди Барно аз 13 тан шоирону шоираҳои доираи адабии Хӯқанд ёд мешавад, ки дар аҳди Умархон зиндагӣ кардаанд. Шоирон: Маҳҷуб, Мунтазир, Маҷзуб, Гулханиӣ Қаротегинӣ, Маҳзанӣ, Туробӣ, Баҳорӣ,

Низомӣ, Сабухӣ, Садоӣ, Девона Қорӣ, шоираҳо: Нодира, Фидоия, Маҳбону, Ҳафизаотун ва Увайсӣ аз зумраи онҳо мебошанд.

Шоирӣ маъруфи доираи адабии Хӯқанд Фазлиддини Намангонӣ мебошад, ки бо таҳаллуси Фазлӣ шеър меофарид. Фазлӣ «Тазкират-уш-шуаро»-и дарбори Умархонро бо унвони «Маҷмуат-уш-шуаро» таълиф намуда, дар он ашъори тоҷикӣ ва туркии шоиронро гирди ҳам овардааст.

Шаҳри Хучанд дар сарғаҳи водии Фарғона ҷойгир буда, дар сарнавишти хонии Хӯқанд мавқеи муайяне дошт. Бино ба навиштаи «Тазкират-уш-шуаро»-и Абду, «Маҷмуат-уш-шуаро»-и Фазли Намангонӣ, «Тухфат-ул-аҳбоб»-и Возеҳ ва «Маҷлисафрӯз»-и Абдурраҳмонхоҷаи Носеҳ дар ин замон дар Хучанд шоирон: Шайдони Хучандӣ, Шукуҳӣ, Нозили Хучандӣ, Фозили Хучандӣ, Дониши Хучандӣ, Кошиф, Зинати Хучандӣ, Нузҳати Хучандӣ, Шаҳиди Хучандӣ, Росихи Хучандӣ, Домулло Ҳочибой Лисонии Хучандӣ (вафот 1851 – 52), Маъюси Хучандӣ, Ҳотифи Хучандӣ, Равнақи Хучандӣ ва дигарон зиндагӣ ва кор мекарданд.

Авазмӯҳаммади Мусаввир (вафоташ 1852) шоир ва ҳаттоти маъруфи Хучанд буд. Ӯ пас аз хатми мадрасаҳои Бухоро ба Хучанд баргашта, дар Мадрасаи Намозгоҳи шаҳр дарс меғуфт. Авазмӯҳаммад девони ашъори Нозили Хучандӣ, Ғани Қашмирӣ ва чанде шоиронро ҳаттотӣ намуздаст.

Илдае аз шоирони Хучанд баъд аз хатми мадрасаҳои Хӯқанд ба доираи адабии Хӯқанд мепайвастанд ва дар ҳаёти фарҳангии он ширкати ғайри мекарданд. Маъюси Хучандӣ, Нозили Хучандӣ, Самеи Хучандӣ ва Кошифи Хучандӣ аз шоирони доираи адабии Хӯқанди аҳди Умархон буданд. Кошифи Хучандӣ баъд аз вафоти Умархон ба бахонаи ҳаҷ Хӯқандро тарк меғояд ва пас аз адои ҳаҷ ба Қоҳира рафта, муддате дар дарбори шоҳи Миср Мӯҳаммад Алиподшоҳ вазифаи вазириро адо мекунад ва баъдан бо фармони шоҳ маъмури мадрасаи Айн дар Қоҳира таъйин мешавад.

Дар ин давр эҷодиёти шифоҳии халқ дар сурудҳо, ҳикояҳо ва гуфторҳо зоҳир мегаҳт. Сокинони шаҳрҳою деҳаҳою намоишҳои масҳарабозон, дорбозон ва театрҳои лӯхтак, ки маъмулан, дар кӯчаҳо доир мегаҳт, шод мекардониданд. Мусикинавозони боистеъдод тавассути соҳҳои одии гуногуну сершумор оҳангҳои дилнишин меофариданд.

Дар байни халқ бозиҳои варзишӣ, мисли бузқашӣ, гӯштингирӣ, аспдавонӣ, пойга ва ғайра машҳур гардида буданд. Навъҳои гуногуни хунари амалӣ: нақшунигори деворҳо, қандақорӣ чӯб, гилқорӣ, ҳаққоқӣ, қуллоӣ ва ғайра низ хеле равшан ривож ёфтанд. Нақшунигори деворҳо ва сакфи биноҳо аз ғайри хеле гузариш пайдо кард.

Сарчашма:

Мухаммад Содиқхочаи Гулшанӣ дар бораи ба касби илм шуғл доштани мардумони кӯҳистони аморати Бухоро менависад: «Аҳли илму талабаи ин вилоят (Ҳисор) бисёр фаровон аст, мутаҷовиз аз даҳ ҳазор нафар талаба мавҷуд аст, чаро ки ба ҳар дараву қария як адад, ду адад мадрасаи ҷӯбин мавҷуд аст. Аҳолии кӯҳистон ба касби илм иштиғоли тамом доранд ва ғайрати чибилий (фитрӣ) доранд, лиҳозо аксар аҳли хаймаву хиргоҳ ва косибу тоҷири он ба қадри зарурат аз аҳли илм аст... ва заруриёти дин ва эътиқодотро хуб медонанд. Аҳолии кӯҳистон ба касби илм ғӯйи сабқатро аз аксари аҳолии соири иёлоти Бухоро рабуданд».

Мухаммад Содиқхочаи Гулшанӣ. Таърихи Ҳумоюн. Таҳиягар Ҷ. Назриев, Душанбе, 2006, сах. 124.

С.Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи Султонхони Адо менависад: «Султонхоча шайхулислом Аҳрорӣ Самарқандист. Мумоилайҳи дар Бухоро ба аҳди амир Ҳайдар, дар Хӯқанд ба аҳди Умархон боз дар Бухоро ба аҳди амир Насруллоҳ ба мартабаҳои олий расида ва суҳансарой карда. Дар форсӣ ва туркӣ девонаш тамом аст... Вафоташ дар Бухоро, қабраш дар Самарқанд, ба мазори Хоҷа Аҳрор аст».

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 2010, сах.121 – 122.

С.Айнӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бораи хони Хӯқанд амир Умархон, ки бо таҳаллуси Амирӣ шеър мегуфт, менависад: «Амир Умархон, илова бар ин ки мураббии шуаро ва фузало буд, аз шуарои намоёни давраи охир ба шумор мерафт. Бисёр истеъдодҳои адабӣ дар маҳди тарбияти ин модари адаб ба камол расида.

Амир Умархон дар сиюпанҷсолағӣ вафот кард. Дар ин умри кӯтоҳ бо вучуди касрати ашғоли ҳукуматдорӣ, дар олами адаб бисёр қор кард. Шеъри туркӣ, ки баъд аз Алишер Навоӣ дар Туркистон ривоче надошт, дар аҳди ин амир дубора курсибандӣ дид. Дар форсӣ низ қудратнамоӣ кард. Девони туркӣ ва форсиаш мавҷуд аст».

С.Айнӣ. Намунаи адабиёти тоҷик, Душанбе, 2010, сах.121 – 122.

Тестҳо

1. Хусусияти ин давра он аст, ки дар ҳар вилояту кишваре аз ин сарзаминҳо давлату ҳокимиятҳои зиёди мустақилу нимаустақиле, мисли Ҷалоириён дар Бағдоду Ироқи Араб, Оли Инҷу дар Форс, Ҷупониён дар Озарбойҷон, Музаффарииён дар Язду Кирмон ва Форсу Исфаҳон, Сарбадорон дар Хуросони Марказиву Фарбӣ, Куртҳои Ҳирот дар Хуросони Шарқиву Ҷанубӣ ва ғайра ба вучуд омаданд. Муайян кунед, ки сухан дар бораи кадом давраи таърихӣ мерavad?

Ҷавоб:

- A) охири асри XV аввали асри XVI C) нимаи дууми асри XIV
B) асрҳои XIII-XIV D) аввали асри XVII

2. Ҷаро хонҳои муғул дар Мовароуннаҳр аз бутпарастӣ даст кашиданд, исломро қабул мекарданд?

Ҷавоб:

- A) барои он ки аз мубаллиғони хориҷӣ маблағҳои калони пулӣ дарёфт кунанд;
B) барои пойдеории ҳукумати худ, зеро намехостанд мусулмонон ба онҳо нафрат дошта бошанд
C) барои мубориза бурдан бо салибдорони масеҳӣ исломро қабул карданд;
D) барои аз маркази ягонаи идорӣ Муғулистон ҷудо шуда, истиқлол ба даст овардан;

3. Муаррих Ибни Арабшоҳ дар бораи оғози ба қудрати сиёсӣ роҳ ёфтани ин ҷеҳраи машҳури таърих чунин менависад: «Аз он замон, ки ... аз итоати султон сар боз зад, бо ёрони хеш дар билоди Мовароуннаҳр роҳзанӣ пеша кард...Ва ҷамъе аз аҳли фасод бад-эшон пайвастанд ва шумораи ҳамроҳони ӯ ба 300 тан расид».

Ҷавоб:

- A) амир Ҳусайн C) Мавлонозода
B) Қазаған D) Темур

4. 13 феввали соли 1407 нафаре, ки мувофиқи васияти Темурланг бояд ба тахт менишаст, ба қатл расид. Муайян кунед, ки сухан дар бораи кӣ мерavad?

Ҷавоб:

- A) Улуғбек C) Мироншоҳ
B) Шохруҳ D) Пирмуҳаммад

5. Кадоме аз ин табақаҳои иҷтимоӣ аз тарзи идораи мулк ва андешаву ахлоқи Улуғбек норозӣ буданд?

Ҷавоб:

- A) ҳунармандон C) лашкариён
B) рӯҳониён D) донишмандон

6. Мақбараи Гӯри Мир, ки дар Самарқанд ҷойгир аст, ба хотири кадом шахс ном гирифтаас?

Ҷавоб:

- A) Темурланг C) Мирсаид Барака
B) Амир Исмоил D) Мирсаид Алии Ҳамадонӣ

7. Ин муаррихро Темурланг пас аз забти Димишқ хамрохи хонаводааш асир гирифта, ба Самарқанд овард. Муҳимтарин асари таърихии ӯ «Аҷойиб-ул-мақдур фи ахбори Темур» ном дорад.

Ҷавоб:

- A) Мирхонд   C) Хондамир
B) Ибни Арабшоҳ   D) Рашидаддин Фазлulloҳ

8. Ба ҷои нуқтаҳо ҷавоби дурустро пайдо карда гузored: Сарзаминҳои аз Урал то Сибир, ҳавзаи баҳри Арал ва поёноби Сирдарё (худуди Қазоқистон ва қисме аз сарзамини имрӯзаи Русия) аз асри XI ба баъд дар манбаҳои таърихӣ бо номи..... зикр мешавад.

Ҷавоб:

- A) Дашти Қипчоқ   C) Кабири Лур
B) Саҳрои Аҷам   D) Дашти Лангон

9. Мулкҳои инъомшуда ба намояндагони ашроф, ки ба вазифаҳои баланди давлатӣ таъйин мегардиданд, дар асри XVI чӣ номида мешуданд?

Ҷавоб:

- A) иктаъ   C) суюрғол
B) хоҷагии ёрирасон   D) хоҷагии деҳқонӣ

10. Ин шоир ва таърихнигори тоҷик соли 1485 дар Хирот таваллуд ёфта, дар Бухоро, Самарқанд, Тошканд ва дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр умр ба сар бурдаст. Маъруфтарин асари ӯ «Бадоеъ-ул-вақоъ» ном дорад.

Ҷавоб:

- A) Зайниддин Маҳмуди Восифӣ   C) Абдурахмони Ҷомӣ
B) Бадриддин Ҳилолӣ   D) Сайиди Насафӣ

11. Қадом сулола ҷойгузини Шайбонӣ дар Мовароуннаҳр гардид?

Ҷавоб:

- A) Теуриён   C) Сафавиён
B) Аштархонӣ   D) Манғитиён

12. Соли 1740 ӯ ба Хоразм лашкар кашида, муқовимати хоразмиёро дарҳам шикаста, ҳокими он – Илбарсхонро дар мухориба ҳалок намуд. Суҳан дар бораи кӣ меравад?

Ҷавоб:

- A) Амир Ҳайдар   C) Абулфайзхон
B) Нодиршоҳ   D) Абдуллоҳхони II

13. Ин расоми чирадаст тасвирҳои султон Ҳусайн ва Муҳаммад Шайбонихонро кашидааст, ки аз шохкорҳои ҳунари расоми ба ҳисоб меравад:

Ҷавоб:

- A) Камолиддин Бехзод   C) Миралӣ
B) Навоӣ   D) Қосим Алӣ

14. Кадом шоир ва мутафаккири тоҷик асарҳои «Захират-ул-мулк», «Авроди фатҳия», «Меръот-ут-тоибин», «Мактуботи амирия», «Рисолаи футувват» ва ғайраро навиштааст?

Ҷавоб:

- A) Абдурахмони Ҷомӣ   C) Камоли Хучандӣ
B) Мир Сайид Али Ҳамадонӣ   D) Муҳаммад ибни Арабшох

15. Намояндаи сулолаи Темуриён, ҳокими Андиҷон, ки орзуи расидан ба қудрат дошта, аз ҷониби пири тариқати нақшбандия Ҳоҷа Яҳё пуштибонӣ мегид, ҷӣ ном дошт?

Ҷавоб:

- A) Шохрух   C) Увайс
B) Мироншох   D) Бобур

16. Муҳаммад Шайбонихон соли 1507 бо кадом мақсад ислоҳоти пулӣ гузаронд?

Ҷавоб:

- A) барои танг кардани пулҳои давлати Темуриёни Ҳинд, ки дар Мовароуннаҳр гардиш мекарданд;
B) барои густариши муносибатҳои тижоратӣ бо давлати Рус ва кишварҳои Аврупо;
C) ба тарафи худ ҷалб кардани табақаҳои ҳокими давлати истилокарда;
D) барои коҳиш додани нуфуси ашроф ва рӯхониёни маҳаллӣ, ки зидди Шайбонӣ буданд.

17. Матро хонда, муайян кунед, ки сухан дар бораи ҳодисаҳои кадом марҳалаи таърихӣ меравад: «Баъди се рӯзи муҳосира шаҳр таслим гардиш ва ба дастури Начми Сонӣ қатли оми мардум сурат гирифт, ки 15 ҳазор аҳолии он ба ҳалокат расид. Дар миёни он ҳама қушташудагон шоирон Камолидини Биноӣ ва Сайид Ҳасани Оғлақҷӣ низ буданд».

Ҷавоб:

- A) ҷанги Муҳаммад Шайбонӣ ва Исмоили Сафавӣ дар Марв соли 1510;
B) ҳучуми Темурланг ба Хуросон ва забти давлати Сарбадорон, соли 1381;
C) лашкаркашии Начми Сонӣ ба Насаф дар соли 1512;
D) ҳучуми Муҳаммад Шайбонихон ба дашти Қипчоқ, соли 1496.

18. 20 апрели 1526 ҳодисаи муҳими таърихӣ ба ҳисоб меравад, зеро ин санаи таъсиси як давлати абарқудрат шумурда мешавад. Он давлат кадом аст?

Ҷавоб:

- A) Бобуриёни Ҳинд ё Муғулони Кабир;
B) Сарбадорони Хуросон ё давлати Оли Масъуд;
C) давлати Шайбонӣ ё ўзбекҳои шайбонӣ;
D) давлати қизилбошон ё Сафавиён.

19. Корвонсаройи Говкушон (1570), корвонсаройи назди масҷиди Лесак (1559–60), корвонсаройи Қулбобо Қўқалтош, корвонсаройи назди пули Саррофон, корвонсаройи Абдуллоҳхон дар кадом шаҳр амал мекаранд?

Ҷавоб:

- А) Самарқанд   С) Бухоро
В) Машҳад   Д) Ҳирот

20. Кадом омил боиси авҷ гирифтани зиддияти Шайбониён ва Сафавиён ва аз ҳам ҷудо гаштани сарзамини ягонаи Хуросону Мовароуннаҳр гардид?

А) ғароиши Шайбониён ба самти Русия ва Сафавиён ба Аврупо;

В) робитаи хуби Сафавиён бо Ҳинд ва рақобати Шайбониён бо Рус;

С) омили мазҳабӣ, яъне расмӣ шудани мазҳаби шиа дар Эрон;

Д) зиддияти тичоратӣ дар Роҳи бузурги абрешим.

21. Асари «Шайбонинома» ба қалами кадоме аз ин шоирон тааллуқ дорад?

Ҷавоб:

- А) Камолиддини Бехзод   С) Камолиддини Биноӣ
В) Бадриддин Ҳилолӣ   Д) Алишери Навоӣ

22. Яке аз ин шоирон барои ҳаҷвия сурудан аз тарафи Убайдуллоҳхон ба қатл расид?

Ҷавоб:

- А) Бадриддини Ҳилолӣ   С) Сайидои Насафӣ
В) Низомии Ганҷавӣ   Д) Абдураҳмони Мушфиқӣ

23. Аҳамияту ҷойгоҳи кадоме аз ин минтақаҳои Тоҷикистони имрӯза аз асри XVI сар карда бештар мешавад?

Ҷавоб:

- А) Қўлоб   С) Варзоб
В) Ҳисор   Д) Фарм

24. Нахустин амири сулолаи манғитиён, ки худро “сайид” номид, кадом буд?

Ҷавоб:

- А) Муҳаммад Раҳимбий   С) Ҳайдар
В) Шохмурод   Д) Дониёл

25. Солҳои 1821–1825 дар водии Миёнкӯл шӯриши қалон сар задааст. Муайян кунед, ки ин шӯриш ба номи кадом халқ иртибот дорад.

Ҷавоб:

- А) туркману салҷуқиҳо   С) хитойқипчоқҳо
В) ўзбекҳои Дашти Қипчоқ   Д) кунғуроту лақайҳо

26. Ин амири ситамгарро духтари беки Шаҳрисабз Кенагасхоним ба қатл мерасонад:

Ҷавоб:

- А) Темурланг   С) амир Насруллоҳ
В) амир Ҳайдар   Д) амир Шоҳмурод

27. Дар охири асри XVIII ва ибтидои асри шаҳрҳои Хўқанд, Намангон, Андиҷон, Марғелон, Ўш (дар водии Фарғона), Тошканд ва Туркистон, ноҳияҳои ҳозираи Тоҷикистон – Исфара, Конибодом, Ашт, каме дертар – Дарвоз, Қаротегин ва Помир тобеи ин давлат буданд. Сухан дар бораи кадом давлат меравад?

Ҷавоб:

- А) аморати Бухоро   С) хонии Хева
В) хонии Хўқанд   Д) хонии Регар

28. Шахсияти маъруфи тоҷик дар асри XIX, ки дар ҳудуди Қаротегин, Самарқанду Конибодом ва ноҳияи Панҷакент ҷӯйборҳо канда, об баровардааст, кадоме аз инҳост?

Ҷавоб:

- А) Сайидалишох   С) Сулаймоншох
В) Халифа Ҳасан   Д) Яъқуби Чархӣ

29. Солҳо ва ҳодисаҳои мувофиқ кунед:

- А) забти Самарқанд аз тарафи Бобур 1. 1588
В) ҷунбиши Сарбадорони Самарқанд 2. 1526
С) таъсиси давлати Бобуриёни Ҳинд 3. 1365
Д) вафоти Мушфиқӣ дар Бухоро 4. 1524 5. 1501

30. Мафҳумҳои сутуни рост ва чапро мувофиқ кунед:

- А) муассиси давлати Муғулони Кабир 1. 1588
В) Мадрасаи Кухна 2. 1526
С) «Бадоеъ-ул-вақоъ» 3. Восифӣ
Д) вафоти Мушфиқӣ дар Бухоро 4. Бобур
5. Ҳисор

31. Мувофиқ кунед:

- А) «Таърихи Абулхайронӣ» 1. Хондамир
В) «Ҳабиб-ус-сияр» 2. Фазлуллоҳ ибни Рӯзбехон
С) «Меҳмонномаи Бухоро» 3. Ҳофизӣ Таниш
Д) «Шарафномаи шохӣ» 4. Ҳабибуллоҳи Қаллақонӣ
5. Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ

32. Солҳои ҳукмронии хонҳои сулолаи Ҷониёро мувофиқ кунед:

- А) Нодирмуҳаммад 1. 1645 – 1680
В) Абдулазизхон 2. 1599 – 1605
С) Имомқулихон 3. 1611 – 1642
Д) Валимуҳаммадхон 4. 1605 – 1611
5. 1642 – 1645

МУНДАРИЧА

§ 1. Пешгуфтор.....	3
Мавзӯи I.....	6
Вазъи сиёсии Мовароуннахру Хуросон дар нимаи дуюми асри XIV.....	6
§ 2. Шиддатёбии муборизаи байни хонҳои муғул дар Мовароуннахру Хуросон дар солҳои 60-уми асри XIV.....	6
§3. Мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Самарқанд.....	11
Мавзӯи II	
Чунбиши Сарбадорон ва муборизаи онҳо бар зидди муғулҳо.....	16
§ 4. Омилҳои ба вучуд омадани чунбиши Сарбадорон.....	16
§ 5. Муборизаи аҳолии Самарқанд бар зидди истилогарони муғул.....	19
Мавзӯи III	
Ба сари қудрат омадани Темурланг дар Самарқанд ва забткориҳои ӯ	
§ 6 Ҳокимияти Мовароуннахрро гирифтани Темурланг.....	24
§ 7 Огози лашкаркашиҳои Темурланг.....	28
§ 8 Муносибати Темурланг бо Тухтамишхон. Усулҳои муборизаи Темурланг ба ҳангоми забткориҳояш.....	38
Мавзӯи IV	
Вазъи иҷтимоию иқтисодии Мовароуннахру Хуросон дар асри XV.....	50
§ 9. Вазъи кишоварзӣ ва заминдорӣ.....	50
§ 10. Вазъи муносибатҳои молиқону пулӣ.....	57
§ 11. Шаҳр ва шаҳрдорӣ.....	66
Мавзӯи V	
Шиддат ёфтани зиддият байни намояндагони хонадони темурӣ ва заволи давлатдорӣ онҳо.....	69
§ 12. Муборизаи намояндагони хонадони темурӣ барои тахти Самарқанд.....	69
§ 13. Кӯшишҳои Шохрух барои барқарорӣ империяи темурӣ. Муборизаи фарзандони Шохрух барои ҳокимият.....	73
§ 14. Вазъи давлати Теуриён баъд аз вафоти Шохрух ва заволи он.....	78
Мавзӯи VI	
Вазъи фарҳангии Мовароуннахру Хуросон дар асри XV.....	85
§ 15. Осори хунари меъморӣ ва рушди он.....	85
§ 16. Хунари наққошӣ ва минҷура.....	93
§ 17. Илм ва адабиёт.....	98
Мавзӯи VII	
Вазъи сиёсии Мовароуннахр дар асри XVI. Таъсири давлати Шайбонӣ.....	106
§ 18. Вазъи давлати Теуриён дар арафаи ҳуҷуми Шайбонӣ.....	106
§ 19. Таъкиди ёфтани давлати Шайбонӣ.....	121
§ 20. Ҷангу низоъҳо дар миёнаи асри XVI дар Мовароуннахр.....	129

Мавзӯи VIII	
Вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар асри XVI.	140
§ 21. Кишоварзӣ, Шаклҳои заминдорӣ.	140
§ 22. Вазъи ҳунармандӣ, Савдои дохилӣ ва хориҷӣ.	145
Мавзӯи IX	
Маданияти моддӣ ва маънавии халқи тоҷик дар асри XVI.	151
§ 23. Бинокорӣ ва меъморӣ.	151
§ 24. Китобхонаҳо ва ороиши дастнависҳо. Инкишофи ҳунари минётура.	156
§ 25. Мусиқӣ ва мақомхонӣ.	159
§ 26. Ҳаёти адабӣ ва илмӣ.	161
Мавзӯи X	
Халқи тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII.	169
§ 27. Вазъи сиёсии хонии Бухоро дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII.	169
§ 28. Бадахшон ва Ҳисор дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII.	175
§ 29. Хучанд ва Ҷротеппа дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII. Вазъи хонии Бухоро дар замони ҳукмронии Абулфайзхон.	180
§ 30. Лашкаркашии Нодиршоҳ ба сӯи мулкҳои Бухоро ва сукути давлати Аштархониҳо.	183
Мавзӯи XI	
Вазъи иҷтимоию иқтисодӣ дар асри XVII ва нимаи аввали XVIII.	189
§ 31. Ба ихтиёри заминдорони калон гузаштани қисми зиёди замин. Сарватҳои зеризаминӣ.	189
§ 32. Қасбу ҳунар ва тиҷорат.	193
§ 33. Робитаҳои дипломатӣ. Ҷунбишҳои мардумӣ.	200
Мавзӯи XII	
Маданияти моддӣ ва маънавии халқи тоҷик дар асри XVII ва нимаи аввали асри XVIII.	206
§ 34. Меъморӣ ва ҳунар.	206
§ 35. Адабиёт.	213
§ 36. Инкишофи илм.	216
Мавзӯи XIII	
Вазъи сиёсии аморати Бухоро ва хонии Хўқанд дар нимаи дууми асри XVIII.	220
§ 37. Оғози ҳукмронии сулолаи Манғитиён.	220
§ 38. Забти Ҳисор ва амалиёти ҳокимони Ҷротеппа.	223
§ 39. Ҳукмронии Дониёл атолик, Тадбирҳои Шохмурод барои мустаҳкам кардани аморати Бухоро.	226
§ 40. Таъсиси хонии Хўқанд.	230

Мавзӯи XIV

Вазъи сиёсии аморати Бухоро ва хонии Хӯқанд дар аввали асри XIX.....233

§ 41. Амирони Бухоро.....233

§ 42. Хонҳои Хӯқанд.....237

§ 43. Бекҳои Ҳисор ва Кӯлоб.....242

§ 44. Ҳокимони Ёротешпа ва Хучанд.....245

§ 45. Ҷангҳо байни амирони Бухоро ва хонҳои Хӯқанд ва оқибати харобиовари онҳо.....248

§ 46. Сохти маъмурии аморати Бухоро.....252

Мавзӯи XV

Вазъи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар нимаи аввали асри XIX

§ 47. Ҷойгиршавии аҳоли дар аморати Бухоро ва Хӯқанд. Ҳаёти кишоварзӣ.....256

§ 48. Ҳунармандӣ. Сарватҳои зеризаминӣ.....260

§ 49. Тиҷорати дохилӣ ва хориҷӣ.....267

§ 50. Обёрӣ. Шақлҳои заминдорӣ.....270

§ 51. Андозҳо.....275

§ 52. Шӯришҳои мардумӣ.....278

Мавзӯи XVI

Маданияти модӣ ва маънавӣ дар нимаи аввали асри XIX.....283

§ 53. Бинокорӣ ва меъморӣ.....283

§ 54. Таърихнигорӣ.....286

§ 55. Ҳаёти илмӣ ва адабӣ.....290

**АҲРОР МУҲТОРОВ, ҲАМЗА КАМОЛ,
АБДУҚАҲҲОР САИДОВ**

ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК

**Китоби дарсӣ барои синфи 8 – уми
муассисаҳои таҳсилоти умумӣ**

Муҳаррир:	Қиёмиддин Сатторӣ
Муҳаррири техникӣ:	Қобилҷон Саъдуллоев
Тарроҳ:	Иқбол Сатторов
Мусахҳех:	Манижа Сафаралиева

Ба матбаа 23.11.2015 супорида шуд.
Ба чоп 04.02.2016 иҷозат дода шуд. Андозаи 60x90 1/16.
Коғази офсет. Чопи офсет. Ҷузъи чопии шартӣ 19.
Адади нашр 135000 нусха. Супориши № 174/2016

Муассисаи нашриявии «Маориф»-и
Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон.
734024, ш. Душанбе, кӯчаи А. Дониш, 50.
Тел.: 222-14-66. E-mail: najmiddin64@mail.ru

Дар матбааи КВД «Комбинати полиграфӣи ш. Душанбе» бо
супориши №22 аз 04.02.2016 чоп шудааст